

ATHENS UNIVERSITY REVIEW OF ARCHAEOLOGY

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

REVIEW OF THE DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY AND HISTORY OF ART
FACULTY OF HISTORY AND ARCHAEOLOGY
NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

ATHENS UNIVERSITY REVIEW OF ARCHAEOLOGY

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

REVIEW OF THE DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY AND HISTORY OF ART
FACULTY OF HISTORY AND ARCHAEOLOGY
NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORS

Κωνσταντίνος Κοπανιάς • Γιάννης Παπαδάτος

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORIAL ADVISORY BOARD

Γεώργιος Βαβουρανάκης • Γιάννης Γαλανάκης • Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη

Ελένη Μαντζουράνη • Χρήστος Ντούμας • Διαμαντής Παναγιωτόπουλος

Ελευθέριος Πλάτων • Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα • Arnulf Hausleiter

Παναγιώτης Κουσουλής • James Osborne • Πάνος Βαλαβάνης

Χρυσάνθος Κανελλόπουλος • Παυλίνα Καραναστάση • Στυλιανός Κατάκης

Ευρυδίκη Κεφαλίδου • Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά • Αντώνης Κοτσώνας

Νότα Κούρου • Βασίλειος Λαμπρινουδάκης • Δημήτρης Μποσνάκης • Όλγα Παλαγγιά

Λυδία Παλαιοκρασά • Ελευθερία Παπουτσάκη-Σερμπέτη • Δημήτρης Πλάντζος

Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά • Katja Sporn • Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου

Μιχαήλ Τιβέριος • Σοφία Καλοπίση-Βέρτη • Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου

Γεώργιος Πάλλης • Μαρία Παναγιωτίδου • Πλάτων Πετρίδης • Andreas Rhoby

Peter Dent • Παναγιώτης Ιωάννου • Θεοδώρα Μαρκάτου • Ευγένιος Ματθιόπουλος

Ευθυμία Μαυρομιχάλη • Δημήτρης Παυλόπουλος • Σουλτάνα-Μαρία Βαλαμώτη

Λίλιαν Καραλή-Παννακοπούλου • Βασίλειος Κυλίκογλου • Αλεξάνδρα Λιβάρδα

Ιωάννης Μπασιάκος • Σέβη Τριανταφύλλου • Μάρλεν Μούλιου • Αλεξάνδρα Μπούνια

Μαρία Οικονόμου • Ελευθερία Παλιού • Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος • Απόστολος Σαρρής

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ & ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ • PROOFREADING & LAYOUT

Κατερίνα Μπουκάλα-Καρκαγιάννη

Εκδοτικό Σημείωμα • Editorial

Το Περιοδικό του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (AURA) είναι ένα διεθνές περιοδικό με σύστημα διπλής ανώνυμης αξιολόγησης, το οποίο εκδίδεται από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Στόχος του είναι η δημοσίευση πρωτότυπων εργασιών που εστιάζουν στην αρχαιολογία, την τέχνη και τον υλικό πολιτισμό του ευρύτερου Ελληνικού κόσμου, από την απώτερη προϊστορία έως και τη σύγχρονη εποχή. Δημοσιεύονται μελέτες, γραμμένες στα Ελληνικά ή Αγγλικά, που αφορούν στην (1) Εποχή του Λίθου και του Χαλκού στην Ελλάδα και όμορες περιοχές, (2) τη Γεωμετρική, Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο στην Ελλάδα και τις Ελληνικές αποικίες στη Μεσόγειο, (3) τον ευρύτερο Ελληνιστικό κόσμο, (4) τη Ρωμαϊκή Ελλάδα, (5) τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, (6) τη Λατινική και Οθωμανική περίοδο στην Ελλάδα, (7) την τέχνη της σύγχρονης Ελλάδας, (8) την Ανατολική Μεσόγειο και την Εγγύς Ανατολή, (9) Περιβαλλοντική Αρχαιολογία και Αρχαιομετρία, (10) Μουσειολογία και (11) Ψηφιακές Εφαρμογές στην Αρχαιολογία. Το είδος των μελετών ποικίλλει, και ενδεικτικά αναφέρονται συνθετικές μελέτες, εκθέσεις ανασκαφών και ερευνών πεδίου, μελέτες αρχαιολογικού υλικού και έργων τέχνης, μελέτες περιπτώσεων, καθώς και προκαταρκτικές δημοσιεύσεις υπό εξέλιξη ερευνητικών προγραμμάτων στα θέματα που αναφέρονται παραπάνω.

Το περιοδικό είναι ελεύθερης και ανοικτής πρόσβασης. Τα τεύχη του δημοσιεύονται ηλεκτρονικά ως αρχεία PDF. Όλα τα άρθρα είναι δωρεάν διαθέσιμα για όλους στο διαδίκτυο αμέσως μετά τη δημοσίευσή τους και σύμφωνα με την άδεια Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). Τα τεύχη του περιοδικού μπορούν επίσης να εκτυπωθούν κατόπιν παραγγελίας και να αποσταλούν ταχυδρομικά ή να παραληφθούν από το βιβλιοπωλείο του Εκδοτικού Οίκου Καρδαμίτσα, Ιπποκράτους 8, Αθήνα.

The Athens University Review of Archaeology (AURA) is an international, peer-reviewed archaeological journal published by the Faculty of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens. It is dedicated to the publication of original research articles and reports focusing on, or related to the archaeology, art and material culture in the broader Greek world, from the earliest Prehistory to the Modern Era. We welcome contributions in Greek or English about (1) the Stone and Bronze Age in Greece and related adjacent areas, (2) the Geometric to Classical periods in Greece and the Greek colonies in the Mediterranean, (3) the broader Hellenistic world, (4) Roman Greece, (5) the Byzantine Empire, (6) the period of Latin and Ottoman rule in Greece, (7) Modern Greek art, (8) the Eastern Mediterranean and the Near East, (9) Environmental Archaeology and Archaeometry, (10) Museology and (11) Computer Applications in Archaeology. The range of studies varies, including synthetic works, reports on excavations and field surveys, studies of archaeological material or works of art, various case studies, as well as preliminary publications of on-going research projects dealing with the scientific areas described above.

AURA is a fully open access journal. Each issue is published electronically as a PDF file. All papers are available on the internet to all users immediately upon publication and free of charge, according to the Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). AURA issues can also be distributed on a print-on-demand basis and posted or collected from the bookstore of the Kardamitsa Publications, 8 Ippokratous str, Athens.

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ • CONTACT

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστημιόπολη Ζωγράφου / Αθήνα 157 84

National and Kapodistrian University of Athens, Faculty of History and Archaeology
University Campus, GR-15784 Athens, Greece

Ιστοσελίδα • Website <http://aura.arch.uoa.gr/>
email: aura@arch.uoa.gr

Τυπογραφική επιμέλεια & Σχεδιασμός • Proofreading & Layout: Κατερίνα Μπουκάλα-Καρκαγιάννη (kmproukala@gmail.com)

© Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ © Faculty of History and Archaeology, NKUoA
Όλα τα άρθρα αυτού του τόμου υπόκεινται στην άδεια χρήσης Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.el>).
All papers in this volume are subjected to the Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 License
(<https://creativecommons.org/licenses/by-ncnd/4.0/>).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ • TABLE OF CONTENTS

ΤΕΥΧΟΣ 4 • VOLUME 4

2021

• ΑΡΘΡΑ •

EVA SIMANTONI-BOURNIA

Hyrria on Naxos. Tracing the connectivity of an insular sanctuary
with the Aegean and beyond.....9

MAIRY GIAMALIDI & ERIETTA TZOVARA

A rock engraving of Pan at Faskomelia Hill in Vouliagmeni, Attica
The presence of the god Pan in the battle of Marathon..... 27

ELENI BARMPARITSA

Three copper alloy spoons from the Peloponnese (14th – 16th centuries) 43

ΑΜΑΛΙΑ ΑΒΡΑΜΙΔΟΥ & ΜΑΡΙΝΑ ΤΑΣΑΚΛΑΚΗ

Πηνιόσχημα αντικείμενα από ορεία κρύσταλλο..... 55

ANASTASIA DRANDAKI

Two early icons from Egypt in the Benaki Museum..... 79

PANAGIOTA GALIATSATOU

The public cemetery of the ancient *demoi* of Paiania in Attica
and some observations on the ancient *demoi* and mortuary practices in Mesogaia, Attica 97

IOANNIS VOSKOS, EFROSSINI VIKI & ELENI MANTZOURANI

Strontium isotopes and human mobility in Ceramic Neolithic-Middle Chalcolithic Cyprus
(ca. 5200/5000–3000/2800 B.C.): a pilot study..... 207

ΕΛΕΝΑ ΚΑΡΙΠΙΔΟΥ

Πήλινες γυναικείες προτομές από τα νεκροταφεία του οικισμού της Τράπεζας της Πολίχνης
στη Θεσσαλονίκη 225

ΦΩΤΕΙΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ

Αρχαία κατοίκηση γύρω από τις λιμνοθάλασσες της περιοχής Μεσολογγίου. Η εξέλιξη του τοπίου
μέσα από τις μυθολογικές και ιστορικές αναφορές και τα γεω-αρχαιολογικά δεδομένα 247

• ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ •

ELENA C. PARTIDA

Constanze Graml. 2020. *The sanctuary of Artemis Soteira in the Kerameikos of Athens*..... 275

DIMITRIS PLANTZOS

Κλεοπάτρα Παπαεναγγέλου-Γκενάκου. 2020. *Εκ θεμελίων* 281

Άρθρα

Articles

Hyria on Naxos

Tracing the connectivity of an insular sanctuary with the Aegean and beyond¹

Eva Simantoni-Bournia

National and Kapodistrian University of Athens
esiman@arch.uoa.gr

ABSTRACT

The sanctuary of Hyria on Naxos, excavated between the years 1986–1998, has long attracted academic attention, mainly because of its importance for the history and evolution of ancient Greek temple-architecture. Apart from the architectural interest, however, the study of the archaeological material brought to light enlightens us about the connectivity of the sanctuary with areas of the Aegean and the Near East over the centuries and increases our knowledge on aspects of Naxian society, especially during the early phases of historical times.

Extensive research on Panhellenic sanctuaries confirmed that written testimonies, literary and epigraphic, combined with impressive and costly dedications, are fundamental sources of information about the origin of the donors and the network of interactions. Unfortunately, both the above are completely missing from Hyria, as well as from most of the sanctuaries of the Cyclades. We are, therefore, obliged to settle for the imported pottery and the minor objects/offerings found in these sites. There is no doubt that the sanctuary of Hyria takes precedence over the other sanctuaries of Naxos in terms of the quantity of small dedications, be they local imitations or imported, in clay or in more valuable materials.

This paper attempts to identify cultural and commercial relations of the islanders with the wider Aegean and the Eastern Mediterranean areas, as documented by the analysis of pottery and of the minor objects found in the sanctuary and to show to what extent the emerging image complements our knowledge from previous relevant studies.

It is widely accepted that the importance of a sanctuary within a network of regional or interregional influences and interactions is better reflected in the type and the quantity of the dedications it attracts. Several studies have tried to grasp the significance of costly offerings in the Panhellenic sanctuaries, especially after the end of the Geometric period and the shift towards the 7th century B.C.; scholars attempted to relate the dedications to specific individuals according to their place of origin and to reveal the political, social or religious purposes of the dedication.²

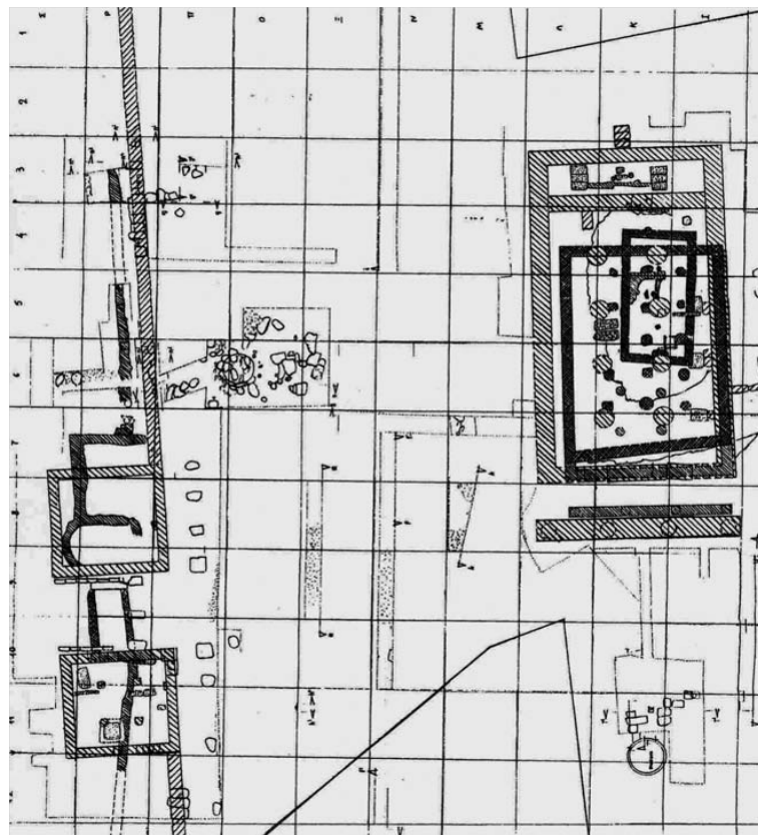
However, while this ambitious effort and the methodology followed have a considerable chance of success

1 An abridged version of this paper was presented in the International Congress “Sanctuaries and Cults in the Aegean” held in Lemnos island between the 11th and 14th of September 2019 and organized by the Ephorate of Antiquities of Lesbos, Greek Ministry of Culture and Sports. I wish to warmly thank the Ephor Dr. P. Triantafyllides and the Organizing Committee for the excellent organization of the Congress and for their warm hospitality in Lemnos.

2 The issue has attracted diachronic attention; for an introduction to the subject cf. Funke 2006 and Étienne 2010, Chapter 6, “Sanctuaires et offrandes en Grèce”, with relevant bibliography. Kerschner (2006) presented an interesting case study regarding Lydian dedications in Greek sanctuaries.

1a.

1b.

Fig. 1a-b. Aerial view and general plan of the archaeological site of Hyria. A. Archaic temple IV; B. Altar; Γ. Propylon; Δ. The two halls of the Classical Hestiation; E. Classical well; Z. Sanctuary enclosure (Courtesy of Prof. Em. V. K. Lambrinoudakis, director of the excavation).

in the case of Panhellenic sanctuaries, which yielded a multitude of valuable finds backed by relevant literary and epigraphic *testimonia* (albeit usually later),³ they prove less effective when it comes to places of worship not referenced in the written sources and, at the same time, not receiving high-cost and quality dedications, as is the case with Hyria (Fig. 1a-b).⁴

We are, thus, obliged to work with whatever finds we dispose, most of all with pottery, which proves to be particularly helpful. It allows high chronological resolution and identification of origin, thus enabling us to more easily recognize network patterns during the period we are interested in and to monitor their complexity. The interaction between imported pottery and local production helps us perceive the cultural exchanges with several regions, which pilgrimage, commerce or other factors gave rise to. It also allows readings that enlighten us about the evolution of the society of an area,⁵ and better illustrates the shift of mentality between the Late Geometric (LG) period, when sanctuaries still promoted the interests of the community, and the 7th century B.C., when more personal concerns and ambitions began to be put forward through the act of dedicating.⁶

When we engage in the study of dedications –mostly pottery but also of any other kind– certain limitations should be taken into account before we come up with plausible answers, as to whether they indicate the presence of foreign visitors in a sanctuary or not. We should, for example, keep in mind that there is no consistency in the archaeological record, or uniformity in the “excavational history” of comparable sites (depositional and post-depositional processes). Some sites have suffered limited deterioration after their final abandonment (e.g., Kythnos Sanctuary,⁷ Kalapodi,⁸ etc.), while others have undergone huge physical and anthropogenic interventions, which have dramatically altered their stratigraphic readability and greatly affected the preservation of movable and immovable finds. The sanctuary of Hyria⁹ belongs to the latter case. One should also avoid evaluation of imports from centers with significant trade activity by applying the same criteria as the ones used for regions with much less commercial potential. Widely exported ceramics, for example, such as Euboean of the Geometric times, Corinthian of the late 8th and 7th century, Ionian of the 7th and 6th century, or Attic of the 6th and 5th century B.C., are not as reliable indexes of overseas dedicators in a place of worship, as are more rarely exported wares.

The brief survey of the pottery and artifacts imported in the sanctuary of Hyria that follows will, hopefully, help to appraise their impact on local production and to eventually bring out the connection of the sanctuary with remote areas.

POTTERY

Actual ceramic imports from the transition to and during the early phases of the Historical period (Protogeometric – PG, Early Geometric – EG, Middle Geometric – MG) are not detected. We can only note foreign influences on local pottery production, such as a strong Euboean effect,¹⁰ or the more or less faithful imitation of

3 The Delphic sanctuary is a typical case, cf. Aurigny 2009; 2010; 2011; 2019.

4 The restricted literary and epigraphic *testimonia* concerning the island of Naxos have been meticulously gathered and discussed by Sphyroera 2011, Part A. Not one of them refers to the sanctuary of Hyria.

5 Vlachou 2015, 14–5 and notes.

6 Étienne 2010, 232: “à l’époque géométrique, le sanctuaire servirait à marquer les intérêts de la communauté ; à l’époque orientalisante, il sert à exprimer pour l’individu un niveau de richesse, un statut social, et peut-être une préoccupation plus personnelle à l’égard des divinités.”

7 Mazarakis-Ainian 2010; 2017, 105–285.

8 Niemeier 2016.

9 Selected bibliography on the architectural remains and the pottery from the sanctuary at Hyria in Simantoni-Bournia 2015, 181, note 4.

10 Cf. the PG Naxian plain skyphos in Simantoni-Bournia 2015, 182, drawing 1.

Attic prototypes.¹¹ While imported Attic vessels are altogether missing from the sanctuary of Hyria throughout the LG times, strong Attic influence continues to be felt until the end of the LGIIa period; it is gradually replaced by that of Euboea in the last quarter of the 8th century B.C.¹² There are few genuine Parian imports and an intense Parian effect on the Geometric pottery from the sanctuary;¹³ both can be explained by the proximity of the two islands, without necessarily the few imported Parian vessels having reached Hyria as dedications of Parian pilgrims. After all, the “*ἐχθρη παλαιή*”,¹⁴ the old enmity, which separated Parians and Naxians, is all too well witnessed and leaves no room for misinterpretation. Only the scarce, but very characteristic, LG Euboean cups could attest to the presence of Euboean visitors on the site, as the commercial distribution of these humble imports is generally restricted.¹⁵ The absence of Early Protocorinthian vessels is noteworthy; the same is true of the limited Protocorinthian influence on local ceramics.¹⁶ All things considered, the pottery of the Early Historical period from the sanctuary of Hyria is, in almost every instance, genuinely Naxian, but has, in several cases, assimilated external stimuli, as is generally accepted for most contemporary indigenous pottery workshops; the presence of overseas pilgrims cannot be presumed by these influences alone.

In the next, Early Archaic period, the harvest in ceramics is impressively poor.¹⁷ This inexplicable lag could be attributed to the fact that Temple III was lying in ruins for over half a century (from 630 to about 580 B.C.), without its level of use being sealed by a new building, as was the case with its two predecessors.¹⁸ This resulted in the dispersion or disappearance of the ceramic debris abandoned in the ruins of the building.

Parian imports are more numerous now, but are still modest products, mainly black-glazed skyphoi. They are distinguished from their Naxian counterparts on account of their typical clay and their superior technology of manufacture. The complete absence from the sanctuary of the large Parian pithamphorae, which were mainly burial vessels,¹⁹ as well as of smaller shapes decorated in the same manner and found in cemeteries²⁰ and in sanctuaries alike,²¹ should not surprise us since they are missing altogether from the published pottery of Naxos.²²

Several scholars have repeatedly debated on the considerable influence of Parian pottery styles on Naxian ceramics (and vice-versa).²³ There are a few interesting instances among the vases found in the sanctuary. The decoration of a bird-skyphos of the second quarter of the 7th century B.C. is not far from ceramics securely attributed to the Linear Island Style, a class of pottery considered Naxian;²⁴ its clay, however, would easily char-

11 Cf. the sherds of MG black-glazed or decorated skyphoi that imitate Attic prototypes in Simantoni-Bournia 2015, 183, fig. 1–3.

12 Simantoni-Bournia 2015, 183–87.

13 Knauss 2003; Simantoni-Bournia 2008.

14 Quoted from Herodotus (V, 81,2), who uses these words to describe the hatred between Aiginetans and Athenians; we could use them by analogy in the case of Naxos and Paros, especially when it comes to the Herodotean description of the banning of Athenian pottery from the sanctuary of Damia and Auxessia, cf. Morris 1984, 107–115. A detailed survey of the awkward relationship between Athens and Aegina in Figueira 2016. Cf. Simantoni-Bournia 2008, note 36, for bibliography on the “enmity” between Naxians and Parians.

15 Simantoni-Bournia 2015, 189 drawings 27–28.

16 Simantoni-Bournia 2015, 183–84, drawing 5 and 189, fig. 12.

17 This is also true for other contemporary Naxian sanctuaries, such as Kaminaki and Delion, even for the sanctuary at Gyroulas: the paucity of 7th century pottery found in it, is probably explained by the fact that, when the marble Telesterion was built in the second half of the 6th century B.C., previous vestiges were swept away.

18 Cf. Simantoni-Bournia 2012, 188–9. On the consecutive Oikoi/Temples in the sanctuary of Hyria, cf. Gruben 1993; Lambrinoudakis 1992.

19 An outstanding example is the pithamphora from the cemetery of Paroikia, Paros: Zaphiropoulou 2008 and the partially preserved vases Zaphiropoulou 2017, with relevant bibliography. Further to older finds (e.g., the pithamphora from the sanctuary of Parthenos at Neapolis/Kavala), recent research confirms also the occurrence of these impressive vases in sanctuaries.

20 Typical are the Rheneia vases exhaustively published by Zaphiropoulou 2003.

21 Kourayos 2009, 126–27 with figures of a plate and a dinos; Alexandridou 2017, 353, fig. 15; Koutsoumpou 2017a, 136; 2017b, 162–63.

22 With the insignificant exception of two, probably Parian, plates from the Kaminaki sanctuary, Bikakis 1991, 68–9, no. 66–7, pl. 7.

23 Cf. relevant bibliography in Simantoni-Bournia 2008.

24 Knauss 1997, 4–6; cf. also Lembessi 1967.

acterize the vessel as Parian²⁵ (Fig. 2).

Among the Hyria material were two vases, for which it proved difficult to decide whether they were genuine imports from the neighboring island or local imitations. In the first case, that of a very fragmented cotyle with a pair of opposite squatting sphinxes, each in a separate frame (*metope*), the style is difficult to distinguish from that of Paros, but the clay, macroscopically at least, is close to the Naxian one.²⁶

The second case concerns an impressive vessel, a large crater, of which only two sherds from the lip and a

Fig. 2. Hyria, Naxos. Sherd of a Parian shallow skyphos; second quarter of the 7th century B.C. (Photograph by the author; in the excavation archive). Fig. 3. Hyria, Naxos. Two joining sherds from the rim of a crater; second half of the 7th century B.C. (Photograph by the author; in the excavation archive).

small part of the shoulder survive²⁷ (Fig. 3). The outside of the lip is decorated with an original theme set in uneven panels (*metopes*); the first panel to the left is painted in solid black and is separated with a double vertical line from the ensuing *metope* featuring a horizontal black-painted *diabolo* (two horizontal triangles placed top to top). The next panel must have contained a clay disc, which has been detached leaving only its circular mark. Two vertical lines separate this *metope* from the panel to the right, which was adorned with two three-petalled standing palmettes, each under a double arched line. The junction of the two arches is crowned by a cross-hatched lozenge.²⁸ The surface to the right is much worn, but it is very likely that it contained a second clay disc with a painted or printed motif (?), which was detached leaving only its trace; as it fell, it dragged part of the adjoining rectangular *metope* with the palmettes. The upper surface of the lip and the inner face of the rim are black glazed. The fragment is covered with a thick yellowish-white slip; the paint is bright black for the three-leaf palmettes and diluted brownish red for the lattice and bows. The clay is tile-red, with inclusions and mica.

It is not possible to ascribe the vase either in the Naxian or in the Parian workshop based solely on macroscopic clay observation. The style of the decoration makes the attribution of the lip to a specific workshop even more difficult, since it includes elements from both traditions, the Parian (cf. the latticed lozenge between curved lines) and the Naxian (cf. the three-leaf palmettes, common in the Délos XVII C pottery Group²⁹). I would favor the ascription to the Naxian workshop,³⁰ as the combination of painted decoration with embossed elements, unattested in Paros, has at least one parallel in Naxos, and from the same sanctuary for that matter. I refer to the significantly earlier (shift to the 7th century B.C.) black-glazed amphora neck, decorated with a circular imprint depicting a centaur;³¹ the relief medallion is framed by a painted, white band ending on either

25 Simantoni-Bournia 2012, 185, drawing 5.

26 Simantoni-Bournia 2012, 186–87, drawing 6.

27 The crater sherds were found in the excavation square P9 (excavation group II 276) on August 24, 1998. Total length of the two joining sherds c. 25 cm, height of the lip 5.3 cm, width of the flat top of the lip c. 1 cm.

28 This very innovative theme reminds one of the “egg and dart” pattern and might be considered an early version of it.

29 E.g., Dugas 1935, C8 pl. XVIII.

30 Possibly to the “Linear Island” workshop, considered to be active on the island from the Subgeometric period to the mid-7th century B.C., Lambrinoudakis 1977, 116–121; Knauss 1997.

31 Simantoni-Bournia 2007.

side with a spiral. On the amphora neck, the circular relief was printed directly on the body of the vase, while on the crater lip the three-dimensional decoration was achieved through affixing clay discs.

The same fusion of styles that hazes the attribution of certain Early Archaic vases to one or the other island is also encountered on some amphora sherds from Aplomata,³² or on a crater lip from the sanctuary at Kaminaki on Naxos.³³ However, all the above do not offer sufficient evidence for the presence at Hyria of Parian pilgrims, who left samples of their devotion. At best, they confirm the long-held view, supported by many scholars, that the well-known rivalry of the two islands, which, starting from the LG period, seems to culminate in the years of Archilochos, did not prevent substantial trading of goods and in no way put insurmountable obstacles to reciprocal stylistic influence.

A quite different picture arises when it comes to pottery from East Greek workshops. The sheer geographic distance between Naxos and the East Greek centers calls for increased cautiousness, when attempting to trace the presence of visitors from that region in the sanctuary. The traditional relation of Naxian pottery with the East Greek one, already noted in the MG years,³⁴ is still intense in later centuries, especially during the 7th and until the late 6th century.³⁵

The quantity of East Greek ceramics in Hyria is impressive. Among the imported vessels, the bird-cotylae/bowls are adequately represented. The earliest among them date back to the last quarter of the 8th century B.C.,³⁶ while all three types in which scholarship has classified this shape are present and date from the shift to and throughout the 7th century (Fig. 4).³⁷ We have attributed to Chian workshops only two minimal sherds of drinking vases, on account of their characteristic thick, blazing white coating. Due to excessive fragmentation, the sherds cannot be dated more accurately than the last quarter of the 7th century and until the third quarter of the 6th century B.C.³⁸ As expected, Ionian cups (sherds from at least eight specimens) are better represented and belong mainly to types VIII and IX, according to the classification of Boardman and Hayes.³⁹ This class of drinking vessels was widely exported, while local imitations are hard to distinguish from the originals.⁴⁰ It is possible that three of the Hyria cups considered to be of North-Ionian origin, are in fact Attic imitations.

Some fragments of plates are noteworthy. The oldest, produced probably in a “Rhodian” workshop of the first quarter of the 6th century B.C.,⁴¹ features a colorful rosette in its center, of which four leaves are preserved, each painted in a different color and circumscribed (Fig. 5).⁴² A rosette on the inner side, rays around a dot on

32 Bikakis 1991, 68–9, no. 68, pl. 8.

33 Bikakis 1991, 70–1, no. 69, pl. 8.

34 Zapheirópoulou 1973, 256–59; 1994.

35 Bikakis 1991, 27–9.

36 Two samples, one from the excavation square I 6, group II 118/1989, the other from the square P5, group II 380/1997; cf. Bikakis 1991, 30–1, no. 2, pl. 1; Coldstream 2008, 277–79, note 2, pl. 61d; Cook and Dupont 1998, 18.

37 A large part of the body and one handle of a bird-cotyle (excavation square K3, year 1988) belongs to the first group of the SG Rhodian skyphoi/transitional phase to the second group (690–670 B.C.), cf. Coldstream 2008, 299–300; Cook and Dupont 1998, 26–8; Bikakis 1991, 32–3, no. 5–7, pl. 1 (comparable material from Naxos). Part of the body of a similar vase (excavation square K 8, group II 178/ 1991) belongs to the second group of SG Rhodian skyphoi (675–640 B.C.). Part of the lower body and the conical base of a bird-bowl (excavation square K3, year 1988), belongs to the third group of SG Rhodian skyphoi (650–615 B.C.), cf. Coldstream 2008, 300; Cook and Dupont 1998, 26–8; Bikakis 1991, 37–8, no. 16–17, pl. 1, fig. 1; Boardman and Hayes 1973, no. 2009 fig. 8, pl. 12; Karageorghis et al. 1987, 29, no. 22–3.

38 Lemos 1991, 181–86 (Reserving styles).

39 Type VIII: Boardman and Hayes 1966, 113 and no. 1204 pl. 87 for the interior decoration; Bikakis 1991, 74 no. 73, fig. 3; Cook and Dupont 1998, 131 fig. 18.1 c. Type IX: Boardman and Hayes 1966, 113; Bikakis 1991, 73 no. 71 and 72 fig. 3.

40 Many scholars have commented on the close relationship between Archaic Ionian cups and their Attic counterparts, e.g., Lo Porto 1961, 268–81; Masiello 1997, 176, no. 14.9–22, fig. on p. 177 (550–530 B.C.). On the distribution of Ionian cups in South Italy and Sicily and their local imitations cf. Tsiafakis 2008, 15–26.

41 East Greek plates with floral decoration imported in Naxos in Bikakis 1991, 27 and 50 (no. 39–48).

42 Probably a sequence of light-yellow, light-beige and black painted leaves, their tops connected in pairs by a dotted dart; cf. similar dotted spears between the tongues decorating vases of the late Rhodian style I, in Kardara 1963, 273, fig. 262 (1st quarter of

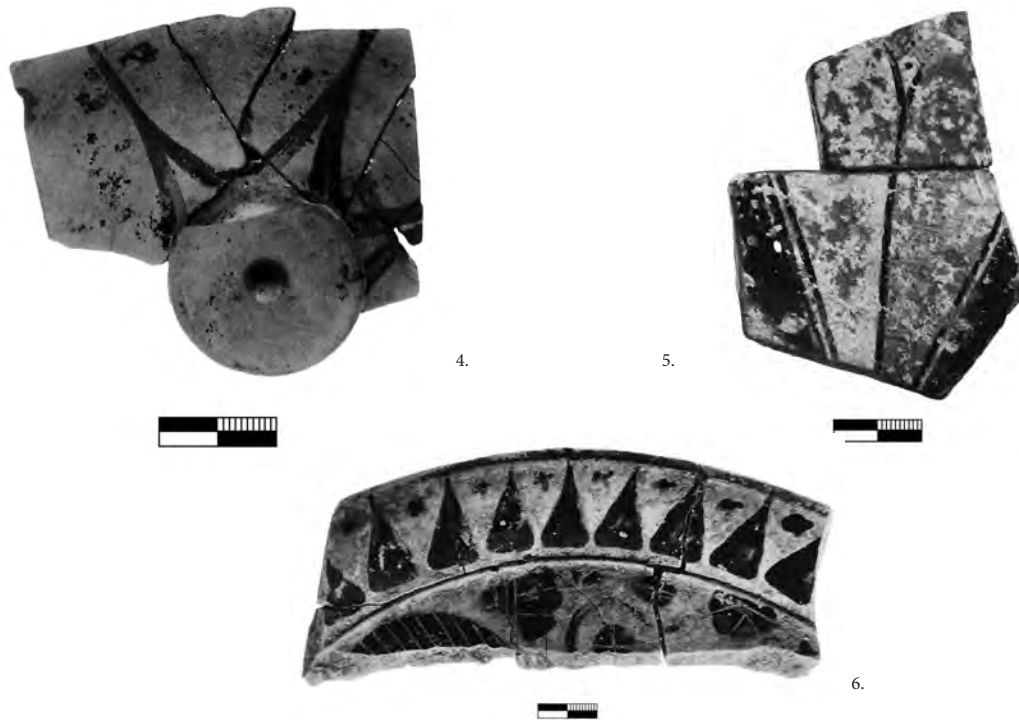

Fig. 4. Hyria, Naxos. The lower body and the base of an East Greek bird-bowl; Third group, 650-615 B.C. (Photograph by the author; in the excavation archive).
 Fig. 5. Hyria, Naxos. Two joining sherds of an East Greek plate; first quarter of the 6th century B.C. (Photograph by the author; in the excavation archive).
 Fig. 6. Hyria, Naxos. Sherds from the rim of an East Greek (Rhodian) plate; first half of the 6th century B.C. (Photograph by E. Eliades; in the excavation archive).

the back, adorn a small hollow plate (*plat creux*) of the first half of the 6th century B.C, perhaps from a Thasian workshop.⁴³ Very impressive is a large fragment from the border of a black-figure “Rhodian” plate, contemporary with the previous one.⁴⁴ The shape and the elements of decoration are common in most East Greek workshops (Fig. 6).⁴⁵ The Rhodian workshop is also represented by the sherds of a closed vase, probably an oenochoe, from the second quarter of the 6th century B.C.⁴⁶ Finally, the simpler vases with banded decoration, widespread in East Greek workshops, such as the Samian or Rhodian, are represented in our sanctuary by a small but surprisingly well-preserved jug (Fig. 7).

Naxian imitations of Rhodian prototypes are not lacking in Hyria. Very interesting is the almost intact small plate with a twenty-leaf rosette around a central black dot in the front side; we consider it an imitation due to its clay, slip and dull black paint (Fig. 8).⁴⁷

Finally, scraps of eight plain lekanides/plates with curved walls, everted lip with flat rim and a diameter of 0.14-0.17 m, are worth noticing; some of them conserve their ribbon handles very close to or even on the rim.

the 6th century B.C.). The same arrangement is encountered in several other East Greek workshops, e.g., Walter-Karydi 1970, 4, pl. 2, 3. 1-3 (Early 6th century B.C.); 1973, 8 no. 163, pl. 19 (first half of the 6th century B.C.) and 138, no. 718, pl. 92, no. 702, pl. 93 (Chian workshop installed in Thrace according to Lemos 1991, 209-22, cf. especially pl. 228. 2-5).

43 Rays and tongues are current in the decoration of Thasian hollow plates of the 7th century B.C., Salviat 1983, 208, fig. 11. For their manufacture in Thasos cf. Gautier 1993, 184; Cook and Dupont 1998, 53, fig. 8.18.

44 Solid triangles with crosses between them on the curved lip. On the flat part of the plate part of an aquatic bird (swan? goose?) with lotus flowers as filling ornaments. Details are rendered with clumsy engraving. For similar clay, paint and slip, as well as for solid triangles on the lip cf. the Rhodian plate Boardman and Hayes 1973, 16-7 fig. 6, pl. 9.

45 E.g., Rubensohn 1962, 112-13, pl. 21.1; Walter-Karydi 1973, pl. 123, no. 1001 (solid triangles on the lip), no. 899 and 901 (crosses between the triangles), no. 970, pl. 118, no. 981 and 985, pl. 120 (similar filling ornaments on the flat part of the plate).

46 Seven sherds from the lower body and the conical base of a Rhodian oenochoe (?), with at least six rays stemming from the solid-black painted base; cf. the bases of the Rhodian oenochoi Walter-Karydi 1973, no. 526, 527, 529, pl. 63-4.

47 For the shape cf. Boardman and Hayes 1966, 49, no. 607, fig. 24. For the decoration cf. Dugas 1935, pl. 46.35; Boardman and Hayes 1966, 52, no. 662; Archontidou 1988, 245-48; Utili 1993, 53-72.

Fig. 7. Hyria, Naxos. East Greek banded jug (Photograph by the author; in the excavation archive). Fig. 8. Hyria, Naxos. Naxian replica of an East Greek plate; first half of the 6th century B.C. (Photograph by E. Eliades; in the excavation archive). Fig. 9. Hyria, Naxos. Sherd of an Etruscan bucchero cotyle; mid-7th century B.C. (Photograph by E. Eliades; in the excavation archive).

This type of vase is produced throughout the historical times and up to the Hellenistic period in Ionia and the West (Metapontium, Santa Severa-Pyrgi), and less so in the Greek mainland or in the Black Sea. With the exception of a plate, which must be an actual East Greek import, the other Hyria lekanides/plates are almost exact Naxian replicas of East Greek prototypes,⁴⁸ thus confirming the keen interest of Naxian potters for exotic shapes, an interest that, as already noted, had started at least two centuries ago.

The question is, whether the above, mostly imported vases, confirm the presence at Hyria of pilgrims/dedicators from East Greek centers. We might answer positively. After all, ceramics from various East Greek workshops of the 7th and 6th century B.C. occur also in the two well-known Naxian sanctuaries, that of Kaminaki⁴⁹ and the sanctuary of Gyroulas.⁵⁰ Similar finds have not been recorded in the Palatia sanctuary, at least not until now.⁵¹ The profusion of imported East Greek pottery and the penchant of Naxian vase painters towards Ionian ceramics⁵² can be better explained, though, by the increasing popularity of Ionian products in the Levant, the Aegean and the West since the first half of 7th century B.C. The growing economic power of certain East Greek cities, such as Miletos, Samos, Klazomenai or Teos, and their involvement in overseas commerce, might as well elucidate this phenomenon. “An additional incentive for a more active Ionian participation in the Mediterranean trade, might have been the expansion of the Assyrian empire to encompass the entire Levant around 670 B.C., which reduced Phoenician influence in the area.”⁵³ The increased popularity of East Greek pottery in the Central Aegean led to the creation of a group of vases from Delos and Rheneia, known to older research as “Rhodo-ian pottery”.⁵⁴

48 Simantoni-Bournia 2012, 188, fig. 4–6, drawings 7–12.

49 Bikakis 1991, 6–10, 30–64 passim; The author publishes 35 vases from East Greek workshops that were found in Kaminaki, Naxos, and cover a period from the LG times to the end of the 6th century B.C.

50 The ratio between East Greek vases and the totality of vessels imported in the sanctuary of Gyroulas, Naxos, is high, especially the Ionian cups, Simantoni-Bournia and Bournias 2020, 112–13.

51 Walter-Karydi 1972. However, we often find them in contemporary Naxian cemeteries, where dedications from foreign visitors are not justified.

52 It is clear that the image has changed since Roebuck (1984, 75) stated that “aside from the considerable amount of East Greek pottery found in Delos and Rheneia... there is only a scattering to report from the other islands”.

53 Vacek 2017.

54 E.g., Dugas 1930, πῖν.59; Lambrinoudakis 1977, 129.

Last (but not least), some sherds of two Etruscan bucchero drinking vases, of the mid-7th century B.C., should also be mentioned (Fig. 9).

There is no reason to focus on Protocorinthian and Corinthian imports or their local imitations,⁵⁵ since their constant presence in every excavation throughout Greece is a phenomenon that has long been known and widely discussed; it is constantly attributed to the intense commercial activity of Corinth from the later 8th to the 6th century B.C., and must not necessarily be associated with the presence of Corinthian pilgrims in regional shrines. Attic pottery, especially the red-figure one, which makes its presence felt in Hyria during the 5th century B.C., has already been discussed by the author in another paper⁵⁶ and its occurrence is, as a rule, linked to the historical fortunes of the island.

ORIENTALIA AND METAL OBJECTS

However, if pottery does not provide us with strong evidence for the actual presence of non-Naxian worshippers at Hyria, there are more valuable “exotic” finds, which are considered by modern scholarship to reflect the appeal of a sanctuary to pilgrims. Such are the large metal dedications, mainly bronze tripods or statues, generally offered from the second half of the 8th and in the first half of the 7th century B.C.,⁵⁷ but also smaller artifacts, often made of some valuable raw material; these were dedicated in large numbers from the second half of the 7th to the early 6th century B.C.⁵⁸ Only the latter occur in Cycladic centers of worship,⁵⁹ among them the sanctuaries at Kaminaki⁶⁰ and Hyria. Neither the sanctuary of Gyroulas nor the sanctuary on the islet of Palatia delivered small precious items.⁶¹ In the present paper, we will follow the established classification of these items in *Oriental* and *Orientalizing*, *Oriental* meaning artifacts manufactured outside Greece, often in very remote areas, and *Orientalizing* indicating the Greek imitations of the aforementioned ones.⁶²

Two scaraboid seal-stones of red serpentine belong to the typical examples of the Lyre-Player Group (Fig. 10a-b). They are the first such samples found on Naxos.⁶³ As has been widely accepted, the group originates from a center in Northern Syria/Cilicia, perhaps Tarsos, and is dated to the second half of the 8th century B.C.⁶⁴

Sixteen faience scarabs have been so far unearthed in Hyria and only six of them still preserve their sealing surface legible (Fig. 11a-b).⁶⁵ They are dated between the end of the 8th and the turn to the 6th century B.C. The subjects they represent belong to the well-known Egyptian and Egyptianizing repertoire, with one exception that depicts a horse or a bull to the right; its parallels come from Lindos and Perachora. One of the scarabs of Hyria is securely recognized as the work of a Phoenician workshop established in Egypt, while several others are considered works of Rhodian and Cypriot workshops. Their diaspora covers the Near East, Greece and the Aegean, and reaches as far as Etruria, Taras and Sardinia.⁶⁶

55 Their number in Hyria is astonishingly small compared to their wide distribution throughout the Aegean.

56 Cf. Simantoni-Bournia (forthcoming).

57 Aurigny (2009; 2010) tries to establish the ethnicity of worshippers by examining the splendid dedications in famous sanctuaries, such as Delphi.

58 Saint-Pierre Hoffmann and Brisart 2010, 251–52.

59 E.g., the rich findings from the recent excavations on the islet of Despotiko, near Antiparos, (Kourayos 2009) and in Vriokastro, Kythnos (Mazarakis-Ainian 2010).

60 Karouzos and Kontoleon 1937, 121–22; Karouzos 1939, 123–4; Bikakis 1991, 6–10.

61 The deficit in Gyroulas is possibly due to the thin and disturbed earth that covered the ancient remains as well as to the constant cultivation of the plot until recently. On the movable finds from the Gyroulas sanctuary cf. Simantoni-Bournia and Bournias 2020.

62 Saint-Pierre Hoffmann and Brisart 2010, 250–54, 258–60.

63 Simantoni-Bournia 1998, 66, 71, pl. 10.1–2.

64 Boardman 1980, 71 and note 134; Simantoni-Bournia 1998, 66 and note 28, 69 and notes 46–7.

65 Simantoni-Bournia 1998, 64–6.

66 Simantoni-Bournia 1998, 70 and notes.

Fig. 10a-b. Hyria, Naxos. Scaraboid seal-stones of the Lyre-Player Group; second half of the 8th century B.C. (Photographs by E. Eliades; in the excavation archive; not to scale). Fig. 11a-b. Hyria, Naxos. Faience scarabs; end of the 8th – early 6th century B.C. (Photographs by E. Eliades; in the excavation archive; not to scale).

The island gems, which until now were almost absent from Naxos, are represented in Hyria with some remarkable examples. Although previous research placed their center of manufacture in Melos, several other production centers have by now been added, such as Argos and Attica.⁶⁷

Of great interest is the bronze jewelry –mostly women’s– that was offered to the deities of the sanctuary and extends from the end of the 8th to the 4th century B.C. Among them spectacle and island-type fibulae with a pellet or a small attachment (Fig. 12a-b), earrings –one of them silver– bronze rings and bracelets. Fragments of a golden band raise questions about the origin of the material. Finally, a seashell (cowry shell) of the first half of the 7th century B.C., with a Master or a Mistress of animals carved on its back, and two bird-like amulets from the transition to the 7th century B.C. (Fig. 13), should be included in the adornment items. The spectacle fibula,

67 Simantoni-Bournia 1998, 66–7.

particularly widespread in the Greek North, betrays contacts with the Thessalian and Macedonian coasts, while interaction with cultures of the Adriatic Sea and regions beyond the Alps are supported by jewelry, such as some of the rings or a bracelet with beads. The two bronze amulets and the cowry shell with the Master of animals indicate relations with the coasts of South Asia Minor and the Eastern Mediterranean.⁶⁸

A bronze naturalistic duck figurine of the 13th century B.C., which served as a weight and was found in a 7th century B.C. context, apparently in second use, is of particular importance. Zoomorphic weights are widespread in Egypt, while the Hyria weight must have been imported from Cyprus (Fig. 14).⁶⁹

Special mention deserve the dedicated bone artifacts, such as a spectacle fibula of the first half of the 7th century B.C. (Fig. 15), an ornament not very common in the Aegean islands, but widespread in Mainland Greece and throughout the central and eastern Mediterranean.⁷⁰ More interesting are ivory implements, the style of which leaves no doubt that they are Naxian replicas of objects from areas of the Eastern Mediterranean, e.g., a bone signet with the representation of a man threatening a woman and an inscription that probably reads *Aphrodite* (Fig. 16), which is a Naxian imitation of Cypriot models and should be dated to the shift of the 8th to the 7th century B.C.⁷¹ Particularly remarkable is a female bone figurine of the early 6th century B.C., possibly an attachment to some larger utensil, whose type recalls corresponding forms from Asia Minor, Samos, Rhodes and the Syro-Palestinian coast, but was crafted on the island (Fig. 17).⁷²

In the category of cult objects that were locally made of Naxian clay, but reproduce eastern models, we should include the mask of a bearded man, dated to the late 8th/early 7th century B.C. (Fig. 18) and an anthro-

Fig. 12a-b. Hyria, Naxos. Bronze spectacle fibula and island type fibula; end of 8th century B.C. (Photographs by E. Eliades; in the excavation archive). Fig. 13. Hyria, Naxos. Bronze bird-like amulet; transition to the 7th century B.C. (Photograph by E. Eliades; in the excavation archive). Fig. 14. Hyria, Naxos. Bronze weight in the form of a duck; 13th century B.C. (Photograph by E. Eliades; in the excavation archive).

68 Simantoni-Bournia 2002a.

69 On prehistoric duck or animal-shaped weights cf. Sgouritsa 2012, 75 fig. 7 and note 51; also Sgouritsa (forthcoming); I wish to thank my friend and colleague, prof. emer. N. Sgouritsa, for providing me with the relevant information.

70 Simantoni-Bournia 2002a, 143 pl. 6a.

71 Simantoni-Bournia 1998, 62–3.

72 Bournias (forthcoming).

pomorphic juglet with a female face plastically modelled on the neck, dated to the beginning of the 7th century B.C. (Fig. 19). Terracotta masks are known mostly from Phoenician and Punic sanctuaries, while the best comparable Greek examples come from the sanctuary of Artemis Ortheia in Sparta. Cyprus is another major source of masks, used primarily in ritual performances from the Late Cypriot III down to the Cypro-Classical period.⁷³ The anthropomorphic vase has likewise been associated with the Syro-Palestinian area, but is also closely related to Cypriot and Cretan examples.⁷⁴

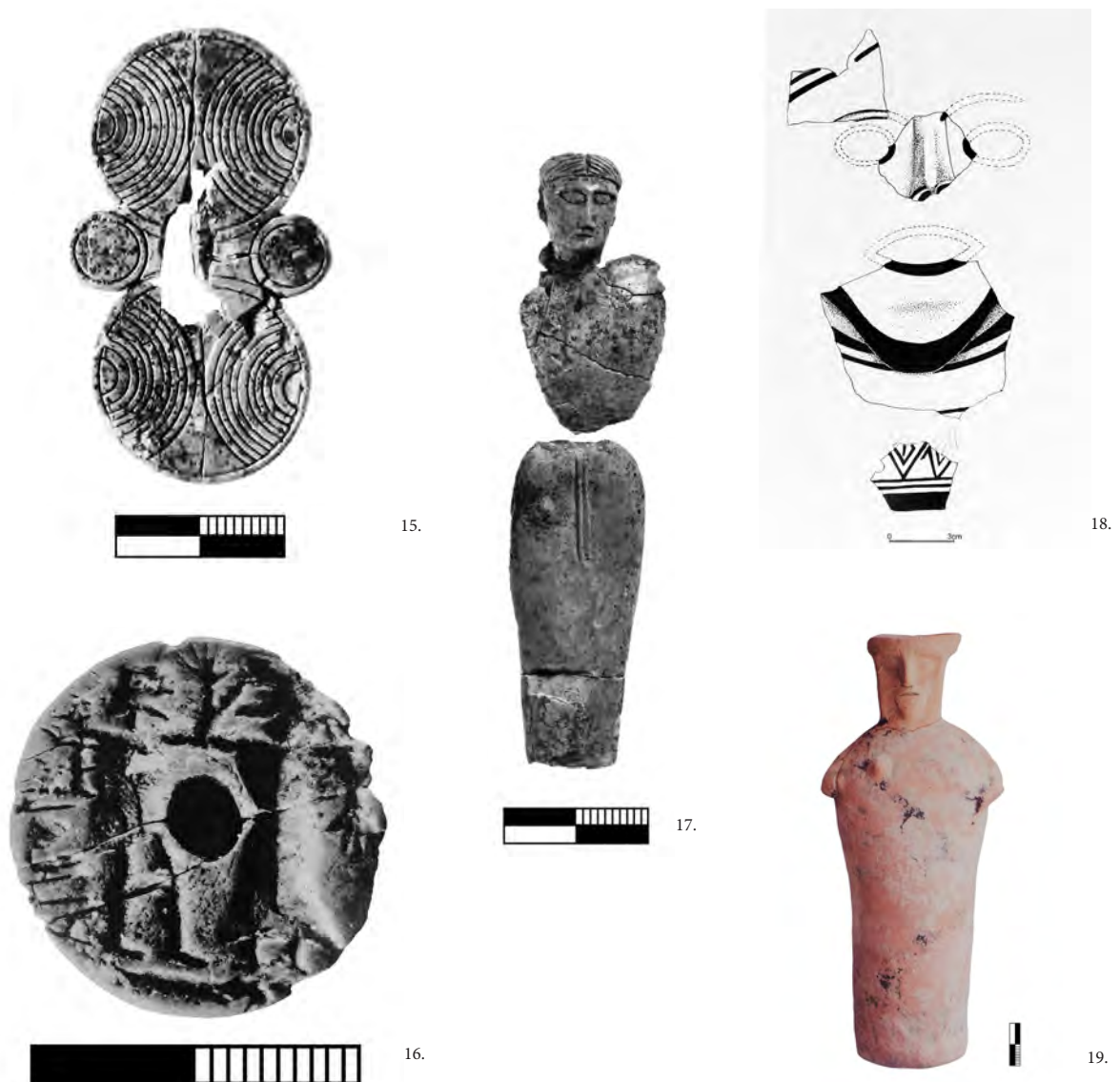

Fig. 15. Hyria, Naxos. Bone spectacle fibula; first half of 7th century B.C. (Photograph by E. Eliades; in the excavation archive). Fig. 16. Hyria, Naxos. Bone signet with a man threatening a woman; late 8th/early 7th century B.C. (Photograph by E. Eliades; in the excavation archive). Fig. 17. Hyria, Naxos. Bone female figurine; early 6th century B.C. (Photograph by E. Eliades; in the excavation archive). Fig. 18. Hyria, Naxos. Clay mask of a bearded man; late 8th/early 7th century B.C. (Drawing by the author; in the excavation archive). Fig. 19. Hyria, Naxos. Anthropomorphic juglet; early 7th century B.C. (Photograph by the author; in the excavation archive).

73 Simantoni-Bournia 2004-2005; Bourogiannis 2018, 72 and notes.

74 Simantoni-Bournia 2004.

DISCUSSION

Extensive research on Panhellenic sanctuaries confirmed that written testimonies, literary and epigraphic, combined to magnificent dedications, are fundamental sources of information on the origin of the dedicators and on the network of interactions;⁷⁵ both the written testimonies and the superb offerings are completely missing from Hyria, as well as from most of the sanctuaries of the Cyclades. We are, thus, forced to limit ourselves to the small artifacts, Aegean or “Exotic”, found in these sites. There is no doubt that the sanctuary of Hyria takes precedence over the other sanctuaries of Naxos, as far as the multitude of artifacts of non-Naxian craftsmanship, both ceramic and from more valuable material, is concerned. Does the presence of genuine foreign objects of small size imply that they were offered by overseas visitors, who, in turn, stimulated the connectivity of Naxos with far away regions? Although the place of manufacture hardly ever enlightens us on the homeland of the donor/dedicant,⁷⁶ it constitutes a strong indication for intense interregional activity, especially in the last quarter of the 8th until well into the 6th century B.C.

It has been largely accepted that imported ceramics and exotic objects, such as bronze jewelry from central Europe, stone scaraboids from Cilicia/Northern Syria, faience scarabs from Egypt or from Phoenician and Rhodian workshops, and finally precious raw materials, such as ivory or even gold, were transported to the island –possibly also to the sanctuary– first by Euboean then by Corinthian merchants, (not to mention the ubiquitous Phoenicians⁷⁷), who have been storming the Aegean and Eastern Mediterranean throughout the period in question; Corinthian trade has left its mark in almost every archaeological site of Naxos, but not as much in Hyria.⁷⁸ A second, alternative course, through which the *Oriental* (or *Orientalizing*) dedications might have reached the sanctuary, is the route through Crete.⁷⁹ The mediation of Crete is a strong possibility in the case of Naxos, given the established stylistic relations in the pottery of the two islands.⁸⁰

Is it possible to attribute some of these maritime enterprises to Naxians? There is no written evidence that alludes to Naxian naval exploits in the course of the Geometric and Early Archaic period.⁸¹ It seems that the inhabitants of the island were not systematically attracted to overseas commerce, at least not until the second half of the 6th century B.C., when Herodotus informs us that they possessed “*πλοῖα μακρὰ πολλὰ*”.⁸² Although we cannot rule out the activity of Naxian seafarers/merchants, we cannot place much trust in their early naval enterprises and maritime expeditions, since neither the literary testimonies nor the archaeological finds on the island offer strong and credible evidence.⁸³

In addition to genuine luxury items from overseas, artifacts accurately copying foreign models occur early

75 Aurigny 2009; 2010.

76 Aurigny 2010, 243 : “...on ne peut pas déduire de la fabrication de l'objet l'origine du dédicant”.

77 Phoenicians appear, one way or another, in almost every discussion about trade and cultural interaction in the Iron Age Aegean. A recent overview of the subject in Bourogiannis 2018 and Ioannou 2017; cf. also Kotsonas 2012; Kourou 2008; 2012. Muhly 1970 and Coldstream 1982 are always instructive.

78 As already noted, Corinthian presence is rarely attested in Hyria, even though Corinthian merchants seem to have often called on Naxos and on some of its sanctuaries, especially on Kaminaki, as demonstrated by the bulk of Corinthian pottery found; Bikakis 1991, 82-131, passim. The few well preserved Corinthian ceramics from Hyria in Simantoni-Bournia 2002b, 278, fig. 71 A and B.

79 This is the alternative route that Aurigny proposes (2010, 243, notes 82 and 83) for the splendid exotic dedications at the Panhellenic sanctuary of Delphi, although she considers Corinthians to act as the main importers; Aurigny 2010, 244.

80 Kourou 1994, 275–79.

81 Cf. Kourou 1994, esp. p. 291; Sphyroera 2011, B, 715.

82 Herodotus, Hist. E 30–31; cf. Sphyroera 2011, A, 99.

83 Sphyroera 2011, B, 715–19. The testimony of large scale Naxian sculpture of the second half of the 7th century B.C. is of course a convincing indication for contacts with Egypt, see below and Kokkorou-Alevras 1994; Kokkorou-Alevras 1995, 39–40; Kokkorou-Alevras 2017; unfortunately, it cannot be proved that these contacts were direct ones.

in Hyria; the local production of replicas, often using valuable raw materials from the East, intensifies in the 7th century and gradually weakens in the 6th century B.C. But, as the quantity of *Orientalizing* small size dedications increases (since the middle of the 7th century), the array of the countries, which served as a source of inspiration for their manufacture, is restricted to Egypt, Cyprus and a few Syro-Palestinian sites.⁸⁴

Several *Orientalizing* minor articles from the sanctuary at Hyria show an intense Cypriot impact, which is particularly felt on objects of local craftsmanship of the late 8th and 7th centuries, intended mostly for worship.⁸⁵ Small artifacts of Egyptian origin of the 7th century B.C. –mainly faience scarabs or their Phoenician and Rhodian imitations– have reached the sanctuary, thus alluding to some sort of relationship with the Nile country;⁸⁶ however, as Boardman puts it, these items “appear occasionally on Greek sites throughout the early Iron Age and represent no more than casual imports, perhaps via the Near East”.⁸⁷ There is, though, a more convincing confirmation of some sort of Egypto-Naxian contacts in the course of the 7th century B.C; the awe-inspiring achievements of the Egyptian architecture and sculpture impressed the Greeks in a permanent way; they led Greek architects and sculptors “to emulate the Egyptian manner, although not to imitate it in detail but to adapt it to local traditional forms.”⁸⁸ The Naxians were more receptive than other Greeks to the principles of Egyptian hard-stone sculpture, and sometime before the mid-7th century B.C. –simultaneously with the Cretans, but prior to the Samians or the Athenians– they started exploiting the marble quarries of their island to produce life size or supernatural, marble, free standing figures.⁸⁹ Large sculpture in marble has not been recovered in the sanctuary of Hyria, but this is by no means an indication that it was altogether missing.⁹⁰ An ivory, slightly supernatural human ear, which was found in the adyton of the great archaic temple, must have belonged to a chryselephantine effigy of the early 6th century B.C, in all probability a cult statue.⁹¹ Together with the humble scarabs already mentioned, they confirm contacts with the Nile country, which in due course inspired Naxian art in an irrefutable way.

Scholarship tends to consider *Orientalizing* artifacts (i.e., copies) to be dedications of indigenous people; however, the people who offered the genuine imports are not easy to identify. *Oriental* offerings do not necessarily indicate the physical presence of overseas pilgrims in a sanctuary, since they could have been dedicated by local merchants or even by mercenaries.⁹² Furthermore, we should not overlook the members of the local elite, who may have acquired the exotic commodities in the context of hospitality relationships, and have dedicated them in an effort to safeguard and strengthen their social status. Besides, similar objects can change hands several times between the time of manufacture and the time of dedication. The “exotic” offer, whether a genuine imported product of the East or an imitation of an eastern original, aims to recall to the imagination of the donor or of the viewer, the extraordinary art of the East and the luxury traditionally associated with it.⁹³

In this brief overview, an effort has been made to trace the ways, through which offshore offerings or their replicas –be they ceramics or “precious” small artifacts– reached the sanctuary of Hyria, and to identify the origin of their donors; both were linked directly to the investigation of possible networks of connectivity for the sanctuary and the extent of its radiance. Although no definite answers can be offered for the above issues, we hope to have come up with a few convincing suggestions and to have demonstrated, at least, that the large selection of dedica-

84 Saint-Pierre Hoffmann and Brisart 2010, 252.

85 See above, p. 21.

86 Close relationship with Egypt is also attested for the sanctuary at Kaminaki, Naxos, not only because of the scarabs found in it, but also because of a bone plaque with hieroglyphic inscription; Karousos and Kontoleon 1937, 122.

87 Boardman 1980, 112.

88 Boardman 1980, 143.

89 Boardman 1980, 144; Kokkorou-Alevra 1994; Kokkorou-Alewras 1995, 39-40, 64-5; Kokkorou-Alewras 2017.

90 In this context, it is tempting to allude to the oversize unfinished (hemiteles) statue of Dionysos, lying in its quarry bed at Apollonas, Naxos, which, according to Lambrinoudakis 1992, 207, note 9, was destined for the Hyria sanctuary; cf. Kokkorou-Alewras 1995, 102. Its dimensions compare only to Egyptian colossal statues.

91 Lambrinoudakis 1992, 206 fig. 6.

92 Saint-Pierre Hoffmann and Brisart 2010, 254; Ebbinghaus 2006, 197 squ.

93 Saint-Pierre Hoffmann and Brisart 2010, 253 and note 124.

tions in the sanctuary points to close relations between the inhabitants of the island and the populations of the Aegean and the Eastern Mediterranean; on the other hand, the modest, non-pretentious dedications of the Hyria sanctuary illustrate how receptive the islanders have been to foreign influences, mainly in the 7th century B.C.

ACKNOWLEDGEMENTS

I wish to warmly thank Prof. Em. V. K. Lambrinoudakis for his useful suggestions, and Mr. L. K. Bournias, M.Phil. Ox., for reading the text and trimming my English. The illustrations are by the photographer, Mr. E. Eliades, unless otherwise noted.

BIBLIOGRAPHY

- Alexandridou, A. 2017. "The Finds" (in the article of E. Dragantsis, "Ritual Dining in the Sanctuary of Apollo"). In *Les sanctuaires archaïques des Cyclades*, edited by A. Mazarakis-Ainian, 351–61: Rennes. Presses Universitaires de Rennes.
- Archontidou, A. 1988. "Notes on Rhodian Vases found on the Island of Lemnos." In *Archaeology in the Dodecanese*, edited by S. Dietz and J. Papachristodoulou, 245–48. Copenhagen: National Museum of Denmark, Department of Near Eastern and Classical Antiquities.
- Aurigny, H. 2009. "Le VIIe siècle à Delphes. Recherches sur les offrandes et la fréquentation du sanctuaire." Ph.D. diss., Université Paris 1, Panthéon-Sorbonne.
- . 2010. "Offrandes et la fréquentation à Delphes au VIIe s." In *La Méditerranée au VIIe s. av. J.-C.*, edited by R. Étienne, 234–49. Paris: De Boccard.
- . 2011. "Le sanctuaire de Delphes et ses relations extérieures au VII s. av. J.-C.: Le témoignage des offrandes." *Pallas* 87: 151–68.
- . 2019. *Bronzes du haut-archaïsme à Delphes : Trépieds, chaudrons et vaisselle de bronze (fin VIIIe-VIIe siècle)*. Fouilles de Delphes. Monuments figurés 5. Athènes: École Française d'Athènes.
- Bikakis, M. 1991. "Archaic and classical imported pottery in the museums of Paros and Naxos." Ph.D. diss., University of Cincinnati. Ann Arbor UMI.
- Boardman J. and J. Hayes 1966. *Excavations at Tocra, 1963-1965. 1. The archaic deposits I*. BSA Supplementary volume no. 4.
- . 1973. *Excavations at Tocra, 1963-1965. 2. The archaic deposits II and later deposits*. BSA Supplementary volume no. 10.
- Boardman, J. 1980. *The Greeks Overseas. Their early colonies and Trade*. London: Thames and Hudson.
- Bournias, L.K. Forthcoming. "An Archaic bone figurine from Hyria on Naxos." In "*Εἱσοχος ἀλήων*." *Honorary volume for E. Simantoni-Bournia*, edited by B.K. Lambrinoudakis, L.G. Mendoni, M. Koutsoubou, T. Panagou and A. Sfyroera.
- Bourogiannis, G. 2018. "The Phoenician presence in the Aegean during the early iron age: Trade, settlement and cultural interaction." *Rivista di Studi Fenici* XLVI: 43–88.
- Coldstream, J. N. 1982. "Greeks and Phoenicians in the Aegean." In *Phönizier im Westen: die Beiträge des internationalen Symposiums über 'Die phönizische Expansion im westlichen Mittelmeerraum' in Köln vom 24. bis 27. April, 1979*, edited by H.G. Niemeyer, 261–75. Mainz: Zabern.
- . 2008. *Greek Geometric Pottery. A Survey of ten Local Styles and their Chronology*. 2nd ed. London: Bristol Phoenix Press.
- Cook, R.M. and P. Dupont, 1998. *East Greek Pottery*. London and New York: Routledge.
- Dugas, Ch. 1930. *Les vases de l'Héraion. Exploration Archéologique de Délos X*. Paris: De Boccard.
- . 1935. *Les vases orientalisants de style non mélien. Exploration Archéologique de Délos XVII*. Paris: De Boccard.
- Ebbinghaus, S. 2006. "Begegnungen mit Ägypten und Vorderasien im archaischen Heraheiligtum von Samos." In *Stranieri e non cittadini nei santuari greci. Atti del convegno internazionale, Studi Udinesi su Mondo Antico 2*, edited by A. Naso, 187–229. Firenze: Le Monnier.
- Figueira, Th. 2016. "Aigina: island as paradigm and counter-paradigm." In *The Eyesore of Aigina. Anti-Athenian Attitudes in Greek Hellenistic and Roman History*, edited by A. Powell and K. Meidani, 19–50. Llandysul, Ceredigion Wales. Swansea: Classical Press of Wales.
- Funke, P. 2006. "Fremde und Nicht-Bürger in den griechischen Heiligtümern der antiken Mittelmeerwelt. Eine historische Einführung." In *Stranieri e non cittadini nei santuari greci. Atti del convegno internazionale, Studi Udinesi su Mondo Antico 2*, edited by A. Naso, 1–12. Firenze: Le Monnier.
- Gautier, J. 1993. "Les Cyclades antiques. Caractérisation de centres de productions céramiques par microscopie optique." In *Recherches dans les Cyclades. Résultats des travaux de la RCP 583, Maison de l'Orient méditerranéen 23*, edited by G. Rougemont and R. Dalongeville, 167–204. Lyon and Paris: Éditions du CNRS; De Boccard.
- Gruben, G. 1993. "Die inselionische Ordnung." In *Les grands ateliers d'architecture dans le monde égéen du VIe s. av. J.-C. Actes du Colloque d'Istanbul, 1991*, edited by J. des Courtis and J.-C. Moretti, 97–109. Paris and Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes; De Boccard.
- Ioannou, Chr. 2017. "La présence phénicienne en Grèce." In *TERPSIS. Studies in Mediterranean Archaeology in honour of Nota Kourou*, Études d'Archéologie 10, edited by V. Vlachou and A. Gadolou, 435–46. Brussels: CReA-Patrimoine.
- Karageorghis, V., O. Picard and Chr. Tytgat, eds. 1987. *La nécropole d'Amathonte: tombes 113–367. II. Céramiques non chypriotes*. Études Chypriotes VIII. Nicosia: A.G. Leventis Foundation.
- Kardara, Ch. 1963. *Ροδιακή αγγειογραφία*. Library of the Archaeological Society in Athens, no. 49. Athens.
- Karouzos, Chr., and N. Kontoleon. 1937. "Ανασκαφαί εν Νάξω." *Prakt*: 115–22.
- . 1939. "Ανασκαφαί εν Νάξω." *Prakt*: 119–24.
- Kerschner, M. 2006. "Lydische Weihungen in griechischen Heiligtümern." In *Stranieri e non cittadini nei santuari greci. Atti del convegno internazionale, Studi Udinesi su Mondo Antico 2*, edited by A. Naso, 253–91. Firenze: Le Monnier.
- Knauss, F.S. 1997. *Der Lineare Insel Stil: eine kykladische*

- Keramikwerkstatt am Übergang von der spätgeometrischen zur archaischen Zeit*. Saarbrücker Studien zur Archäologie und Alten Geschichte; Bd. 13. Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag.
- _____. 2003. "Naxos und Paros. Ein historischer Konflikt im Spiegel der Keramik." In *Griechische Keramik im kulturellen Kontext, Akten des Internationalen Vasen-Symposions in Kiel vom 24.-28.9.2001*, edited by B. Schmaltz and M. Söldner, 188–92. Münster: Scriptorium.
- Kokkorou-Alevra, G. 1994. "Σχέσεις Νάξου–Αιγύπτου κατά τους Αρχαϊκούς χρόνους." In *Proceedings of the 1st Panhellenic Conference on "Naxos through the centuries", Philoti 3-6 September 1992*, edited by I. Promponas and St. Psarras, 331–58. Athens: Municipality of Philoti.
- Kokkorou-Alewrass, G. 1995. "Die archaische naxische Bildhauerei." *AntP* 24: 37–138.
- Kokkorou-Alevras, G. 2017. "The birthplace of Greek monumental sculpture revisited." In *Interpreting the Seventh Century BC. Tradition and Innovation*, edited by X. Charalambidou and C. Morgan, 24–30. Oxford: Archaeopress Archaeology.
- Kotsonas, A. 2012. "'Creto-Cypriot' and 'Cypro-Phoenician' Complexities in the Archaeology of Interaction between Crete and Cyprus." In *Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age. The Legacy of Nicolas Coldstream*, edited by M. Iacovou, 155–82. Nicosia: Bank of Cyprus Cultural Foundation.
- Kourayos, J. 2009. *Δεσποτικό. Το ιερό του Απόλλωνα*. Athens: Ministry of Commercial Marine and Island Policy.
- Kourou, N. 1994. "Η Ναξιακή παρουσία στο Αιγαίο και την Μεσόγειο κατά την Γεωμετρική Εποχή." In *Proceedings of the 1st Panhellenic Conference on "Naxos through the centuries", Philoti 3-6 September 1992*, edited by I. Promponas and St. Psarras, 263–330. Athens: Municipality of Philoti.
- _____. 2008. "The evidence from the Aegean." In *Beyond the homeland: Markers in Phoenician chronology*. Ancient Near Eastern Studies, Supplement 28, edited by C. Sagana, 305–64. Leuven, Paris, Dudley MA: Peeters.
- _____. 2012. "Cypriots and Levantines in the Central Aegean during the Geometric Period. The Nature of Contacts." In *Zagora in Context. Settlements and Intercommunal Links in the Geometric Period (900-700 BC). Proceedings of the conference in Athens, 20-22 May 2012. Meditarch 25*, edited by J.-P. Descoeudres, and S. Paspalas, 215–27. Sydney: University of Sydney.
- Koutsoubou, M. 2017a. "Beyond Athens and Korinth. Pottery distribution in the 7th c. Aegean: The case of Kythnos." In *Interpreting the 7th c. BC. Tradition and Innovation*, edited by C. Morgan, and X. Charalambidou, 160–72. Oxford: Archaeopress Archaeology.
- _____. 2017b. "Pottery and clay figurines from the Sanctuary of Kythnos." In *Les sanctuaires archaïques des Cyclades*, edited by A. Mazarakis-Ainian, 135–40. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
- Lambrinoudakis, V.K. 1977. *Η αρχαϊκή ελληνική αγγειογραφία. Α'. Η πρώτη αρχαϊκή εποχή*. Athens: Kardamitsa Publications.
- _____. 1992. "Έξι χρόνια αρχαιολογικής έρευνας στα 'Υρια της Νάξου." *ArchEph*:201–16.
- Lembessi, A. 1967. "Τραμμικός νησιωτικός αμφορέας εκ Θήρας." *ArchDelt* 22, A':112–32.
- Lemos, A.A. 1991. *Archaic Pottery of Chios. The Decorated Styles*. Oxford. Oxford University Committee for Archaeology
- Lo Porto, F.G. 1961. "Recenti scoperte di tombe archaiche in Taranto." *Bol. d'Arte* 46: 268–81.
- Masiello L. (ed.) 1997. *Catalogo del Museo Nazionale Archeologico di Taranto, I, 3*. Taranto: La Colomba.
- Mazarakis-Ainian, A. ed. 2010. "Ein antikes Heiligtum auf Kythnos." In *Neue Forschungen zu griechischen Städten und Heiligtümern. Kolloquium. 4.-5. Nov. 2005. Univ. Regensburg. Festschrift B. Wesenberg*, edited by H. Frielinghaus, and J. Stroszcek, 21–53. Möhnesee: Bibliopolis.
- Morris, S. 1984. *The Black and White Style. Athens and Aegina in the Orientalizing Period*. Yale Classical Monographs no. 6. New Haven and London: Yale University Press.
- Muhly, D. 1970. "Homer and the Phoenicians." *Berytus* 19: 19–64.
- Niemeier, W.-D. 2016. *Das Orakelheiligtum des Apollon von Abai/Kalapodi: eines der bedeutendsten griechischen Heiligtümer nach den Ergebnissen der neuen Ausgrabungen*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Roebuck, C. 1984. *Ionian Trade and Colonization*. 2nd ed. Chicago: Ares publishers Inc.
- Rubensohn, O. 1962. *Das Delion von Paros*. Wiesbaden: Steiner.
- Saint-Pierre Hoffmann, C., and Th. Brisart, 2010. "Les ofrandes orientales et orientalisantes dans les sanctuaires Grecs. Compétition et idéal communautaire." In *La Méditerranée au VIIe s. av. J.-C.*, edited by R. Étienne, 249–65. Paris: De Boccard.
- Salviat, F. 1983. "Plats creux insulaires à décor orientalisant à Thasos." In *Les Cyclades. Matériaux pour une étude de géographie historique. Table ronde réunie à l'Université de Dijon les 11, 12 et 13 Mars 1982*, 201–16. Paris: Editions du CNRS. De Boccard.
- Sgouritsa, N. 2012. "Μυκηναϊκή Αίγινα. Κολώνα-Λαζάρδης: Ιστορία δύο θέσεων." In *Δινήεσσα. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμοπούλου*, edited by P. Adam-Veleni and K. Tzanavari, 69–80. Publications of the Archaeological Museum of Thessaloniki, no. 18. Thessaloniki: Ziti Publications.
- Sgouritsa, N. Forthcoming. "Animal-shaped Standard-Weights in the Aegean of the Mycenaean Era." In

- Ἑσσοχος ἀλῆον.* Honorary volume for E. Simantoni-Bournia, edited by B.K. Lambrinoudakis, L.G. Mendoni, M. Koutsoumbou, T. Panagou, and A. Sfyroera
- Simantoni-Bournia, E. 1998. "Kleinfunde aus dem Heiligtum von Iria auf Naxos." *AM* 113: 61–74.
- . 2002a. "Κοσμήματα από το ιερό των Ὑρίων Νάξου." *Archaiognosia* 11 (2001-2002): 141–53.
- . 2002b. "The Early Phases of the Hyria Sanctuary on Naxos. An Overview of the Pottery." In *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece*, edited by M. Stamatopoulou and M. Yeroulanou, 269–80. British Archaeological Reports Inter. Ser. 1031. Oxford: Beazley Archive and Archaeopress.
- . 2004. "Κυπρίσκη Einflüsse I. Ein anthropomorphes Gefäß aus Iria auf Naxos." *AM* 119: 33–54.
- . 2004-2005. "Un masque humain à Hyria de Naxos, nouveau témoignage de contacts chypriotes." *BCH* 128-129: 119–32.
- . 2007. "Ένας κένταυρος... ναξιότης." In *Amymona erga. Honorary volume for Professor Vassilis K. Lambrinoudakis*, edited by E. Simantoni-Bournia, A.A. Lemos, L.G. Mendoni and N. Kourou, 84–95. *Archaiognosia*, supplementary volume 5. Athens.
- . 2008. "Παριακές (:) επιδράσεις σε ναξιακά αγγεία." In *Archilochos and his Age. Paros II: Proceedings of the second International Conference on the Archaeology of Paros and the Cyclades Paroikia, Paros, October 7-9, 2005*, edited by D. Katsonopoulou, I. Petropoulos, and S. Katsarou, 365–82. Athens: Diktynna Publications.
- . 2012. "Γνωστά και άγνωστα από τη ναξιακή κεραμική του 7ου αι. π.Χ." in *Δινήσσσα. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμοπούλου*, edited by P. Adam-Veleni and K. Tzanavari, 183–90. Publications of the Archaeological Museum of Thessaloniki, no. 18. Thessaloniki: Ziti Publications.
- . 2015. "More cups for "Dionysos". A Selection of Geometric Drinking Vases from the Sanctuary of Hyria on Naxos." In *Pots, Workshops and Early Iron Age Society: Function and Role of Ceramics in Early Greece*, edited by V. Vlachou, 181-97. *Études d'archéologie*, no. 8. Bruxelles: CReA-Patrimoine.
- Simantoni-Bournia, E. and L. Bournias 2020. "The Pottery and small finds." In *Das Heiligtum von Gyroulas bei Sangri auf Naxos*, edited by V.K. Lambrinoudakis and A. Ohnesorg, 96-136. Athens: Melissa Publications.
- . Forthcoming. "Αττικές εισαγωγές στο Ιερό των Ὑρίων Νάξου." In *Περί των Κυκλάδων νήσων. The archaeological work in the Cyclades. Proceedings of the International scientific congress held in Athens, in the Byzantine and Christian Museum, the 22-26 November 2017*, edited by D. Athanassoulis et al., Athens.
- Sphyroera, A. 2011. "Νάξος. Συμβολές στην αρχαιολογία και ιστορία του νησιού από τη Γεωμετρική έως την Αυτοκρατορική περίοδο." Ph.D diss., National and Kapodistrian University of Athens.
- Tsiafakis, D. 2008. "The East Greek and East-Greek style pottery." In *La Dea di Sibari e il Santuario Ritrovato I.2, Ceramiche di importazione, di produzione coloniale e indigena (tomo 2), Bollettino d'Arte, Vol. Speciale*, edited by F. Van der Wielen-van Ommeren and L. de Lachenal, 7–56. Roma: Libreria dello stato.
- Utili, F. 1993. "Ostgriechische Teller." In *Ausgrabungen in Assos 1991. Asia Minor Studien Bd. 10*, edited by U. Serdaroglu, and R. Stupperich, 53–72. Bonn: Dr. R. Habelt GMBH.
- Vacek, A. 2017. "Al Mina and changing patterns of trade: the evidence from the eastern Mediterranean." In *Interpreting the 7th c. BC. Tradition and Innovation*, edited by X. Charalambidou and C. Morgan, 47–59. Oxford: Archaeopress Archaeology.
- Walter-Karydi, E. 1970. "Aiolische Kunst." In *Studien zur griechischen Vasenmalerei. AntK Beih.* 7: 3–18.
- . 1972. "Geometrische Keramik aus Naxos." *AA* 87: 386–421.
- . 1973. *Samische Gefäße des 6. Jhd. v. Chr. Landschaftsstile ortgriechischer Gefäße*. Samos Bd 6.1. Bonn. Dr. R. Habelt GMBH.
- Zapheiroupolou, Ph. 1973. "Από τον γεωμετρικόν συνοικισμόν της Δονούσης." *AAA* 6: 256–59.
- . 1994. "Πολιτιστικές σχέσεις Νάξου με Ρόδο." In *Proceedings of the 1st Panhellenic Conference on "Naxos through the centuries", Philoti 3-6 September 1992*, edited by I. Promponas and St. Psarras, 230–61. Athens: Municipality of Philoti.
- Zaphiropoulou, Ph. 2003. *Exploration archéologique de Délos, XLI. La céramique 'mélienne'*. Paris: De Boccard.
- . 2008. "Μυθολογική παράσταση σε αγγείο του 7ου αι. π.Χ." *ArchEph*: 225–46.
- . 2017. "Parian ceramics of the seventh century in Cycladic cemeteries and sanctuaries." In *Interpreting the 7th c. BC. Tradition and Innovation*, edited by X. Charalambidou, and C. Morgan, 150–59. Oxford: Archaeopress Archaeology.

A rock engraving of Pan at Faskomelia Hill in Vouliagmeni, Attica. The presence of the god Pan in the battle of Marathon¹

Mairy Giamalidi

Archaeologist, Hellenic Ministry of Culture, Ephorate of Antiquities of Piraeus and Islands
giamalidi@gmail.com

Erietta Tzovara

Philologist
ertzovara1@gmail.com

ABSTRACT

The ancient deme of Aixonides Halai flourished on the south-western slopes of Mount Hymettus, Attica. The geomorphological environment and the ancient architectural remains outline the deme's rural character and provide evidence for a prosperous economy based on agriculture and fishery. A significant number of various inscriptions has been found at the semi-mountainous areas of the deme. They have been attributed mainly to shepherds, and their existence directly points to the rural use of the place. Recently, on a rocky plateau of Faskomelia hill, the rock engravings of two figures were detected. The figures are standing in line and have been identified with the god Pan and a hoplite. Pan is the one who precedes, and the hoplite the one that follows. After a short presentation of the Arcadian god Pan, the paper deals with the spread and establishment of his cult in Attica, his connection with the battle of Marathon and his role in the final victorious outcome. This never before seen engraving dates back to the first half of the 5th century B.C. The depiction of Pan together with a warrior-hoplite directly creates the allusion that the artist wanted to represent a scene from the battle of Marathon, capturing the moment that the Athenian army, in phalanx formation, is thrown to the barbarians at the double.

INTRODUCTION

The ancient deme of Aixonides Halai² was organised during the reformation of Cleisthenes in southern Attica, where the areas of the modern municipalities of Voula and Vouliagmeni are located (Fig. 1). The deme originated in the lower, south-western foothills of Hymettus, nearby the western sea front, and bordered the deme of

1 The authors spotted the engraving during one of their nature walks in the hills of Faskomelia. After their discovery, they found a significant number of already published graffito and engraving marks, as well as of other previously unknown, whose publication will ensue, and the entire endeavour acquired another interesting dimension, that of genuine archaeological exploration.

2 Dodwell 1819, 556; Eliot 1962, 25–6; Whitehead 1986, 372; Bengtson 1991, 126–28.

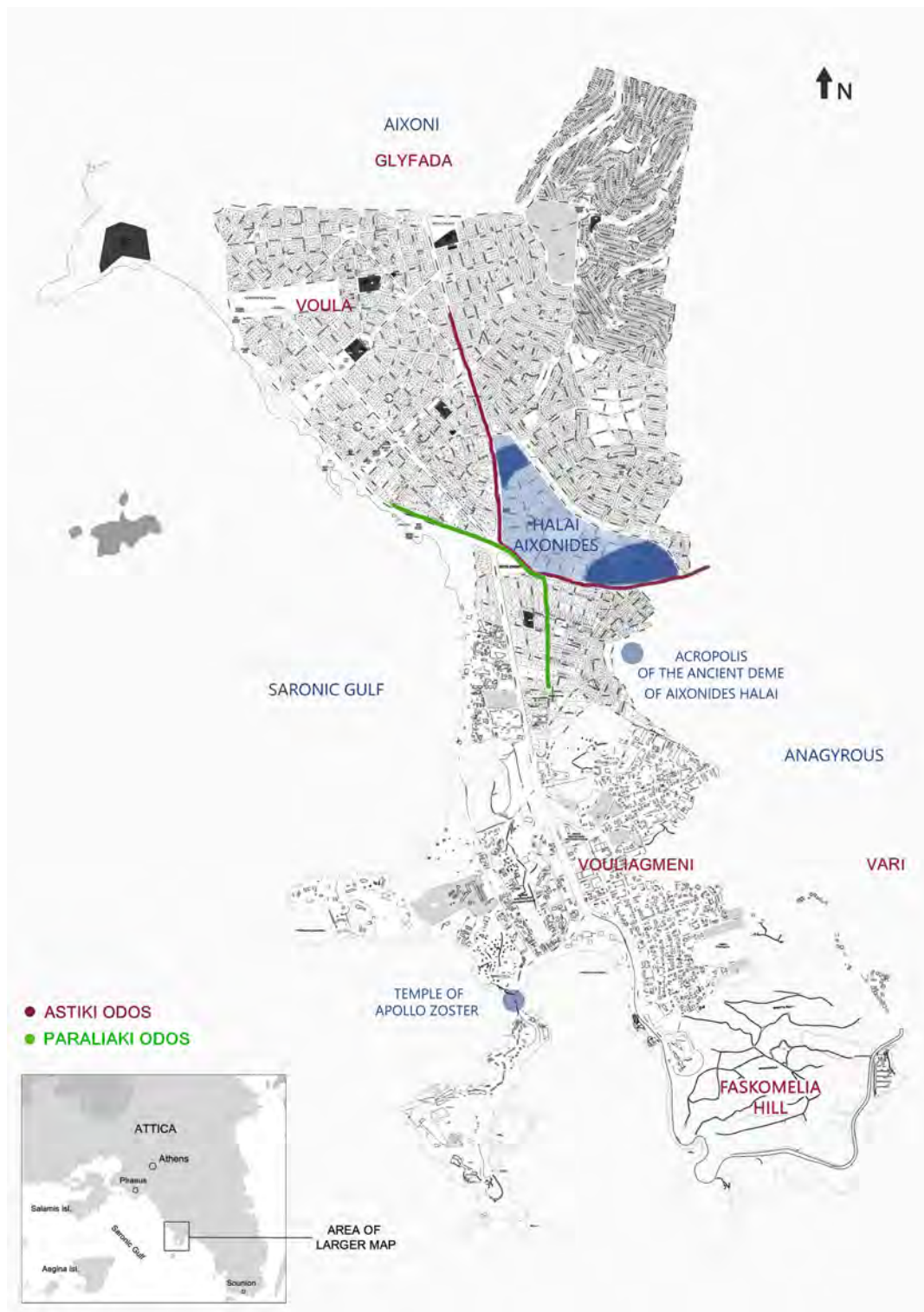

Fig. 1. Map of the ancient deme of Aixonides Halai with the main archaeological sites (center of the deme, Apollo Zoster Temple, fortified acropolis, main ancient roads) Faskomelia hill, modern and ancient demes.

Anagyrountos (modern areas of Vari-Varkiza) and Aixoni³ (modern Glyfada). Alongside Aixoni, they formed the coastal subdivision (*τριτύς*) of the tribe of Kekropides.⁴ The name “Halai Aixonides” (*Ἀλαὶ Αἰξωνίδες*) derives from its geographical position –since it was a coastal deme– as well as from its proximity to the deme of Aixoni.⁵ Based on the archaeological data presently available, it consisted of two settlements⁶ in the periphery, where large farmhouses were built in the course of the 4th century B.C.⁷ The religious center of the Halaieis was the temple of Apollo Zoster, on the Laimos Peninsula.⁸ The organised acropolis⁹ of the settlement was on the hill of Kastraki.

The extent of the ancient deme can be traced to its privileged position, as well as the geomorphological setting of the area. It was conveniently located just one day walk from the city of Athens, in direct proximity to the sea front, and positioned in an area suitable for farming and fishing activities. The intersection of two central highways, both of which were important for the entire region of Attica, within the limits of the deme, also intensified its development. These are the “Astiki odos” and the “Paraliaki odos”, starting from the Diomeian Gates and Faliron respectively, and both terminate at Sounion.¹⁰

The geomorphological setting and the residential remains determine the agricultural character of the deme and are indicative of a thriving economy based on fishing and farming activities practised and traded even beyond Attica.¹¹ More specifically, the semi-mountainous landscape of the deme of Aixonides Halai was suitable for beekeeping, logging and animal husbandry.¹² The exploitation of the southern part of Hymettus for the aforementioned activities in the Archaic and Classical periods¹³ is evidenced by the presence of engravings,¹⁴ inscriptions and representations on the rocks, such as figures of humans¹⁵ and a Satyr.¹⁶

In particular, erotic inscriptions,¹⁷ engravings of ships,¹⁸ feet and animals, as well as nonsense inscriptions¹⁹ –mainly attributed to shepherds– were discovered in an area of 1,200 m², on the so-called hill of Faskomelia,²⁰

3 Strabo (9.1.21) “μακρὰ ἄκρα πρώτη μετὰ τοὺς Αἰξωνέας Ζωστήρ... ὃν τῆς πρόκειται νῆσος Φάβρα”.

4 The deme of Phlyus (modern Chalandri), Athmonon (modern Maroussi), Pithus (modern Psychico-Philothei), Sytalittos (modern Lykovrissi), Trinemeus (modern Parnitha), Xypete (modern municipalities of Moschato and Renti), Daedalids (...) and Melite (Pnyka) also belonged to the same tribe.

5 There are two approaches to the etymology of the word *Αἰξωνή*: Plato attributes the origin of the verb *αἰξωνεύομαι* (cuss or badmouth) and the noun *αἰξωνεΐα* (blasphemy or slander) to the Aixonides (Laches 197c9). According to Surmelēs (1854, 45–6) the etymology of the word can be traced to the words *αἶζ* (goat) καὶ *ὠνή* (the value of the goat). Similarly, he believes that the inhabitants of the deme were mockers and sweepers, thus the proverb “*Ἀληθῶς εἴ Αἰξωνεύς*”.

6 Andreou 1994, 191–209; Giamalidi and Daifa 2013, 113–26; Giamalidi 2013, 27–31.

7 Mussche 1975, 45–54; Lohmann 1989, 189–95. The systematic archaeological surveys in the areas of Voula and Vouliagmeni in the past 30 years resulted in the discovery of significant remains, the composition of which allows us to have a clear picture of the residential organisation of the ancient municipality. In general, for the organisation of the Attic demes see Steinhauer 1994, 175–189; Hoepfner 2005, 263–268; Nevett 2005, 83–98.

8 Kourouniotis 1930, 2–53; Giamalidi and Kanellopoulos (forthcoming).

9 Andreou 1994, 195.

10 Korres 2009, 198–207; Kaza-Papageorgiou 2016, 130–32; Giamalidi (forthcoming).

11 Giamalidi 2013, 32.

12 Andreou 1994, 207; Lohmann 1992, 35–9; Jones et al. 1973, 335–452.

13 Engraving of inscriptions and representations is common practice and can be viewed as an alternative way of communication, interaction, and even individual projection.

14 Taylor 2010, 91, 102; Bultrighini 2013; 2015, 27–53.

15 Langdon 2015, 55.

16 Langdon 2016, 88–9 fig. 40.

17 Langdon 2016, 85 fig. 22; For ancient Greek erotic inscriptions see Themis 2014.

18 Van den Moortel and Langdon 2017, 383–86 figs 2–4, 394–95 figs. 17–8.

19 Langdon 2015, 51–2.

20 The south-western foothills of Mount Hymettus have remained untouched by modern interventions; as they preserve their geological relief, they act as a model landscape for the entirety of Attica. Faskomelia Hill and Vouliagmeni Lake have been included in the “Natura 2000 Directive” of the European Union, due to their special ecological value.

located within the administrative boundaries of the modern municipal unit of Vouliagmeni. This low mountain range, suitable for grazing sheep and goats, may have functioned as a natural observatory, as it offered a panoramic view of the sea routes from Sounion to Piraeus, Aegina, Salamis, and the opposite coast of the Peloponnese, from its slopes and peaks. The rocky terrain has also produced *horoi* (ὄροι),²¹ which to some extent clarify the administrative boundaries between the ancient deme of Aixonides Halai and Anagyrous.²² It is thus established that the semi-mountainous land of the ancient deme –the stony ground (φελλεύς)²³– was an integral part of the daily life of its ancient inhabitants, and was also significant to the overall economy of the area.

Fig. 2. The rock engraving with the depiction of god Pan and the warrior-*hoplite*.

THE REPRESENTATION

Recently, engravings of two figures within the same pictorial frame were discovered on the hill of Faskomelia (Fig. 2). More specifically, the figure of a deity and the figure of a warrior-*hoplite* were identified on the relatively smooth and oblique surface of a trapezoid-shaped piece of marble (indicative dimensions: 55/82 cm by

21 Goette 1994, 121–4; Krasilnikoff 2010, 51–3; Bultrighini 2013; Fachard 2016, 201–3.

22 Langdon 1985, 10; 1988, 75–81; Traill 1986, 116–22 (appendix).

23 The areas of the demes with rocky soils, where brushwood, herbs and aromatic plants grow, suitable for grazing and logging, are characterized as φελλεύς. Krasilnikoff 2008, 37–49; 2010, 52–3.

90/100 cm) within karstic limestones. The figures are represented in a row, moving towards the left, and occupy, approximately, the middle of the rocky surface.

Pan

The leading figure is identified with a deity, due to its larger dimensions, its position in space and its physiognomic features (Fig. 3a). More specifically, the figure can be identified with the god Pan²⁴ as the *tragomorphic* (goat-like) features –specific to this divine being– are clearly discernible in the representation. The deity is rendered in cross-section and the *tragomorphic* features can be seen, especially on the head (Fig. 3b). To be more precise, these features are upright horns, a flattened snout nose and a beard with a sharp end. The details of the remaining facial features are unclear. The body of the deity is rendered more clearly: it is well-crafted, has symmetrical proportions, and follows basic human anatomy. The deity holds a *lagobolon*²⁵ (a stick used for hare hunting) with his raised and curved left hand, while the right hand is not shown at all. Pan moves with his left

Fig. 3a. Detail of the rock engraving.

24 LIMCVIII, 923–41.

25 Boardman 2000, 28–41. For the use of the *lagobolon* see Kapouzouz 2009, 56, fig. VI, 12. For a representation of Pan with a

Fig. 3b. The head of the god Pan in magnification.

leg extended. His lower extremities end in hooves, and are thin, indicating his animal ancestry.²⁶ Moreover, he has a long horse-tail. The figure is placed in the center of the depiction and Pan's impetus is further emphasised by his extended forward leg and raised arm. All in all, as represented in the engraving, Pan has the head, neck, horns, hooves and tail of a Satyr, while the rest of his body is human. The divinity gathers an array of individual characteristics and symbols, in order to further emphasise its wild animal nature.

Hoplite

The figure that follows Pan is identified with a warrior, specifically an Athenian *hoplite* running at the double (*δρόμῳ*). The warrior is bearded, wears an Attic helmet, and holds a shield and a spear.²⁷ His head is represented in cross section. The line from the nose to the forehead is straight, the eye is represented with a dot (which is engraved off-center) and the mouth with a fine indentation. The body of the warrior is rendered in three quarters and has symmetrical proportions. The *hoplite* holds the spear with his left hand, in a position that gives the impression that he is ready to shoot it, while his shield is in front of the body at chest height. The shield is circular and is represented by two arched engravings, while at the same time the line of the body is also indicated. Both legs are bent at knee height, though the right one is extended. On his feet, the warrior's greaves are represented with a well-shaped engraving. The feet of the warrior are rendered schematically, whereas his toes are not discernible.

The representation of god Pan and a warrior-*hoplite* in the same pictorial scene is novel and suggests that this is a scene related to the battle of Marathon (490 B.C.). More precisely, this is the moment when, according to the ancient sources and mythology, the Athenian army, in a phalanx formation,²⁸ attacks the barbarians running at the double (*δρόμῳ*).²⁹

Iagobolon see LIMCVIII, 615, Pan 33.

26 LIMCVIII, 613–14, Pan 22, 24.

27 Schwartz 2009, 25–101; Stronk 2019, 152; Krentz 2013a.

28 Schwartz 2009, 102–200; Krentz 2013a, 149; 2013b, 35–44.

29 Herodotus (VI.112): “ἐνθαῦτα ὡς ἀπείθησαν οἱ Ἀθηναῖοι δρόμῳ ἔεντο ἐς τοὺς βαρβάρους. ἦσαν δὲ στάδιοι οὐκ ἐλάσσονες τὸ

PAN IN MARATHON

The god Pan³⁰ is a creation of the inhabitants of Arcadia, of Arcadian nature and way of life. He is primarily a deity associated with animal husbandry and the protection of herders and hunters. These qualities emphasise his relationship to music (as he is the inventor of the pastoral syrinx), his activity as a hunter, his erotic solitude and the perversion this causes, as well as his detachment from the comforts of urban life. Pan is a free-spirited deity, who inhabits the mountains, enjoys the pleasures of life, is merry and noisy and a tireless lover of nymphs, boys, and animals.³¹ He is the personification of countryside morals –an agricultural deity *par excellence*. Just like the Satyrs, the Silenoi and the Centaur, Pan is a hybrid deity,³² in between a man and a goat. Pan, however, in contrast to the aforementioned creatures, which existed only in myth and theatre, had an established cult and sanctuaries.³³

During the classical period, his cult expanded beyond Arcadia, to Attica and other Greek regions, and found its main expression in the rural areas of the cities. The epiphany of the god to the runner Pheidippides was the reason (*αἵτιον*)³⁴ for the adoption of the cult of Pan in Athens during the 5th century B.C. More specifically and according to the sources,³⁵ the god appeared to Pheidippides, who had been sent by the Athenians to Sparta to ask for the help of the Lacedaemonians in the fight against the Persians.³⁶ Pan, after expressing his complaints because the Athenians ignored him, even though he had helped them many times, promised to provide assistance in the battle of Marathon.³⁷

Pan's participation in the battle led to the victorious outcome of the war and resulted in the establishment of his cult in Attica. The annual festivities, the torchlight relays (*λαμπαδηδρομίες*), the sacrifices performed in his honor and the cave of Pan on the northwest slope of the Acropolis,³⁸ are all tributes to the god Pan by the

μεταίχμιον αὐτῶν ἢ ὀκτώ ... οἷδὲ Πέρσαι ὀρέοντες δρόμῳ ἐπιόντας παρεσκευάζοντο ὡς δεξόμενοι, μανίην τε τοῖσι Ἀθηναίοισι ἐπέφερον καὶ πάγχυ ὀλεθρίην, ὀρέοντες αὐτοὺς ὀλίγους καὶ τούτους δρόμῳ ἐπειγομένους, οὔτε ἵππου ὑπαρχούσης σφι οὔτε τοξευμάτων”;

Aristophanes, *Acharnians*, 696–700; Dionysopoulos 2012, 218–20; Merkouris and Spathari 2010; Steinhauer 2009, 104; Regarding the attack at the double –at a run– of the hoplites see Krentz 2013b, 35–44; Stronk 2019, 120–21.

30 On the cult of Pan see Herbig, 1949; Roussos 1986, 240–43; *LIMC* VII, 923–41; Boardman 2000, 28–39; Borgeaud 1988; Mastrapas 2013, 111–22.

31 *LIMC* VII, 633, Pan 258.

32 Aston 2011, 109–19.

33 Borgeaud 1988, 48; Neumann 2020, 68; In Arcadia Pan was worshiped in temples or in the countryside. On the contrary, in Attica his worship was organized in caves, in which he was worshiped together with other deities and mainly with the Nymphs. Regarding the similarities and differences between the caves of Attica that were dedicated to Pan, in terms of the way of worship, the type of votive offerings, the origin and the social origin of the devotees-worshippers, the other deities worshiped in the same cave and the place that Pan held in the respective sanctuaries, see Arapogianni 2000; Neumann 2020, 85–8.

34 Petridou 2016, 16–20. According to Petridou, epiphanies “functioned as crisis management tools”. Petridou chooses Pan's epiphany to the Athenian runner Pheidippides to introduce her *epiphanic schema*: “The major political and military crisis the Athenians were faced with in 490 gave rise to the god's epiphany, which in turn authorized an intermediary...to suggest that divine alliance was to be expected in the course of the battle, which resolves the crisis. The resolution of the crisis is subsequently commemorated by the establishment of a new cult, a festival, athletic games, divine images, or/and some other conspicuous cultic feature (e.g., sacrifices, theoric journey) in honor of the deity that manifested itself. Thus, the original epiphany ends up operating as the *aition*, the reason behind the establishing of these cultic features”; Garland 1992, 18–9.

35 Herodotus (VI, 105–6); Pausanias (I. 28.4).

36 Pheidippides' meeting with Pan took place on Mount Parthenion in Tegea, Arcadia, the birthplace and main cult center of the god.

37 Pausanias (I.28.4). Repeating the narrative of Herodotus, Pausanias adds a new point, that the god promised to Pheidippides that he will join the fight with the Athenians at Marathon (“τὸν δὲ Πᾶνα ὁ Φιλίππιδης ἔλεγε περὶ τὸ ὄρος ἐντυχόντα οἱ τὸ Παρθένιον φάναι τε ὡς εὐνοῦς Ἀθηναίους εἶη καὶ ὅτι ἐξ Μαραθῶνα ἤξει συμμαχήσων”), and 8.54.6 (“Πανός ἐστὶν ἱερόν, ἐνθα Φιλίππιδη φανῆναι τὸν Πᾶνα”).

38 See footnote no. 34.

Athenians for his decisive contribution to the battle of Marathon. The importance of the contribution of the god to the battle is also evident from the fact that general Miltiades dedicated a statue to Pan for his help in the battle against the Medes.³⁹ Since then, the worship of the god was incorporated into the religious customs of the citizens of Athens and spread widely. The almost simultaneous flourishing of his worship, immediately after the Persian Wars, is particularly impressive⁴⁰ and this is evident by the plethora of scattered caves in Attica dedicated to the god,⁴¹ such as the cave of Pan in Vari.⁴² The established and organised cult of the god in the cave “Nympholiptou” is an irrefutable proof of his worship by the citizens of the ancient deme,⁴³ all in an environment determined by the mountainous range of Hymettus, with its rocky soil and sparse vegetation.

The cult of Pan in Attica⁴⁴ is not only a sign of his devotion to animal husbandry, but is also associated with the socio-economic conditions that developed after the Cleisthenian reforms. The spread of his cult suggests an organized effort of the *polis* to strengthen the rural population’s morale, creating the necessary ideological background that would stimulate the farmer’s self-confidence, the bond between them, as well as their ties with their land, while at the same time aiming to enhance farming in the Attic countryside all together.⁴⁵ Pan in Attica, therefore, plays an important role in the economy of the remote outskirts of Attica and in the financial support of the middle class, such as the *hoplites* who fought in the battle of Marathon,⁴⁶ who now actively participate in politics.

Hoplites at the battle

The *hoplites* class consisted of free citizens, owners of small or medium-sized land, who had the financial resources to purchase and maintain their costly armaments. As part of the *hoplite* phalanx,⁴⁷ they act with discipline, in a sense of community,⁴⁸ bravery and solidarity. They are ready and willing to defend the state with their lives, thus claiming the right of participation in military and civic affairs, like the Assembly.⁴⁹ The reforms proposed by Cleisthenes⁵⁰ (circa 508/7 B.C.) made all public offices accessible to citizens and secured popular

39 This information derives from an epigram attributed to Simonides of Keos. See Anth.Plan, 232: “τὸν τραγόπουν ἐμὲ Πάνα, τὸν Ἀρκάδα, τὸν κατὰ Μῆδων, τὸν μετ’ Ἀθηναίων, στήσατο Μιλτιάδης”; Gartzziou-Tatti 2013, 98.

40 Neumann, 2020, 86.

41 Papademetriou 1958, 15–22; Deligeorgi-Alexopoulou 1980, 126–76; Arapogianni 2000, 14–187; Neumann 2020, 67–85. The Attic caves dedicated to the god Pan: 1) The caves of Pan on the northwest and south slopes of the Acropolis. 2) The sanctuary on the Hill of the Nymphs, Athens. 3) The Parilissium sanctuary of Pan, Athens. 4) The Oenoe cave, Marathon. 5) The Phyle Cave on Mount Parnes, (Fyli) Phyle (the so called “Lychnospilia”). 6) The cave “Nymphaeon” on Mount Penteli. 7) The cave of Pan at Daphni. 8) The cave “Nympholiptou” at Vari. 9) The cave of Eleusis.

42 Weller 1903; Schörner and Goette 2004; Deligeorgi-Alexopoulou 1980, 159–57; Arapogianni 2000, 93–137; Neumann 2020, 82–3.

43 The cult of the inhabitants of the ancient deme of Aixonides Halai in the cave of Vari is confirmed by the votive relief with the inscription: Ε[ΥΚΛ]ΗΣ ΛΑΚΛΕΟΥ ΑΛΑΙΕΥΣ [EAM 2012 (IG2,11-1113,1 4653)], Arapogianni 2020, 111; Neumann 2020, 83.

44 Borgeaud 1988, 133–62.

45 Lohmann 1992, 35–9.

46 Pritchard 1998, 125–27. After the battle of Marathon, the *hoplites* became an example of bravery and virtue, and were praised by tragic and comic poets, historians, and orators alike.

47 A considerable number of scholars (Echeverría 2012, 291) support the idea that the rise of the “*hoplite*” and the introduction of the “*phalanx*” belong to the Archaic period. Echeverría (2012) reconsiders the concepts of “*hoplite*” and “*phalanx*” from the point of view of the extant literary and epigraphical evidence, and argues that both “*hoplite*” and “*phalanx*” are concepts belonging to the Classical period.

48 Raaflaub and Wallace 2007, 35–6.

49 “The notion that citizens qualifying as hoplites were privileged politically over those who did not is based on Solon’s ‘timocratic’ constitution”, Raaflaub 2007, 128; The participation of the citizens in the commons and in the governance of the city-state was determined by their property situation.

50 According to Ober (2007, 84–104, 84, 86), it was not Cleisthenes’ actions that determined the essential political evolution, but the Athenian *demos*, who was the protagonist of the democratic institutional “foundation”. He suggests that the rise of democracy was not the result of the competition between the Aristocrats, but was the product of popular action and participation.

participation. The battle of Marathon confirms that the *hoplite* class is capable of defending Athens and Athenian ideas not only against the external enemies, the Persians, but also against the internal nobles.⁵¹ The victory of the *hoplites* was significant and provided confidence to the *demos*, so that two years later *demos* “used for the first time the law about ostracism,”⁵² which can be considered indicative of the role of democracy in creating a new historical, social, and political status in the Athenian society.⁵³

DATING

In an attempt to date the engraved representation, we must rely on vase painting and the ways the figure of Pan is represented. In most of the painted scenes, Pan is depicted chasing mortals (men, women, and animals) for the purpose of sexual intercourse, dancing, chasing, in the company of gods, semi-gods, nymphs, satyrs and other mythological entities. It is certain that the engraver is aware of how Pan is attributed in vase painting,⁵⁴ sculpture⁵⁵ and metallurgy, and is also familiar with his typical physiognomic characteristics. More specifically, in terms of metallurgy,⁵⁶ the engraving shares common features with the head of Pan that adorned the caduceus (*κηρύκειον*), which the statue of the goddess Nike by Callimachus on the Acropolis probably carried.

The *tragomorphic* form of the god evolved over the years and gradually acquired additional human features. In the beginning of the 5th century B.C., the animal nature of the god was depicted mainly on the feet, which were represented by hooves, just like the engraving on the hill of Faskomelia.

The god is depicted with hooves in the Attic red-figure pottery of the first half of the 5th century B.C. Examples include the bell-shaped crater at the Boston Museum of Fine Arts (*BAPD* 206276),⁵⁷ the alabaster at the Archaeological Museum of Bonn (*BAPD* 14588),⁵⁸ and the olpe at the National Archaeological Museum of Naples (*BAPD* 202603),⁵⁹ all of which are dated around 500–450 B.C., as well as the pelike at the Archaeological Museum of Rhodes (*BAPD* 216599),⁶⁰ dated around 450–400 B.C.

Nonetheless, there are differences between the engraving of Pan from Faskomelia and the aforementioned depictions in vase painting. Although in vase painting the god has goat-shaped facial features and hooves, in none of these depictions does he simultaneously carry his symbol (the *lagobolon*), has a long tail, and pertains to the erect phallus (*ithyphallic*).⁶¹

In terms of the depiction of the *hoplite*, the engraver also draws inspiration from vase painting, specifically the way in which divine and mortal figures are depicted in three quarters.

Combining the information already presented with the terminus post-quem of the battle of Marathon, as well as the dated inscriptions and the markings of the ships from the nearby and wider areas,⁶² it is safe to assume that the engraving is dated to the first half of the 5th century B.C.

51 Kagan 1961, 397.

52 Aristotle (*Ath. Pol.* 22.3): “διαλιπόντες ἔτη δύο μετὰ τὴν νίκην, θαρροῦντος ἤδη τοῦ δήμου, τότε πρῶτον ἐχρήσαντο τῷ νόμῳ τῷ περὶ τὸν ὀστρακισμόν”. For Cleisthenes’ foundation of the ostracism see Kagan 1961.

53 Cartledge 2007, 162; Hafez 2015, 10.

54 *LIMCVIII*, 613–14, Pan 22, 24.

55 *LIMCVIII*, 614, Pan 30.

56 *LIMCVIII*, 615, Pan 33; Boardman 2000, figs. 35, 36.

57 <http://www.beazley.ox.ac.uk/record/375D1087-1B3F-47D8-A93B-BCCE16B6FDF6>

58 <http://www.beazley.ox.ac.uk/record/8E0C29B1-E24C-41D5-8E08-70448FAD4061>

59 <http://www.beazley.ox.ac.uk/record/4B821AD3-CBE4-4834-96AE-944562AC9567>

60 <http://www.beazley.ox.ac.uk/record/57C76E6F-ADA3-4051-B7E6-518942BB326B>

61 He is depicted as an ithyphallic on the pelike at the Archaeological Museum of Rhodes.

62 The engravings of the ships and the inscriptions from the area of the Faskomelia hill date back to the archaic times, according to relevant publications (see footnotes no. 17–19).

THE ENGRAVER

The engraver of the representation at Faskomelia hill renders his forms realistically. His original synthesis is adapted to the special conditions of his rocky “canvas”, his special artistic abilities as well as his artistic origins. The placement of the representation in the middle of the available space is quite impressive and reveals sophistication and premeditated design – this is not a superficial or spontaneous creation. The harmonious proportions of the bodies, their pictorial relationships and their naturalistic movement are also admirable features of this representation. The engraving exudes a sense of confidence, remarkable stability, comfort, familiarity with the subject and the anatomical details of the figures and the artistic trends of the time. We can also identify occasional failures, such as the poor representation of the warrior’s feet, his raised hand, as well as the hand of god Pan. These failures, however, should not be attributed solely to the artist’s incompetence, since engraving on hard rock is a difficult endeavour (Fig. 4).

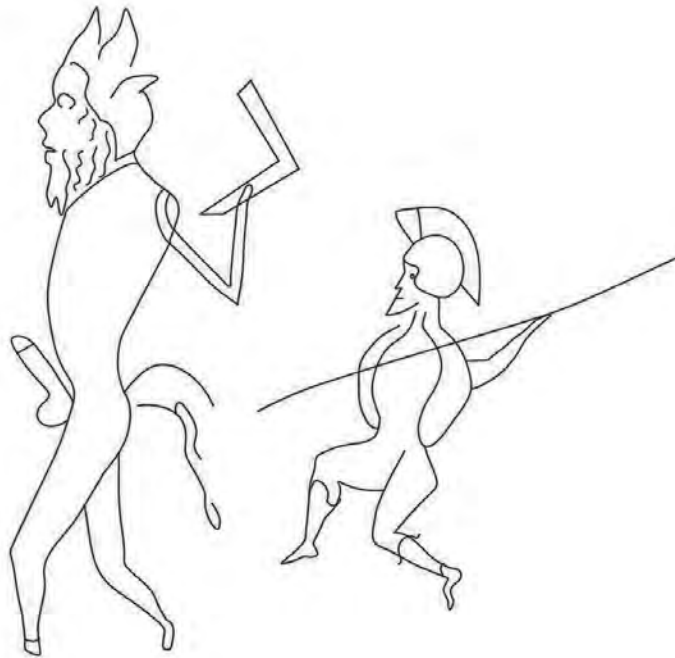

Fig. 4. Drawing of the engraving of god Pan and the warrior-*hoplite*.

Our attempt to determine the identity of the artist can lead to various hypotheses. The engraver could be a young shepherd with special artistic sensitivity and abilities, who, impressed and influenced by the recent majestic victory in Marathon, wanted to honor his patron-god, so familiar and approachable, representing the moment of the battle where the god leads the *hoplites*.

Another valid hypothesis is that the artist could be a veteran warrior, who, grateful to Pan for assisting at the battle of Marathon, decided to pay tribute to him on the eve of the sea battle of Salamis, once again asking for his godly help. It is also tempting to hypothesize that this could be the work of a man who “spied”⁶³ on the ships sailing alongside the Saronic Gulf that extends on the horizon. In this case, we may assume that the engraver

63 According to Platias (2020, 388), a spy network was designed and implied for the naval battle of Salamis.

is a young man, an ephebes,⁶⁴ who serves the *polis* by patrolling⁶⁵ the countryside, as part of his preparation to transition to the adulthood, or even a soldier on patrol,⁶⁶ who either guards the *demos*⁶⁷ territory or observes and spies for possible enemies' movements in the Gulf.

The mere existence of many warships' engravings,⁶⁸ inscriptions⁶⁹ and one unpublished boustrophedon inscription⁷⁰ in close proximity to the spot of the Pan engraving, which reads "ΧΑΙΡΙΑΣ ΕΙΜΙ Ο... ΚΑΤΑΣΚΟΠΙΟΝ ...", strengthens the above hypothesis even further. In addition, we must take into consideration that the location of Faskomelia hill is the most suitable place for a panoramic sighting and control of the Saronic Gulf and the surrounding area. Furthermore, the strategic importance of this area for the defence of Attica is confirmed by the existence of the two towers⁷¹ east and west of the temple of Apollo Zoster at Laimos in Vouliagmeni, of the homonymous peninsula, during the 5th century B.C. and in the periods following.⁷²

Therefore, regardless whether the engraver were an ephebes or a soldier, we can assume that in the face of a new threat from the Persians, ten years later, at the naval battle of Salamis, he decided to invoke an epiphany of Pan *via* his representation, in the hope of the god re-assisting towards another majestic victory.

CONCLUSIONS

We are of the opinion that the scene represents, in a simple and naturalistic manner, the moment when the Athenian army attacks under the leadership of Pan.⁷³ The artist of the engraving recognizes the god as the determining factor of the glorious victory in Marathon and culminates his role by the side of the Athenians.⁷⁴ The

64 *Ath. Pol.* 42; The ephebes were the young Athenian men, eighteen - nineteen years old, of various classes, financially supported by the city, who were trained in military matters so that they became soldiers, citizens, and men; For the institution of ephebeia see Vidal-Naquett 1986; According to Barringer (2001, 47–8), the ephebeia was institutionalized in Athens by the 4th century, but the fact that the ephebic oath (*an oath where they promised to behave like hoplites*, Vidal-Naquett 1986, 127) includes archaizing forms, which suggests that it is older, led some scholars to believe that ephebeia already existed as an institution in the 5th century; Pritchard 1998, 127; Polinskaya 2003, 85–106.

65 *Ath. Pol.* 42, 4: "καὶ λαβόντες ἀσπίδα καὶ δόρυ παρὰ τῆς πόλεως, περιπολοῦσι τὴν χώραν καὶ διατρίβουσιν ἐν τοῖς φυλακτηρίοις"; The ephebes did not remain in the frontier areas but they were also involved in the patrolling of the Attic countryside. Polinskaya 2003, 101.

66 Van den Moortel and Langdon 2017, 403.

67 The reforms of Cleisthenes and the organization of the Attica land into municipalities *de facto* imposed the existence of "borders" between them, for the exploitation of the natural resources of each region and, therefore, the need for control and protection was urgent. Additionally, in a short distance from the Pan engraving, there is an HOROS inscription of the 4th century B.C., which confirms the existence of a boundary between the ancient deme of Aixionides Hallai and the deme of Anagyrountos; Langdon 1985, 5–10.

68 Van den Moortel and Langdon 2017, 386 fig. 4.

69 Langdon 2015, 51.

70 This boustrophedon inscription was found by the authors in the vicinity of the engraving. The publication will follow in due time.

71 Stavropoulos 1938, n. 1, 6–7.

72 Varoucha–Christodouloupoulou 1961, 340–3; McCredie 1966, 30–2.

73 Pan at the battle of Marathon: on the event and its effect see Borgeaud 1988, 91, 94–5, 133–62; Borgeaud speculates that Pan may have appeared after the battle, when the Persians regrouped and headed for Athens to occupy it, before the Athenian forces returned from Marathon. At this crucial point the god spread panic in their armies and, at the time of great danger for the city of Athens, he prevented the Persians from reaching the city earlier than the Greek army, thus averting an impending catastrophe; Garland (1992, 51–4) is of the opinion that Pan helped to cause fear and panic among the numerous Persians, while on the other hand, he inspired courage and boldness among the few Athenians; According to Petridou (2016, 17), Pan's epiphany to Pheidippides "...and his promise for divine alliance on the battlefield was the reason why 'the vastly outnumbered Athenians' were not defeated by the 'the vastly superior Persians'".

74 The presence of Pan at the battlefield is not mentioned either by Herodotus or by Pausanias. The mural that adorned the famous

imposing presence of the goat-shaped deity spread panic⁷⁵ among the Persian ranks. The presence of Pan in the battlefield is indisputable to the engraver, as he was familiar with the mythology; thus it reflects an alternative version of the participation of the god in Marathon. Of all the gods who contributed to the victory of Marathon, the choice of depicting Pan is reasonably expected, due to the status of the artist, the nature of the god and the landscape in which the engraving belongs.⁷⁶

The engraving confirms that Pan is part of the legend surrounding the battle of Marathon and the epic victory that followed. Essentially, his depiction confirms the information deriving from the ancient written sources about the way the Athenians attacked, as well as the panic caused by the presence of the god.

The god Pan, “the great reconciler of the city and the countryside”,⁷⁷ is the symbol of the victory against the barbarians. The engraving at Faskomelia hill is the product of an astounding and creative artistic nature, and reflects the ideological background, the thoughts and the belief system of the inhabitants of the countryside, regarding the battle of Marathon.

The aftermath of the battle never subsided and remained in the collective imagination of every human in antiquity.⁷⁸ The magnificent victory in Marathon over numerous Medes was a source of inspiration for many writers and artists, not only for those who witnessed the battle, but also for the generations that ensued throughout the centuries.

ACKNOWLEDGEMENTS

The authors would like to thank the two anonymous reviewers, whose constructive suggestions helped to ameliorate the manuscript. In addition, we thank Dr. Vassiliki Brouma for her valuable contribution in the translation and editing of the paper into English. We are thankful to Dr. Vassiliki Tzevelekidi, Mrs. Kornilia Ntaifa, and Mr. Spyros Petropoulos, for their advice and comments during the preparation of the article, and mostly grateful to the interdisciplinary designer Mrs. Ergina Restou, for the compilation of the topographical plan and the drawing of the engraving.

Stoa Poikile in the Agora of Athens reflected the epic dimension of the battle and the epiphanies of the gods, demigods and heroes who participated in it (Athena, Hercules, Theseus, Echelaos, Marathon), as well as the presence of the historical figures who led it (Kallimachos, Miltiades), according to Pausanias' description (Pausanias, I.15,4).

75 For panic and Pan see Borgeaud 1988, 88–116, 90–1, 94–5.

76 Borgeaud 1988, 60. The area was far from the center of the ancient municipality (marginal land) and its rocky terrain prevented cultivation. This was a place suitable only for grazing and hunting. Not only was in the boundary of the ancient municipality, but also it was a symbolic boundary between the human and divine presence. Essentially, it was a place overlooked and dominated by the god Pan.

77 Steinhauer 2009, 158.

78 Pritchard 1988, 121–27.

BIBLIOGRAPHY

- Andreou, I. 1994. "Ο Δήμος των Αιξωνίδων Αλών." In *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy. Proceedings of an international conference celebrating 2500 years since the birth of democracy in Greece, held at the American School of Classical Studies at Athens, December 4-6, 1992*, edited by W.D.E. Coulson, O. Palagia, T.L. Shear, H.A. Shapiro and F.J. Frost, 37:191–209. *Oxbow Monographs in Archaeology* 37. Oxford: Oxbow Monograph.
- Arapogianni, X. 2000. "Τα σπήλαια του Πανός στην Αττική." Ph.D. diss., Aristotle University of Thessaloniki. <https://doi.org/10.12681/eadd/13606>.
- Aston, E. 2011. *Mixanthrōpoi: Animal-Human Hybrid Deities in Greek Religion*. Kernos Supplément, 25. Liège: Centre International d'Étude de la Religion Grecque Antique.
- Barringer, J.M. 2001. *The hunt in ancient Greece*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Bengtson, M. 1991. *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*. Athens: Melissa Publishing House.
- Boardman, J. 2000. *The great god Pan: the survival of an image*. Athens: Agra Publications.
- Borgeaud, P. 1988. *The cult of Pan in Ancient Greece*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Bultrighini, I. 2013. "The rock horoi of the Attic." http://nrs.harvard.edu/urn3:hlnc.essay:Bultrighini.Gli_Horoi_Rupestri_Dell_Atтика.2013.
- . 2015. "From Coast to Coast Epigraphic Evidence for Cult and Religion in Coastal Demes of Attica." In *Ancient Documents and their Contexts, First North American Congress of Greek and Latin Epigraphy, 2011*, edited by J. Bodel and N. Dimitrova, 5:27–53. Boston: Brill.
- Cartledge, P. 2007. "Democracy, Origins of Contribution to a Debate." In *Origins of Democracy in Ancient Greece*, edited by K. Raaflaub, J. Ober, and R. Wallace, 155–169. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Deligeorgi-Alexopoulou, H. 1980. "Η σπηλιά, ναός του θεού Πάνα. Σπήλαια της Αττικής αφιερωμένα στη λατρεία του θεού." *Deltion Ellinikis Spilaiologikis Etaireias* XVIIb, 113–76.
- Dionysopoulos, D. Ch. 2012. *Η μάχη του Μαραθώνα. Ιστορική και τοπογραφική προσέγγιση*. Athens: Kapon Editions.
- Dodwell, E. 1819. *A Classical and Topographical Tour through Greece, during the Years 1801, 1805 and 1806*. Vol. I. London: Rodwell & Martin.
- Echeverría, F. 2012. "Hoplite and phalanx in Archaic and Classical Greece: a reassessment." *CP* 107(4): 291–318.
- Eliot, C.W.J. 1962. *Coastal Demes of Attika: a study of the policy of Kleisthenes*. Phoenix. Vol. 5. Toronto: University Press.
- Fachard, S. 2016. "Modelling the Territories of Attic Demes: A Computational Approach." In *The Archaeology of Greece and Rome: Studies In Honour of Anthony Snodgrass*, edited by J. Bintliff and N. Rutter, 192–222. Edinburgh: University Press.
- Garland, R. 1992. *Introducing new gods: The Politics of Athenian Religion*. New York: Cornell University Press.
- Gartzziou-Tatti, A. 2013. "Gods, heroes and the battle of Marathon." In *Marathon 2,500 years. Proceedings of The Marathon Conference 2010*, edited by C. Carey and M. Edwards, BICS Suppl. 124:91–110. London: Institute of Classical Studies, School of Advanced Study, University of London.
- Giamalidi, M. 2013. "Τα νομίσματα και ο νομισματικός θησαυρός από το οικόπεδο Ι. & Σ. Σκλαβενίτη στη Βούλα." *NomChron* 31:17–34.
- . Forthcoming. "Το Οδικό Δίκτυο του Αρχαίου Δήμου των Αιξωνίδων Αλών." In *Proceedings of the 17th Scientific Meeting of Southeastern Attica, 3-8 October 2018, Markopoulo Attikis*.
- Giamalidi, M., and K. Daifa. 2013. "Νέα στοιχεία στην τοπογραφία του αρχαίου δήμου των Αλών Αιξωνίδων από την περιοχή της Βούλας." In *Proceedings 14th Scientific Meeting of Southeastern Attica, 6-9 October 2011*, edited by A. Stefanis, 113–26. Kalyvia Thorikos Attikis: Etaireia Meleton Notioanatolikis Attikis.
- Giamalidi, M., and Ch. Kanellopoulos. Forthcoming. "Ο ναός του Απόλλωνος Ζωστήρος." In *Proceedings of the International Conference "Sanctuaries and Cults in the Aegean. From the early Historical Times to late Antiquity (11th c. B.C. – 6th c. B.C.)", 11-15 September 2019, Lemnos*.
- Goette, H.R. 1994. "Neueattische Felsinschriften." *Klio* 76:120–34.
- Hafez, A.G. 2015. "The Social Position of the Hoplites in Classical Athens: A Historical Study." *Athens Journal of History* 1:135–46.
- Herbig, R. 1949. *Pan, der griechische Bocksgott*. Frankfurt Am Main: Vittorio Klostermann.
- Hoepfner, W. 2005. *Η ιστορία της κατοικίας 5000 π.Χ. – 500 μ.Χ.* Thessaloniki: University Studio Press.
- Jones, J.E., A.J. Graham, L.H. Sackett, and M.I. Geroulanos. 1973. "An Attic country house below the cave of Pan at Vari." *BSA* 68:355–452.
- Kagan, D. 1961. "The origin and purposes of ostracism." *Hesperia* 30(4): 393–401.
- Karouzou, M.E. 2009. "Γλυπτές παραστάσεις κυνηγών και κυνηγιού στην ελληνική τέχνη από τα αρχαϊκά χρόνια έως τα χρόνια των διαδόχων." Ph.D. diss., Aristotle

- University of Thessaloniki.
- Kaza-Papageorgiou, K. 2016. *Η αρχαία Αστική οδός και το Μετρό κάτω από τη Λεωφόρο Βουλιαγμένης*. Athens: Kapon Editions.
- Korres, M., ed. 2009. *Αττικής Οδοί. Αρχαίοι δρόμοι της Αττικής*. Athens: Melissa Publishing House.
- Kourouniotis, K. 1930. "Το ιερόν του Απόλλωνος του Ζωστήρος." *ArchDelt* (1927-28) 11 (Meletes):2-53.
- Krasilnikoff, J. 2008. "Pan, Attica and Religious Innovation from the Persian Wars to the end of the Fourth Century BC." In *Religion and Society. Rituals, Resources and Identity in the Ancient Graeco-Roman World. The BOMOS-Conferences 2002-2005*, edited by A.H. Rasmussen and S.W. Rasmussen, 189-200. Rome: Edizioni Quasar.
- _____. 2010. "Marginal land, its boundaries, and the rup-estral horoi of Attica." *CIMed* 61:49-69.
- Krentz, P. 2013a. "Hell: How Did Hoplites Fight?" In *Men of Bronze: Hoplite Warfare in Ancient Greece*, edited by D. Kagan and G. F. Viggiano, 134-56. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- _____. 2013b. "Marathon and the development of the exclusive hoplite phalanx." In *Marathon 2,500 years. Proceedings of The Marathon Conference 2010*, edited by C. Carey and M. Edwards, BICS Suppl. 124, 35-44. London: Institute of Classical Studies, School of Advanced Study, University of London.
- Langdon, M.K. 1985. "The territorial basis of the Attic demes." *SymbOslo* 60(1):5-15.
- _____. 1988. "The ΖΩ/ΒΑ Horoi at Vari in Attica." *GRBS* 29 (1):75-81.
- _____. 2015. "Herders' graffiti." In *ΑΞΩΝ: Studies in honor of Ronald S. Stroud*, edited by A.P. Matthaiou and N. Papazarkadas, 1:49-58. Athens: Greek Epigraphic Society.
- _____. 2016. "Additions to the Corpus of Greek Erotic Inscriptions." *ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΟΝ* 5:83-104.
- Lohmann, H. 1989. "Αγρόκτημα με πύργο κλασικής εποχής στην περιοχή Θυμάρι Παλαιάς Φώκαιας." *AAA* 22-28 (1989-1995), 189-95.
- _____. 1992. "Agriculture and country life in Classical Athens." In *Agriculture in Ancient Greece, Proceedings of the Seventh International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 16-17 May 1990*, edited by B. Wells, 28-60. Stockholm: Paul Åströms Förlag.
- Mastrapas, A. 2013. "The introduction of Pan's worship to Athens." In *Marathon 2,500 years. Proceedings of The Marathon Conference 2010*, edited by C. Carey and M. Edwards, BICS Suppl. 124, 111-22. London: Institute of Classical Studies, School of Advanced Study, University of London.
- McCredie, J. R. 1966. "Fortified military camps in Attica." *Hesperia*, Supplement. 11.
- Merkouris, Sp., and E. Spathari, 2010. *Δημοκρατία και η Μάχη του Μαραθώνα*. Athens: Kapon Editions.
- Mussche, H. 1975. "Thorikos in Archaic and Classical Times." In *Miscellanea Graeca I. Ghent*, edited by H. Mussche, P. Spitaels, and F. Goemaere-De Poerck, 45-54. Gent: CFBG.
- Neumann, S. 2020. "In den Höhlen des Pan – eine Untersuchung zu den Kulturen in den attischen Panheiligtümern." In *Kulte Im Kult. Sakrale Strukturen Extrabäuerlicher Heiligtümer. Internationale Tagung des Forschungsprojektes »Kulte Im Kult« der Nordrhein-Westfälischen Akademie Der Wissenschaften Und Der Künste an Der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg Vom 12. Bis 13. Februar 2016*, edited by H. Bumke, 67-101. Rahden/Westfalen: Verlag Marie Leidorf.
- Nevett, L. 2005. "Between Urban and Rural: House-Form and Social Relations in Attic Villages." In *Ancient Greek Houses and Households: Chronological, Regional and Social Diversity*, edited by B. Ault and L.C. Nevett, 83-98. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Ober, J. 2007. "I besieged that man. Democracy's revolutionary start." In *Origins of Democracy in Ancient Greece*, edited by K. Raafaub, J. Ober, and R. Wallace, 83-104. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Papademetriou, T.I. 1958. "Μαραθών Σπήλαιο Πανός." *Ergon*, 15-22.
- Petridou, G. 2016. *Divine epiphany in Greek literature and culture*. Oxford: Oxford University Press.
- Platias, A. 2020. "The grand strategy of Themistocles: how a medium-sized city of Attica defeated the Persian Superpower and turned itself into a Naval Empire." In *Thermopylae-Salamis, Victory of eternal ideas and values, 2500 Years*, Anniversary Edition, 372-90. Athens: Marianna V. Vardinoyannis Foundation.
- Polinskaya, I. 2003. "Liminality as Metaphor: Initiation and the Frontiers of Ancient Athens." In *Initiation in Ancient Greek Rituals and Narratives. New Critical Perspectives*, edited by D. B. Dodd and C. A. Faraone, 85-106. London: Routledge. Taylor & Francis Group.
- Pritchard, D.M. 1998. "Thetes, Hoplites, and the Athenian Imaginary." In *Ancient history in a modern university: Vol. 1. The ancient Near East, Greece, and Rome*, edited by T. W. Hillard, R.A. Kearsley, C. E. V. Nixon and A. M. Nobbs, 121-27. Sydney and Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing.
- Raafaub, K.A. 2007. "The breakthrough of Dēmokratia in mid-fifth-century Athens." In *Origins of democracy in ancient Greece*, edited by K. Raafaub, J. Ober, and R. Wallace, 105-54. Berkeley and Los Angeles: University

- of California Press.
- Raaflaub, K.A., and Wallace, R.W. 2007. "People's power' and egalitarian trends in archaic Greece". In *Origins of democracy in ancient Greece*, edited by K. Raaflaub, J. Ober, and R. Wallace, 22–48. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Roussos, E.N. 1986. "Οι άλλοι Θεοί." In *Ελληνική Μυθολογία*, Vol. 2, Οι Θεοί, edited by I.T. Kakridis, 236–44. Athens: Ekdotike Athenon.
- Schörner, G., and Goette, H.R. 2004. *Die Pan-Grotte von Vari, with epigraphical commentary by K. Hallof*. Mainz am Rhein: Philipp Von Zabern.
- Schwartz, A. 2009. *Reinstating the hoplite. Arms, Armour and Phalanx Fighting in Archaic and Classical Greece*, Historia Einzelschriften 207. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Stavropoulos, F. 1938. "Ιερατική οικία εν Ζωστήρι της Αττικής". *ArchEph* 1938, 1–31.
- Steinhauer, G. 1994. "Παρατηρήσεις στην οικιστική μορφή των αττικών δήμων." In *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy. Proceedings of an international conference celebrating 2500 years since the birth of democracy in Greece, held at the American School of Classical Studies at Athens, December 4-6, 1992*, edited by W.D.E. Coulson, O. Palagia, T.L. Shear, H.A. Shapiro and F.J. Frost, 37:175–89. *Oxbow Monographs in Archaeology* 37. Oxford: Oxbow Books.
- _____. 2009. *Marathon and the Archaeological Museum*. Athens: John S. Latsis Public Benefit Foundation.
- Stronk, J.P. 2019. "From Sardis to Marathon. Greco-Persian relations 499-490 BC: A Review, part two: The battle of Marathon and its implications." *Talanta* 51:77–226.
- Surmelēs, D., 1854. *Αττικά η περί δήμων Αττικής εν οἷς και περί τινων μερών του άστεως*. Έκδοσις πρώτη. Athens: Τύποις Αλεξάνδρου Κ. Γκαρπολά.
- Taylor, C. 2010. "Graffiti and the Epigraphic Habit: Creating Communities and Writing Alternate Histories in Classical Attica." In *Ancient graffiti in context*, edited by Baird, J. and Taylor, C. 2: 91-109. London: Routledge. Taylor & Francis Group.
- Themos, A. 2014. "Απόρρητοι επιγραφαί: αρχαίες ελληνικές ερωτικές επιγραφές". Ph.D. diss., National and Kapodistrian University of Athens.
- Traill, J.S. 1986. *Demos and Trittyes: epigraphical and topographical studies in the organization of Attica*. Toronto: Athenians, Victoria College.
- Van de Moortel, A., and Langdon, M.K. 2017. "Archaic Ship Graffiti from Southern Attica, Greece: typology and preliminary contextual analysis." *IJNA* 46(2): 382–405.
- Varoucha-Christodouloupoulou, E., 1961. "Συμβολή εις τον Χρεμωνίδειον Πόλεμον, 266/5–263/2 π.Χ.". *ArchEph* 1953-54(3): 321–49.
- Vidal-Naquet, P. 1986. "The Black Hunter Revisited." *PCPS*, 32(212): 126–44.
- Weller, C.H. 1903. "The Cave at Vari. I. Description, account of excavation, and history." *AJA* 7(3): 263–88.
- Whitehead, D. 1986. *The demes of Attica, 508/7-ca. 250 BC: A political and social study*. Princeton Legacy Library. Princeton, New Jersey; Guildford, Surrey: Princeton University Press.

Three copper alloy spoons from the Peloponnese (14th – 16th centuries)

Eleni Barmparitsa

Hellenic Ministry of Culture, Ephorate of Antiquities of Corinthia
lenabarmparitsa@gmail.com

ABSTRACT

The need for consumption of liquid foods, especially by vulnerable groups (infants, the sick, the elderly), has contributed to the long-term use of spoons. In the Middle Ages, eating with the use of one's fingers was the most common way. However, spoons, in addition to their practical use, when made of metal, were treated as investment goods and symbols of social rank. A copper alloy spoon from the Frankish castle of Chlemoutsi with a double-headed eagle at the tip of its handle, and two more samples from the church of Hagios Petros of Kastania in Western Mani correspond to types known in the late Antiquity, which vary in typology and are found in a wide geographical range in the late Middle Ages.

Since prehistoric times, spoons made of clay, metal, glass, bone, horn or wood have been used as household items, for the consumption of liquid foods and desserts.¹ Throughout the entire medieval period, viscid and solid foods were most commonly ingested using one's fingers, eventually with the help of bread. Therefore, the use of spoons, apart from gradually answering a necessity, implied sophistication and, to a certain extent, reflected one's social position.²

Luxurious spoons, made of silver or copper alloys and sometimes decorated, often formed sets of identical objects, indicating the economic and social status of their owners, and were even used as a means of boasting.³ References to the utilitarian and capital value of spoons are quite frequent in written sources of the middle and late Byzantine period, as well as in the Latin states of the Eastern Mediterranean.⁴ In Western Europe, silver spoons were treated as a social symbol and investment goods, and were often exchanged as wedding gifts or offered at baptisms.⁵ Moreover, in monasteries, just like in hospitals and other public benefit foundations, the

1 Koukoules 1933, 110; Boas 2010, 146–47; Parani 2010, 151; Pappa 2012, 25–33. See also: <https://www.cmog.org/search/site/Roman%20spoon?f%5B0%5D=bundle%3Aartwork>.

2 Prawer 1972, 86; Weiss Adamson 2004, 4, 105, 158; Vroom 2007, 193, 198, 200, 204; Parani 2010, 142, 150.

3 Ward-Perkins 1940, 130 fig. 41; Egan 1998, 6, 244–7; Parani 2010, 143–4, 151–2. For the symbolic and sophisticated use of silverware in late Antiquity see Baratte 1992, 5–20; Leader-Newby 2004, especially 75–82.

4 Miklosich and Müller 1862, 406; Gedeon 1896, 115; Papadopoulos-Kerameus 1899, 79–81; Thomas and Constantinides-Hero 2000, 109, 357, 369, 552, 716–717, 745, 968, 1190, 1365, 1479, 1931; Bompaire et al. 2001, 355 v. 55; Talbot 2007, 113–14, 122. For Venetian Crete typically see Panopoulou 2011–2012, 434–35.

5 Gilchrist 2012, 125, 144. Stone moulds for metal spoons have been excavated in Germany and England, Nickel 1964, 43–4, pl. 65; Homer 1991, 66, fig. 21.

personalisation of serving utensils addressed other practical needs – mainly sanitation.⁶

The typology of metal spoons from the Roman and early Byzantine period has been well-documented, mainly because research carried out over the past decades has focused on the study of significant treasures of luxury objects, of which spoons are a part.⁷

Recent research has shed light on the typological evolution of spoons in Medieval Byzantium (8th–middle of the 15th century).⁸ The number of silver spoons, found in collections or excavations, progressively declines from the middle Byzantine period onwards, and the discovery of sets of identical spoons, which probably belonged to wealthy households or institutions, became limited. An obvious explanation could be that subsequently-manufactured spoons were made less frequently from metal, compared to earlier periods.⁹ In all probability, they were mainly made from organic materials, wood or bone, and thus are difficult to find during excavations, complicating the research as a result.¹⁰ Recent finds of wooden spoons from the excavations at the port of Theodosius in Constantinople (Yenikapı) have led to the assumption that such spoons, particularly widespread among the middle and lower social strata, could emulate those manufactured from metal.¹¹

Two known silver spoons from the royal treasure of Preslav, which feature oval-shaped bowls and intricately decorated handles, stand out.¹² The finds of Preslav show a change in the typology of spoons, which seems to have taken place sometime between the 7th and the 10th century. The elongated, shallow, almost pear-shaped bowls, predominant during the 6th and 7th century, were gradually replaced by deeper and narrower, leaf-like forms, already known in the Roman period.¹³ Meanwhile, the disc connecting the bowl with the handle of the spoon was progressively minimised, and eventually became obsolete from the 11th century onwards.¹⁴

In Byzantium, spoons with leaf-shaped oblong bowls never ceased to exist. They were used uninterrupted, due to their practical shape. There are two leaf-shaped spoons, one made of lead from Rhodes and a copper alloy one from the Yassi Ada shipwreck, which date back to the early Byzantine period.¹⁵ A silver spoon, nowadays exhibited in Munich, probably dates to the 11th or 12th century.¹⁶ A bronze spoon from the St. Nikolaos Orphanos church of Thessaloniki, dating back to the 14th century, has a perforated handle ending in a bird. Given its rather small length (11.5 cm), it could have been intended to feed young children.¹⁷ Leaf-shaped spoons were equally widespread throughout Europe.¹⁸

An interesting case is a copper alloy spoon, collected at the castle of Chlemoutsi.¹⁹ Its bowl is leaf-shaped

6 Egan 1998, 8, 246, 251 no. 769, fig. 197, 252 no. 773, fig. 198; Talbot 2007, 113–14.

7 Hauser 1992; Taft 1996, 210, 212–13; Drandaki 2008, 150–64; Cormack and Vassilaki 2008, 155 no. 99–102, 158 no. 107–109; Parani 2010, 139 and note 3, 141–4, with extended bibliography; Drandaki et al. 2013, 234–35 no. 104 (A. Drandaki). See also Hobbs 2005, 197–208.

8 Parani 2010, 150–3.

9 Which can be attributed to the gradual loss of the metal-mining regions of the Byzantine empire (Matschke 2006, 208).

10 Wooden spoons were excavated from sites enjoying stable temperature and humidity conditions. Typically see Ottaway and Rogers 2000, 2805; Colardelle and Colardelle 1980, 193, fig. 43–4; Dean 1927, 39, fig. 54.D.

11 Karamani Pekin 2007, 227, fig. 22; Kızıltan et al. 2013, 185 no. 196, no. 198, 187 no. 202, no. 204 (M.A. Polat).

12 Totev 1993, 83, fig. 53; Pace 2001, no. 58.35.

13 Shatil and Behar 2013, 321–23, no. 4, 5; Parani 2010, 143.

14 Wamser 2004, 247 no. 362–63 (early Byzantine period) and 247 no. 364 (middle Byzantine period) (C. Schmidt), where the disc-shaped joint between the bowl and the handle has gradually diminished.

15 Papanikola-Bakirtzi 2002, 340 no. 382 (A. Nika). The spoon from Yassi Ada had a leaden sheet over its copper alloy core, possibly due to repair (Bass and van Doorninck 1982, 280 no. MF 23).

16 Wamser 2004, 247 no. 364 (C. Schmidt).

17 Thessaloniki, History and Art 1986, no. 24.3.

18 Typically see Tonnochy 1932, 106–7, pl. XLVI; Mainman and Rogers 2000, 2547, 2644 no. 10366, fig. 1245; Ottaway and Rogers 2000, 2803–5, 3113 no. 14190, fig. 1387.

19 Ephorate of Antiquities of Ilia, Medieval Collection, Inv. number: HM 1248. The castle of Chlemoutsi was erected during early 13th century as an important stronghold of the Principality of Achaia (1205–1428) (Bon 1969, 325–28, 608–29; Athanasoulis 2013, 127–41, with extended bibliography).

and corresponds to types occasionally found across Europe during the late Middle Ages (Fig. 1).²⁰ It has a total length of 14.9 cm and the dimensions of its bowl are 3.2 by 2.9 cm. It is typically similar, in terms of the shape of its bowl, with a pewter spoon, possibly of the 12th century, which was discovered during the excavation of a church in the deserted medieval village of Quattro Macine, in south Puglia, and which was adorned with Eucharistic symbols (fish and wild creatures on either side of the tree of life).²¹ The handle of the spoon from Chlemoutsi castle has a flattened stem and an undecorated back. The front is divided, based on the decoration, into three sections. The first section, closest to the bowl of the spoon, is undecorated. The second –middle– section has a vegetal design inside a ribbon frame. A similar decoration is found on the handle of a spoon from London, dating back to the 14th century.²² The third section, at the tip of the utensil, is adorned with a two-headed eagle with open wings (Fig. 2). The tips of its feathers are portrayed with parallel engravings and its body is covered with a rhomboid grid. A small pellet appears between the two heads.

Fig. 1. Chlemoutsi castle, copper alloy spoon (© Ephorate of Antiquities of Ilia).

In the Middle Ages, the double-headed eagle, a well-known ancient symbol in the Near East, started to spread across Western Europe as a coat of arms, often under the influence of the Byzantine imperial court.²³ In a manuscript from around 1330–1340, associated with the Anjou kings of Naples, suzerain rulers of the Principality of Achaia from 1278 to c. 1386, the two-headed eagle is occasionally used as a coat of arms.²⁴ From the late 13th–14th century, the double-headed eagle was used as a family emblem by the imperial family of Palaiologos and was also adopted by several powerful families, who were affiliated with the Palaiologos dynasty in various ways.²⁵ Although it cannot be ruled out that it belonged to some nobleman of Western European origin, the spoon should probably be linked to Constantine XI Palaiologos, the last Byzantine emperor (1448–1453), and his court, considering Constantine's historically documented stay at the castles of Chlemoutsi and Glarentza from 1428 to 1432.²⁶ In any case, the object most probably had a secular use.

The similarity, in terms of decorative choices, between the spoon from Chlemoutsi castle and a bronze spoon with an almost heart-shaped bowl that was found in the Syrian city of Hama and dates back to the 14th century, is worth noting.²⁷ The spoon from Hama bears in its bowl a coat of arms with an open-winged eagle

20 Egan 1998, 246, 248 no. 750, fig. 192. See also <http://www.ipac.regione.fvg.it/aspx/ViewPercTemRicAppr.aspx?idAmb=120&idsttem=2&idTem=115&TSK=RA&numTsk=5&pg=>.

21 Arthur 1996, 211, fig. 26; Arthur 2012, 22–3, figs 7–8.

22 Egan 1998, 248 fig. 194.

23 Androudis 2001, 249–52; Babuin 2010, 132–34, 139, 140.

24 The luxurious manuscript was sponsored by Robert of Anjou (1309–1343) between c. 1330–1340, Morrison and Hedeman 2010, no. 50, with previous bibliography. The double-headed eagle as a coat of arms is occasionally to be traced in depictions of knights, London, British Library, MS Royal 20 DI, fols. 107r, 117v, 126v, 144v, 150r, 154r, 156r–v, 175v, 219v, 221v, 338v; http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=royal_ms_20_di_fs001r.

25 The double-headed eagle was a symbol of Byzantine authority and had been widely used on garments, vestments, riding equipment and flags since the 12th century (Fourlas 1984, 179–90; Barmparitsa 2019, 404–5, with previous bibliography).

26 Maisano 1990, 36.XVI.14–24, 38.XVI.16–21, 42.XVII.9–10, 72.XXI.11. The spoon, which is an artefact of some sophistication, could also be dated to the Ottoman period of Chlemoutsi castle (1460–1685, 1715–1830), however that is less possible. During the first period of the Ottoman occupation (1460–1685) the castle declined, turning into a local defensive stronghold and habitation area, and was gradually deserted by the Second period of Venetian Rule (1685–1715) (Andrews 1953, 146–49).

27 Ploug et al. 1969, 67, fig. 26.4 and fig. 27.1. The heart-shaped bowl of the spoon of Hama is a variation of the semicircular bowl

Fig. 2. Chlemoutsi castle, copper alloy spoon, detail of the double-headed eagle.

over a chalice. The handle's recurring decorative pattern corresponds to the type of decoration found on the spoon handle from Chlemoutsi.

Leaf-shaped spoons with deep bowls and thin elongated handles are depicted in Byzantine art.²⁸ In addition, flat metal handles, square in section, which become wider towards the end of their stem, similar to the one from Chlemoutsi castle, were not unusual in the middle/late Byzantine period.²⁹

In 2013–2014, two spoons were discovered during the restoration and rehabilitation works at St. Peter's church in the village of Kastania, on the Mani peninsula.³⁰ The spoons were made of copper alloys and have characteristic wide bowls of a different typology (Figs. 3, 5).

The first spoon (Fig. 3) is 15.3 cm long, with a handle width of 0.4 cm and bowl dimensions of 4.5 by 5.2

and became widespread over the next century, especially in Renaissance silverware (Ploug et al. 1969, 67, fig. 26.6 and fig. 27.2; Praškov 1988, no. 96). So far, the heart-shaped bowl has not been traced on spoons from late Byzantine settlements. A spoon with heart-shaped bowl is depicted in the Communion of St. Mary of Egypt, at the church of the Virgin Odigitria, Peć, 14th century (Pitarakis 2015, 182 fig. 1).

28 Parani 2010, 152–53; Drandaki et al. 2013, no. 170 (A. Tanoulas).

29 Xanthopoulou 2008, 312 no. 54; Arthur 2012, fig. 7.

30 The church was built by the end of the 12th century with later additions. Its main iconographic layer can be dated to the second half of the 14th century (Drandakis 1976, 213–20, pl. 152–55; Drandakis 1995, 226 note 6, 227 note 7, 230 note 14; Kalopissi-Verti 1999, 200–3; Bouras and Boura 2002, 178–80; Bouza 2010, 247–66; Kappas 2016, 149, 165–79).

cm.³¹ It features a large, shallow bowl, a thin and long handle of almost circular profile and a knop in the shape of an acorn. Metal or bone finds from the early Byzantine period illustrate the prevalent use of shapes with wide, circular bowls and thin necks, suitable both as grooming paraphernalia and as tableware.³² The use of wooden spoons of a similar typology, possibly by the lower social strata, is confirmed by an 11th century find from Yenikapı in Constantinople, as well as two spoons from Montfort castle in northern Israel, which possibly date to the 13th century.³³ The same type of bowl is found on a pair of Communion spoons from the middle or late Byzantine period.³⁴ A comparable spoon made of bronze is featured in the collection of the Byzantine and Christian Museum of Athens.³⁵

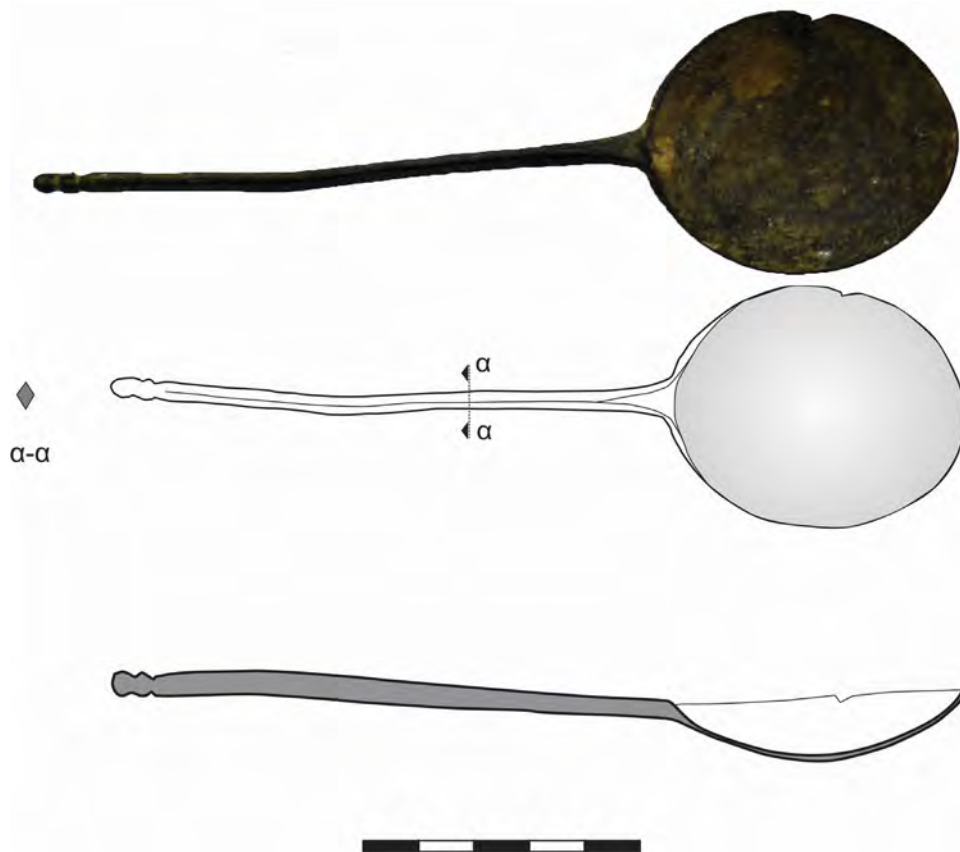

Fig. 3. St. Peter of Kastania, Mani, copper alloy spoon (© Ephorate of Antiquities of Messinia).

The example from St. Peter also presents a characteristic resemblance, in terms of typology, material and dimensions, with two spoons found in Rhodes, dating from the period of the Order of the Knights Hospitaller of St. John (1309–1522), one of which bears a fleur-de-lis on its back (Fig. 4).³⁶ In the finds from Rhodes, the handles have knops which are shaped like acorns, in two variations: the first handle is more realistically depicted, while the second one is more rugged, similar to that of the St. Peter's spoon. The acorn-shaped knop is part of a

31 Ephorate of Antiquities of Messinia, Medieval Collection, Inv. number: 1036.

32 Papanikola-Bakirtzi 2002, 95 no. 72β (P. Kampanis), 468 no. 639–40 (A. Antonaras, D. Makropoulou respectively). The type was widespread during the Roman period (Virgili and Biagiotti 1990, 104 no. 177–84, 113 no. 22.17; Sherlock 2000, 365–70).

33 Karamani Pekin 2007, 227 fig. 22; Boas 2016, 217, fig. 18.36.d–e.

34 Furlas and Tsamakda 2011, 330 no. III.5.7 (A. Bosselmann–Ruickbie).

35 Gratziou and Lazaridou 2006, 203 no. 206 (M. Bormpoudaki). The spoon, with its well-shaped acorn knop, is attributed to the 18th century and it comes from the monastery of Zoodochos Pigi (Hagias) on the island of Andros. Almost identical spoons from Picardy, in Northern France, are dated to the 16th century (Legros 2015, nos 317, 323–24).

36 Zafeiropoulou 2004, 53, fig. 47.

Fig. 4. Rhodes, copper alloy spoons (1309–1522) (© Ephorate of Antiquities of Dodecanese).

trend, observed in Western Europe since the late 13th century, towards more decorated spoons.³⁷

The characteristic correspondence of these finds and their chronological attribution to the late Middle Ages is confirmed by a large number of spoons of similar typology found across Europe.³⁸ Moreover, in Western Europe, the use of leaf-shaped spoons, known from the Roman times and used continuously to this day, appears to be declining from the 14th century onwards in favour of more rounded and shallow types.³⁹ Depictions of spoons with wide bowls are also occasionally encountered in artistic contexts from Greece, especially Venetian Crete.⁴⁰

The second spoon from St. Peter of Kastania is 15.2 cm long, has a handle width of 0.5 cm and bowl dimensions of 3.5 by 2.8 cm (Fig. 5).⁴¹ It consists of a fig-shaped bowl and a thin long handle with a quadrilateral profile, which is slightly flattened from the mid-length up to its cross-shaped knop. This bowl type is timeless.⁴² Spoons with similar bowls and elongated, thin necks are excavated in layers from the 12th–14th century in the

37 For the chronological evolution of the acorn-shaped knops, Gilchrist 2012, 125; Legros 2015, 140–1.

38 Lightbown 1978, 17 no. 10; Legros 2015, 140–42, fig. 95, 226–30. See also <https://www.christies.com/lotfinder/Lot/four-latten-and-pewter-medieval-spoons-5815144-details.aspx>; <http://www.christies.com/lotfinder/lot/an-english-pewter-acorn-style-knop-spoon-14th-4894506-details.aspx?pos=2&intObjectID=4894506&sid=&page=4&lid=1>.

39 Ward-Perkins 1940, 127–33, fig. 41; Egan 1998, 246, fig. 191.

40 Crete, Hagios Konstantinos (Artos), church of St. George, altar painting, 1401 (Spatharakis 1999, fig. 25). Also, in a Cretan icon of the Dormition of St. Efraim of Syria, dated to c. 1457 (Evans 2004, 158 no. 80, K.-Ph. Kalafati). In the depiction of the Last Supper from the katholikon of the Great Meteoron monastery (1483), the spoon is painted in a different color from the metal blades of the knives, suggesting that it was made of different material, possibly wood (Papanikola-Bakirtzi 2002, 226–27).

41 Ephorate of Antiquities of Messinia, Medieval Collection, Inv. number: 1037.

42 Papanikola-Bakirtzi 2002, 95 no. 72a (P. Kampanis); Wamser 2004, 247 no. 365 (C. Schmidt). See also a copper alloy spatula of the 12th–13th century from Tille (French et al. 1982, 167, fig. 10.1).

Syrian city of Hama.⁴³ A similar copper alloy spoon comes from the Red Tower in Palestine and dates back to the late Middle Ages.⁴⁴

The two finds from St. Peter of Kastania indicate the use of spoons with wide bowls and thin handles with decorated knops across the Greek territory. This is a type that becomes widespread in Europe during the late Middle Ages. According to their typology, these finds could be dated from the second half of the 14th to approximately the 16th century. The use of the two spoons from Kastania is uncertain, especially since it has been demonstrated that in Byzantine lands, spoons with religious symbols were commonly used as household items.⁴⁵ However, the spoon with the cross-shaped knop (Fig. 5) recalls modern Communion spoons and, in conjunction with the religious environment in which it was found, could be considered as a liturgical implement.⁴⁶

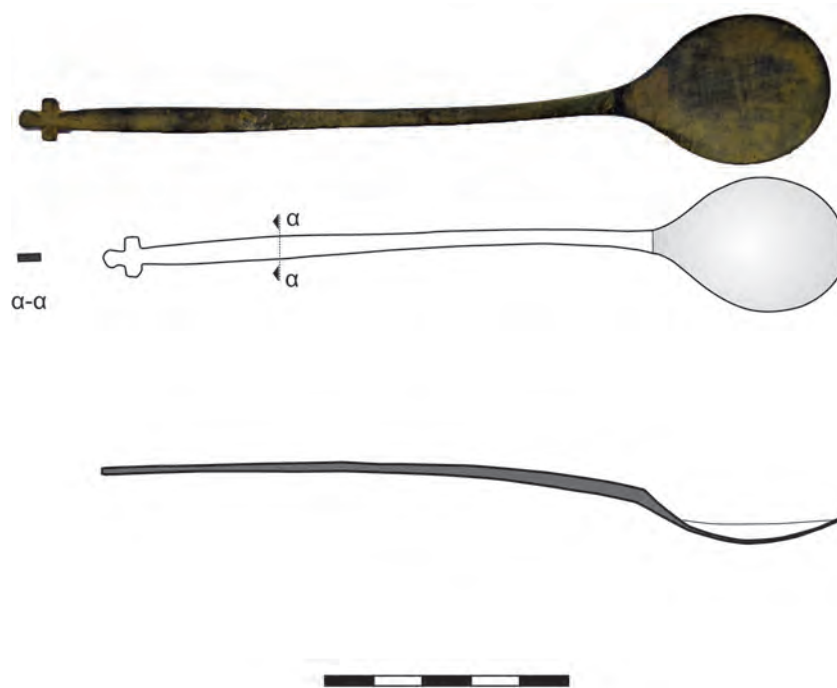

Fig. 5. St. Peter of Kastania, Mani, copper alloy spoon (© Ephorate of Antiquities of Messinia).

In conclusion, in the Peloponnese, during the late Medieval period, in addition to the constant use of leaf-shaped spoon bowls, other broader, rounder and oval forms seem to be spreading by the late 14th century onwards. The new types of spoon probably derived from the European urban centers of the late Middle Ages and were diffused, possibly through the agency of the Latin States, to the Eastern Mediterranean. The appearance of these spoons in relatively remote sites in the Greek territory, such as Kastania in Western Mani, may indicate the extent of the cultural interactions in the Peloponnese of the late Medieval period. After 1204, both the settlement of a Latin population in the urban centers of the peninsula and the commercial activities of Italian merchants, who were active in the Principality of Achaia as well as the Despotate of Mistra, were the main ways

43 Ploug et al. 1969, 70, fig. 26.8–9, fig. 27.3–4.

44 Pringle 1986, 163 no. 7, fig. 54.

45 Papaconstantinou 2001, 239–41; Parani 2010, 144; Caseau 2012, 59.

46 Spoons discovered inside churches, apart from mere donations of monetary value, could possibly have served in other liturgical circumstances besides Communion (Taft 1996, 213–19, especially 216; Gilchrist 2012, 227–36, especially 235–36).

of western cultural products to diffuse in the Peloponnese. In the 14th and 15th century, Kastania was part of the Despotate of Mistra, which maintained throughout its history close contact with the West.⁴⁷ Moreover, the main iconographic layer of St. Peter is attributed to a workshop, who painted secondary monuments in Mistra during the late 14th century.⁴⁸ It is not unlikely that, during this major restoration program, the church of St. Peter might have also acquired new liturgical implements.

ACKNOWLEDGMENTS

I express my gratitude to the Directors of the Ephorates of Antiquities of Achaia and Messinia, Dr. Anita Koumoussi and Dr. Evangelia Militsi-Kehagia respectively, for granting me permission to study the presented material. Drawings were produced by Mrs. Marina Georgoutzou (Figs. 3, 5) and Dr. Alexandra Konstantinidou (Fig. 2). I deeply thank my colleagues of the Ephorate of Antiquities of Dodecanese for the permission to reproduce a photograph from the Ephorate's archive (Fig. 4).

47 Kalopissi-Verti 2013, 224–39, with extended bibliography; Louvi-Kizi 2019.

48 Kappas 2016, 165–79, especially 176–79.

BIBLIOGRAPHY

- Andrews, K. 1953. *Castles of the Morea*. Princeton N.J.: American School of Classical Studies at Athens (rev. ed. 2006).
- Androudis, P. 2001. "Contribution à l'étude de la présence de l'aigle bicéphale en Occident." *Byzantiaka* 21: 245–77.
- Arthur, P. 1996. "Masseria Quattro Macine' – A Deserted Medieval Village and its Territory in Southern Apulia: An Interim Report on Field Survey, Excavation and Document Analysis." *PBSR* 64: 181–237.
- . 2012. "Mapping Byzantine Trade and Culture. An Introduction to the Artefacts from Salento, Southern Italy." In *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, edited by B. Böhlendorf-Arslan and A. Ricci, 17–26. Byzas 15. Istanbul: Deutsches Archäologisches Institut.
- Athanasoulis, D. 2013. "The Triangle of Power: Building Projects in the Metropolitan Area of the Crusader Principality of the Morea." In *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, edited by Sh.E.J. Gerstel, 111–51. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Babuín, A. 2010. "Σημείες της παλαιολόγειας περιόδου." *ArchEph* 149: 109–43.
- Baratte, F. 1992. "Vaisselle d'argent, souvenirs littéraires et manières de table: l'exemple des cuillers de Lampsaque." *CahArch* 40: 5–20.
- Barmparitsa, E. 2019. "Jewellery, items of private devotion and dress accessories from the Epáno Kastro of Andros (13th–16th centuries)." *Deltion of the Christian Archaeological Society* 40: 401–15.
- Bass G.F. and F.H. van Doorninck Jr. 1982. *Yassi Ada. A Seventh-Century Byzantine Shipwreck*, vol. I. Austin: Texas A & M University Press.
- Boas, A.J. 2010. *Domestic Settings. Sources on Domestic Architecture and Day-to-Day Activities in the Crusader States*. Leiden and Boston: Brill.
- . 2016. "Stone, Metal, Wood and Worked Bone Finds from the 1926 Expedition." In *Montfort. History, Early Research and Recent Studies of the Principal Fortress of the Teutonic Order in the Latin East*, edited by A.J. Boas and R.J. Khamisy, 195–220. Leiden and Boston: Brill.
- Bompaire J., L. Lefort, V. Kravari and C. Giros. 2001. *Actes de Vatopédi I. Des origines à 1329*. Paris: P. Lethielloux.
- Bon, A. 1969. *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205–1430)*. Paris: E. de Boccard.
- Bouras C. and L. Boura. 2002. *Η ελληνική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*. Athens: Commercial Bank of Greece.
- Bouza N. 2010. "Παρατηρήσεις στο ναό του Αγίου Πέτρου στην Καστάνια της Μεσσηνιακής Μάνης." In *Ανταπόδοση, Μελέτες βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης προς τιμήν της Ελένης Δεληγιάννη – Δωρή*, 247–66. Athens: K. Spanos, Bibliophilia.
- Caseau, B. 2012. "Autour de l'autel: le contrôle des donateurs et des donations alimentaires." In *Donation et donateurs dans le monde byzantin. Actes du colloque international de l'Université de Fribourg, 13–15 mars 2008*, edited by J.-M. Spieser and E. Yota, 47–73. *Réalités byzantines* 14. Paris: Desclée de Brouwer.
- Colardelle R. and M. Colardelle. 1980. "L'habitat médiéval immergé de Colletière à Charavines (Isère). Premier bilan des fouilles." *Archéologie Médiévale* 10: 167–269.
- Cormack R. and M. Vassilaki. 2008. *Byzantium 330–1453*. London: Royal Academy of Arts.
- Dean, B. 1927. "The exploration of a Crusaders' fortress (Montfort) in Palestine." *ArtB* 22.2: 5–46.
- Drandaki, A. 2008. "Χάλκινα σκεύη της Ύστερης Αρχαιότητας. Τεχνική, τυπολογία, χρήση, ορολογία με βάση τη συλλογή του Μουσείου Μπενάκη." Ph.D. diss., National and Kapodistrian University of Athens.
- Drandaki A., D. Papanikola-Bakirtzi and A. Tourta. 2013. *Heaven and Earth. Art of Byzantium from Greek Collections*. Athens: Benaki Museum and Hellenic Ministry of Culture and Sports.
- Drandakis, N.V. 1976. "Ερευναι εις την Μεσσηνιακήν Μάνην." *Prakt* 1976, A: 213–52.
- . 1995. *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*. Athens: The Archaeological Society at Athens.
- Egan, G. 1998. *The Medieval Household, Daily Living c.1150 – c.1450*. London: Museum of London.
- Evans, H.C. 2004. *Byzantium. Faith and Power (1261–1557)*. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Fourlas, A. 1984. "Adler und Doppeladler. Kunstgeschichtliche Zeugnisse zum palaiologischen Doppeladler." In *Θίασος των Μουσών. Studien zu Antike und Christentum Festschrift für Josef Fink zum 70. Geburtstag*, edited by J. Fink and D. Ahrens, 179–90. Köln: Böhlau.
- Fourlas B. and V. Tsamakda. 2011. *Wege nach Byzanz*. Mainz: Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte.
- French D.H., J. Moore and H.F. Russell. 1982. "Excavations at Tille 1979–1982. An Interim Report." *AnatSt* 32: 161–87.
- Gedeon, M.I. 1896. "Βυζαντινά Συμβόλαια." *ByzZeit* 5: 112–17.
- Gilchrist, R. 2012. *Medieval Life: Archaeology and the Life Course*. Woodbridge: Boydell Press.
- Gratziou O. and A. Lazaridou. 2006. *Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884–1930)*.

- Athens: Hellenic Ministry of Culture and Archaeological Receipts and Expropriations Fund.
- Hauser, S. 1992. *Spätantike und frühchristliche Silberlöffel: Bemerkungen zur Produktion von Luxusgütern im 5. bis 7. Jahrhundert*. Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung.
- Hobbs, R. 2005. "Why are there always so many spoons?" Hoards of precious metals in Late Roman Britain." In *Image, Craft and the Classical World. Essays in honour of Donald Bailey and Catherine Johns*, edited by N. Crummy, 197–208. Montagnac: M. Mergoïl.
- Homer, R.F. 1991. "Tin, lead and pewter." In *English Medieval Industries. Craftsmen, Techniques, Products*, edited by J. Blair and N. Ramsay, 57–80. London and Rio Grande: Hambledon Press.
- Kalopissi-Verti, S. 1999. "Stylistic trends in the Palaeologan Painted Churches of the Mani, Peloponnese." In *Drevnerusskoe iskusstvo. Vizantija i Drevnjaja Rus': k 100-letnju Andreja Nikolaevica Grabara (1896–1990)*, edited by E.S. Smirnova, 193–209. St Petersburg: Gosudarstvennyj Institut Iskusstvoznaniya – Dimitrii Bulanin.
- . 2013. "Mistra. A Fortified Late Byzantine Settlement." In *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, edited by J. Albani and E. Chalkia, 224–39. Athens: Hellenic Ministry of Culture and Sports and Benaki Museum.
- Kappas, M. 2016. "Approaching Monemvasia and Mystra from the Outside: The View from Kastania." In *Viewing Greece: Cultural and Political Agency in the Medieval and Early Modern Mediterranean*, edited by Sh.E.J. Gerstel, 147–81. Turnhout: Brepols.
- Karamani Pekin, A. 2007. *Gün Işığında. İstanbul'un sekizbin yılı Marmaray, Metro ve Sultanahmet kazıları*. Istanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayınları.
- Kızıltan Z., G. Baran and B. Çelik. 2013. *Stories from the Hidden Harbor: Shipwrecks of Yenikapı*. Istanbul: Istanbul Archaeological Museums Press.
- Koukoulès, F.I. 1933. "Τεύματα, δείπνα και συμπόσια των Βυζαντινών." *EpetByz* 10: 97–160.
- Leader-Newby, R. 2004. *Silver and Society in Late Antiquity: Functions and Meanings of Silver Plate in the Fourth to Seventh Centuries*. Aldershot and Burlington: Ashgate.
- Legros, V. 2015. *Archéologie de l'objet métallique aux époques médiévale et moderne en Picardie. Approches typologique et fonctionnelle*. Amiens: Pierre Tollé Imprimerie.
- Lightbown, R.W. 1978. *French Silver. Victoria and Albert Museum Catalogues*. London: H.M. Stationery Office.
- Louvi-Kizi, A. 2019. *Η φραγκική πρόκληση στον Βυζαντινό Μυστρά. Περιβλεπτός και Παντάνασσα*. Athens: Academy of Athens.
- Mainman A.J. and N.S.H. Rogers. 2000. *Finds from Anglo-Scandinavian York*. York: Council for British Archaeology and York Archaeological Trust.
- Maisano, R. 1990. *Georgii Sphrantzae, Chronicon*. Corpus Fontium Historiae Byzantinae 29. Rome: Accademia Nazionale dei Lincei.
- Matschke, K.-P. 2006. "Μεταλλεία." In *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, edited by A.E. Laiou, vol. A', 205–13. Athens: National Bank of Greece Cultural Foundation.
- Miklosich F. and J. Müller. 1862. *Acta et diplomata graeca medii aevi, sacra et profana*, vol. 2. Vienna: C. Gerold.
- Morrison E. and A.D. Hedeman. 2010. *Imagining the Past in France. History in Manuscript Painting 1250–1500*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.
- Nickel, E. 1964. *Der 'Alte Markt' in Magdeburg*. Berlin: Akademie Verlag.
- Ottaway P. and N. Rogers. 2000. *Craft, Industry and Everyday Life, Finds from Medieval York*. York: Council for British Archaeology and York Archaeological Trust.
- Pace, V. 2001. *Treasures of Christian Art in Bulgaria*. Sofia: Borina.
- Panopoulou, A. 2011–2012. "Ινβεντάρια τεχνιτών: καταγραφές των εργαλείων και του εξοπλισμού των κρητικών εργαστηρίων (16ος–17ος αι.)." *Thesaurismata* 41/42: 431–40.
- Papaconstantinou, A. 2001. "La manne de saint Jean. À propos d'un ensemble de cuillers inscrites." *RÉByz* 59: 239–46.
- Papadopoulos-Kerameus, A. 1899. "Βυζαντινά Ανάλεκτα." *ByzZeit* 8: 66–81.
- Papanikola-Bakirtzi, D. 2002. *Ώρες Βυζαντίου. Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο, Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001 – Ιανουάριος 2002*. Athens: Kapon Editions.
- Pappa, M. 2012. "Κουτάλες και κουτάλια από τον νεολιθικό οικισμό της Θέρμης στην Κεντρική Μακεδονία." In *Δινήεσσα. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμοπούλου*, edited by P.-A. Veleni and K. Tzanavari, 25–33. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki.
- Parani, M.G. 2010. "Byzantine Cutlery: an Overview." *Delation of the Christian Archaeological Society* 31: 139–64.
- Pitarakis, B. 2015. *Hayat kısa, sanat uzun: Bizans'ta şifa sanatı / Life is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium*. Istanbul: Pera Müzesi.
- Ploug G., E. Oldenburg, E. Hammershaimb, R. Thomsen and F. Løkkegaard. 1969. *Hama: Fouilles et Recherches 1931–1938. IV: 3, Les petits objets médiévaux sauf les verreries et poteries*. Copenhagen: Fondation Carlsberg.

- Praškov, L. 1988. *Trésors d' art médiéval Bulgare VIIe – XVIe siècle*. Geneva: Benteli.
- Prawer, J. 1972. *The World of the Crusaders*. New York: Quadrangle Books.
- Pringle, D. 1986. *The Red Tower (al – Burj al – Ahmar): Settlements in the Plain of Sharon at the Time of the Crusaders and Mamluks, A.D. 1099–1516*. London: British School of Archaeology in Jerusalem.
- Shatil A. and S. Behar. 2013. “The Bone Objects.” In *Excavations in the Tyropoeon Valley (Giv’ati Parking Lot)*, vol. I, edited by D. Ben-Ami, 321–26. Jerusalem: Israel Antiquities Authority.
- Sherlock, D. 2000. “The Backs of Roman Spoons in Britain.” *Britannia* 31: 365–70.
- Spatharakis, I. 1999. *Byzantine Wall Paintings of Crete, vol. I: Rethymnon Province*. London: Pindar Press.
- Taft, R.F. 1996. “Byzantine Communion Spoons: A Review of the Evidence.” *DOP* 50: 209–38.
- Talbot, M.-A. 2007. “Mealtime in monasteries: the culture of the Byzantine refectory.” In *Eat, Drink and Be Merry (Luke 12:19) – Food and Wine in Byzantium*, edited by L. Brubaker and K. Linardou, 109–25. Aldershot: Ashgate.
- Thessaloniki, History and Art. 1986. *Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Τέχνη*. Athens: Hellenic Ministry of Culture and Archaeological Receipts and Expropriations Fund.
- Thomas H. and A. Constantinides-Hero. 2000. *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders’ Typika and Testaments*, vol. I–V. Washington D.C.: Dumbarton Oaks.
- Tonnochy, A.B. 1932. “An Early Medieval Silver Spoon.” *BMQ* 6.4: 106–10.
- Totev, T. 1993. *The Preslav Treasure*. Shumen: Altos.
- Virgili P. and L. Biagiotti. 1990. *Bellezza e Seduzione nella Roma Imperiale, Roma, Palazzo dei Conservatori, 11 giugno – 31 luglio 1990*. Roma: De Luca edizioni d’arte.
- Vroom, J. 2007. “The changing dining habits at Christ’s table.” In *Eat, Drink and Be Merry (Luke 12:19) – Food and Wine in Byzantium*, edited by L. Brubaker and K. Linardou, 191–222. Aldershot: Ashgate.
- Wamser, L. 2004. *Die Welt von Byzanz – Europas Östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausend-jährigen Kultur*. Munich: Archäologische Staatssammlung.
- Ward-Perkins, J.B. 1940. *London Museum Medieval Catalogue 1940*. Ipswich: Anglia Publishing (reprinted in 1993).
- Weiss Adamson, M. 2004. *Food in Medieval Times*. Westport and London: Greenwood Publishing Group.
- Xanthopoulou, M. 2008. “Τα μεταλλικά αντικείμενα και η οστέινη λαβή.” In *Ελεύθερα Τομέας II. 3. Βυζαντινό σπίτι στην Αγία Άννα*, edited by Th. Kalpaxis, 309–17. Rethymno: Crete University Press.
- Zafeiropoulou, D. 2004. *Η Ρόδος από τον 4ο αιώνα μ.Χ. μέχρι την κατάληψή της από τους Τούρκους (1522), Παλάτι Μεγάλου Μάγιστρου*. Athens: Hellenic Ministry of Culture and Archaeological Receipts and Expropriations Fund.

Πηνιόσχημα αντικείμενα από ορεία κρύσταλλο

Αμαλία Αβραμίδου

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
aavrami@bscc.duth.gr

Μαρίνα Τασακλάκη

Υπουργείο Πολιτισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ροδόπης
mtasaklaki@culture.gr

ABSTRACT

Rock-crystal spool-shaped objects have been found in several sanctuaries and burials in Asia Minor, the Aegean islands, in Aegean Thrace and in the Western Black Sea, dating primarily to the Archaic period. These small objects are usually semi-transparent with an average height of 1 to 2 cm and a diameter of 2 or 3 cm. They consist of a central cylindrical component, framed by two disks of different diameter, and can be divided into two categories, depending on whether they have a solid or a pierced ("open") cylindrical section. The interpretation of these crystal spools remains problematic, as none of the hypotheses set forth so far has been accepted by the academic community. In the past, they have been explained as magnifying lenses, miniature vessels, supports, hair-decoration, gaming pieces, furniture-elements, and earrings. A fresh study of the geographical dispersal of these crystal spools and their archaeological context supports their interpretation as ear-studs, while highlighting at the same time their association with the female sphere and cult practices in honor of Artemis. In addition, a joint examination of rock-crystal spools and those made of other materials enhances their Ionian origin and brings forth a wide-reaching religious network of the Archaic period.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Θεόφραστος στην πραγματεία του «Περὶ λίθων» περιγράφει, ταξινομεί και σχολιάζει πετρώματα και ορυκτά γνωστά στον 4ο αι. π.Χ., δίνοντας παραδείγματα για τις περιοχές εύρεσής τους, τον τρόπο εξόρυξης, τη χρήση και την αξία τους. Στο χωρίο για τους λίθους, από τους οποίους φτιάχνει κανείς σφραγίδες, αναφέρει μεταξύ άλλων και την κρύσταλλο, η οποία ταυτίζεται με τη σημερινή ορεία κρύσταλλο.¹

Η ορεία κρύσταλλος αποτελεί ποικιλία του χαλαζία (quartz), είναι άχρωμη και διαυγής, και οφείλει το όνομά της στη δοξασία ότι επρόκειτο για νερό των βουνοκορφών που πάγωσε, στερεοποιήθηκε και μετατράπηκε σε κρύσταλλο.² Στην Ελλάδα υπάρχουν πολλές ποικιλίες χαλαζία, ενώ άχρωμη ορεία κρύσταλλος εξαιρετικής ποιότητας εντοπίζεται στη Θάσο. Σημαντικές ποσότητες υπάρχουν επίσης στη Δράμα, τον Έβρο, την Αττική (Πεντέλη), την Εύβοια, την Ίο, την Άνδρο, τη Λέσβο και την Κρήτη.³

1 Θεόφραστος, *Περὶ λίθων* 30· Boardman 1994, 373.

2 Πλίνιος, *HN* 37.9· Διοδ. Σικ. 2.52.2.1–2· Boardman 1994, 375, 429, 447· Plantzos 1999, 13, υποσ. 16, 38, 107.

3 Για ορυκτά και πετρώματα στην Ελλάδα, βλ. Voudouris κ.ά. 2019· Σκαράκη 2018, 553–61 γενικά για τον χαλαζία, με ενδεικτική

Οι αρχαίες πηγές αποδίδουν στους λίθους απόκρυφες δυνάμεις και προφυλακτικές ή αποτροπαϊκές ιδιότητες, εφαρμόσιμες σε ένα ευρύ πεδίο ανθρωπίνων καταστάσεων.⁴ Έτσι, για την κρύσταλλο, εκτός από τη χρήση της ως φυλακτό, αναφέρονται ιαματικές ιδιότητες, για τη θεραπεία των νεφρών ή του μυϊκού τρόμου (τρέμουλου). Επίσης, ο ιδιαίτερος, τελετουργικός ρόλος της κρυστάλλου υπονοείται στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη (στ. 766–772), όπου περιγράφεται ένας διαφανής λίθος που πουλούσαν οι *φαρμακοπῶλαι*, για να ανάβει κανείς φωτιά με τις ακτίνες του ήλιου. Παρόμοια είναι η εικόνα που παρουσιάζεται στα *Λιθικά* του Ορφύως, ένα έμμετρο έργο, μάλλον του 4ου αι. μ.Χ., στο οποίο παρουσιάζεται ο Θειοδάμας να πλησιάζει τον βωμό του Ήλιου, κρατώντας λαμπερό κρύσταλλο που αγαλλιάζει τους θεούς με το φως που αντανακλά, και χρησιμοποιείται στο άναμμα ξερών κλαδιών μέσω της ανάκλασης των ακτίνων (στ. 165–171).⁵ Ο Πλίνιος (*HN* 37.23, 37.27) εξηγεί πως ο κρύσταλλος από την Ινδία, την Εγγύς Ανατολή και την Κύπρο ήταν περιζήτητος, και περιγράφει μερικά αξιοθαύμαστα αντικείμενα από ορεία κρύσταλλο ή κομμάτια αυτής, όπως το εντυπωσιακό ανάθημα βάρους περίπου 45 κ. της Λιβίας, συζύγου του Αυγούστου, στο Καπιτώλιο της Ρώμης.

Ανεπεξέργαστα τεμάχια και αντικείμενα από ορεία κρύσταλλο εντοπίζονται στη μινωική Κρήτη, στις Μυκήνες και άλλα κέντρα, τόσο σε τάφους και σε ιερά όσο και σε ανάκτορα ή εργαστηριακούς χώρους· πρόκειται για αγγεία, κεφαλές από περόνες, εξαρτήματα από αδράχτια, κοσμήματα, χάντρες, πολύεδρα κ.ά. Από τα τέλη του 7ου αι. π.Χ. και εξής η ορεία κρύσταλλος χρησιμοποιήθηκε συστηματικά και για την κατασκευή σφραγιδολίθων από διάφορα αρχαϊκά εργαστήρια.⁶

Η παρούσα μελέτη εστιάζει σε μια ειδική κατηγορία πηνιόσχημων αντικειμένων από ορεία κρύσταλλο που χρονολογούνται στην Αρχαϊκή περίοδο. Πρόκειται για μικρού μεγέθους συμπαγή πηνία, αποτελούμενα από ένα κεντρικό κυλινδρικό στέλεχος και δύο δισκόμορφες απολήξεις, η μία μεγαλύτερης διαμέτρου από την άλλη (Εικ. 1α–δ).⁷ Η δισκόμορφη επιφάνεια με τη μεγαλύτερη διάμετρο είναι συνήθως κοίλη, ενώ η μικρότερη είναι ελαφρώς κυρτή ή άλλοτε επίπεδη. Το ύψος του αντικειμένου κυμαίνεται μεταξύ 1–1,8 εκ., ενώ η μέγιστη διάμετρος σπάνια φτάνει τα 4 εκ., συνήθως ποικίλλει μεταξύ 2–3 εκ. Σε ορισμένα παραδείγματα διακρίνονται στο κεντρικό κυλινδρικό στέλεχος ίχνη επεξεργασίας (τόρνευσης). Τα γνωστά ως τώρα κρυστάλλινα πηνία είναι συνήθως συμπαγή, διαυγή έως ημιδιαφανή, άχρωμα ή σπανιότερα θαμπά, ενώ ορισμένα παραδείγματα από το Αρτεμίσιο της Εφέσου έχουν γαλαζωπή απόχρωση, φέρουν οπές και σωζουν ίχνη επίθετου διακόσμου.⁸

Πηνιόσχημα αντικείμενα από ορεία κρύσταλλο έχουν βρεθεί σε διάφορες θέσεις της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας, αλλά και της Μικράς Ασίας, ενώ σε δύο–τρεις περιπτώσεις αναφέρεται αόριστα ως τόπος εύρεσης η Ελλάδα.⁹ Με βάση δε τα δημοσιευμένα στοιχεία, στη μεγάλη πλειονότητα τους προέρχονται από ιερά και δευτερευόντως από τάφους (Εικ. 2, Κατάλογος). Όλα τα κρυστάλλινα πηνία χρονολογούνται το αργότερο μέχρι τα τέλη του 6ου – αρχές 5ου αι. π.Χ. Ωστόσο, παρόμοια ως προς το σχήμα αντικείμενα

βιβλιογραφία για την ορεία κρύσταλλο και τις θέσεις εντοπισμού της στην Ελλάδα.

4 Boardman 1994, 373–79, ιδιαιτ. 375 και 377–78· Plantzos 1999, 109–11.

5 Γιαννάκης 1982, 19–35 για πραγματείες περί λίθων και μαγικο-ιατρική. Οι αρρώστιες των νεφρών θεωρούνταν αποτέλεσμα της ζέστης, την οποία αναψύχει ο κρύσταλλος. Βλ. Ψευδο-Ιπποκράτης, *Περί ἐνεργῶν λίθων* 27. Ο Ψελλός (*Opusc. Min.* 34.64 Duffy), μάλιστα, θεωρεί το τρίψιμο του κρυστάλλου χρήσιμο για τη θεραπεία του μυϊκού τρόμου. Βλ. και Σκαράκη 2018, 569–78 ειδικά 574, 577 για την ορεία κρύσταλλο, όπου και παραδείγματα από χάνδρες και οβελίσκους κρυστάλλου ως αναθήματα σε ιερά, π.χ. στην Κύθνο.

6 Ενδεικτικά, βλ. Μεσσαρά, Φυλακωπή: Σκαράκη 2018, 557 με προηγούμενη βιβλιογραφία· Ζώμινθος: Σαπουνά-Σακελλαράκη 2016· Μυκήνες, ταφικός Κύκλος Β: Μυλωνάς 1972–1973, 203–5, πίν. 167, 183–85· Καλαπόδι: Niemeier 2017, 324. Πρβλ. Παπαδοπούλου 2016 σποράδην, πίν. 4, 7, 24, γράφημα 4 για τη γεωγραφική κατανομή της κρυστάλλου στα προϊστορικά χρόνια και γράφημα 7 για τον ποσοτικό συσχετισμό κρυστάλλου και άλλων λίθων· Boardman 1994, 122 (αρχαϊκά νησιωτικά εργαστήρια). Για «φακούς», βλ. Sines και Sakellarakis 1987· Plantzos 1997. Επίσης, πρόσφατα Σκαράκη 2018, 78–80, 555–57 για τα χαρακτηριστικά της ορείας κρυστάλλου.

7 Ευχαριστούμε την Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ροδόπης, κα Χρύσα Καραδήμα, για την άδεια χρήσης των φωτογραφιών.

8 Brein 1982, 89.

9 Boston, Museum of Fine Arts 13.177–13.178 (<https://collections.mfa.org/objects/171494>) και 01.7610–01.7611 (<https://collections.mfa.org/objects/171486>), όπου και οι σχετικές φωτογραφίες.

αλλά κατασκευασμένα από διαφορετικό υλικό –γυαλί, ελεφαντόδοντο, χαλκό, άργυρο, χαλκηδόνιο, και χρυσό– έχουν βρεθεί σε αρκετές θέσεις της Μεσογείου. Στις περισσότερες, εντούτοις, περιπτώσεις το κεντρικό στέλεχός τους είναι διαμπερές, επομένως γίνεται λόγος για «ανοικτά» πηνία ή δακτυλίους, ενώ η χρονολόγησή τους ξεφεύγει από τα Αρχαϊκά χρόνια και εκτείνεται ως τα Ελληνιστικά.¹⁰

1α.

1β.

1γ.

1δ.

Εικ. 1α–δ. Ζεύγος κρυστάλλινων πηνιόσχημων αντικειμένων από την αρχαία Δίκαια, Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής ΑΓΚ 719–720 (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Ροδόπης, Φωτογραφίες: Ορ. Κουράκης).

Για τους παραπάνω λόγους, αλλά και για τις ιδιαίτερες ιδιότητες που προσδίδονταν στην ορεία κρύσταλλο,¹¹ επιλέχθηκε να εξεταστούν ως διακριτή ομάδα τα κρυστάλλινα πηνιόσχημα, καθώς θεωρήθηκε μεθοδολογικά ορθότερο να οργανωθεί το υλικό με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, και στηριζόμενοι στον χαρακτηρισμό των αντικειμένων από τους ίδιους τους ανασκαφείς ως κρυστάλλινων, γυάλινων, χάλκινων κ.ο.κ. Ως εκ τούτου, το γεγονός ότι στις πηγές –κυρίως του 4ου αι. π.Χ. και εξής– δεν είναι πάντα ξεκάθαρος ο διαχωρισμός ανάμεσα σε γυάλινα και κρυστάλλινα αντικείμενα,¹² δεν θεωρείται αποτρεπτικός μιας ταξινόμησης τους ανά υλικό, από τη

10 Βλ. παρακάτω ενότητες και Κατάλογο.

11 Βλ. παραπάνω, και ειδικά υποσ. 1–6.

12 Ο Boardman (1994, 210) σχολιάζει την ανακρίβεια της χρήσης του όρου ύαλος στις πηγές, κυρίως του 3ου αι. π.Χ. και εξής, με τον οποίο περιγράφονταν αντικείμενα από ορεία κρύσταλλο, χαλκηδόνιο κ.ά., και παραπέμπει στους Καταλόγους από τον Παρθενώνα και τη Δήλο (415, 429), οι οποίοι χρονολογούνται από τον 4ο αι. και εξής. Επίσης, η Harris (1995, 61), εξετάζοντας τους Καταλόγους από τον οπισθόδομο του Παρθενώνα, αναφέρει πως επτά σφραγίδες καταγράφονται ως λίθινες και ως γυάλινες, και θεωρεί πως είτε δεν μπορούσαν να διακρίνουν την διαφορά, ή πως κατά τον 4ο αι. π.Χ. ο όρος γυάλινος ταυτιζόταν με τον κρυστάλλινο. Τόσο στους Καταλόγους του Παρθενώνα, όσο και του Ερεχθείου απουσιάζουν αναφορές σε πηνιόσχημα ή άλλα αντικείμενα από ορεία κρύσταλλο.

Εικ. 2. Χάρτης με τις θέσεις εύρεσης πηνιόσχημων αντικειμένων από ορεία κρύσταλλο και άλλα υλικά (© Μ. Τασακλάκη και Α. Αβραμίδου).

στιγμή που στην πλειονότητά τους τα υπό εξέταση πηνιόσχημα αντικείμενα προέρχονται από συγκεκριμένα αρχαιολογικά συμφραζόμενα και διακριτές χρονολογικές περιόδους (θυμίζουμε, τα κρυστάλλινα είναι όλα ανεξαιρέτως αρχαϊκά, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα πηνιόσχημα που διαθέτουν ποικίλη χρονολόγηση).

Στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία τα κρυστάλλινα πηνιόσχημα αντικείμενα είναι γνωστά ως *bobines*, *rocchetti*, *reels/spools*, *Spulen*, και έχουν ερμηνευτεί ποικιλοτρόπως ως (α) υποστατά για μικκύλα αγγεία, άποψη που καταρρίπτεται μεταξύ άλλων και από τη μελέτη της Freyer-Shaueburg περί στατικότητας των αντικειμένων,¹³ (β) δοχεία για μικροποσότητες ειδών καλλωπισμού,¹⁴ όμως και πάλι η επισφαλής στατικότητα των αντικειμένων καταρρίπτει αυτήν την πρόταση, ενώ παράλληλα δεν ερμηνεύεται η ύπαρξη «ανοικτών»

13 Boehlau 1898, 161· Rubensohn 1962, 82, πίν.13.9· Τσάκος 1979, 353· Weinberg και McClellan 1992, 20–1, εικ. 1· Seipel 2008, 191–92. Για τα προβλήματα στατικότητας και άρα μη δυνατότητας χρήσης τους ως υποστατά, βλ. Freyer-Shaueburg 1973–1974, 156–58. Πρβλ. την επισκόπηση της Klebinder-Gauss 2007, 91–2 και πρόσφατα της Chacheva 2015, 72, όπου αναφέρονται κι άλλες ερμηνείες για τα κρυστάλλινα πηνιόσχημα, όπως ότι αποτελούσαν στόμια αρυβάλλων και αντικείμενα ανάδειξης του υλικού κατασκευής, δίχως όμως να δίνεται έμφαση στο σχήμα τους.

14 Seipel 2008, 192, αρ. 197, περιγράφοντας παρόμοια με τα πηνιόσχημα κρυστάλλινα αντικείμενα.

πηνιόσχημων, (γ) φακοί οράσεως – και αυτή η πρόταση έχει αντικρουσθεί με πειστικά επιχειρήματα,¹⁵ (δ) πεσσοί πολυτελείας και απομιμήσεις (μισών) αστραγάλων,¹⁶ ερμηνεία που επικεντρώνεται στη χρήση του αντικειμένου, αλλά δεν εξηγεί τη μεγάλη διασπορά του ούτε τις παραλλαγές του σε άλλα υλικά, (ε) πηνία περιτύλιξης βοστρύχων,¹⁷ εξαρτήματα πόρπης ή κάποιου άλλου αντικειμένου στερέωσης υφασμάτων,¹⁸ πρόταση που δύσκολα βρίσκει πρακτική εφαρμογή, (στ) ένθετα επίπλων,¹⁹ ερμηνεία που βασίζεται στους λεγόμενους οφθαλμούς που κοσμούν την επίπλωση, κυρίως κλίνες, των Ελληνιστικών χρόνων, το σχήμα των οποίων, ωστόσο, διαφέρει από τα κρυστάλλινα πηνιόσχημα από ορεία κρύσταλλο, ή τέλος (ζ) ενώτια ενός ιδιαίτερου τύπου, παρόμοια με τα σημερινά «καρφιά» και «βύσματα» αυτιών, γνωστά στην αγγλική βιβλιογραφία ως *ear-studs/plugs/tunnels*.²⁰

Από τις παραπάνω προτάσεις, καμία δεν έχει γίνει πλήρως αποδεκτή από την ακαδημαϊκή κοινότητα. Θεωρούμε, ωστόσο, ότι η επισκόπηση του τόπου εύρεσης των εν λόγω πηνιόσχημων αντικειμένων και η μελέτη των αρχαιολογικών συμφραζομένων επιρρώνει την ερμηνεία τους ως κοσμημάτων, και συγκεκριμένα ως ενωτίων-βυσμάτων που διαπερνούν τον λοβό (βλ. και συζήτηση παρακάτω). Όπως έχουν καταδείξει στο παρελθόν άλλοι ερευνητές, πρόκειται για μια ερμηνεία που βρίσκει αρκετά παράλληλα στην αρχαϊκή εικονογραφία, τόσο στην αγγειογραφία όσο και στην κοροπλαστική και γλυπτική.²¹

Πηνιόσχημα ενώτια κατασκευασμένα από γυαλί, φαγεντιανή και άλλα υλικά ήταν αρκετά δημοφιλή στην Αίγυπτο κατά την 18η Δυναστεία (περίοδος Αμάρνα επί Φαραώ Ακενατόν, 14ος αι. π.Χ.), όπως τεκμαίρεται από τα ανασκαφικά ευρήματα, τις τοιχογραφίες και τα αγαλμάτια,²² αλλά και στην Εγγύς Ανατολή, όπου εντοπίστηκαν παραδείγματα από ελεφαντόδοντο στο Tel Miqne Ekron σε σύνολα του 11ου–10ου αι. π.Χ., και ένα γαλαζωπό, γυάλινο, πηνιόσχημο ενώτιο του 12ου αι. π.Χ. στο Tel-Dor.²³

15 Bammer 1973–1974, 59, εικ. 2–4. Βλ. και Plantzos 1997, 456.

16 Brein 1982, 90, υποσ. 16, ο οποίος αποδέχεται την ομοιότητα των κρυστάλλινων πηνίων με το σχήμα που έχουν οι επεξεργασμένοι (δηλ. κομμένοι στη μέση) αστράγαλοι, αλλά θεωρεί ότι πρόκειται για ενώτια. Βλ. και Plantzos 1997, 456, για παραδείγματα γυάλινων δισκόμορφων πεσών από την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο, ενώ αντικρούει την πιθανότητα οι κρυστάλλινοι «φακοί» να ήταν οπτικά εργαλεία, π.χ. μεγεθυντικοί φακοί. Βλ. και Seipel 2008, 191.

17 Mitsopoulou-Leon 2007, 191, υποσ. 15· Iker 1980, 30–63· παρακάτω, υποσ. 81.

18 Bammer 1973–1974, 61· Klebinder-Gauss 2007, 92· Chacheva 2015, 78.

19 Ignatiadou 2001· Αλλαμανή κ.ά. 2004, 574 και 852 εικ. 5· Andrianou 2009, 35, 44 κ.ε. Τα γυάλινα ένθετα διακοσμητικά κλινών, είτε οικιστικής χρήσης είτε ταφικής, έχουν τη μορφή ανθεμίων, οφθαλμών ή πλακιδίων. Οι δε γυάλινοι οφθαλμοί έχουν τη μία επιφάνειά τους επίπεδη και την άλλη κοίλη, και δεν έχουν ουδεμία σχέση με τα πηνιόσχημα αντικείμενα, τα οποία είναι επεξεργασμένα, ώστε να είναι ορατά και από τις δύο όψεις.

20 Ο Brein (1982, 89–92) για την ερμηνεία των πηνιόσχημων αντικειμένων ως ενωτίων βασίστηκε στη συγκέντρωση αντίστοιχων κοσμημάτων που πρωτοσυνέλεξε ο Hemelrijk (1963, ειδικά 38–40, εικ. 25). Ίδια άποψη έχουν οι Driessche (1971, 73–96), και αρχικά ο Iker (1980, 30–63). Βλ. επίσης Klebinder-Gauss 2007, 92· Chacheva 2015· Ciobataru 2017, η οποία δεν καταλήγει σε ταύτιση, παρά μόνο επισημαίνει το πρόβλημα της χρήσης του όρου *πηνίο* για διάφορα αντικείμενα αυτού του σχήματος. Για σύγχρονη χρήση ενωτίου-βύσματος (tunnel), πρβλ. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Back_on_the_earlobe_stretching_\(1428332499\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Back_on_the_earlobe_stretching_(1428332499).jpg). Για διεξοδικότερη συζήτηση των προτεινόμενων ερμηνειών, βλ. παρακάτω Παρατηρήσεις.

21 Πρβλ. Driessche 1971· Brein 1982. Πιο πρόσφατα, βλ. Chacheva 2015. Για ενώτια Αρχαϊκής εποχής, βλ. Castor 2008, ιδιαιτ. 24–5. Βλ. και εδώ υποσ. 95, αναφορικά με το χρυσελεφάντινο άγαλμα, πιθανώς της Άρτεμης, από τους Δελφούς.

22 Υπέρ της ταύτισής τους ως ενωτίων-βυσμάτων είναι η Mary Cahill (1994· 2001), η οποία εξετάζει αντίστοιχα χρυσά παραδείγματα από την Ύστερη Εποχή Χαλκού στην Ιρλανδία, με αναφορές σε εθνογραφικά, αιγυπτιακά και ανατολικά παράλληλα. Ειδικά για τα πηνιόσχημα ενώτια της 18ης Δυναστείας, βλ. El-Saady 1996, όπου τονίζεται η εικονογραφική συνάφεια του φυλλωτού μοτίβου που κοσμήει τα ενώτια με τον ήλιο-σύμβολο του Ακενατόν. Για γυάλινο πηνιόσχημο ενώτιο, βλ. British Museum https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG52679_EA68531 (ύψους 2,5 εκ.). Πρβλ. το ξύλινο γυναικείο ειδώλιο με αντίστοιχα κοσμήματα, επίσης στο Βρετανικό Μουσείο BM 32.749 (Hall 1929, πίν. XL.1). Αναφορές για ενώτια-βύσματα έχουμε και μεταγενέστερα, για παράδειγμα, σε αιγυπτιακό συμβόλαιο γάμου του 3ου αι. π.Χ. η «προίκα» της νύφης περιλαμβάνει ρουχισμό και κοσμήματα, βλ. Blandford Edwards και O'Neil 2005.

23 Tel Miqne Ekron: Dothan 1996, 147–50· 2003, από τον ναό (;) του 11ου–10ου αι. π.Χ. Tel Dor: Οι Zorn και Brill (2007, 256–57, εικ. 2) διερωτώνται εάν η σύντομη επαφή των λεγόμενων Λαών της Θάλασσας με την Αίγυπτο, κατά την 20η Δυναστεία επί Ράμση Γ', οδήγησε στην υιοθέτηση αυτού του κοσμήματος. Παρόμοια πηνιόσχημα ενώτια έχουν βρεθεί και στη Βρετανία και την Ιρλανδία της Εποχής Χαλκού, τόσο χρυσά όσο και πήλινα, κεχριμπαρένια και ξύλινα. Ξεχωρίζουν τα δύο ζεύγη ξύλινων πηνιόσχη-

Στις ενότητες που ακολουθούν, εκτός από την επισκόπηση των πηνιόσχημων ευρημάτων από ορεία κρύσταλλο σε συνάρτηση με τα συμφραζόμενά τους, σε όποιες περιπτώσεις είναι γνωστά, επιχειρείται μια σύγκριση με παρόμοια αντικείμενα φτιαγμένα από διαφορετικό υλικό. Στη συνέχεια, παρατίθεται μια ευρύτερη εξέταση των πηνίων ως προς τη χρήση τους, το ιδεολογικό τους φορτίο ως κτερίσματα και αναθήματα, την ταυτότητα και το φύλο του χρήστη, αλλά και την ιδιαίτερη σχέση των αντικειμένων αυτών με τη θεά Άρτεμη και την Ιωνία.

ΠΗΝΙΟΣΧΗΜΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΟΡΕΙΑ ΚΡΥΣΤΑΛΛΟ ΣΕ ΙΕΡΑ

Πηνιόσχημα αντικείμενα από ορεία κρύσταλλο έχουν βρεθεί σε ιερά του Βορείου Αιγαίου, στις Κυκλάδες, την Αττική, τη Μικρά Ασία και σε πόλεις του Εύξεινου Πόντου. Ποσοτικά υπερτερούν των πηνίων με ταφική προέλευση, καθώς μέχρι σήμερα γνωρίζουμε περί τα 70 παραδείγματα, τα οποία χρονολογούνται μεταξύ 650–550 π.Χ. (Εικ. 2, Κατάλογος). Αξίζει να επισημανθεί το γεγονός ότι σχεδόν όλα τα ιερά, στα οποία εντοπίστηκαν τα αντικείμενα αυτά, ήταν αφιερωμένα στην Άρτεμη ή σε θεότητες με συναφείς ιδιότητες.

Εύλογα, ανάμεσά τους προεξέχουσα θέση κατέχει το Αρτεμίσιο της Εφέσου. Στις αρχές του περασμένου αιώνα ανασκάφηκε από τον D.G. Hogarth²⁴ ο λεγόμενος ναός του Κροΐσου, κάτω από τον ναό της Άρτεμης Εφεσίας του 4ου αι. π.Χ., φέρνοντας επιπλέον στο φως τα κτήρια Α, Β, Γ και τη βάση Α. Κάτω από τη βάση Α εντοπίστηκε ένας θησαυρός θεμελίωσης 800 νομισμάτων από ήλεκτρο και άλλα πολύτιμα αντικείμενα. Ογδόντα περίπου χρόνια μετά, ο Anton Bammer²⁵ ανέσκαψε ξανά την περιοχή γύρω από τη βάση Α, φέρνοντας στο φως έναν περίπτερο ναό του β' μισού του 8ου αι. π.Χ., στο κέντρο του οποίου υπήρχε μία ορθογώνια βάση με θολωτή επίστεψη (*Rechteckige Basis*), που ταυτίστηκε με τη βάση του πρώιμου λατρευτικού αγάλματος της Άρτεμης. Στη βόρεια πλευρά της ορθογώνιας βάσης βρέθηκε άλλος ένας θησαυρός με κοσμήματα, ειδώλια και νομίσματα από ήλεκτρο, γυαλί, κεχριμπάρι και χαλκό. Η θέση εύρεσης αυτών των κοσμημάτων οδήγησε τον Bammer στη θεώρηση του συνόλου αυτού ως τμήμα του θησαυρού που είχε ανασκάψει ο Hogarth και επιπλέον στην αναθεώρηση της αρχικής ερμηνείας του ως θησαυρού θεμελίωσης. Αντ' αυτού, ο Bammer πρότεινε την ταύτισή του ως συνόλου κοσμημάτων του πρώιμου λατρευτικού αγάλματος της θεάς. Ένας παρόμοιος θησαυρός από πολύτιμα μικρά αντικείμενα εντοπίστηκε κοντά στη λεγόμενη λατρευτική βάση D.²⁶

Σε αυτά τα σύνολα βρέθηκαν, μεταξύ άλλων, συμπαγή κρυστάλλινα πηνιόσχημα (τουλάχιστον 15 από τον Hogarth και 9 από τον Bammer).²⁷ Αν και τα περισσότερα πηνία που βρέθηκαν στο Αρτεμίσιο της Εφέσου είναι κατασκευασμένα από χαλκό (βλ. παρακάτω), τα κρυστάλλινα πηνία που ήρθαν στο φως προέρχονται από πρώιμα και κλειστά σύνολα του 7ου ή, το αργότερο, του πρώτου μισού του 6ου αι. π.Χ. Στα δημοσιευμένα παραδείγματα συγκαταλέγονται συμπαγή, άχρωμα και διαυγή (πλην ενός) πηνία, με ελαφρώς γαλαζωπή απόχρωση, αλλά και «ανοικτά» παραδείγματα.²⁸ Τα κρυστάλλινα πηνιόσχημα ερμηνεύθηκαν από τον Ho-

μων ενωτίων που βρέθηκαν με άλλα αντικείμενα σε μία κίστη σε γυναικεία ταφή στο Whitehorse Hill και χρονολογούνται στην Πρώιμη Εποχή Χαλκού (1730–1600 π.Χ.). Οι Sheridan κ.ά. (2016) αναφέρουν πως ο τύπος αυτός αποτελεί ένα κόσμημα ιδιαίτερα αγαπητό σε Βρετανία και Ιρλανδία, με αρκετές παραλλαγές, π.χ. σε χρυσό από τον θησαυρό Ballinaker: Cahill 1994, 2001. Πρβλ. Cahill και Sikora 2014.

24 Hogarth 1908, 33 κ.ε., ιδιαιτ. 94–246.

25 Bammer 1973–1974, 58–61.

26 Bammer 1973–1974, 58–61, με τομές και σχέδια των κρυστάλλων από τη δική του ανασκαφή· Klebinder-Gauss 2007, 91–2. Πρβλ. Bammer 2008, 75–91 (ναοί)· Bammer και Muss 1996, 79–83 (ευρήματα)· Σκαράκη 2018, 465–73 (επισκόπηση ερευνών, ευρημάτων και ζητημάτων), ιδιαιτ. 467, υποσ. 180, όπου αναφέρει την άποψη του Christofer G. Simon (1986, 34), σύμφωνα με την οποία τα αντικείμενα των θησαυρών είναι στολίδια της θεάς. Για τις πρώιμες φάσεις του ιερού και τη λατρεία της Άρτεμης, πρβλ. πρόσφατη επισκόπηση του Kerschner 2017. Για λατρευτικές πρακτικές και αρχαιολογικά ευρήματα στο ιερό της Άρτεμης Εφεσίας, βλ. Léger 2017, ιδιαιτ. 33–48 και App. 13.

27 Bammer 1973–1974· Hogarth 1908, 210, πίν. 46.1, 3, 5, 6, 11, 14· Brein 1982, 89.

28 Klebinder-Gauss 2007, 91· Seipel 2008, 191–93, π.χ. αρ. 195.

garth ως πιόνια/πεσσοί, και αργότερα από τον Friedrich Brein ως ενώτια, βασιζόμενος μεταξύ άλλων και σε πληθώρα εικονογραφικών παραλλήλων. Από την άλλη, ο Bammer αντιπρότεινε τη χρήση τους ως οπτικών εργαλείων, ήτοι μεγεθυντικών φακών· η τórνευση, ωστόσο, κυρτών επιφανειών έχει το ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα (σμίκρυνση) και επομένως η χρήση τους ως εργαλεία εξειδικευμένων τεχνιτών δύσκολα μπορεί να τεκμηριωθεί.²⁹

Μερικά από τα κρυστάλλινα πηνία φέρουν μικρές οπές ή ίχνη κολλώδους ουσίας, υπολείμματα ίσως ένθετης διακόσμησης.³⁰ Από αυτά ξεχωρίζουν δύο πηνία από ορεία κρύσταλλο, ένα μέρος της κυλινδρικής επιφάνειας των οποίων είχε λειανθεί, ώστε να γίνει επίπεδη και να ενωθούν μεταξύ τους με έναν σύνδεσμο που τα διαπερνούσε περίπου μέχρι το μέσον. Με αυτόν τον τρόπο, σχηματιζόταν ένα διπλό πηνίο που μιμείται με αφαιρετικό τρόπο αστράγαλο, όπως και ανάλογα παραδείγματα από ελεφαντόδοντο, επίσης από το Αρτεμίσιο της Εφέσου.³¹ Ο Wilfried Seipel αναφέρει κρυστάλλινα πηνία με ίχνη επιμετάλλωσης στην επιφάνεια έδρασης (άργυρος ή μόλυβδος), και θεωρεί πως ίσως χρησίμευαν σε μαγικά παιχνίδια φωτός.³²

Τα παραπάνω πηνία βρέθηκαν στην περιοχή βόρεια της λατρευτικής βάσης D στο ιερό της Άρτεμης, ενώ έξω από τον ανατολικό τοίχο του περίτερου ναού ή στο δυτικό μισό του εντοπίστηκε ένα «ανοιχτό» κρυστάλλινο πηνίο με γαλάζια απόχρωση.³³ Μαζί τους, στο στρώμα στάχτης, βρέθηκαν πολλά οστά ζώων και άλλα πολύτιμα μικροαντικείμενα, όπως σφραγιδόλιθοι, νομίσματα από ήλεκτρο, πήλινα και χρυσά ειδώλια κ.ά.³⁴ Από αυτό το σύνολο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσία μανιταρόσχημων αντικειμένων από ορεία κρύσταλλο, ίδιου μεγέθους με τα πηνιόσχημα, αλλά με την άνω επιφάνειά τους διακοσμημένη με φυτικό μοτίβο – κάτι που παραπέμπει στα αιγυπτιακά πηνιόσχημα ενώτια από φαγιεντανή.³⁵

Εξίσου μεγάλος αριθμός κρυστάλλινων πηνιόσχημων αντικειμένων προέρχεται από το Αρτεμίσιο της Θάσου, από όπου αναφέρονται τουλάχιστον 40 παραδείγματα σε σύνολα του 6ου αι. π.Χ., καθώς και κάποια από ελεφαντοστό με επίστρωση από κεχριμπάρι. Ο Jean-Jacques Maffre τόνισε πρώτος τη σπανιότητα τέτοιων αναθημάτων σε σχέση με άλλα ιερά, επισημαίνοντας, ωστόσο, την έντονη παρουσία τους στο Αρτεμίσιο της Εφέσου και την ύπαρξη παρόμοιων αντικειμένων από το ιερό της Άρτεμης Ορθίας στη Σπάρτη.³⁶

Από τις σωστικές ανασκαφές στο Ιερό της Παρθένου στη Νεάπολη (Καβάλα), αποικία της Θάσου στην απέναντι ακτή, καταγράφεται άλλο ένα παράδειγμα στο ανασκαφικό ημερολόγιο, το οποίο όμως δεν έχει ακόμη εντοπιστεί στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Καβάλας. Το πηνίο της Παρθένου βρέθηκε σε αποθήκη με πλήθος κεραμικής (υπογεωμετρικά, αττικά – κυρίως μελανόμορφες κύλικες, ιωνικούς κρατήρες κ.ά.), οστά, ειδώλια, αγνύθες και νομίσματα, σε βάθος 7,50–7,70 μ., όπου εντοπίστηκε ένας «ορθογώνια χαραγμένος χώρος στον βράχο».³⁷

Σε ό,τι αφορά τις Κυκλάδες, γνωρίζουμε ότι κατά τις ανασκαφές του Otto Rubensohn τον προηγούμενο

29 Brein 1982· Plantzos 1997, ιδιαιτ. 454.

30 Brein 1982, 89.

31 Seipel 2008, 191, αρ. 192, 193 και αρ. 157, 158, 159 για λίθινα. Πρβλ. τη θεωρία του Brein (1982, 90, υποσ. 16), αναφορικά με τα κρυστάλλινα πηνία ως αφαιρετικούς αστραγάλους. Ελεφαντοστέινοι αστράγαλοι Εφέσου: Hogarth 1908, 190: κρύσταλλος: 211, πίν. 46.7–10, 13, 16.

32 Seipel 2008, 191, αρ. 194. Για γυάλινους αστραγάλους Ελληνιστικών – Ρωμαϊκών χρόνων, ενδεικτικά, βλ. Τσάκος και Βιγλάκη-Σοφianού 2012, 353.

33 Seipel 2008, 192, αρ. 196.

34 Βλ. παραπάνω υποσ. 24–26.

35 Βλ. παραπάνω υποσ. 22.

36 Maffre και Tichit 2011. Δεν στάθηκε δυνατόν να εντοπίσουμε τα παρόμοια αντικείμενα, στα οποία αναφέρεται ο ερευνητής. Ακόμη και στη μονογραφία της Léger (2017, 167–69, App. 20.1), όπου συγκρίνονται ευρήματα και παραδόσεις από Ιερά της Άρτεμης, δεν αναφέρονται καθόλου πηνιόσχημα αντικείμενα από το ιερό της Ορθίας στην Σπάρτη. Για κρυστάλλινα από τη Θάσο, βλ. επίσης Koukouli-Chrysanthaki 1979, 92–4· Αδάμ-Βελήνη 2010, 175–76, αρ. 2 (Μ. Νικολαΐδου-Πατέρα, Δ. Ιγνατιάδου, Κ. Αμοιρίδου)· Prêtre 2018.

37 Ανασκαφικό Ημερολόγιο 1962–1963, Ιερό της Παρθένου, οικ. Λαγόρη Τμήμα Α (Αικ. Ρωμοπούλου, Ε. Γιούρη). Για μια πρόσφατη επισκόπηση του ιερού και των ευρημάτων, βλ. Αβραμίδου (υπό έκδ.).

αιώνα στην Πάρο, μητρόπολη της Θάσου, εντοπίστηκαν έξι κρυστάλλινα πηνία στο Δήλιον, ένα από τα πιο πρώιμα ιερά της Άρτεμης, τα οποία ο ανασκαφέας ερμήνευσε ως μικρά υποστατά.³⁸ Τα πηνία αυτά είχαν διαφορετικές διαστάσεις, με ύψος έως 2 εκ. και μέγιστη διάμετρο 3 εκ., και ένα από αυτά έφερε μια μικρή στρογγυλή βάθυνση στο κέντρο της άνω επιφάνειάς του, πιθανώς υποδοχή ένθετης διακόσμησης. Το σχήμα του συγκεκριμένου κρυστάλλινου πηνίου με την κεντρική οπή θυμίζει τα χρυσά πηνιόσχημα ενώτια της Κλασικής εποχής από την Ιαλυσσό της Ρόδου, καθώς και εκείνο του Βρετανικού Μουσείου.³⁹

Στην ανατολική ακτή της Αττικής, ο Claude Rolley⁴⁰ αναφέρει πως ανάλογα κρυστάλλινα πηνία έχουν βρεθεί στο ιερό της Άρτεμης στη Βραυρώνα· ωστόσο στη διατριβή της Βασιλικής Σκαράκη για τους σφραγιδολίθους από το ιερό δεν αναφέρεται κανένα σχετικό κρυστάλλινο πηνίο, παρόλο που γίνεται λεπτομερής αναφορά στην ορεία κρύσταλλο, τα προϊόντα της και τη διασπορά τους σε αρχαϊκά ιερά.⁴¹ Τέλος, πρόσφατα έγινε γνωστή η ανεύρεση ενός ακόμη κρυστάλλινου πηνίου στο αρχαϊκό ιερό στο νησάκι του Αγίου Κηρύκου, στα ανοικτά της Απολλωνίας Ποντικής, όπου μαρτυρείται, μεταξύ άλλων, η λατρεία του Απόλλωνα Ιητρού και της Άρτεμης Πυθείας.⁴²

ΠΗΝΙΟΣΧΗΜΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΟΡΕΙΑ ΚΡΥΣΤΑΛΛΟ ΣΕ ΤΑΦΟΥΣ

Με βάση τα έως σήμερα δημοσιευμένα παραδείγματα, 20 περίπου πηνιόσχημα αντικείμενα από ορεία κρύσταλλο έχουν βρεθεί σε θέσεις της Μακεδονίας, της Θράκης, της Μικράς Ασίας, αλλά και σε νησιά του βόρειου και ανατολικού Αιγαίου (Εικ. 2). Από την Αιγαιακή Θράκη, και συγκεκριμένα από δύο αρχαϊκές ταφές στα Άβδηρα, προέρχονται ένα ζεύγος πηνίων και ένα μεμονωμένο κρυστάλλινο πηνίο, αντίστοιχα. Ειδικότερα, ο νεκρός στη θέση Άγιος Αθανάσιος ήταν θαμμένος σε λίθινη σαρκοφάγο, ενώ ένας μικρός τύμβος ύψους 1,90 μ. κάλυπτε την ταφή. Το πηνίο βρέθηκε κοντά στη δεξιά ωμοπλάτη του νεκρού, εδραζόμενο στη μεγάλη επιφάνειά του. Στα υπόλοιπα κτερίσματα του τάφου συγκαταλέγονται ένα λίθινο αλάβαστρο κοντά στον δεξιό καρπό, τμήματα χάλκινου αδιάγνωστου αντικειμένου σκορπισμένο σε διάφορα σημεία του τάφου και υπολείμματα αδιάγνωστου υλικού, ίσως δέρματος. Έξω από τον τάφο εντοπίστηκε εναγισμός και μία πυξίδα, ενώ στην επίχωση βρέθηκαν θραύσματα από ιωνικές κύλικες και άλλα αγγεία. Ο τάφος χρονολογήθηκε στα τέλη του 6ου – αρχές 5ου αι. π.Χ.⁴³ Σε έναν άλλον τάφο, αυτήν τη φορά στη νεκρόπολη των Αβδήρων, εντοπίστηκαν από την Κωνσταντίνα Καλλιντζή δύο κρυστάλλινα πηνιόσχημα αντικείμενα, επίσης ίδιας χρονολόγησης.⁴⁴

Λίγα χιλιόμετρα ανατολικά των Αβδήρων, στη θέση Λασπότοπος (Κατσαμάκια), η οποία ταυτίζεται με την αρχαία *Δίκαια παρ' Άβδερα*, εντοπίστηκαν από τον Διαμαντή Τριαντάφυλλο δύο κρυστάλλινα πηνιόσχημα αντικείμενα, κτερίσματα μιας ταφής σε πλήρη σαρκοφάγο. Τα δύο πηνία βρέθηκαν μαζί με μελανόμορφες κύλικες, αμφορέα, αρυτήρα και άλλα αγγεία (Εικ. 1α–δ). Και αυτή η ταφή χρονολογείται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ., όπως και ένα ζεύγος κρυστάλλινων πηνίων που εντοπίστηκε στο νεκροταφείο της αρχαίας Αίνου, τη σημαντικότερη αποικία της Αιγαιακής Θράκης ανατολικά του ποταμού Έβρου.⁴⁵

38 Rubensohn 1962, 82, αρ. 78, πίν. 13.9. Για το ιερό και τη λατρεία, βλ. Schuller 1991· Mermoz 2010, 100–2, 105–8.

39 Βλ. παρακάτω υποσ. 80. Επίσης, ένα αντικείμενο από ορεία κρύσταλλο είχε αφιερωθεί στο ιερό της Αφροδίτης και Ειλειθυίας στη Θήρα (εδw υποσ. 89), ωστόσο από τη στιγμή που δεν περιγράφεται το σχήμα του, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι πρόκειται για πηνιόσχημο, βλ. Dragendorff και von Gaertrigen 1903, 291–322· Sigalas 2000, 241–45. Πρβλ. Mermoz 2010, 389–90.

40 Amandry 1963, 276, αρ. 197, πίν. XL (Cl. Rolley).

41 Σκαράκη 2018, II 269–77.

42 Η Mila Chacheva έχει αναλάβει τη μελέτη και δημοσίευση του. Για τις λατρείες στο νησί St. Kirik, βλ. Hansen και Nielsen 2004, 931, αρ. 682 (A. Avram, J. Hind, G. Tsetskhladze), και συνολικά για την Απολλωνία, βλ. τον πρόσφατο κατάλογο από την έκθεση στο Λούβρο με πλούσια εικονογράφηση και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία: Baralis, Panayotova και Nedev 2019.

43 Καλλιντζή 2001–2004, 717–19, πίν. 203β (MA7229).

44 Καλλιντζή 2001–2004, 719 (MA2647α–β).

45 Δίκαια: Τριαντάφυλλος 1972, 535–6 (ΑΓΚ 720–721). Triantaphyllos και Tasaklaki (υπό έκδ.). Για την κεραμική του νεκροταφεί-

Στα τέλη της δεκαετίας 1970 ανασκάφηκε από τη Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη η περιοχή του νότιου τείχους της αρχαίας Θάσου. Στα γεμίσματα του τείχους εντοπίστηκαν τέσσερις αρχαϊκές ταφές. Από τα ευρήματα αυτής της ανασκαφής ξεχωρίζει μία ταφή περί τα 530–520 π.Χ. (T1), κτερισμένη με τρία κρυστάλλινα πηνιόσχημα αντικείμενα, δύο εκ των οποίων έχουν όμοιες διαστάσεις, ενώ το τρίτο είναι ελαφρώς μικρότερο. Η ταφή, η οποία περιείχε επίσης έναν χάλκινο καθρέπτη, μία αττική μελανόμορφη κύλικα, έναν μελαμβαφή σκύφο και μία μελαμβαφή «αλατιέρα» με εγχάρακτη επιγραφή *EYXHNN*, χαρακτηρίζεται από την ανασκαφέα ως γυναικεία.⁴⁶

Ανάλογα ευρήματα έχουμε και από ανασκαφές στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, Χίο και Σάμο. Στο πλαίσιο των ερευνών του Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη στο Λατόμι Χίου διερευνήθηκε, στις αρχές του περασμένου αιώνα, τμήμα του αρχαϊκού νεκροταφείου και ένας τύμβος, ενώ άλλοι δύο εντοπίστηκαν στην ευρύτερη περιοχή. Ο τύμβος στο Λατόμι κάλυπτε μία μόνον ταφή. Τα οστά του νεκρού είχαν τοποθετηθεί σε πήλινη σαρκοφάγο και έπειτα σε ορθογώνιο όρυγμα. Στα κτερίσματα συγκαταλέγονται ένας μικρός μελαμβαφής κυαθίσκος που βρέθηκε κοντά στο δεξί πόδι, και κοντά στο αριστερό χέρι βρέθηκε ένα πήλινο ειδώλιο τύπου καθιστής γυναικείας μορφής με υψηλό πόλο, ένας μικρός χρυσός κρίκος, μια υάλινη πολύχρωμη χάνδρα και δύο μικρά «*τροχilioειδή εκ κρυστάλλου κοσμήματα*». Η ταφή χρονολογείται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ.⁴⁷ και με βάση τα κτερίσματα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως γυναικεία.

Από τη Σάμο προέρχονται δεκατρία παραδείγματα. Ειδικότερα, κατά τις ανασκαφές του Johannes Boehlau στα τέλη του 19ου αι. εντοπίστηκαν τρία κρυστάλλινα πηνία στις ταφές 13, 45 και 50, εκ των οποίων οι δύο τελευταίες μπορούν να θεωρηθούν γυναικείες, ενώ η πρώτη ίσως ήταν παιδική.⁴⁸ Στον τάφο 13, ο οποίος αποτελούταν από μία πήλινη σαρκοφάγο με λίθινο κάλυμμα, εντοπίστηκε δίπλα στα οστά ένα πηνιόσχημο «κομβί» από κρύσταλλο (*Knopfaus Bergkrystall*) και ένα μικρό πήλινο σφαιρικό αντικείμενο με ένα μόνον άνοιγμα, το οποίο θεωρήθηκε παιδική σφυρίχτρα. Ο τάφος 45, μια μονολιθική σαρκοφάγος με αετωματικό κάλυμμα, περιείχε δύο ληκύθους στα πόδια του νεκρού και ανάμεσά τους ένα πήλινο σφαιρικό αντικείμενο, ενώ ένα δεύτερο είχε τοποθετηθεί στα αριστερά του σώματος. Κάτω από το δεξί χέρι εντοπίστηκε χάλκινο κάτοπτρο και θραύσματα από ένα δεύτερο, ενώ στα αριστερά του νεκρού υπήρχε ένα κατεστραμμένο αλάβαστρο με την «κρυστάλλινη βάση του», σύμφωνα με τον Boehlau. Ο ανασκαφέας αναφέρει πως ένα παρόμοιο αντικείμενο, λίγο μεγαλύτερης διαμέτρου, είχε βρεθεί και στο παρελθόν στη νεκρόπολη της Σάμου, αλλά δεν δίνει περισσότερα στοιχεία για αυτό. Επιπλέον, στον λαιμό του νεκρού βρέθηκαν δέκα αργυρά ενώτια και πέντε σκαραβαίοι, ενώ από τον τάφο προέρχονται επιπλέον δύο αργυρά μικρά κομβία, μία κεφαλή περόνης και ένας αστράγαλος. Εξίσου πολλά μικροευρήματα εντοπίστηκαν και έξω από τον τάφο. Άλλο ένα κρυστάλλινο πηνίο βρέθηκε στον τάφο 50, μαζί με δύο ειδώλια έθρονου ζεύγους θεών (πλαστικό αγγείο), δύο γυναικείες προτομές και ένα αλάβαστρο. Οι προτομές έχουν ενδιαφέρον, καθώς απεικονίζουν αρχαϊκές γυναικείες μορφές με ενώτια που μοιάζουν εξαιρετικά με τα πηνιόσχημα αντικείμενα που εξετάζουμε,⁴⁹ ενώ αντίστοιχες προτομές έχουν βρεθεί και στο Αρτεμίσιο της Σάμου.⁵⁰ Αξίζει, ακόμη, να σημειωθεί ότι πήλινα γυναικεία αγαλμάτια του 7ου αι. π.Χ. από τη Σάμο φέρουν συχνά ανάλογα ενώτια, ενίοτε διακοσμημένα με σύμβολα (π.χ. μαϊανδρος), όπως και ο εντυπωσιακός νέος από ελεφαντόδοντο –πιθανόν βραχίονας λύρας– από τον αποθέτη του Ηραίου,

ου, βλ. Τριαντάφυλλος και Τασακλάκη 2012. Για το νεκροταφείο, βλ. Λέου 2017. Αίνο: Basaran (υπό έκδ.).

46 Koukouli-Chrysanthaki 1979, 92–4, πίν. 17.

47 Ο Κουρουνιώτης (1915, 64–93, ιδιαιτ. 67–71, εικ. 4) περιγράφει πώς ανέσκαψε σε δέκα ημέρες 30 ταφές σε κλαζομενιακού τύπου σαρκοφάγους, δίχως κτερίσματα, και έναν τύμβο, ο οποίος είχε περίμετρο 52 μ. και η ταφή βρισκόταν σχεδόν στο κέντρο του, κτερισμένη με κοσμήματα «μικράς μόνον αξίας». Άλλοι δύο τύμβοι εντοπίστηκαν στην ίδια περιοχή, αλλά δεν ανασκάφησαν.

48 Boehlau 1898, 37 (τάφος 13), πίν. XV.1, 45–6, 161 (τάφος 45), πίν. XV.16, 48 (τάφος 50) δίχως πίνακα. Ο τάφος 45 ήταν πιθανότατα ο αρχαιότερος, με βάση την Koukouli-Chrysanthaki 1979, 92–4, πίν. 17. Τσάκος 1979, 353, υποσ. 3.

49 Boehlau 1898, πίν. 13.7 από τον τάφο 50.

50 Τσάκος και Βιγλάκη-Σοφianού 2012, 180. Πρόκειται για προτομές διαδεδομένες στον ιωνικό κόσμο, οι οποίες συχνά ταυτίζονται με γυναικείες θεότητας, όπως η Άρτεμις, η Ήρα και η Αφροδίτη (https://www.latsis-foundation.org/content/elib/book_19/samos_gr.pdf).

για να αναφέρουμε κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα.⁵¹

Στο Πυθαγόρειο, οι ανασκαφικές έρευνες που έγιναν στη Δυτική Νεκρόπολη, βόρεια της λίμνης Γλυφάδα, το 1969 από τον Κωνσταντίνο Τσάκο έφεραν στο φως το ανατολικό τμήμα της. Ειδικότερα, ερευνήθηκαν 22 ασύλητες ταφές και ταφικές πυρές, καθώς και ένας συλημένος ελληνιστικός τάφος στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής, ο οποίος ήταν λαξευμένος στον βράχο, και διέθετε στενή, απότομη κλίμακα επτά βαθμίδων και μαρμάρινη πλάκα εισόδου. Για να προσεγγιστεί ο τάφος, ανοίχτηκε στην επίχωση της νότιας πλευράς του διάδρομος, όπου εντοπίστηκαν πέντε δακτυλιόλιθοι από γυαλί, 32 φυλλόσχημα ελάσματα χρυσού από δύο στεφάνια, τμήματα από σιδερένιες στλεγγίδες, ένα χάλκινο κάτοπτρο σε κακή κατάσταση, χάλκινα και οστέινα αντικείμενα, αστράγαλοι, χάλκινα καρφιά και δακρυδόχοι.⁵²

Μεταγενέστερες έρευνες του Τσάκου στη Δυτική Νεκρόπολη της Σάμου, σε ύψωμα πάνω από τη λίμνη Γλυφάδα, εντόπισαν άλλη μία ταφή, κτερισμένη με τρία «ανοικτά» πηνία από ορεία κρύσταλλο, τα οποία βρέθηκαν πάνω ή γύρω από την ταφή. Τον νεκρό συνόδευαν, επίσης, λύδια, σκυφοειδείς φιάλες, ένα πλαστικό αγγείο με μορφή Σειρήνας, μια σφραγίδα από φαγιεντιανή με ιερογλυφικά, κύλικες, πυξίδες, οινοχόες και άλλα σκεύη, όλα χρονολογούμενα μέχρι τα μέσα του 6ου αι. π.Χ.⁵³ Η σκευή της ταφής δεν αποκλείει τον χαρακτηρισμό της ως γυναικεία.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ανασκάφηκε μέρος τύμβου που κάλυπτε λακκοειδείς και καλυβίτες τάφους, καθώς και σύμπλεγμα τριών σαρκοφάγων στη θέση Παπαβαγγελήνως, μεταξύ των χωριών Μύλοι και Μαυρατζαίοι Σάμου. Οι δύο σαρκοφάγοι περιείχαν σημαντικά δείγματα ερυθρόμορφης κεραμικής του πρώιμου 5ου αι. π.Χ., ενώ η τρίτη ήταν ακτέριστη. Η ανασκαφείας Βασιλική Γιαννούλη αναφέρει πως κατά τον καθαρισμό του χώρου ανάμεσα στους καλυβίτες, οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως νεότεροι των σαρκοφάγων, βρέθηκε σφηνωμένο ανάμεσα στις κεραμίδες του τάφου ένα «ανοικτό» πηνιόσχημο αντικείμενο από ορεία κρύσταλλο, το οποίο ερμηνεύθηκε ως υποστατό.⁵⁴

Στη Μικρά Ασία, κρυστάλλινα πηνία έχουν βρεθεί σε αρχαϊκές ταφές στην Πιτάνη της Αιολίδας⁵⁵ και στην Ηράκλεια επί Λάτμον της Καρίας.⁵⁶ Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει μία παιδική ταφή στο Νυμφαίο της Μαύρης Θάλασσας, από όπου προέρχεται ένα ακόμη παράδειγμα, το οποίο δημοσιεύει η Mila Chacheva.⁵⁷ Εξετάζοντας τα γυάλινα, «ανοικτά» πηνία από την Απολλωνία Ποντική, η Chacheva θεωρεί ότι το πηνίο από το Νυμφαίο αποτελεί κειμήλιο που δόθηκε ως κτέρισμα στον θανόντα, καθώς η ταφή χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

Τέλος, δύο ζεύγη πηνιόσχημων αντικειμένων από ορεία κρύσταλλο φυλάσσονται στο Μουσείο Καλών Τεχνών στη Βοστώνη, δηλώνοντας ως τόπο προέλευσης την Ελλάδα. Τα συγκεκριμένα πηνία είναι καλοδιατηρημένα, γεγονός που αυξάνει τις πιθανότητες προέλευσής τους από ταφικά σύνολα, ενώ μπορεί κανείς να διακρίνει στην κυλινδρική εσοχή τους ίχνη του τόννου.⁵⁸ Άλλο ένα κρυστάλλινο πηνιόσχημο αντικείμενο δίχως καταγεγραμμένη προέλευση ανήκει στη συλλογή Ελένης Σταθάτου.⁵⁹

51 Τσάκος και Βιγλάκη-Σοφιανού 2012, 256 και 354–55 (https://www.latsis-foundation.org/content/elib/book_19/samos_gr.pdf).

52 Τσάκος 1969, 388· 1970, 417, πίν. 351.

53 Τσάκος 1979, 353, υποσ. 3.

54 Γιαννούλη 1988, 486–90.

55 Freyer-Shaumburg 1973–1974, 156–8, πίν. XIII, αντικρούοντας την υπόθεση ότι τα συμπαγή κρυστάλλινα πηνία είναι ημιτελή, προτού δηλαδή τελειοποιηθούν ως δακτύλιοι στήριξης μικρογραφικών αγγείων. Επίσης, φέρει ως παράλληλο ένα γυάλινο πηνιόσχημο από ταφή της Ρόδου (Freyer-Shaumburg 1973–1974, 156–8, υποσ. 37α).

56 Brein 1982, 89, υποσ. 8.

57 Chacheva 2015, 76.

58 Boston, Museum of Fine Arts 13.177–13.178 (<https://collections.mfa.org/objects/171494>) και 01.7610–01.7611 (<https://collections.mfa.org/objects/171486>).

59 Amandry 1963, 276, αρ. 197, πίν. XL (Cl. Rolley).

ΠΗΝΙΟΣΧΗΜΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΆΛΛΑ ΥΛΙΚΑ

Εκτός από τα πηνιόσχημα από ορεία κρύσταλλο, έχουν βρεθεί ανάλογου μεγέθους και σχήματος αντικείμενα κατασκευασμένα από γυαλί, οστό, χαλκό, άργυρο και άλλα μέταλλα. Συνολικά έχουν καταμετρηθεί πάνω από 20 γυάλινα παραδείγματα, τα οποία προέρχονται στη μεγάλη πλειονότητά τους από τάφους, ενώ μόλις δύο είναι αυτά που βρέθηκαν σε ιερό (Θάσος) και ένα στην Αγορά των Αθηνών.⁶⁰ Διακρίνονται τόσο σε συμπαγή όσο και «ανοικτά» πηνία, και παρά τον μικρό σχετικά αριθμό τους, η ομάδα αυτή χαρακτηρίζεται από ευρεία γεωγραφική κατανομή, καθώς δείγματα έχουν βρεθεί σε διαμετρικά αντίθετες θέσεις, από την Ιβηρική μέχρι τον Εύξεινο Πόντο. Ενδιαφέρουσα είναι και η απόκλιση της χρονολόγησής τους: τέσσερα τουλάχιστον πηνία χρονολογούνται στην Αρχαϊκή εποχή, ενώ τα υπόλοιπα βρέθηκαν σε συγκείμενα του 5ου και 4ου αι. π.Χ.

Ειδικότερα, τέσσερα γυάλινα πηνία ταυτίζονται ως προς το μέγεθος και το σχήμα με τα κρυστάλλινα παραδείγματα, καθώς είναι συμπαγή και ημιδιαφανή. Ένα ζεύγος προέρχεται από το Αρτεμίσιο της Θάσου και χρονολογείται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ., όπως και οι δεκάδες κρυστάλλινων παραδειγμάτων που αναφέρθηκαν παραπάνω. Ένα ακόμη ζεύγος από συμπαγή γυάλινα αντικείμενα βρέθηκε σε παιδική ταφή στη νεκρόπολη του Ηριδανού στην Αθήνα, η οποία χρονολογείται στα 430 π.Χ.⁶¹ ωστόσο τα γυάλινα πηνία δεν αποκλείεται να είναι παλαιότερα και να είχαν τοποθετηθεί ως κειμήλια.

Γυάλινα «ανοικτά» πηνιόσχημα έχουν βρεθεί σε ταφικά σύνολα της Κλασικής περιόδου στον ελλαδικό χώρο, όπως στην Τανάγρα,⁶² την Υπάτη,⁶³ την Κάμειρο,⁶⁴ αλλά και στη δυτική Μεσόγειο, π.χ. στο Εμπόριον/Amprurias, σε ταφή (αρ. 71) διαταραγμένη από μεταγενέστερη καύση, στην οποία το πηνίο, πλην των έξι σιδερένιων καρφιών, ήταν το μόνο κτέρισμα. Ερμηνεύθηκε από τον ανασκαφέα ως στόμιο αρυβάλλου.⁶⁵ Από τη σημαντική μιλησιακή αποικία του Εύξεινου Πόντου την Απολλωνία Ποντική προέρχονται 12 «ανοικτά» γυάλινα πηνία, εκ των οποίων δέκα βρέθηκαν σε ζεύγη και δύο μεμονωμένα.⁶⁶ Είναι κατασκευασμένα σε μήτρα με φινίρισμα εν ψυχρώ, από γυαλί σχετικά διαυγές, με κιτρινωπή απόχρωση. Η Mila Chacheva αναφέρει πως βρέθηκαν κατά κύριο λόγο σε γυναικείες ταφές ή σε παιδικές που ίσως αντιστοιχούν σε νεαρά κορίτσια και, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, τα περισσότερα παραδείγματα εντοπίστηκαν είτε κοντά στην κάτω γνάθο, είτε πάνω από την ωμοπλάτη, είτε κάτω από το κρανίο. Επίσης, ένα συμπαγές πηνίο από γυαλί συνόδευε μια παιδική ταφή. Εκτός από γυάλινα, σε μία γυναικεία ταφή του 5ου αι. π.Χ. στην Απολλωνία βρέθηκαν δύο-τρία συμπαγή πηνία από χαλκηδόνιο λίθο.⁶⁷ Αν και από τα συμφραζόμενα οι ταφές αυτές χρονολογούνται από το 450/425 π.Χ. έως τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., η ερευνήτρια θεωρεί τα πηνία κειμήλια του 6ου – αρχών 5ου αι. π.Χ.⁶⁸

Όσον αφορά τα πηνιόσχημα αντικείμενα από οργανικά υλικά, αναφέρονται μόνο πηνία από ελεφαντόδοντο από το ιερό της Άρτεμης στη Θάσο⁶⁹ και έξι τουλάχιστον από το Αρτεμίσιο της Εφέσου (650–550 π.Χ.). Ο Hogarth⁷⁰ τα θεωρούσε κομβία, ωστόσο οι διαστάσεις και το σχήμα τους είναι ίδιο με τα κρυστάλλινα πηνία που βρέθηκαν στο ιερό και για τον λόγο αυτόν ο Brein⁷¹ τα τοποθετεί στην ομάδα των ενωτίων. Επισημαίνεται πως τα ελεφάντινα πηνία της Εφέσου έχουν διαμπερές κεντρικό στέλεχος και η μεγαλύτερη δισκόμορφη επιφάνειά τους διακοσμείται είτε στο περιχίλωμα είτε στο κέντρο με ένα φυτικό μοτίβο. Υπάρχουν, επίσης, διπλά

60 Weinberg και Stern 2009, 21, 22, αρ. 11.

61 Koukouli-Chrysanthaki 1979, 94, υποσ 59' Prêtre 2018, 347.

62 Wienberg και McCleccan 1992, 94, αρ. 37, 5ος αι. π.Χ. ή αργότερα, ερμηνεύονται ως υποστατά.

63 Wienberg και McCleccan 1992, 94, αρ. 38, 5ος αι. π.Χ. ή αργότερα.

64 Η Freyer-Shaueburg (1973–1974, 157) αναφέρει πως το ζεύγος πηνιόσχημων από ταφή της Καμείρου χρονολογήθηκε στα 475–450 π.Χ. και τα αντικείμενα ερμηνεύθηκαν ως υποστατά.

65 Almagro Basch 1953, 78–9, εικ. 49.7.

66 Chacheva 2015.

67 Για τον χαλκηδόνιο, βλ. Σκαράκη 2018, 562–63.

68 Chacheva 2015.

69 Prêtre 2018, και για τα μέταλλα ευρήματα από το ιερό, βλ. Prêtre 2016.

70 Hogarth 1908, 210.

71 Brein 1982, 89–91, πίν. 23h.

πηνία που μιμούνται αστραγάλους, αλλά και «ανοικτά» πηνία, όμοιου σχήματος με τα πολυπληθή χάλκινα παραδείγματα.⁷²

Η μεγαλύτερη ομάδα πηνιόσχημων μετάλλινων αντικειμένων αποτελείται από χάλκινα παραδείγματα – όλα σχεδόν «ανοικτά» και σπανίως διακοσμημένα στη μία πλευρά– χρονολογημένα στα Αρχαϊκά χρόνια,⁷³ ενώ το μοναδικό γνωστό ως τώρα μολύβδινο πηνιόσχημο «ανοικτού» τύπου βρέθηκε στη Σάμο, σε ταφή του 6ου αι. π.Χ.⁷⁴ Με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε, όλα τα χάλκινα πηνιόσχημα προέρχονται από το Αρτεμίσιο της Εφέσου. Πρόκειται για «ανοικτά» πηνία ύψους περίπου 1 εκ. και με διάμετρο που κυμαίνεται από 1,95 ως 4,6 εκ. Κάποια από αυτά (περ. 20) διαθέτουν μια επικάλυψη από μείγμα χαλκού που εξυπηρετούσε τη χύτευση λεπτότερων τοιχωμάτων, σύμφωνα με την Gudrun Klebinder-Gauss.⁷⁵ Συνολικά έχουν καταμετρηθεί 78 ακέραια και 158 θραύσματα χάλκινων πηνίων από τις ανασκαφές του Bammert, καθώς και ένα αργυρό και 20 κατασκευασμένα από λευκόχρωμο μέταλλο. Σε αυτά θα πρέπει να προστεθούν 29 παραδείγματα από χαλκό και έξι από ελεφαντόδοντο από τις ανασκαφές του Hogarth και μερικές παραλλαγές, όπως δύο χάλκινα πηνία με φαρδύ, διακοσμημένο περιχέλιωμα και τρία κλειστά από τη μία πλευρά, επίσης διακοσμημένα. Η μεγαλύτερη ομάδα αυτών των χάλκινων πηνίων βρέθηκε στο δυτικό τμήμα του ιερού και κυρίως στην περιοχή γύρω από τη βάση D, στα ανατολικά της, ενώ μόνο δύο εντοπίστηκαν γύρω από την ορθογώνια βάση του περίπτερου ναού (*Rechteckige Basis*), δηλαδή τη βάση του πρώιμου λατρευτικού αγάλματος της Άρτεμης Εφεσίας. Τα στοιχεία αυτά μας δίνουν ένα χρονολογικό πλαίσιο μεταξύ 650–550 π.Χ., ωστόσο η χρήση τους εξακολουθεί να μας διαφεύγει.⁷⁶

Αρχικά ο Hogarth⁷⁷ θεώρησε τα χάλκινα αυτά πηνία τμήματα πολυσύνθετων αντικειμένων, αν και απουσιάζουν αντίστοιχα ίχνη. Ο Brein τα ερμήνευσε ως ενώτια και υπέθεσε πως στο εσωτερικό τους υπήρχε ξύλινος διάκοσμος, τον οποίο συγκρατούσε στο κέντρο μία χάλκινη βελόνη, όπως σε παραδείγματα αρχαϊκής εικονογραφίας, μια άποψη που αντικρούστηκε από κάποιους μελετητές λόγω της απουσίας βραχιόνων ή άλλων προεξοχών που θα συγκρατούσαν τον διάκοσμο στη θέση του ή λόγω του πρόσθετου βάρους που θα κρεμόταν από τον λοβό.⁷⁸

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη επισκόπηση των χάλκινων πηνιόσχημων ευρημάτων, επισημαίνουμε ότι οι χάλκινες ταινίες που βρέθηκαν στο ιερό της Άρτεμης Ημέρας στους Λουσούς Αρκαδίας πρέπει να εξαιρεθούν από την παρούσα εξέταση, καθώς το σχήμα τους δεν επιτρέπει σύγκριση με τα πηνιόσχημα από ορεία κρύσταλλο. Φτιαγμένα από φύλλα χαλκού, άλλοτε ακόσμητα κι άλλοτε ποικιλμένα, τα ευρήματα του αρκαδικού ιερού χρονολογούνται στα Γεωμετρικά και Αρχαϊκά χρόνια και ερμηνεύονται ως σφηκωτήρες βοστρύχων – αναθήματα νέων στη θεά κατά την ενηλικίωση ή τον γάμο.⁷⁹

Προχωρώντας στην εξέταση χρυσών έργων, οφείλουμε να αναφέρουμε ότι υπάρχουν πολλές παραλλαγές πηνιόσχημων ή πεπλατυσμένων, δισκόμορφων ενωτίων, όμως είναι λιγοστά τα παραδείγματα που παραπέμπουν στο σχήμα των πηνίων από ορεία κρύσταλλο, στα οποία εστιάζουμε εδώ.⁸⁰ Τα περισσότερα χρυσά πηνιόσχημα

72 Seipel 2008, αρ. 157, 158, 159. Πρβλ. αρ. 192–193, 196.

73 Παρά το πλήθος των χάλκινων πηνιόσχημων ενωτίων και την έντονη παρουσία χάλκινων ευρημάτων εν γένει στο Αρτεμίσιο, η ύπαρξη εργαστηρίων στο ιερό δεν έχει επιβεβαιωθεί, Klebinder-Gauss 2007, 204.

74 Boehlau 1898, 42.162, πίν. 15.2.

75 Klebinder-Gauss 2007, 91–2.

76 Η Klebinder-Gauss (2007, 91–2) αναφέρει πως βρέθηκαν στις ανασκαφές από το 1965 ως το 1994, σε συνέχεια των ευρημάτων του Hogarth (1908, 149, πίν. 35.2–4), βλ. και εδώ υποσ. 24–27). Γύρω από τη βάση D: Klebinder-Gauss 2007, αρ. κατ. 674–709, βλ. και Klebinder-Gauss 2007, 15–6 για τον περίπτερο και τη λατρευτική βάση D. Στη βάση του περίπτερου βρέθηκε και ο θησαυρός των 93 λυδικών νομισμάτων, τα οποία χρονολογούν τη βάση στα 560 π.Χ. Πρβλ. παραπάνω υποσ. 20.

77 Hogarth 1908, 149, 189.

78 Brein 1982, 91, πίν. 23i–j, 24. Klebinder-Gauss 2007, 91. Πρβλ. Hemelrijk 1963. Βλ. και Bruce 2011, σχολιάζοντας την ενδυμασία και τα κοσμήματα του Αρτέμονα, έργο του Ανακρέοντα (fr. 82), και ειδικά τα ξύλινα σκουλαρίκια σε σχήμα αστραγάλου, και Castor 2008, 8–9, αρ. 44 για άνδρες και ενώτια.

79 Mitsopoulou-Leon 2007, 191–92, εικ. 2. 2009.

80 Σημειώνουμε εδώ ένα ζεύγος χρυσών ενωτίων από μια υστεροαρχαϊκή ταφή στην αρχαία Γαληψό, στη θασιακή *περαία*, τα

χρονολογούνται στα Κλασικά και Ελληνιστικά κυρίως χρόνια, ενώ τα αρχαϊκά παραδείγματα είναι ως τώρα μεμονωμένα και προέρχονται από την Ανατολή. Πιο συγκεκριμένα, δύο χρυσά πηνιόσχημα βρέθηκαν σε παιδικό τάφο του 7ου/6ου αι. π.Χ. στις Σάρδεις και, επειδή περιείχαν σφαιρίδια στο εσωτερικό τους, ερμηνεύθηκαν ως κουδουνίστρες.⁸¹ Επισημαίνεται ότι η διάμετρός τους είναι μεγαλύτερη από εκείνη των κρυστάλλινων πηνίων: 5,3 εκ.⁸² Η ίδια ερμηνεία προτάθηκε για δύο ακόμη χρυσά ζεύγη που βρέθηκαν σε αντίστοιχους τάφους του τέλους 6ου/5ου αι. π.Χ. στο γειτονικό Usak.⁸³ Τα πηνία αυτά είναι κλειστά και στις δυο επιφάνειές τους, εκτός από ένα μικρό κυλινδρικό άνοιγμα που διαπερνά το κέντρο τους. Ένα από τα δύο ζεύγη έχει υποστεί ζημιές, λόγω της προσπάθειας των τυμβωρύχων να τα ανοίξουν. Τέλος, σε έναν ακόμη τάφο στο Usak, βρέθηκε ένα μεμονωμένο χρυσό πηνιόσχημο.⁸⁴

Στην Ιαλυσό Ρόδου εντοπίστηκαν παρόμοια πηνιόσχημα κοσμήματα από χρυσό, τα οποία ερμηνεύθηκαν ως ενώτια. Ανακαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές του Giulio Jacopi και προέρχονται από γυναικείες ταφές των Κλασικών χρόνων, περ. 430–400 π.Χ.⁸⁵ Μάλιστα, ένα ζευγάρι βρέθηκε στο στήθος της νεκρής και θυμίζει παρόμοια παραδείγματα Κλασικών και Ελληνιστικών χρόνων από την Κύπρο,⁸⁶ την Ιασό, αλλά και ενώτια στις συλλογές του Βρετανικού Μουσείου.⁸⁷

Από την τελευταία αυτή κατηγορία, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα χρυσά πηνιόσχημα αντικείμενα που βρέθηκαν σε ταφές στην Κάτω Ιταλία⁸⁸ και χρονολογούνται στους 5ο και 4ο αι. π.Χ. Έχουν διάμετρο που κυμαίνεται από 2–10 εκ., δηλαδή διπλάσια ή και μεγαλύτερη από τα παραδείγματα από ορεία κρύσταλλο, και «ανοιχτό» κεντρικό στέλεχος. Αρχικά θεωρήθηκαν από τον ανασκαφέα Robert Iker ενώτια και έπειτα κοσμήματα κόμης, καθώς εντοπιζόνταν συνήθως εκατέρωθεν του κρανίου. Ορισμένα έχουν διακοσμημένη τη μέγιστη επιφάνειά τους με μοτίβα επαναλαμβανόμενα σε ομόκεντρες ζώνες. Ένα αντίστοιχο πηνιόσχημο βρέθηκε στην Palestrina της Κάτω Ιταλίας, κρεμασμένο από έναν χάλκινο κρίκο, μαζί με διάφορους άλλους δακτυλίου.⁸⁹

Τέλος, αξιοσημείωτα είναι δύο ζεύγη χρυσών πηνιόσχημων ενωτίων, κτερίσματα σε δύο τάφους του τέλους 4ου – αρχών 3ου αι. π.Χ. στη νεκρόπολη Galata της Οδησσού στη Μαύρη Θάλασσα, τα οποία μπορούν να συγκριθούν με αντίστοιχα παραδείγματα της Ρόδου, αν και το ένα φαίνεται πως ήταν τοπική παραλλαγή.⁹⁰

οποία εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας, και πλησιάζουν αρκετά το προφίλ των «ανοιχτών» κρυστάλλινων πηνίων. Χαρακτηρίζονται από κυλινδρικό στέλεχος και πεπλατυσμένη άνω απόληξη, η οποία διακοσμείται με κυκλικό ακτινωτό μοτίβο. Τόσο η χρονολόγησή τους όσο και η θέση εύρεσής τους, κοντά στο Αρτεμίσιο της Θάσου και το ιερό της Παρθένου στην αρχαία Νεάπολη, ενισχύουν την υπόθεση ότι αυτού του είδους τα κοσμήματα ήταν αγαπητά στη εν λόγω περιοχή γύρω στα τέλη του 6ου αι. π.Χ.

81 Παρόμοιο εύρημα εντοπίστηκε στην Ιρλανδία (θησαυρός Ballinesker), όπου ένα χρυσό πηνιόσχημο αντικείμενο διέθετε στο εσωτερικό του δύο χρυσά σφαιρίδια, ενώ βρέθηκε και ένα μισό πηνιόσχημο ίδιας κατασκευής. Ένα τρίτο είχε εντοπιστεί τον 19ο αι. (Cahill 1994).

82 Curtis Densmore 1925, 34, αρ. 85 πίν. 8 εικ. 5–6 και αρ. 97 πίν. 9, για το ίδιο σχήμα σε χρυσό δαχτυλίδι.

83 Özgen και Öztürk 1996, 60. 168, αρ. 120–121, Töptepe Τύμβος αρ. 134, 135.

84 Özgen και Öztürk 1996, 210, αρ. 187.

85 Jacopi 1929, 153–7, CLIII (155–Ampelas 1924), αρ. 6651, 6652, 157–8, CLV (161–Ampelas 1924), αρ. 6719, 6720.

86 Jacopi 1929, 153–7, CLIII (155–Ampelas 1924), αρ. 6651, 6652.

87 Π.χ. Williams και Ogden 1994, 88–91, αρ. 40–43 (https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1872-0604-845 και https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1908-0416-2). Özgen και Öztürk 1996, 60. 168· Levi 1964, 210, 212, εικ. 16, πίν. 1.5–6, αναφέρει παράλληλα από ταφές 5ου και 4ου αι. π.Χ. από τη Ρόδο και την Κύπρο. Πρβλ. την αναφορά του Brein (1982, 91) για τα δισκόμορφα χρυσά πηνία από την ταφή στο Μάριον Κύπρου.

88 Iker 1980, 30–63. Ο ίδιος μελετητής αναφέρει ένα παρόμοιο με τα κατω-ιταλιώτικα χρυσά ζεύγος ενωτίων-βυσμάτων στη Συλλογή Σταθάτου, ενώ σε αυτά τα δείγματα στηρίζεται και η ερμηνεία των τεράστιων δισκόμορφων αντικειμένων που κοσμούν τη λεγόμενη «Lady of Elx/Dama de Elche», την εντυπωσιακή γυναικεία προτομή-τεφροδόχο του 5ου–4ου αι. π.Χ. από την Ιβηρική· Luxán κ.ά. 2011. Πρβλ. Bianchi κ.ά. 2002, 58, 59, 63–6, 69.

89 Klebinder-Gauss 2007, 92.

90 Tonkova 1997, 83 με προηγούμενη βιβλιογραφία. Για τις νεκροπόλεις της Οδησσού και την παρουσία θρακικών και ελληνικών στοιχείων, βλ. Damyanov 2010.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Έχοντας πλέον στη διάθεσή μας όλα τα παραπάνω στοιχεία, μπορούμε να προχωρήσουμε σε ορισμένες παρατηρήσεις, εστιάζοντας στα πηνιόσχημα αντικείμενα από ορεία κρύσταλλο και στη χρήση τους. Καταρχάς, όλα τα πηνία από ορεία κρύσταλλο, περίπου 100 στον αριθμό, συμπαγή ή μη, χρονολογούνται από τα μέσα του 7ου ως και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. (βλ. Κατάλογο). Η παρουσία τους είναι ιδιαίτερα έντονη, αρχικά στο Αρτεμίσιο της Εφέσου και έπειτα στο Αρτεμίσιο της Θάσου, και σε μικρότερο βαθμό σε άλλα ιερά γυναικείων θεοτήτων. Τα περισσότερα παραδείγματα που προέρχονται από ταφικά σύνολα χρονολογούνται από τα μέσα του 6ου έως τις αρχές του 5ου αι. π.Χ., και επικεντρώνονται στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, στις αποικίες της Αιγαιακής Θράκης και σποραδικά σε θέσεις της Μικράς Ασίας (Εικ. 2). Σπανιότερη είναι η προέλευσή τους από την Αττική ή τις αποικίες του Εύξεινου Πόντου.

Λιγότερα είναι τα γυάλινα πηνία, τα οποία έπονται χρονολογικά των κρυστάλλινων, καθώς χρονολογούνται μεταξύ του 6ου και των αρχών του 5ου αι. π.Χ. Τα πέντε γυάλινα «ανοικτά» πηνία από τη Σάμο μπορεί μεν να εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή ελληνιστικού θαλαμωτού τάφου, ωστόσο βρέθηκαν στην επίχωση του τύμβου και δη στον διάδρομο που ανοίχθηκε για να προσεγγιστεί ο τάφος, άρα η χρονολόγησή τους στα Ελληνιστικά χρόνια δεν μπορεί να είναι απόλυτη. Με βάση τα υπόλοιπα αρχαιολογικά συμφραζόμενα, δηλαδή κτερίσματα, όπως κάτοπτρα, πυξίδες, κοσμήματα, κ.ά., η πλειονότητα των ταφών στις οποίες εντοπίστηκαν κρυστάλλινα και γυάλινα πηνιόσχημα αντικείμενα μπορούν να χαρακτηρισθούν γυναικείες, ενώ μερικές θεωρούνται παιδικές. Η ανεύρεση πηνιόσχημων αντικειμένων στις εν λόγω ταφές ενισχύει τη συσχέτισή τους με το γυναικείο φύλο, παρόλο που ενώτια φορούσαν ενίοτε και άνδρες.⁹¹ Το γεγονός μάλιστα ότι δεν βρίσκονται πάντα ανά ζεύγη δεν είναι αποτρεπτικό της ταύτισής τους ως ενώτια, αφενός επειδή δεν ήταν υποχρεωτικό να φοριούνται ταυτόχρονα και στους δύο λοβούς και αφετέρου επειδή δεν φτάνουν σε εμάς πάντα σε ζεύγη ή πλήρη τα κοσμήματα που συνόδευαν τους νεκρούς ή αποτελούσαν αναθήματα σε ιερά.

Η ερμηνεία των κρυστάλλινων πηνίων ως φακών οράσεως ή οπτικών εργαλείων, όπως έχει προταθεί από τον Bammert, δεν φαίνεται να ευσταθεί, καθώς τα αντικείμενα υπό εξέταση δεν είναι εντελώς διαφανή, κάποια είναι θαμπά ή με αποχρώσεις, ενώ έτσι δεν ερμηνεύονται ούτε τα «ανοικτά» κρυστάλλινα πηνία, αλλά ούτε και όσα φέρουν ίχνη ένθετης διακόσμησης ή όσα έχουν κατασκευαστεί από άλλο υλικό. Οι ίδιοι περιορισμοί ισχύουν για την ερμηνεία τους ως μικροσκοπικών πυξίδων. Έπειτα, η ιδέα ότι περιτυλίγονταν γύρω τους βόστρυχοι είναι εξίσου προβληματική, καθώς για να τυλιχτεί ο βόστρυχος και να παραμείνει στη θέση του προϋποθέτει άλλο ένα τουλάχιστον στέλεχος ή κάποιον σφικωτήρα. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι πρόκειται για περίτεχνα καρούλια νημάτων, όμως η διαφορετική διάμετρος των δίσκων δεν ευνοεί αυτήν την υπόθεση, ενώ τυχόν συσχετισμός με το αδράχτι είναι πάλι προβληματικός, από τη στιγμή που δεν υπάρχει οπή στερέωσης της ατράκτου. Η εναλλακτική ερμηνεία τους ως πολυτελών πεσσών ή πεσσών με μαγικές ή άλλες ιδιότητες είναι μεν ελκυστική, αλλά δεν εξηγεί ούτε γιατί βρίσκονται αποκλειστικά σε ιερά της Αρτεμης και ενίοτε σε τάφους, ούτε τις παραλλαγές του είδους (συμπαγή/ «ανοικτά» πηνία, με διακόσμηση ή χωρίς, με απόχρωση ή άχρωμα κ.ά.) ή τις μεταγραφές του σχήματος σε άλλο υλικό.

Λαμβάνοντας υπόψη τους παραπάνω περιορισμούς και έχοντας μια εικόνα των συμφραζόμενων των κρυστάλλινων πηνιόσχημων, θεωρούμε την ερμηνεία τους ως ενωτίων-βυσμάτων την πιο πιθανή.⁹² Ειδικότερα, η θέση εύρεσής τους στους τάφους (όπου αυτή καταγράφεται), π.χ. στο κεφάλι, κοντά στη γνάθο, πάνω από την ωμοπλάτη, στο στήθος, κοντά στο αριστερό χέρι κ.ά., αλλά και η εύρεση χάλκινων και λοιπών πηνιόσχημων στη βάση του λατρευτικού αγάλματος της Αρτεμης στην Έφεσο, ενισχύει αφενός την άποψη ότι πρόκειται

91 Βλ. παραπάνω υποσ. 78.

92 Driessche 1971· Brein 1982· Castor 2008, 5–6. Και ο Plantzos (1997, 454) είχε τεθεί υπέρ της ερμηνείας κρυστάλλινων πηνίων από το Αρτεμίσιο ως ενωτία. Πρβλ και το σκεπτικό της Klebinder-Gauss 2007, 92, η οποία όμως δεν αποδέχεται την χρήση τους ως ενώτια, αλλά αντίθετα προβάλλει την αξία του μετάλλου ως τον βασικό λόγο ανάθεσης του αντικειμένου.

για ενώτια που διαπερνούν τον λοβό του αυτιού και αφετέρου τον χαρακτηρισμό τους ως κοσμήματα της θεάς. Εξίσου σημαντικό είναι το επιχείρημα ότι υπάρχουν αρκετές απεικονίσεις μορφών σε έργα πλαστικής, κοροπλαστικής, αγγειογραφίας αλλά και νομισματικής των Αρχαϊκών χρόνων που φέρουν παρόμοια ενώτια.⁹³ Πράγματι, η όψη τους μοιάζει πολύ με την άνω επιφάνεια των πηνίων που εξετάζουμε, όπως και το μέγεθός τους. Αν και δεν είναι εμφανές το προφίλ του ενωτίου, ωστόσο οι διαστάσεις της δισκόμορφης επιφάνειας που καλύπτει τον λοβό του αυτιού κάνει αρκετά πειστική την πρόταση του Brein για ταύτιση των πηνιόσχημων αντικειμένων με σκουλαρίκια-βύσματα. Ενώτια που διαπερνούν τον λοβό ήταν ήδη γνωστά στην Αίγυπτο και την Ανατολή⁹⁴ και αυτή η παράδοση θα πρέπει να επηρέασε την εξάπλωσή τους στο Αιγαίο, μέσω των ελληνικών πόλεων της Μικράς Ασίας.

Σε ό,τι αφορά τα ιερά στα οποία βρέθηκαν κρυστάλλινα πηνιόσχημα αντικείμενα, επισημαίνεται ότι ανήκουν όλα στην Άρτεμη ή σχετίζονται έμμεσα με αυτήν. Ο κατάλογος περιλαμβάνει το Αρτεμίσιο της Εφέσου, το Αρτεμίσιο της Θάσου, το Δήλιον της Πάρου, το Ιερό της Παρθένου στη Νεάπολη/Καβάλα (θεότητα με συγγενικές ιδιότητες), το ιερό της Άρτεμης στη Βραυρώνα και το Ιερό του Απόλλωνα Ιητρού στην Απολλωνία Ποντική, όπου μαρτυρείται επιγραφικά η λατρεία της Άρτεμης.⁹⁵ Επιπλέον, τα κρυστάλλινα πηνιόσχημα που προέρχονται από ταφικά σύνολα εντοπίστηκαν σε θέσεις όπου επίσης μαρτυρείται λατρεία Αρτέμιδος, όπως στη Σάμο,⁹⁶ τη Χίο,⁹⁷ τη Θάσο,⁹⁸ τα Άβδηρα,⁹⁹ τη Δίκαια¹⁰⁰ και την Πιτάνη Αιολίδας,¹⁰¹ ενώ το ίδιο ισχύει για τον τόπο εύρεσης των γυάλινων πηνιόσχημων, μεταξύ άλλων σε τάφους στη Σάμο, την Τανάγρα, αλλά και την Απολλωνία Ποντική¹⁰² (Εικ. 2).

Ακόμη μεγαλύτερη αριθμητικά είναι η ομάδα των χάλκινων «ανοιχτών» πηνιόσχημων, τα οποία προέρχονται αποκλειστικά από το Αρτεμίσιο της Εφέσου και χρονολογούνται από τα μέσα του 7ου ως τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει τον ηγετικό ρόλο που είχε το ιερό κατά τα Αρχαϊκά χρόνια, αφενός στην παραγωγή χάλκινων πηνιόσχημων ενωτίων (όπως και ενωτίων από κρύσταλλο και ελεφαντόδοντο, καθώς σε ορισμένα σώζονται ίχνη τόννευσης) και αφετέρου στη διάδοση αυτών των κοσμημάτων. Παράλληλα, θα πρέπει να επισημανθεί η ιδιαίτερη σημασία τους στο πλαίσιο των λατρευτικών πρακτικών προς τη θεά: το γεγονός ότι στην πλειονότητά τους βρέθηκαν γύρω από τη λατρευτική βάση D στο Αρτεμίσιο ενισχύει τον αναθηματικό τους χαρακτήρα. Ταυτόχρονα, σκιαγραφεί την ταυτότητα ενός αντικειμένου που μπορεί να μεταγράφεται σε διάφορα υλικά και να παραμένει δημοφιλές κατά την περίοδο ακμής της ιωνικής πόλης, και το οποίο είναι πιθανώς συνδεδεμένο με κάποιο τελετουργικό, χωρίς όμως να είναι κατ' ανάγκη αντιπροσωπευτικό μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, η επιλογή αυτών των χαρακτηριστικών ενωτίων με καταγωγή από την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή να είναι δηλωτική της ταυτότητας των πιστών

93 Driessche 1971· Brein 1982· Klebinder-Gauss 2007, 91–2. Βλ. και εδώ υποσ. 20–21.

94 Βλ. παραπάνω υποσ. 22–23.

95 Πιθανώς και στο ιερό της Αφροδίτης και Ειλειθυίας στη Θήρα, βλ. παραπάνω υποσ. 39. Αξίζει να σημειωθεί ότι το αποσπασματικά σωζόμενο χρυσελεφάντινο άγαλμα από το ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς, το οποίο ταυτίζεται με την Άρτεμη, φέρει χρυσά ενώτια που διαπερνούν τον λοβό και διακοσμούνται με ρόδακες, βλ. Κολώνια 2006, 185 (https://www.latsis-foundation.org/content/elib/book_13/delphoi_gr.pdf).

96 Τσάκος και Βιγλάκη-Σοφιανού 2012, 16 (https://www.latsis-foundation.org/content/elib/book_19/samos_gr.pdf).

97 Δελφίνιον ή ιερό Απόλλωνα Δελφινίου και Αρτέμιδος, γνωστό από αρχαίες πηγές, π.χ. Θουκ. 8.38–40.

98 Grandjean και Salviat 2000, 89–91 και εδώ υποσ. 36.

99 *IThrAeg* E14. Σαραφοπούλου 2019, 24–5.

100 Μπορεί η λατρεία της Άρτεμης στη Δίκαια να μην είναι επιβεβαιωμένη επιγραφικά, σίγουρα δεν ήταν άγνωστη, αφενός λόγω της γειτνίασης με τα Άβδηρα (βλ. υποσ. 99) και των καλών σχέσεων με τη Θάσο, αφετέρου λόγω της αδιαμφισβήτητης ιωνικής καταγωγής των αποίκων (Σάμος ή Μίλητος), βάσει των πρώιμων ευρημάτων, όπως ο αμφορέας με διακόσμηση ρυθμού Φικελλούρα, ιωνικές κύλικες, καρποδόχοι κ.ά. βλ. Τριαντάφυλλος και Τασακλάκη 2012· Triantaphyllos και Tasaklaki (υπό έκδ.).

101 Στην Πιτάνη, σύμφωνα με τον τρίτο ύμνο του Καλλιμάχου: *Εἰς Ἄρτεμιν* στ. 170–173, η θεά τιμάται με κυκλωτικούς χορούς κοριτσιών.

102 Για την Τανάγρα, βλ. Πausanias 9.90.1 και παραπάνω υποσ. 62. Για τη Σάμο, βλ. παραπάνω υποσ. 50–54 και την Απολλωνία Ποντική, βλ. παραπάνω υποσ. 66.

και η προτίμησή τους να αντανakλά κάποια ιδιαίτερη σχέση των αναθετών με ανατολικά κέντρα.¹⁰³

Με βάση τα παραπάνω παρατηρεί κανείς μια σαφή σχέση των κρυστάλλινων και άλλων πηνιόσχημων ενωτίων από τη μία με το γυναικείο φύλο και από την άλλη με την Άρτεμη, και μάλιστα την Άρτεμη της Εφέσου, την ανατολίζουσα προστάτιδα της γονιμότητας με ιδιότητες συναφείς με τη Μητέρα Θεά και την Κυβέλη. Επίσης, η περίοδος ακμής αυτών των κοσμημάτων, έως και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ., ενισχύει την πρόταση ότι πρόκειται για ιωνικές δημιουργίες, οι οποίες φθίνουν με το τέλος της Ιωνικής επανάστασης και πριν από την αύξηση του ενδιαφέροντος των Αθηναίων, ιδιαίτερα στη Βόρεια Ελλάδα.

Προχωρώντας σε μια σύνθεση των παραπάνω πληροφοριών, θα μπορούσε να διαμορφωθεί το ακόλουθο αφήγημα: Τα πηνιόσχημα ενώτια αποτελούσαν χαρακτηριστικό κόσμημα της Άρτεμης Εφεσίας, το οποίο υιοθέτησαν οι αναθέτες/τριες ως κατάλληλο αφιέρωμα για τη θεά, αλλά και ως προσωπικό κόσμημα, ενδεικτικό ίσως της κοινωνικής τους θέσης, της ιωνικής ή ανατολίζουσας καταγωγής τους ή ακόμη και κάποιου ιερατικού αξιώματος. Μάλιστα, την υπόθεση συσχετισμού πηνιόσχημων ενωτίων με κάποιο ιερατικό αξίωμα της Άρτεμης υποστηρίζει όχι μόνο η καθολική σχεδόν ανεύρεσή τους σε ιερά της θεάς, αλλά και ο εντοπισμός τους σε ταφές στην περιφέρεια των μεγάλων λατρευτικών κέντρων: π.χ. ταφές στη Σάμο, τη Χίο, την Πιτάνη, την Ηράκλεια επί τον Λάτμον, γύρω δηλαδή από το Αρτεμίσιο της Εφέσου, και ταφές στη Θάσο, τη Νεάπολη, τα Άβδηρα, τη Δίκαια και στην περιοχή του Αρτεμισίου της Θάσου. Τα πολυάριθμα αναθήματα στο Αρτεμίσιο της Εφέσου και άλλες θέσεις στη Μικρά Ασία και τα νησιά, δηλώνουν την εμβέλεια αυτής της πρακτικής στον ιωνικό κόσμο κατά τον 6ο και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Από την άλλη, η ανεύρεσή τους σε ιερά της Άρτεμης στις Κυκλάδες, την Αττική, την Αιγαιακή Θράκη και την Απολλωνία Ποντική σκιαγραφεί την πολυπλοκότητα ενός εξελιγμένου θρησκευτικού δικτύου, υποδεικνύοντας την ανάγκη εξέτασης των κρυστάλλινων πηνίων στο πλαίσιο λατρευτικών πρακτικών προς την Άρτεμη.¹⁰⁴

Ο αυξημένος αριθμός πηνιόσχημων ενωτίων στο Αρτεμίσιο της Θάσου θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα παρόμοιων λατρευτικών πρακτικών, επηρεασμένων τόσο από το Δήλιο στη μητρόπολη Πάρο, όσο και –το πιθανότερο– από τις απευθείας επαφές των ιωνικών πόλεων με τις αποικίες του Βορείου Αιγαίου κατά τον 7ο και 6ο αι. π.Χ. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των Αβδήρων και της Δίκαιας, οι οποίες ως αποικίες ιωνικών πόλεων είχαν απευθείας σχέσεις, και μάλιστα στενές, με τις μητροπόλεις τους.¹⁰⁵ Σημαντικό ρόλο στη διάδοση αυτής της ανατολίζουσας μόδας θα πρέπει να έπαιξε και η άμιλλα ανάμεσα στις ελίτ των Αρχαϊκών χρόνων εν γένει, ενώ καθοριστικής σημασίας ήταν η ύπαρξη καλής ποιότητας κρυστάλλου στο νησί.¹⁰⁶ Υπό αυτό το πρίσμα, το Αρτεμίσιο της Θάσου αποτελούσε στον 6ο αι. π.Χ. ιδανικό χώρο στο Βόρειο Αιγαίο για επίδειξη ξεχωριστών αναθημάτων λόγω της εμβέλειας και υψηλής επισκεψιμότητάς του, αντίστοιχο με το Αρτεμίσιο της Εφέσου.¹⁰⁷ Από την άλλη, η έντονη παρουσία πηνιόσχημων ενωτίων από ορεία κρύσταλλο και σε αυτό το ιερό δεν αποκλείεται να παραπέμπει, όπως και στο Αρτεμίσιο της Εφέσου, σε μία ειδική κατηγορία αναθημάτων, είτε από άτομα που κατείχαν ένα ιδιαίτερο ιερατικό αξίωμα ή από πιστούς που αναγνώριζαν τυχόν προφυλακτικές ιδιότητες του πολύτιμου αυτού κοσμηματος, ακολουθώντας συγκεκριμένες παραδόσεις.

Με το τέλος της Ιωνικής Επανάστασης και των σημαντικών αλλαγών που ακολούθησαν σε πολιτικό,

103 Η Klebinder-Gauss (2007, 201–13, ειδικά 201–4) δεν αποκλείει την πιθανότητα ο έντονα ανατολίζων χαρακτήρας των χάλκινων ευρημάτων από το Αρτεμίσιο να αντανakλά εν γένει την παρουσία μη-Ελλήνων πιστών στο ιερό. Πρβλ. Kerschner 2017, 32.

104 Για τα ιερά της Άρτεμης η βιβλιογραφία είναι εξαιρετικά πλούσια. Ενδεικτικά, παραπέμπουμε στο άρθρο της Cole 2000, για τη σχέση της θεάς με τον χώρο, την πόλη και τα όρια παντός τύπου, όπου και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία, αλλά και στο άρθρο του Picard 1964, για το δίκτυο ιερών της Δηλίας Αρτέμιδος. Σημαντική, ειδικά για τη συγκριτική μελέτη των ευρημάτων από Αρτεμίσια, είναι η μονογραφία της R.M. Léger (2017) και οι συγκεντρωτικοί πίνακες ανά κατηγορία που παρατίθενται στα Παραρτήματά της.

105 Η κεραμική που έχει εντοπιστεί και στις δύο αυτές πόλεις δείχνει όχι μόνο έντονη ιωνική επιρροή, αλλά εισαγωγές από τις πόλεις της Ιωνίας, τουλάχιστον έως τα τέλη του 6ου αι. π.Χ., βλ. Moustaka κ.ά. 2004· Καλλιντζή 2011· Τριαντάφυλλος και Τασακλάκη 2012.

106 Βλ. παραπάνω υποσ. 3.

107 Η πρακτική άλλωστε της αφιέρωσης κοσμημάτων στη θεά ήταν ιδιαίτερα αγαπητή στο ιερό, όπως εικάζεται και από το πλήθος των αντίστοιχων ευρημάτων που έχουν έρθει στο φως (Prêtre 2016, 2018· Maffre και Tichit 2011).

οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο μετά και τα Περσικά, η μόδα των πηνιόσχημων ενωτίων άρχισε να φθίνει. Τα αφιερώματα στην Άρτεμη της Εφέσου, της Θάσου και άλλων θρησκευτικών κέντρων δεν περιλάμβαναν πλέον αυτό το ανατολίζον κόσμημα. Ωστόσο, φαίνεται πως εξακολούθησε να θεωρείται σημαντικό κειμήλιο κατά την Κλασική και Ελληνιστική περίοδο, καθώς κρυστάλλινα και γυάλινα πηνιόσχημα ενώτια απαντώνται σποραδικά σε ταφές των παραπάνω χρόνων, ακόμη και πέρα από το Αιγαίο.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΗΝΙΟΣΧΗΜΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΟΡΕΙΑ ΚΡΥΣΤΑΛΛΟ

A/A	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΣ/ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ Υψος και Διάμετρος σε εκ.	ΠΟΣΟΤΗΤΑ	ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
1	ΑΒΔΗΡΑ	Συμπαγές	1	Τύμβος (ΆγιοςΑθανάσιος) Λιθινή σαρκοφάγος ΜΑ7229	6ος-5ος αι. π.Χ.	Καλλιντζή 2001-2004, πίν. 203β.
2	ΑΒΔΗΡΑ	Συμπαγές	2	Νεκρόπολη ΜΑ2647a-b	6ος-5ος αι. π.Χ.	Καλλιντζή 2001-2004.
3	ΑΙΝΟΣ	Συμπαγές	2	Νεκροταφείο	6ος-5ος αι. π.Χ.	Basaran (υπό έκδ.).
4	ΑΠΟΛΛΩΝΙΑ ΠΟΝΤΙΚΗ	Συμπαγές	1	Ιερό (Άγιος Κήρυκος)	6ος αι. π.Χ.	Αδημοσίευτο (Chacheva προσ. επικοινωνία).
5	ΒΡΑΥΡΩΝΑ	Συμπαγές	1?	Ιερό Άρτεμης	6ος αι. π.Χ. (?)	Αδημοσίευτο, Αναφορά σε Prêtre 2018, 347. Amandry 1963, 276 (Cl. Rolley).
6	ΔΙΚΑΙΑ	Συμπαγές Υ=1,8	2	Τύμβος Β, Τ25: πήλινη σαρκοφάγος Π	τέλη 6ου - αρχές 5ου αι. π.Χ.	Τριαντάφυλλος 1972: Triantaphyllos και Tasaklaki (υπό έκδ.). Λέου 2017, 79-81, αρ. 3-4, εικ. 143.
7	ΕΦΕΣΟΣ	Συμπαγές Υ=1,02-1,55 Δ=1,67-4,30	24	Αρτεμίσιο	650-550 π.Χ.	Brein 1982, πίν. XXII.a-e. Seipel 2008, 191, αρ. 192, 193, 195, 196.
8	ΗΡΑΚΛΕΙΑ ΛΑΤΜΟΣ	Συμπαγές Υ=1,8 Δ=3,97	1	Ταφή κοντά στη Λίμνη Bafa	650-550 π.Χ.	Brein 1982, 89, υπος 8, πίν. XXIII.d.
9	ΘΑΣΟΣ	Συμπαγές Υ=1,6 Δ=3 / 2,4 Υ=1,5 Δ=2,8 / 2,2	3	Τάφος 1	τέλη 6ου αι. π.Χ.	Koukouli-Chrysanthaki 1979, 92-4, πίν. 17.

A/A	ΘΕΣΗ	ΤΥΠΟΣ/ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ Υψος και Διάμετρος σε εκ.	ΠΟΣΟΤΗΤΑ	ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
10	ΘΑΣΟΣ	Συμπαγές Υ=1,5 Δ=3,2 (Δ1624) Υ=1,2 Δ= 2,5 (Δ1625) Υ=1 Δ=2 (Δ1628)	3	Αρτεμίσιο	αρχές 5ου αι. π.Χ.	Αδάμ-Βελένη 2010, 175-76, αρ. 2 (Μ. Νικολαΐδου-Πατέρα, Δ. Ιγνατιάδου, Κ. Αμοιρίδου).
11	ΘΑΣΟΣ	Συμπαγές	40	Αρτεμίσιο	6ος αι. π.Χ. (;)	Prêtre 2018. Daux 1958, 814.
12	ΝΕΑΠΟΛΗ (ΚΑΒΑΛΑ)	Συμπαγές	1	Ιερό της Παρθένου	τέλη 6ου - αρχές 5ου αι. π.Χ.	Αδημοσίευτο Ημερολόγιο Ανασκαφής 1962-1963 (Αικ. Ρωμοπούλου και Ε. Γιού- ρη).
13	ΛΑΤΟΜΙΟΝ ΧΙΟΥ	Συμπαγές	2	Τύμβος	τέλη 6ου αι. π.Χ.	Κουρουνιώτης 1915, 70. Bammer 1973- 1974, 59 υποσ 17. Koukoulis-Chrysanthaki 1979, 93. Prêtre 2018, 347.
14	ΝΥΜΦΑΙΟ ΚΡΙΜΑΙΙΑΣ	Συμπαγές	1	Ταφή	β' μισό 4ου αι. π.Χ.	Chacheva 2015, 76.
15	ΠΑΡΟΣ	Συμπαγές Υ=2 Δ=3	6	Δήλιον, Ιερό Άρτεμης	6ος-5ος αι. π.Χ.	Rubensohn 1962, 82, πίν. 13. 9
16	ΠΙΤΑΝΗ	Συμπαγές	1?	Ταφή	6ος αι. π.Χ. (;)	Freyer-Shaumburg 1973-1974, 141-175, 156-58, πίν. XIII.
17	ΣΑΜΟΣ	«Ανοικτό»	3	Τάφος (Γλυφάδα)	μέσα 6ου αι. π.Χ.	Τσάκος 1979, 353, υποσ 3. Harden 1981, 84, 85, αρ. 191, 199.
18	ΣΑΜΟΣ	«Ανοικτό»	1	Ταφή, ανάμεσα σε καλυβίτες	5ος αι. π.Χ. κ.ε.	Γιαννούλη 1988, 490.
19	ΣΑΜΟΣ	Συμπαγές Υ=1,1 Δ=2,5	4	Τύμβος, T13, T50, T45	τέλη 6ου αι. π.Χ.	Boehlau 1898, 37 (T13), πίν. XV.14, 45-6, 161 (T45), πίν. XV.16, 48 (T50).
20	ΑΓΝΩΣΤΗ	Συμπαγές Δ=10	4	Άγνωστη	πρώιμος 6ος αι. π.Χ. (;)	Boston MFA 13.177-13.178 και 01.7610- 01.7611.

BIBLIOGRAPHY

- Αβραμίδου, Α. Υπό Έκδ. «Το Ιερό της Παρθένου στην αρχαία Νεάπολη (Καβάλα): Ευρήματα και λατρευτικές πρακτικές». Στο *Ιερά και Λατρείες στο Αιγαίο από τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους έως και την Ύστερη Αρχαιότητα, 11–15 Σεπτεμβρίου 2019, Λήμνος*, επιμ. Π. Τριανταφυλλίδης.
- Αδάμ-Βελένη, Π., επιμ. 2010. Γυάλινος Κόσμος. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.
- Αλλαμανή-Σουρή, Β., Α. Κουκουβού και Ειρ. Ψαρρά 2002. «Το κτηριακό συγκρότημα της Μιέζας: ερμηνευτικές προσεγγίσεις και προοπτικές της έρευνας». *AEMΘ* 16:571-83.
- Almagro Basch, M. 1953. *Las necropolis de Ampurias, Monografías ampuritanas*. Barcelona: Seix y Barral.
- Amandry, P. 1963. *Collection Hélène Stathatos III. Objets antiques et byzantins*. Strasbourg: Université de Strasbourg.
- Andrianou, D. 2009. *The Furniture and Furnishings of Ancient Greek Houses and Tombs*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bammer, A. 1973–1974. «Die Entwicklung des Opferkultes am Altar der Artemis von Ephesos». *IstMitt* 23/24:58-62.
- . 2008. «Vom Peripteros zum Dipteros». Στο *Das Artemision von Ephesos. Heiliger Platz einer Göttin*, επιμ. W. Seipel, 75–91. Wien: Kunsthistorisches Museum/Phoibos.
- Bammer, A. και U. Muss, επιμ. 2014. *Bernstein für die Göttin. Die Funde der Jahre 1987–1994 aus dem Artemision von Ephesos. Anodos - Supplementum* 6. Trnava: Trnavská Univerzita.
- Baralis, Al., K. Panayotova και D. Nedev, επιμ. 2019. *Sur les pas des archéologues. Apollonia du Pont. Collections du Louvre et des Musées de Bulgarie*. Sofia: Musée de Louvre/Faber.
- Basaran, S. Υπό Έκδ. «Finds from the Necropolis at Aenus». Στο *Acts of the X International Conference of Thracology, Istanbul November 2010*, επιμ. M. Sayar.
- Bianchi, R. S., B. Sclik-Nolte και D.P.G.M.B. Bernheimer. 2002. *Reflections on ancient glass from the Borowski Collection*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Blandford Edwards, A. και P. O'Neil. 2005. «The Social and Political Position of Woman in Ancient Egypt». *Publications of the Modern Language Association of America* 120:843-57.
- Boardman, J. 1994. *Greek Gems and Finger Rings*. New York: Abrams.
- Boehlau, J. A. 1898. *Ausionischen und italischen Nekropolen Ausgrabungen und Untersuchungen zur Geschichte der nach mykenischen griechischen Kunst*. Leipzig: B.G. Teubner. <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/boehlau1898>.
- Brein, F. 1982. «Ear Studs for Greek Ladies». *AnatSt* 32:89-92.
- Bruce, W. 2011. «A Note on Anacreon 388». *CQ* 61:306-9.
- Cahill, M. 1994. «Boxes, Beads, Bobbins and... Notions». *Archaeology Ireland* 8:21-33.
- . 2001. «Unspooling the Mystery». *Archaeology Ireland* 15:8-15.
- Cahill, M και M. Sikora 2014. «More Evidence for Bronze Age Body-piercing». *Archaeology Ireland* 28:30-1.
- Castor, A. 2008. «Archaic Greek Earrings: An Interim Survey». *AA*:1-34.
- Chacheva, M. 2015. «Glass 'flesh-tunnels' for the Apollonian ladies?». *Bulgarian Journal of Archaeology* 4:71-90.
- Ciobataru, A. 2017. «New Reflections Regarding an Old Topic: Classical Greek Pottery 'Bobbins', Yo-Yos, Toys or Bobbins for Thread?». *Revista Philohistoris* 5:43-54.
- Cole, S.G. 2000. «Landscapes of Artemis». *CW* 93:471-81.
- Curtis Densmore, C. 1925. *Sardis Volume XIII: Jewelry and Gold Work, Part I: 1910-1914*. Rome: Sindicato Italiano Arti Graphiche. https://fds.lib.harvard.edu/fds/deliver/400950965/CurtisSardisXIII_1PDF.pdf.
- Γιαννάκης, Γ. 1982. «Ορφώς Λιθικά». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Γιαννούλη, Β. 1988. «Θέση Παπαβαγγεληνού». *ΑΔ* 43, Χρονικά Β2:486-90.
- Damyanov, M. 2010. «Greeks and natives in the region of Odessos». Στο *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire. Actes es rencontres du programme européen Ramses2 (2006–2008)*, επιμ. H. Tréziny, 265–76. Aix-en-Provence: Errance.
- Daux, G. 1958. «Chronique de fouilles». *BCH* 82: 644–830.
- Dothan, T. 1996. «An Early Phoenician Cache from Tel Mique-Ekron». *Archaeological, Historical and Geographical Studies* 147-50.
- . 2003. «Philistine Fashion». *Biblical Archaeology Review* 29.6:46-9.
- Dragendorff, H. και F. H. von Gaertringen. 1903. *Thera II. Untersuchungen, Vermessungen und Ausgrabungen in den Jahren 1895-1902. Theräische Gräber*. Berlin: von Georg Reimer. <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/hiller1903>
- Driessche, V. den B. 1971. «Une forme grecque de boucles d'oreille portées par les Korai de l'Acropole». *RALouvain* 4:73-97.
- El-Saady, H. 1996. «The Ear-Studs in the Egyptian Collection at the University of Liverpool». *Orientalia (NOVA SERIES)* 65.2:127-30.
- Freyer-Shauenburg, B. 1973/1974. «Die Glasfunde aus Pitane (Çandari)». *Anadolu (Anatolia)* 17:141-75.
- Hall, H.R. 1929. «Some Wooden Figures of the Eighteenth and Nineteenth Dynasties in the British Museum,

- Part I». *JEA* 15:236-38.
- Grandjean, Y. και F. Salviat. 2000. *Guide de Thasos*. Paris: ÉfA.
- Hansen, M.H. και T.H. Nielsen, επιμ. 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*. Oxford: Oxford University Press.
- Harden, D. B. 1981. *Catalogue of Greek and Roman glass in the British Museum*. Volume 1, *Core- and rod-formed vessels and pendants and Mycenaean cast objects*. London: British Museum.
- Harris, D. 1995. *The Treasures of the Parthenon and Erechtheion*. Oxford: Clarendon Press.
- Hemelrijk, J.M. 1963. «Some Ear Ornaments in Archaic Cypriot and East Greek Art». *BABesch* 38: 28-51.
- Hogarth, D.G. 1908. *Excavations at Ephesus: The Archaic Artemisia*. London: The British Museum.
- Ignatiadou, D. 2001. «Glass and Gold on Macedonian Funerary couches». *Annales du XVe Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, 4-7. New York: Corning.
- Iker, R. 1980. «A propos des 'supports de flacons' italiotes». Στο *Études sur l'orfèvrerie antique. Studies in Ancient Jewelry*, επιμ. T. Hackens, 30-63. Louvain-la-Neuve: Institut d'Archéologie et d'Histoire de l'Art de l'Université Catholique de Louvain.
- Jacopi, G. 1929. *Scavi nella necropoli di Jaliso 1924-1928. Clara Rhodos III*. Rodi: Istituto storico-archeologico.
- Καλλιντζή, Κ. 2001-2004. «Νομός Ξάνθης – Άβδηρα». *ΑΔ* 56-9, Χρονικά Β3: 717-21.
- _____. 2011. «Κύλικες ιωνικού τύπου από το νεκροταφείο των Αβδήρων». Στο *Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αίγιο 2-9 Απριλίου 2005*, 463-74. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού. ΤΑΠΑ.
- Kerschner, M. 2017. «Das Artemision von Ephesos in geometrischer und archaischer Zeit. Die Anfängedes Heiligtums und sein Aufstieg zu einem Kultzentrum von überregionaler Bedeutung». Στο *Ephesos. Die antike Metropole im Spannungsfeld von Religion und Bildung*, επιμ. T. Georges, 3-76. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Klebinder-Gauss, G. 2007. *Bronzefunde aus dem Artemision von Ephesos, Forschungen in Ephesos XII/3*. Wien: ÖAW.
- Κολώνια, Ρ. 2006. *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών*. Αθήνα: Κοινοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση. https://www.latsis-foundation.org/content/elib/book_13/delphoi_gr.pdf.
- Koukouli-Chrysanthaki, Ch. 1979. «Recherches autour de rampart meridional de Thasos?». *Thasiaca, BCH Suppl.* V:75-106.
- Κουρουνιώτης, Κ. 1915. «Ανασκαφαί και έρευναι εν Χίω». *ΑΔ* 1:64-93.
- Léger, R.M. 2017. *Artemis and her Cult*. Oxford: Archaeopress.
- Λέου, Ζ. 2017. «Το αρχαϊκό νεκροταφείο της Δίκαιας». Μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Levi, D. 1964. «Leoreficerie di Iasos». *Bolletino d'Arte*: 199-217.
- Luxán, M.P., J.L. Prada, και J. F. Dorrego. 2011. «Human bone ashes found in the Dama de Elche (V-IV century B.C.) reveal its use as an ancient cinerary urn». *Journal of Cultural Heritage* 12:310-16.
- Maffre, J.-J. και A. Tichit. 2011. «Quelles offrandes faisait-on à Artémis dans son sanctuaire de Thasos?». *Kernos* 24. <http://journals.openedition.org/kernos/1961>, doi: <https://doi.org/10.4000/kernos.1961>
- Mermoz, J. 2010. «La vie religieuse des Cyclades de l'HR IIIe à la fin de la période archaïque». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο της Lyon.
- Mitsopoulou-Leon, V. 2007. «Knaben und Mädchen in Artemisheiligtümern. Die Aussage der Quellen und Votive». Στο *Αμύμονα έργα. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Β.Κ. Λαμπρινουδάκη*, επιμ. Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Α.Α. Λαμού, Α.Γ. Μενδώνη και Ν. Κούρου, 189-200. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- _____. 2009. «Votive Offerings for Artemis Hemera (Lousoi) and their Significance». Στο *Le donateur, l'offrande et la déesse: Systèmes votifs des sanctuaires de déesses dans le monde grec* [online]. Liège: Presses universitaires de Liège, 2009. <http://books.openedition.org/pulg/624>, doi: <https://doi.org/10.4000/books.pulg.624>.
- Moustaka, A., E. Skarlatidou και M.-C. Tzannes, επιμ. 2004. *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony. Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera, Abdera 20-21 October 2001*. Thessaloniki: University Studio Press.
- Μυλωνάς, Γ.Ε. 1972-1973. *Ο ταφικός κύκλος Β των Μυκηνών*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Niemeier, W.-D. 2017. «The Oracle Sanctuary of Apollo at Abai (Kalapodi) from the Bronze to the Iron Age». Στο *Regional Stories Towards a new perception of the Early Archaic Greek World, Acts of an International Symposium in honour of Professor Jan Bouzek, Volos, 18-21 June 2015*, επιμ. Α. Mazarakis Ainian, Α. Alexandridou και Χ. Charalambidou, 323-42. Volos: University of Thessaly Press.
- Özgen, İl. και J. Oztürk 1996. *The Lydian Treasure: heritage recovered*. Istanbul: Republic of Turkey, Ministry of Culture, Uğur Okman.
- Παπαδοπούλου, Α. 2016. «Χάντρες και περίαπτα στα ταφικά σύνολα της ηπειρωτικής Ελλάδας στη μυκηναϊκή εποχή: χρήσεις, τυπολογία, συμβολισμοί».

- Μεταπτυχιακή Εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Picard, Ch. 1964. «Le Délion de Paros et les 'Délia' du Proche-Orient». *RA* 2:1-20.
- Plantzos, D. 1997. «Crystals and lenses in the Graeco-Roman world». *AJA* 101:451-64.
- . 1999. *Hellenistic Engraved Gems*. Oxford: Clarendon Press.
- Prêtre, C. 2016. *La fibule et le clou. Ex-voto et instrumentum de l'Artémision. Études Thasiennes* 23. Paris: ÉfA.
- . 2018. «Από την πόρπη στο φυλακτό: η αμφιθυμία της Αρτέμιδος της Θάσου μέσα από τα αναθήματά της». Στο *Η Πάρος και οι Αποικίες της. Πρακτικά Δ' διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων. Παροικιά Πάρου, 11-14 Ιουνίου 2015*, επιμ. Ντ. Κατσωνοπούλου, 345-52. Αθήνα: ΙΑΠΚ.
- Rubensohn, O. 1962. *Das Delion von Paros*. Wiesbaden: F. Steiner.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη, Ε. 2016. «Προσκύνημα στη Ζώμινθο – ο μινωικός Ζώμινθος πλούτος του Ψηλορείτη». *Αρχαιολογία* 120:22-43.
- Σαραφοπούλου, Δ. 2019. «Λατρείες στην Αιγαιακή Θράκη κατά την αρχαϊκή και κλασική εποχή». Μεταπτυχιακή Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Schuller, M. 1991. *Der Artemistempel im Delion auf Paros*. Berlin και New York: Walter de Gruyter.
- Seipel, W., επιμ. 2008. *Das Artemision von Ephesos. Heiliger Platzeiner Göttin*. Wien: Kunsthistorisches Museum/Phoibos.
- Sheridan, A., R. Brunning, V. Straker, G. Campbell, C. Cartwright, S. King και H. Quinnel. 2016. «The Wooden Studs». Στο *Preserved in the Past: an extraordinary Bronze Age burial on Whitehorse Hill, Dartmoor, and its wider context*, επιμ. A.M. Jones, 117-47. Oxford: Oxbow Books.
- Sigalas, Ch.I. 2000. «Un sanctuaire d'Aphrodite a Théra». *Kernos* 13:241-45.
- Simon, C.G. 1986. «The archaic votive offerings and cults of Ionia». Διδ. διατρ., UC Berkeley.
- Sines, G. και Y.A. Sakellarakis. 1987. «Lenses in antiquity». *AJA* 91:191-6.
- Σκαράκη, Β. 2018. «Οι σφραγιδόλιθοι από το ιερό της Άρτεμης στη Βραυρώνα: συμβολή στην πρακτική ανάθεσης σφραγιδολίθων στον ελλαδικό χώρο κατά τους Αρχαϊκούς χρόνους». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Tonkova, M.D. 1997. «Hellenistic Jewellery from the Colonies on the West Black Sea Coast». *Archaeology in Bulgaria* 1:83-102.
- Τριαντάφυλλος, Δ. 1972. «Δίκαια Φαναρίου». *ΑΔ* 27, Χρονικά Β2:535-36.
- Triantaphyllos, D. και M. Tasaklaki. Υπό Έκδ. «Δίκαια παρ' Άβδερα revisited». Στο *Acts of the X International Conference of Thracology, Istanbul November 2010*, επιμ. M. Sayar.
- Τριαντάφυλλος, Δ. και Μ. Τασακλάκη. 2012. «Η κεραμική από δύο αρχαϊκά νεκροταφεία της Αιγαιακής Θράκης». Στο *Η κεραμική της αρχαϊκής περιοχής στο Βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του (700-480 π.Χ.)*, επιμ. Μ. Τιβέριος, Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Ε. Μανακίδου και Α. Αρβανιτάκη, 475-88. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.
- Τσάκος, Κ. 1969. «Δυτική Νεκρόπολις». *ΑΔ* 24, Χρονικά:388-90.
- . 1970. «Δυτική Νεκρόπολις». *ΑΔ* 25, Χρονικά:417-18.
- . 1979. «Σάμος, Γλυφάδα». *ΑΔ* 34, Χρονικά Β2:353.
- Τσάκος, Κ. και Μ. Βιγλάκη-Σοφιανού. 2012. *Σάμος. Τα αρχαιολογικά μουσεία*. Αθήνα: Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση. https://www.latsis-foundation.org/content/elib/book_19/samos_gr.pdf.
- Voudouris, P. C. Mavrofonatos, I. Graham, G. Giuliani, A. Tarantola, V. Melfos, S. Karampelas, A. Katerinopoulos και A. Magganas. 2019. «Gemstones of Greece: Geology and Crystallizing Environments», *Minerals* 9: 461, 1-29, doi: 10.3390/min9080461.
- Weinberg, G.D. και M.C. McClellan. 1992. *Glass vessels in Ancient Greece: their history illustrated from the Collection of the National Archaeological Museum. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου* 47. Αθήνα: ΤΑΠΑ.
- Weinberg, G.D. και E.M. Stern. 2009. *Athenian Agora XXXIV: Vessel glass*. Princeton, New Jersey: American School of Classical Studies at Athens.
- Williams, D. και J. Ogden. 1994. *Greek Gold: Jewellery of the Classical World*. London: Harry N. Abrams, Inc., Publishers, The Metropolitan Museum of Art of the Classical World.
- Zorn, J.R. και R.H. Brill. 2007. «Iron Age I Glass from Tel Dor, Israel». *JGS* 49:256-59.

Two early icons from Egypt in the Benaki Museum¹

Anastasia Drandaki

National and Kapodistrian University of Athens
adrandaki@arch.uoa.gr

ABSTRACT

The two icons discussed in the article, which belong to the Benaki Museum collection and come from Egypt, provide interesting evidence about panel painting in the provinces or borderlands of the Byzantine world, in a period of momentous change for both the empire and the Eastern Mediterranean. The fragmentary seventh-century icon of Christ with the Coptic votive inscription must have been intended as a votive offering, and the emphasis on Christ Emmanuel probably proclaims the Miaphysite tendencies of the patron. Its encaustic technique and confirmed Egyptian provenance link it with a group of works of the seventh century preserved at St Catherine's Monastery in Sinai and once again raises the question of the provenance of those icons. The artistically modest yet iconographically surprising two-sided icon, with the apostle Paul on the obverse and St Apa Stephanos on the reverse, adds one more example to the small number of painted panels to have survived from the eighth and ninth centuries. The Greek inscriptions, the iconographic link with the Fieschi Morgan stavrotheke, as well as its similarities with the reliquary-crosses that flooded Byzantium from the ninth century onwards, bear witness to both the common origins of the Coptic art of Egypt under Arab rule and the art of Byzantium and some instances of parallel development. Nevertheless, Coptic painting acquired a life of its own after the region broke away from the political sphere of Byzantium and this new independence gave Coptic painting greater flexibility in handling and adapting the iconography of the saints.

In 1929 Antonis Benakis set about converting his private collection and family home into a museum, which he then gave to the Greek state.² Alongside the conversion of the building and the purchase of fixtures and fittings for the new museum, he continued to buy art works, increasingly focusing on his chief areas of interest, the decorative arts and artifacts from the Eastern Mediterranean cultures from the Hellenistic period up to Modern Greek art, including heirlooms from the struggle for independence and icons.³ Despite having moved permanently to Athens in 1926, he maintained close ties with Egyptian antiquities dealers, as well as keeping in close contact with archaeologists, other collectors and antiques dealers all over Europe.⁴ Through them, Benakis learnt about everything that was going on in the antiquities market and kept abreast of current academic thinking. It was in this atmosphere of international collecting, in which the art of Coptic Egypt had pride of place,⁵ that in 1929 Antonis Benakis bought a small, two-sided icon of Egyptian provenance with Greek

1 An earlier short version of this paper was read at the conference *Byzantium in the 7th–9th centuries (610–867): Crisis, transformation, reconstruction and reform*, organized by the Department of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens and the Institute of Historical Research/NHRF (June 8, 2017).

2 The Benaki Museum was inaugurated on April 22, 1931. On its founder see Soulogiannis 2004; Tomara Sideri 2004; Drandaki (forthcoming).

3 Macridy 1937.

4 Drandaki (forthcoming).

5 Thomas 2000; Drandaki 2021, 13–6.

inscriptions from one of the best known antiquities dealers in Cairo, Phocion J. Tano.⁶ It depicts two full-length, frontal saints: the Apostle Paul on one side and a saint recorded in the museum's accession register as 'unidentified' on the other (Fig.1). From the moment the museum opened officially, in April 1931, this icon was displayed in Room Γ', the only gallery in the museum exclusively devoted to Byzantine art, and it remained on display there during the subsequent decades. However, Andreas Xyngopoulos did not include or even mention it in the catalogue of icons of the Benaki Museum that he published in 1936,⁷ and since then, this small icon has attracted the attention of no other scholars either.

Fig. 1. Two-sided icon with the Apostle Paul and St Apa Stephanos. Tempera on wood. From Egypt, Benaki Museum no. 8954. © The Benaki Museum.

The second work, on which I shall focus in this paper, was bought in the same year that Xyngopoulos published his catalogue of icons, i.e. 1936. Benakis acquired it from the same source, Phocion J. Tano. It is a fragment of an icon of Christ, of which only the upper part of the head with its characteristically large eyes has survived (Fig. 2). This icon had to wait thirty years for its first publication, which finally appeared in 1967, when Manolis Chatzidakis, then Director of the Benaki Museum, included it as comparative material in an article in *Art Bulletin* on the famous encaustic icon of Christ from Sinai.⁸ The icon then remained in obscurity, until it was given brief mentions by Kathleen Corrigan, Elizabeth Bolman and myself at various points in the last fifteen years. A more detailed account of the icon's technical features, inscription and genre was published by Thomas Mathews, who included it in his book on early icons.⁹ The fragmentary icon of Christ was first presented to an international public in 2011, when it was included in the exhibition *Transition to Christianity*, which the

6 On the antiquities trade in Egypt in the last decades of the 19th and first decades of the 20th century, see the work by Hagen and Ryholt (2016; 2017).

7 Xyngopoulos 1936.

8 Chatzidakis 1967, 200, fig. 19.

9 Bolman 2006, 88; Corrigan 2010; Lazaridou 2011, 171, no. 144 (A. Drandaki); Mathews and Muller 2016, 198–99.

Fig. 2. Christ Emmanuel. Encaustic on wood. From Egypt, Benaki Museum no. 8953. © The Benaki Museum.

Byzantine Museum of Athens organized for the Onassis Foundation in New York.¹⁰ This is a brief account of the provenance and bibliographical history of the two works.

The two icons have a common provenance in Egypt, but unfortunately we have no evidence as to where they were found.¹¹ Despite its damaged condition, the icon of Christ and similarly the two-sided icon are important, as they are among the few examples of early icons to have survived and, as far as I know, the only ones in a Greek collection. They can provide precious information on the production of icons in the period between the seventh and ninth centuries, complementing what we know from those in Sinai and Rome, and the small number of other works of Egyptian provenance nowadays scattered between various collections and museums.¹²

I will start by looking at the fragmentary icon of Christ. It is 36 cm wide and 14.5 cm high in its present state; the panel is 9 mm thick. Its original height must have been ca. 45–55 cm. The figure is depicted against a blue background and has white flesh tones, black hair, thick, black eyebrows and large, brown eyes with lively, black pupils. A red line below the eyebrow follows the curve of the eye lid and the outline of the nose, further accentuated by a dark grey shadow. A cruciform halo with a thick black outline surrounds the head. The edges of the board are bare, with no ground layer, so the icon must have been intended to have some sort of frame or, more likely as we shall see, to be fixed on some sort of wooden support, as the surviving holes in the upper part testify.¹³ Moreover, in the upper part, the holes for fixing it to some sort of wooden support have been preserved (Fig. 3). The blue ground between the figure and the frame is entirely covered with inscriptions in white-painted majuscule lettering. On the left, in Greek: ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΜΕΘ ΗΜΩΝ (Emmanuel with us). The inscription, which contains the Jewish name for Christ and the Greek interpretation of it, recalls the corresponding prophecy by Isaiah and the passage from Matthew (Matt. 1.23): “The Virgin will be with child and will give birth to a son, and [they] will call him Emmanuel – which means, ‘God with us’”. It is highly probable

10 Lazaridou 2011, 171, no. 144 (A. Drandaki).

11 Mathews refers to the icon of Christ as “of Fayumic origin,” but this provenance is not based on archival information but rather on the Fayumic dialect he recognizes in the wording of the Coptic inscription (Mathews and Muller 2016, 198–99).

12 Weitzmann 1976; Durand 1992, 144–47 (J. Durand and M.-H. Rutschowskaya); Rutschowskaya 1998; *L’art copte en Égypte* 2000, 108–10 (M.-H. Rutschowskaya and F. Ferrer-Joly); Barber 2000; Wolf 2005; Evans and Ratliff 2012, 53–8 (K. Corrigan), 84–6 (D. Bénazeth); Mathews and Muller 2016.

13 Mathews and Muller 2016, 198–99.

Fig. 3. Details from the upper side of the Christ Emmanuel. Benaki Museum no. 8953. © The Benaki Museum.

that the inscription on the Benaki Museum icon would originally have given the relevant part of this quotation in full, i.e. “Εμμανουήλ μεθ' ἡμῶν ὁ Θεός” (Emmanuel God with us). The inscription on the right-hand side is in Coptic. I am most grateful to Dr. Andrea Achi, Assistant Curator at the Department of Medieval Art and The Cloisters, for transcribing and reading it for me as follows: “Abba Timotheos, remember him and may God bring him.”¹⁴ Thus, the icon is a dedication to the memory and salvation of Abba Timotheos. The existence of Greek and Coptic inscriptions side by side on the icon is a common feature of icons and wall-paintings from Egypt, dating between the sixth and the eighth century, and a testimony to the bilingualism permeating Egyptian society in late antiquity.¹⁵

The encaustic technique, in which melted wax is used as the binding agent for the pigments, has been used on this icon of Christ. This technique is known from ancient Greece and the Roman period and is described at some length by Pliny the Elder.¹⁶ In the Roman Imperial period some wonderful examples of encaustic painting were created in the hybrid culture of Egyptian society (Fig. 4). The Roman tradition of portraiture was combined with Egyptian burial customs, in which adding a portrait of the deceased to the mummified body was considered essential to the afterlife.¹⁷ The well-known funerary portraits of the first through fourth century C.E. are for the most part painted using either encaustic or a mixed technique.¹⁸ Encaustic was also applied to a large number of early Christian icons and to Egyptian wall paintings as late as in the early Middle Ages, according to the analyses conducted in Apa Apollo in Bawit and in Deir al-Surian.¹⁹ In an elegant epigram on an icon of the archangel Michael, Agathias (third quarter of the sixth century) refers poetically to the wax as the agent for the representation of holy images.²⁰ The technique requires skill and rapidity in the application of the pigments

14 Regarding the Coptic inscription, different readings have been proposed in the literature. Mathews (Mathews and Muller 2016, 198) proposes: “Apa Timotheos [has offered this icon]. Remember him that God may bring me out [of Sheol]”; Corrigan (2010): “Brother Timothy, remember him before God twofold.”

15 Bagnall 1993, 230–60; Fournet 2012; Zanetti and Davis 2016.

16 Plin. *Nat.Hist.* 35.31, 35.39, 35.41. On chemical analyses of the binding medium in Roman encaustic paintings, Cuni et al. 2012.

17 Doxiadis 1995; Aubert and Cortopassi 2000, 17–21, 25–30 (M.-F. Aubert and R. Cortopassi) and 22–4 (I. Franco).

18 Doxiadis 1995, 82–102.

19 Chatzidakis 1967; Nelson and Collins 2006, 123–27 (Th. F. Mathews); Innemée 2006; Gehad et al. 2015.

20 *Greek Anthology* I.34: ἄσκοπον ἀγγελίαρχον, ἀσώματον εἶδεῖ μορφῆς, ἃ μέγα τολμήεις κηρὸς ἀπεπλάσατο [The wax, greatly daring, has represented the invisible, the incorporeal chief of the angels in the semblance of his form, transl. by Cyril Mango (1986, 115)].

–especially when the wax was used in molten state– and at the same time it gives volume to the rendering of the figures and a sense of three-dimensionality in the viscous brushstrokes.²¹ All these things characterize the Benaki Museum's icon of Christ, in which the quick, agitated brushstrokes create a paint surface in relief. This swift, nervy use of the *cestrum*, the implement with which the wax is spread, distinguishes the Christ icon from the smoother and more painterly application of this same technique on sixth-century masterpieces allegedly originating from Constantinople, such as the famous Sinai Christ and the enthroned Mother and Child with

4.

5a.

5b.

6.

Fig. 4. Encaustic mummy portrait of a young boy from Hawara, 100–120 C.E. British Museum, no. EA13595. © The Trustees of the British Museum. Fig. 5a. Detail of the face of the Christ from the Benaki Museum icon no. 8953. © The Benaki Museum. Fig. 5b. Detail of the face of the Virgin from the icon with the Virgin and Child between angels and saints. Constantinople, mid-sixth century. The Monastery of St Catherine, Sinai. Photo: Anastasia Drandaki. Fig. 6. Encaustic icons with the Three Hebrews in the Fiery Furnace and Christ Emmanuel/Ancient of Days. Workshops in Syria-Palestine, 7th century. The Monastery of St Catherine, Sinai. Published by Courtesy of the Michigan-Princeton-Alexandria Expeditions to the Monastery of Saint Catherine on Mount Sinai.

21 On the composition of the binding medium in Roman encaustic painting, Cuni et al. 2012.

saints and angels, also at St Catherine's, Sinai.²² In those works, the rendering of the flesh is soft and uniform, giving the figures their tender, youthful faces (Fig. 5). By contrast, the agitated application of the technique to the Benaki Museum icon has close parallels in a group of other icons from Sinai, such as the Prophet Elijah, the Three Hebrews in the Fiery Furnace and the Christ the Ancient of Days, all works of the seventh century, attributed by Weitzmann and subsequent scholars to workshops in Palestine or, more generally, the Eastern Mediterranean²³ (Fig. 6). Equally vigorous brushstrokes have been applied on the impressive encaustic icon of St John the Baptist from Sinai – now in Kiev – that Weitzmann, Mathews and others date in the sixth century, while Corrigan argued, persuasively in my view, in favor of a later, mid-to late seventh century dating.²⁴

The Sinai icons have Greek inscriptions, leaving the issue of their precise provenance (Sinai itself, the Syria-Palestine region or elsewhere) an open question. In this respect, the Benaki icon may be a precious piece of evidence. The combination of Greek inscriptions with Coptic ones confirms beyond all doubt that it is the product of a workshop operating in Egypt, commissioned by Coptic patrons. Consequently, its geographical origins having been established, Egypt emerges as a likely centre of production for other icons in this group, now also kept at Sinai. In order to confirm this hypothesis, it will be necessary to carry out a comparative study of the works in this group, ideally with the help of technical analyses that can ascertain whether the encaustic technique was employed in the same way on all the works of this group. It is worth mentioning that Kathleen Corrigan's detailed study of the icon of the Three Hebrews at Sinai pointed to Egypt as its most possible place of origin.²⁵ In any case, Weitzmann's so-called Syro-Palestinian group, already called into question by other scholars, needs re-examining.²⁶

The original iconographic type used for the Christ on the Benaki Museum icon cannot be reconstructed with certainty. It could equally well have depicted a beardless Christ or one in the form of a mature, bearded man. Despite the inscription 'Emmanuel,' which in the Middle Ages was generally linked with a depiction of Christ as a beardless boy,²⁷ in the period in question the various iconographic types of Christ and their accompanying descriptions were still shifting and interchangeable.²⁸ This is clearly confirmed by the contemporary Sinai icon mentioned above, in which an enthroned Christ, in the form of a Pantocrator, is depicted with white hair and beard as the Ancient of Days – despite being accompanied once again by the inscription 'Emmanuel'²⁹ (Fig. 6). The same appellation accompanies a mature, bearded Christ on a sixth-century sardonyx intaglio in the Kunsthistorisches Museum in Vienna.³⁰ The iconography of the gem is comparable to that on several pilgrim lead ampullae of the sixth-seventh century.³¹ In both cases, the bust of the bearded Christ-Emmanuel is depicted above the holy cross, flanked on the sardonyx by the two chief apostles and on the ampullae by the crucified thieves, in a condensed representation of the Crucifixion. In any case, the iconographic type of Christ used in this icon cannot be reconstructed on the basis of its inscription. We can, however, use the wording to explore the theological ideas that pervade the work and how it addressed the bitter theological disputes of the period.

The inscription's text "Emmanuel, God with us" connects the icon to a group of pilgrimage artifacts of the sixth and seventh centuries, the celebrated lead ampullae from the Holy Land. Some of them bear the same

22 Chatzidakis 1967; Vassilaki 2000, 262–63 (R. Cormack).

23 Soteriou and Soteriou 1958, 23–9, pls. 8–9, 12–14; Weitzmann 1976, 40–2, 49–50, 56; Corrigan 2009; Corrigan 2010.

24 Weitzmann 1976, 32–5; Corrigan 1988; Nelson and Collins 2006, 124–25 (Th. F. Mathews).

25 Corrigan 2009.

26 Karl Innemée (2006) has also put to doubt the famous 6th–7th century Constantinopolitan group of icons at Sinai, proposing instead Alexandria or another Egyptian center as possible places of origin. In the same article Innemée discusses the longevity of the encaustic technique in Egypt, based on the technical analyses of the wall paintings in Deir al-Surian.

27 *Oxford Dictionary of Byzantium* I, 438, s.v. Christ Emmanuel (N. Patterson Sevcenko).

28 Leatherbury 2018; Grabar 1966, figs 134, 141, 142, 146, 147–49, 165.

29 Corrigan 2010.

30 Weitzmann 1979, 586–87, no. 525 (M. E. Frazer).

31 Grabar 1958.

inscription accompanying scenes of a Mother and Child, the Crucifixion or the Ascension.³² Studying the Sinai icon of Christ Emmanuel/the Ancient of Days, Kathleen Corrigan astutely observed that the reference to Emmanuel was not simply a title for the depiction of Christ, but constituted a theological comment on his nature, in a period of intense Christological arguments and heresies within the Church, which had assumed a deeply political character, especially in Egypt.³³ The references to Christ as Emmanuel are at the heart of this debate, especially in the works of Cyril of Alexandria, who formulated theological thinking on the nature of Christ as a response to Nestorianism.³⁴ Cyril's views had a significant influence on Orthodox theologians, such as Anastasios of Sinai (d. 700),³⁵ yet at the same time these same ideas were the basis and inspiration for drawing up the Miaphysite arguments of the anti-Chalcedonian, Coptic Church (based on Cyril's phrase "One incarnate nature of God the Word"). Thus, the gospel phrase "Emmanuel, God with us", also found on pilgrimage mementoes of the period, undoubtedly reflects the contemporary disputes about the nature of Christ, but could be deployed with a variety of doctrinal interpretations.³⁶ However, on the Benaki icon this inscription is found in a prominent position on a seventh-century Egyptian icon, alongside Coptic inscriptions. Therefore, I think that, in this case at least, the prominent reference to Emmanuel as the living, enduring presence of God should be read as an expression of Miaphysite views.

The location of the inscriptions on the Benaki icon is also interesting. Lengthy inscriptions are found on many early icons dating between the sixth and the eighth century; most of them are votive in nature and provide evidence of the places to which the icons were dedicated.³⁷ If the icons have a frame, the inscriptions are generally inscribed on that, running around the icon. Thus they laid the foundations for a tradition of framing icons with votive inscriptions, invocations and metrical verses that would last as long as the Byzantine Empire itself.³⁸ It is worth noting that on the early icons the frame was nailed to the support before the ground was prepared for the icon, and then icon and border were painted together.³⁹ On icons with no frame, the inscriptions were written in a similarly conspicuous manner on the narrow area of ground available beside the holy figures, usually next to the heads of the figures or more specifically, as Thomas Mathews has observed, by their ears, in hopes of the saint lending a "listening ear" ("ἐνῆκοον οὖς").

The position of the dedicatory inscription on the Benaki icon suggests that there was no frame, and Mathews confirms this supposition. Examining the holes preserved at the top of the icon, he noticed that they were made on a slant, set at a 45° angle to the back of the wooden panel.⁴⁰ In other words, they were meant to attach the icon to a wooden support with slanting dowels. Mathews was of the opinion that the most likely destination for the Benaki icon and some other Egyptian works of the same period was on some sort of wooden construction, such as a templon or other barrier. What is certain is that, from as early as the fourth century, Egyptian churches had wooden chancel barriers dividing the area of the sanctuary from the nave of the church. Indeed, from the seventh century on archaeological evidence from Ostrakine (mod. El-Felussyat), Bawit, Saqqara, the Red Monastery and elsewhere confirms that barriers or partitions defined not only the area of the sanctuary, but also that of the *khurus*⁴¹ (Fig. 7). The *khurus*, from the Greek word *choros*, is a peculiarity of Egyptian churches, a space

32 Grabar 1958, nos. Monza 1, 2, 3, 4, 6, 8, 15, 16 and Bobbio 14; Corrigan 2010. See also the ampulla in Bonn, Weitzmann 1979, 587, no. 526 (A. St. Clair).

33 Corrigan 2010.

34 Weinandy 2003.

35 On the theology of Anastasios of Sinai and his dependence on Cyril's treatises, Uthemann 2015 and Hovorun 2019.

36 Corrigan 2010, cf. 301–3.

37 Corrigan 1995; Mathews 2006, 43–5.

38 Rhoby 2010.

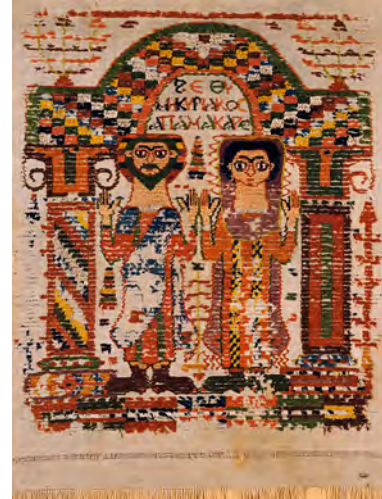
39 See for example the icon of Christ Emmanuel/Ancient of Days at Sinai, on which the ground and the frame share the same dark blue color (Corrigan 2010; Mathews 2006, fig. 4).

40 Mathews and Muller 2016, 198–99.

41 Grossmann and Severin 1991; Grossmann 1991a; Grossmann 1991b; Grossmann 2012; <https://ccdcl.claremont.edu/digital/collection/cce/id/213/>; Bolman 2006.

7.

8.

Fig. 7. Wooden sanctuary screen discovered in Bawit, North church, Monastery of Apa Apollo, during the excavations in the early 20th century (After Bolman 2006, fig. 18). Fig. 8. Linen and woolen screen curtain, in the looped pile weave. From a monastery in Antinoe, 5th century. Benaki Museum, no. 7145. © The Benaki Museum.

between the sanctuary and the main body of the church, which occupied the whole width of the church and was reserved for the clergy. These partitions carried portraits of holy figures and Christological scenes in various media, such as glass,⁴² wood-carving,⁴³ hangings, like the Benaki Museum linen and woolen screen curtain, in the looped pile weave, depicting two praying figures (Fig. 8),⁴⁴ and quite possibly painted icons too, like the one under examination.⁴⁵

Moving on to the second work under discussion, the small two-sided icon has remained in obscurity, as I mentioned at the beginning, for the last ninety years. Given the problems it presents, it is not very surprising that no one has taken the trouble to study it. So, I shall attempt to untangle, to some extent, the jumble of its iconography and style. It is painted in tempera on a thin wooden panel, measuring 24.5 by 11.5 cm. The two figures are flat and frontal. One side depicts the Apostle Paul, but a very different Paul from the one with which we are familiar: he has short, black hair and a small black beard and is dressed as a prelate, with bejewelled draperies and an *omophorion* (Coptic: *παλλιπ, βαλλιπ, ωμοφοριον* and Arabic: *ballin, cardī, umfuriyun*) decorated with zigzag ornament.⁴⁶ He is holding a rectangular object with both hands, which is not, however, a codex or book, but rather a group of scrolls, as is apparent from the small circular element at the top, which indicates the hole at the top of the cylinder formed by a scroll when rolled up. Scrolls accompany depictions of the evangelists Luke and Matthew in the mosaics of San Vitale, Ravenna.⁴⁷ An even closer parallel to the painting on our icon is found in the depiction of Paul holding scrolls from the third layer of wall-paintings in the Red Monastery

42 Bolman 2006, fig. 5.

43 Bolman 2006, figs 11, 14, 20–21.

44 Inv. no. 7145, dim. 105 by 86 cm. According to the Benaki Museum archives, the textile was found in a monastery in Antinoe. The Benaki looped hanging carries a Coptic inscription that reads: “Hethyme (daughter of) Kyriakos and Apa Makare,” Georgoula 2007, 154–55 (S. Tsourinaki).

45 Mathews and Muller 2016, 194–201.

46 On the Coptic ecclesiastical vestments and the difficulties in identifying their names and use, particularly as regards the *omophorion*, see Innemée 1992, 23–30, 50–5, where he states that “The *omophorion* in the Coptic church is a source of confusion and contradictions” (p. 50).

47 James 2017, 236–42, fig. 93. More generally on Ravenna, Herrin 2011 (esp. ch. 15).

Fig. 9. Secco paintings with the Apostle Paul (a) and St Stephen (b). Red Monastery, near Sohag, Egypt, third phase, late 6th–7th century (After Bolman 2016, figs 10.23 and 8.10).

of the late sixth or seventh century⁴⁸ (Fig. 9a). It seems likely to be a visual reference to the Pauline epistles, in contrast to the evangelists who hold books. The figure on the Benaki icon is identified by the Greek majuscule inscription ΠΑΥΛΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ (i.e. of the apostle Paul). On the ground next to the figure two pairs of stars are depicted, one star on either side of the saint's shoulders and one outside each leg.

The reverse depicts another figure dressed as a priest, with an *epitrachelion* prominently depicted over his *phelonion*. The figure has black hair with a thin, drooping moustache and a patch of facial hair below his lower lip. He is holding a chalice at chest level. This figure has been inexplicably recorded in the museum files as 'un-identifiable', but on either side of the head the inscription ΑΓΙΟΣ ΑΠΑ ΣΤΕΦΑΝΟΣ ([our holy] Father St Stephen) can be made out clearly. There is no doubt that both sides are from the same period and by the same hand. The colour palette and materials used are extremely simple. On a brown ground the figures are depicted in white and ochre with thick black outlines. They are very linear, with wide-open, 'goggling' eyes that are practically circular, with round black pupils in the centre. The main characteristic of the painting is its intensely decorative feel with the geometric motifs, which –especially on the figure of St Paul– are found all over the surface of the draperies at regular intervals.

The iconography, the decorative tendency with the proliferation of geometric motifs, even the iconographic type of St Stephen, can all be traced back to a trend in painting that was prevalent in Egypt from the end of the sixth up to the eighth century. In the second and above all in the third paint layer in the Red Monastery, recently restored and published by a team led by Elizabeth Bolman, we find a similar profusion of geometric decoration and figures with virtually circular, 'goggling' eyes, though the rendering is certainly more painterly there, with an extensive colour palette, the work of a talented workshop⁴⁹ (Fig. 10). Nevertheless, it is clear that the roots of the Benaki icon lie in this painting trend of the late sixth and seventh centuries from Upper Egypt. Yet, at

48 Bolman 2016, 174, fig. 13.1.

49 Bolman 2016, esp. 119–73.

10a.

10b.

11a.

11b.

12a.

12b.

Fig. 10a. Prophet Daniel. Secco paintings Red Monastery, near Sohag, Egypt, third phase, late 6th–7th century (After Bolman 2016, fig. 11.2). Fig. 10b. St Stephen (det) Benaki Museum, no. 8954. © The Benaki Museum. Fig. 11. Copper-alloy reliquary-crosses, 9th–11th century. Benaki Museum, left: no. 35551 (from Constantinople); right: no. 11410. © The Benaki Museum. Fig. 12a. The Apostle Paul (det) Benaki Museum, no. 8954. © The Benaki Museum. Fig. 12b. Apostle Paul from the Fieschi Morgan *Stavrotheke*. Ca. 800. The Metropolitan Museum of Art, New York, no. 17.190.715a, b.

the same time, the intense stylization and the prevailing linearity of the icon betray not just the painter's lack of skill or training, but it also shows just how far removed the icon is in artistic terms from such models and the distance in time that separates them. Indeed, we find much the same geometric ornament on the draperies of figures of saints on the copper-alloy reliquary-crosses that begin to appear literally in their hundreds from the ninth century onwards in Byzantium and the wider sphere of its influence⁵⁰ (Fig. 11). A comparison with another very well-known Byzantine work of the early ninth century suggests a dating in the eighth or early ninth century, for the Benaki Museum icon. I am referring to the famous Fieschi Morgan *stavrotheke*, dated to ca. 800⁵¹ (Fig. 12). Despite the difference in media –enamel on one and painting on the other– the figures are drawn in exactly the same way, with a single curving line outlining the eyebrows and the nose, and in both works St Paul is depicted with the same specific portrait type: with black hair and a short black beard. Finally it is worth noting that the stars that decorate the ground of the Benaki icon are also found on a badly damaged icon of the Virgin and Child on Sinai, which can be dated to the seventh to eighth century.⁵² Based on the above criteria, the Benaki Museum's two-sided icon can be dated with relative certainty to the eighth or the early ninth century.

If we can now consider the dating of the work resolved, its iconographic peculiarities require further discussion. The fact that the honorific Coptic appellation APA, i.e. father, has been added to the inscription “St Stephen” reflects a very common practice in Coptic art, where it often accompanies portraits of monastic fathers of some of the great Egyptian monastic centres who became saints.⁵³ The prosopographical features of St Stephen and his attire recall the depiction of the eponymous deacon-martyr in the Red Monastery (Fig. 9b). There the saint's portrait has the same features and facial hair and holds a large chalice, though he is not wearing full priestly garments but a simple, undecorated stole.⁵⁴ Despite the disparity in their garments, the St Stephen on the Benaki icon is likely to be meant to represent the well-known deacon-saint himself, albeit dressed as an officiating priest.

The depiction of Paul on the other side is even more problematic. The accompanying inscription precludes any other Paul from the Coptic festal calendar. And, of course, putting the name in the genitive (“Παύλου Αποστόλου”) indicates its possessive nature. Inscriptions were written in the same way (i.e. using the genitive case for a name) on numerous sixth- to eighth-century clay lamps from Egypt, e.g. [of] St John, St Eustathios or St Philemon, etc. (Fig. 13).⁵⁵ These were either offerings given to churches, dedicated to the corresponding saints or pilgrimage mementoes (*eulogies*) from monasteries bearing these saints' names, whose inscriptions were intended to transmit a blessing and a reminder of the sanctity of the place. And we can make the same assumption in respect of the little, two-sided icon, which –given its dimensions and how thin the panel is– could easily have performed the same function in some shrine dedicated to the Apostle Paul.

But why is the chief of the apostles dressed as a prelate? In Christian iconography the way holy persons are dressed is inalienably linked with their identity. It epitomizes a set of symbols that point to the identity and define the place and role of any given individual in the hierarchy of the heavenly Church. In the visual ‘grammar’ of early and medieval Christian pictorial vocabulary clothing plays a leading role, on a par with facial features. Consequently, a change in costume, especially in the case of Paul, one of the two leaders of the apostles, constitutes a significant shift in his theological identity. Is this a careless iconographical distortion or a deliberate transformation?

The same iconographical phenomenon is at work in another small group of painted works from Egypt. In the Red Monastery, in the third layer of wall-paintings from the late sixth or seventh century, in the south apse

50 Pitarakis 2006.

51 Evans and Ratliff 2012, 88-89, no. 54 (B. Ratliff), with earlier bibliography.

52 Soteriou and Soteriou 1958, 42-43, pl. 28, broadly dating it in the seventh to ninth centuries. An earlier tentative dating, “about seventh century” has been proposed by Weitzmann (1976, 51, no. B.28), followed by Hans Belting (1994, 112-13, fig. 64).

53 *The Coptic encyclopedia*, 1 (1991) s.v. Apa (A. Atiya).

54 Bolman 2016, 180, fig. 13.3.

55 Unpublished. Benaki Museum, Inv. Nos. 12019 and 12032.

13a.

13b.

14a.

14b.

15.

Fig. 13. Oil lamps from Egypt with Greek inscriptions: 13a. ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΦΙΛΗΜΩΝ (of St Philemon). Benaki Museum, no. 12019; 13b. ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ (of St Theodore). Benaki Museum, no. 12032. © The Benaki Museum. Fig. 14a. Secco painting with the Apostle Peter, Red Monastery, near Sohag, Egypt, third phase, late 6th–7th century (After Bolman 2016, fig. 12.4). Fig. 14b. The Evangelist Mark, encaustic on wood. From Fayum, 6th–7th century, Cabinet des Medailles, Paris, No. 1129a (After Durand 1992, no. 99). Fig. 15. Bawit, Two groups of apostles with two abbots flanking the Enthroned Virgin, 6th century. Coptic Museum, Cairo. Photo: N. Drandakis archive.

of the triconch at the eastern end of the basilica, full-length figures of saints, including the Chiefs of the Apostles Sts Peter and Paul, flank a nursing Virgin. Whereas Paul, whom we discussed earlier with scrolls in his hand, is depicted in the usual iconographical type (Fig. 9a), Peter is dressed as a monk with the typical monastic garb worn in the Shenoute monastic federation,⁵⁶ three wealthy and powerful monasteries, founded by St Shenoute, including both the White and the Red Monasteries (Fig. 14a). At their peak the three monasteries had 2,200 male and 1,800 female religious.⁵⁷ As regards the Red Monastery, Bolman has convincingly interpreted the idiosyncratic and unexpected monastic garb of St Peter as an orchestrated attempt to flaunt the special identity and the prestige of the monks of the federation using iconography.⁵⁸ The importance of the monastic community is highlighted through an artistic composition showing an ecclesiastical genealogy that appropriates the foremost saints of the Christian Church. Yet this is not an isolated phenomenon. Later, in the early eleventh century, in the wall-paintings of the Monastery of the Archangel Gabriel at Gabal-al Naqlun, in Fayum, the Apostle Peter is once again transformed. He is depicted among the other apostles, but distinguished from them, as in addition to the roll of letter – identified by a Coptic inscription – and the keys he is holding, he wears the dress of a bishop and a monk's hood. The Coptic inscriptions identify him with Bishop Peter of Alexandria, thus this holy figure, set among the other apostles, with his features and attire is both a Church leader and martyr specially honoured in the Coptic Church.⁵⁹ His portrait represents a rare instance of a deliberate and openly acknowledged fusion of two discrete saints with the same name.

The iconographic and ideological transformations of St Peter are not the only example. On a sixth-century icon from Crocodilopolis in the Fayum region, now in the Cabinet des Médailles in Paris, St Mark the Evangelist, the founder and first patriarch of the Christian church in Egypt, is depicted dressed as a bishop, wearing the typical Coptic omophorion around his neck⁶⁰ (Fig. 14b). He is accompanied by a Coptic inscription that can be translated as “Our Father Mark the Evangelist.”⁶¹ Mark's exceptional position as the role model for the leaders of the Coptic church is reflected in the sources, as for example in John the Deacon's account in which patriarch Michael I (743-767), is proclaimed “the new Mark.”⁶²

Equally interesting is an inversion of this iconographic process of transformation seen in sixth-century wall-paintings from Bawit, recently studied by Thelma Thomas⁶³ (Fig. 15). In the well-known apse painting, now in the Coptic Museum in Cairo, the line-up of apostles is extended at either end by two abbots from the monastery, who have been transformed iconographically from monks into apostles, wearing the conventional dress of the ancient philosopher. And in this instance, as at the Red Monastery, this iconographic deviation is aimed at highlighting the role of the monastic community, this time ranking its leaders with the twelve apostles by means of their dress.

The above examples illustrate how the surprising iconography of the prelate-apostle Paul of the icon can be integrated in a tradition, which, albeit diverging from the ‘norm,’ was apparently considered acceptable in an Egyptian context. If in the Red Monastery the monastic habit worn by St Peter is easier to interpret in the confines of the monastic environment, where the chief apostle dressed as Shenoutian monk lends holy ancestry and authority to the leaders of the monastic community, the hieratic dress of Peter, Mark and Paul in the other examples that have been identified reflects more general concerns and more complex ecclesiastical and historical phenomena. In the cases mentioned above, the foremost apostles and evangelists are pressed into service by patrons to bear witness through their hieratic or episcopal dress to the apostolic succession of the Coptic

56 Bolman 2016, fig 12.4, 169–71.

57 Schroeder 2007; Bolman 2016, esp. parts I and III.

58 Bolman 2016, 164–73.

59 Gabra 2002, 52–3, pls. 5.5 and 5.6.

60 On the Coptic omophorion see above Innemee's discussion on the subject, above n. 39.

61 Durand 1992, 145 (J. Durand).

62 Swanson 2010, 20. Interestingly, it was Michael I who succeeded in having St Mark's church in Alexandria restored.

63 Thomas 2012; Thomas 2019.

hierarchy. Representations of the leadership of the heavenly Church in vestments that transform their role in the heavenly church, create a specific visual 'locus for the social memory' of the Coptic church.⁶⁴ Apostles and evangelists are transformed iconographically from timeless philosopher figures and founders of Christianity to battle-ready Church leaders, hierarchs and role models, connected with historical time and the troubles of the earthly Church and its notional shepherding;⁶⁵ a Church which, in the case of the Coptic community, was for nearly two centuries at odds with the political leadership of the state, while Egypt remained part of the Late Roman world and under the Byzantine, Chalcedonian regime, in other words a mostly hostile regime.⁶⁶ After the Arab conquest, the fortunes of the Coptic Church under Islamic rule fluctuated, reflected in the gradual shrinking and ultimate abandonment of many monasteries, and a reduction in the wealth and population numbers of the Coptic community itself.⁶⁷ In these circumstances, the leadership of the Coptic Church was charged not just with religious duties, but also with responsibility for maintaining a historical identity and distinguishing the Copts from the non-Christian political regime. The Church's enhanced status, as well as the challenges it faced, also created a need to adapt the artistic repertoire, to depict its new role and provide the Copts' religious leaders with symbolic weapons.

The Benaki icon, with combined images of St Stephen as a priest and the Apostle Paul in the form of a prelate, meet precisely this need. It emphasizes the pre-eminence of the episcopal role, while at the same time giving the commissioner or recipient, most probably a priest, a new exalted role model in the person of the hierarch Paul.

To sum up, the two icons I have discussed provide interesting evidence about panel painting in the provinces or borderlands of the Byzantine world, in a period of momentous change for both the empire and the Eastern Mediterranean. They demonstrate, each in its own way, a certain commonality with as well as some divergences from the Byzantine artistic tradition in the critical period of two centuries, when Egypt broke away politically from the main body of the empire. Religious art, stemming from shared roots, continued to develop, but had to face different historical challenges. The damaged icon of Christ with the Coptic votive inscription must have been intended as a votive offering, and the emphasis on Christ Emmanuel probably proclaims not only the Miaphysite tendencies of the patron, but also of the place that was to receive the work. If, indeed, Mathews' suggestion holds water and it was intended for a *templon* or *khurus* screen, then the icon of Christ and its inscriptions would indeed have been prominently displayed in the cult space. The details of its technique and its confirmed Egyptian provenance link it with a group of works of the seventh century preserved at St Catherine's Monastery in Sinai, and once again raises the question of the provenance of those icons. Rather than necessarily coming from Syria-Palestine, as Weitzmann suggested, they too may come from Egypt itself, which in that period had wealthy and extremely powerful monasteries and a highly developed trade in art.

The artistically modest yet iconographically surprising two-sided icon adds one more example to the small number of painted panels to have survived from the eighth and ninth centuries. The Greek inscriptions, the iconographic link with the Fieschi Morgan *stavrotheke*, as well as its similarities with the reliquary-crosses that flooded Byzantium from the ninth century onwards bear witness to both the common origins of the Coptic art of Egypt under Arab rule and the art of Byzantium and some instances of parallel development. Nevertheless, the loss of contact with the great artistic centres of Byzantium that imposed certain rules of iconography and style on the art of the empire is also apparent in the icon. Coptic painting acquired a life of its own after the region broke away from the political sphere of Byzantium and this new independence gave Coptic painting greater flexibility in handling and adapting the iconography of the saints. Patrons and artists could vary icono-

64 I am borrowing here Rebecca Krawiec's wording on the role of monastic habits (Krawiec 2014, 55–6). From the vast literature on social memory, habitus and cultural representation, apart from Bourdieu's seminal work (1984), see Castelli 2004, esp. 10–32.

65 Swanson 2010, 1–11.

66 Frend 1972; Davies 2004; Davies 2008; Millar 2008.

67 Swanson 2010.

graphic types that had been accepted as the norm from the very beginnings of Christian art, like the iconography of the chiefs of the apostles Peter and Paul, in order to adapt painted programmes to the current political and religious conditions and to respond to the social needs of the faithful in a direct way through the medium of the visual arts.

BIBLIOGRAPHY

- Aubert, M.F., and R. Cortopassi, eds. 1998. *Portraits de l'Égypte Romaine*. Exhibition catalogue, Louvre Paris. Paris: Réunion des Musées Nationaux.
- Bagnall, R. S. 1993. *Egypt in Late Antiquity*. Princeton: Princeton University Press.
- Barber, C. 2000. "Early Representations of the Mother of God." In *Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art*. Exh. cat. Benaki Museum, Athens, edited by M. Vassilaki, 253–61. Milan: Skira.
- Belting, H. 1994. *Likeness and Presence. A History of the Image before the Era of Art*. Translated by E. Jephcott. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Bolman, E.S. 2006. "Veiling Sanctity in Christian Egypt: Visual and Spatial Solutions." In *Thresholds of the Sacred. Architectural, Art Historical, Liturgical, and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West*, edited by S.E.J. Gerstel, 72–104. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks.
- Bolman, E., ed. 2016. *The Red Monastery Church: Beauty and Asceticism in Upper Egypt*. New Haven and London: Yale University Press.
- Bourdieu, P. 1984. *Distinction: A social critique of the judgment of taste*. Harvard: Harvard University Press.
- Castelli, E.A. 2004. *Martyrdom and Memory. Early Christian Culture Making*. New York: Columbia University Press.
- Chatzidakis, M. 1967. "An encaustic Icon of Christ at Sinai." *Art Bulletin* 49.3:197–208.
- Corrigan, K. 1988. "The Witness of John the Baptist on an Early Byzantine Icon in Kiev." *DOP* 42:1–11.
- Corrigan, K. 1995. "Text and Image on an Icon of the Crucifixion at Mount Sinai." In *The Sacred Image: East and West*, edited by R. Ousterhout and L. Brubaker, 45–62. Champaign, IL: University of Illinois Press.
- Corrigan, K. 2009. "The Three Hebrews in the Fiery Furnace An Early Byzantine Icon at Mt Sinai." In *Anathemata eortika: studies in honor of Thomas F. Mathews*, edited by J.D. Alchermes, H.C. Evans and T.K. Thomas, 91–101. Mainz: Philipp von Zabern.
- Corrigan, K. 2010. "Visualizing the Divine: An Early Byzantine Icon of the 'Ancient of Days' at Mount Sinai." In *Approaching the Holy Mountain: Art and Liturgy at St Catherine's Monastery in the Sinai*, edited by S.E.J. Gerstel and R.S. Nelson, 285–303. Turnhout: Brepols.
- Cuni, J., P. Cuni, B. Eisen, R. Savizkyc, and J. Bove. 2012. "Characterization of the binding medium used in Roman encaustic paintings on wall and wood." *Analytical Methods*, March 2012. DOI: 10.1039/c2ay05635f
- Davies, S.J. 2004. *The Early Coptic Papacy. The Egyptian Church and Its Leadership in Late Antiquity*. Cairo and New York: The American University in Cairo Press.
- Davies, S.J. 2008. *Coptic Christology in Practice. Incarnation and Divine Participation in Late Antique and Medieval Egypt*. Oxford: Oxford University Press.
- Doxiadis, E. 1995. *The Mysterious Fayum Portraits. Faces from Ancient Egypt*. London: Thames & Hudson.
- Drandaki, A. 2021. *Late antique metalware. The production of copper-alloy vessels between the 4th and 8th centuries. The Benaki Museum Collection and related material*. Turnhout: Brepols.
- Drandaki, A. Forthcoming. "A Taste for all things Byzantine: Byzantium in the collections of Antonis Benakis." *Byzantine and Modern Greek Studies*.
- Durand, J., ed. 1992. *Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises*. Exh. cat., Louvre, Paris. Paris: Réunion des Musées Nationaux.
- Evans H., and B. Ratliff, eds. 2012. *Byzantium and Islam. Age of Transition, 7th–9th century*. Exh. cat., The Metropolitan Museum of Art, New York. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Fournet, J.-L. 2012. "The Multilingual Environment of Late Antique Egypt: Greek, Latin, Coptic, and Persian Documentation." In *The Oxford Handbook of Papyrology*, edited by R.S. Bagnall, 418–51. Oxford: Oxford University Press 2011; Online publication Sep. 2012 (DOI: 1093/oxfordhb/9780199843695.013.0018).
- Freund, W.H.C. 1972. *The Rise of the Monophysite Movement*. London and New York: Cambridge University Press.
- Gabra, G. 2002. *Coptic Monasteries: Egypt's Monastic Art and Architecture*. Cairo: American University in Cairo Press.
- Gehad, B., M. Foad Aly, and H. Marey. 2015. "Identification of the Encaustic Musral Painting in Egypt." *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 15.2:243–56.
- Georgoula, E. 2007. *The Greeks. Art Treasures of the Benaki Museum, Athens*. Exh. cat., Calouste Gulbekian Museum, edited by E. Georgoula. Athens: Benaki Museum.
- Grabar, A. 1958. *Ampoules de Terre Sainte (Monza-Bobbio)*. Paris: Librairie C. Klincksieck.
- Grabar, A. 1996. *L'âge d'or de Justinien, de la mort de Théodose à l'Islam*. Paris: Gallimard.
- Grossmann, P. 1991a. "Architectural Elements of Churches: Khurus." In *The Coptic Encyclopedia*. Vol. 1, edited by A.S. Atiya, 212–14. New York: Macmillan.
- Grossmann, P. 1991b. "Architectural Elements of Churches: Iconostasis." In *The Coptic Encyclopedia*. Vol. 1, edited by A.S. Atiya, 211–12. New York 1991: Macmillan.
- Grossmann, P. 2012. "Zur Entstehung des hurus im ägyptischen Kirchenbau." *JbAC* 55: 103–31.
- Grossmann, P. and H.-G. Severin. 1991 "Architectural Ele-

- ments of Churches: Cancelli,” In *The Coptic Encyclopedia*. Vol. 1, edited by A.S. Atiya, 200–1. New York 1991: Macmillan.
- Hagen, F.N. and K. Ryholt 2016. *The Antiquities Trade in Egypt 1880–1930. The H.O. Lange Papers*. Copenhagen: Royal Danish Academy of Sciences and Letters.
- Hagen, F.N. and K. Ryholt. 2017. “The antiquities trade in Egypt during the time of Rudolf Mosse.” In *Mosse in Museum. Die Stiftungstätigkeit des Berliner Verlegers Rudolf Mosse (1843–1920) für das Ägyptische Museum Berlin*, edited by J. Helmbold-Doyé and T.L. Gertze, 59–74. Berlin: Hentrich & Hentrich.
- Herrin, J. 2011. *Ravenna. Capital of Empire, Crucible of Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Hovorun, C. 2019. “Anastasios of Sinai and his Participation in the Monothelite Controversy.” *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 95.3:505–27. DOI: 10.2143/ETL.95.3.3286797
- Innemée, K. 1992. *Ecclesiastical Dress in the Medieval Near East*. Leiden: Brill Academic Pub.
- Innemée, K. 2006. “Encaustic painting in Egypt.” In *L'apport de l'Égypte à l'histoire des techniques-Méthodes, chronologie et comparaisons*, edited by B. Mathieu, D. Meeks and M. Wissa, 133–42. Paris: Institut Français d'Archéologie Orientale.
- James, L. 2017. *Mosaics in the Medieval World. From Late Antiquity to the Fifteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Krawiec, R. 2014. “The holy habit and the Teachings of the Elders: Clothing and Social Memory in Late Antique Monasticism.” In *Dressing Judeans and Christians in Antiquity*, edited by K. Upson-Saia, C. Daniel-Hughes and A.J. Batten, 55–73. Farnham: Routledge.
- L'art copte en Égypte. 2000 ans de christianisme*. 2000. Exh. cat., Institut du monde arabe, Paris. Paris: Gallimard.
- Lazaridou, A., ed. 2011. *Transition to Christianity: Art of Late Antiquity, 3rd–7th Century AD*. Exh. cat., Onassis Cultural Center. New York. Athens: Onassis Foundation.
- Leatherbury, S.V. 2018. “Early Christian Wall Mosaics and the Creation of Sacred Space.” In *The Routledge Companion to Early Christian Art and Architecture*, edited by R.M. Jensen and M. Ellison, 86–103. London: Routledge. <https://www.routledgehandbooks.com/doi/10.4324/9781315718835-6>
- Macridy, T. 1937. “Le Musée Benaki d'Athènes.” *Mouseion* 39–40: 103–65.
- Mango, C. 1986. *The Art of the Byzantine Empire 312–1453: Sources and Documents*. Toronto: University of Toronto Press.
- Mathews, T.F. 2006. “Early Icons of the Holy Monastery of Saint Catherine at Sinai.” In *Holy Image, Hallowed Ground. Icons from Sinai*. Exh. cat. The J. Paul Getty Museum, edited by R.S. Nelson and K.M. Collins, 39–55. Los Angeles: Oxford University Press.
- Mathews, T.F. and N.E. Muller 2016. *The Dawn of Christian Art in Panel Paintings and Icons*. Los Angeles: The J. Paul Getty Museum.
- Millar, F. 2008. “Rome, Constantinople and the Near Eastern Church under Justinian: Two Synods of C.E.536.” *JRS* 98:62–82.
- Nelson R.S. and K.M. Collins. 2006. *Holy Image, Hallowed Ground. Icons from Sinai*. Exh. cat. The J. Paul Getty Museum. Los Angeles: Oxford University Press.
- Pitarakis, B. 2006. *Les croix-reliquaires pectorales byzantines en bronze*. Bibliothèque des Cahiers Archéologiques 16. Paris: Editions A & J Picard.
- Rhoby, A. 2010. *Byzantinische Epigramme auf Ikonen und Objekten der Kleinkunst*. Wien: Austrian Academy of Sciences Press.
- Rutschowskaya, M.H. 1998. *Le Christ et l'abbé Ména*. Paris: Editions de la réunion des musées nationaux.
- Schroeder, C.T. 2007. *Monastic Bodies. Discipline and Salvation in Shenoute of Atripe*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Soteriou, G. and M. Soteriou. 1958. *Εικόνες της Μονής Σινά*. Athens: Institut Français d'Athènes.
- Soulogiannis, E. 2004. *Αντώνης Εμμ. Μπενάκης 1873–1954. Ο ευπατρίδης, ο διανοούμενος, ο ανθρωπιστής*. Athens: Kastaniotis.
- Swanson, M.N. 2010. *The Coptic Papacy in Islamic Egypt (641–1517): The Popes of Egypt. A History of the Coptic Church and its Patriarchs*. Vol. 2. Cairo: The American University in Cairo Press.
- Thomas, T. 2000. *Late Antique Egyptian Funerary Sculpture: Images for this World and the Next*. Princeton: Princeton University Press.
- Thomas, T.K. 2012. “Mimetic Devotion and Dress in Some Monastic Portraits from the Monastery of Apa Apollo at Bawit.” *Coptica* 11:37–79.
- Thomas, T.K. 2019. “The Honorific Mantle as Furnishing for the Household Memory Theater in Late Antiquity: A Case Study from the Monastery of Apa Apollo at Bawit.” In *Catalogue of the Textiles in the Dumbarton Oaks Byzantine Collection*, edited by G. Bühl and E. Dospel Williams, Washington, DC: Dumbarton Oaks Papers. <https://www.doaks.org/resources/textiles/esays/thomas>
- Tomara Sideri, M. 2004. *Αλεξανδρινές οικογένειες Χωρέμη – Μπενάκη – Σαλβάγου*. Athens: Kerkira – Economia Publishing.
- Uthemann, K.-H. 2015. *Anastasios Sinaites. Byzantisches Christentum in den ersten Jahrzehnten unter arabischer Herrschaft*. Arbeiten zur Kirchengeschichte 125. Berlin: De Gruyter.
- Vassilaki, M., ed. 2000. *Mother of God. Representations of*

- the Virgin in Byzantine Art*. Exh. cat. Benaki Museum, Athens. Milan: Skira.
- Weinandy, T.G. 2003. "Cyril and the Mystery of the Incarnation." In *The Theology of St Cyril of Alexandria. A critical Appreciation*, edited by T. G. Weinandy, OFM, Cap and D. A. Keating, 23–53. London and New York: T & T Clark.
- Weitzmann, K. 1976. *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Icons*. Vol. 1. *From the sixth to the tenth century*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Weitzmann, K., ed. 1979. *Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*. Exh. cat., Metropolitan Museum of Art, New York. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Wolf, G. 2005. "Icons and Sites: Cult Images of the Virgin in Mediaeval Rome." In *Images of the Mother of God: Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, edited by M. Vassilaki, 23–49. Aldershot: Ashgate.
- Xyngopoulos, A. 1936. *Μουσείον Μπενάκη. Κατάλογος των εικόνων*. Athens: Benaki Museum and Estia Printing House.
- Zanetti, U. and S. J. Davis, 2016. "Liturgy and Ritual Practice in the Shenoutian Federation." In *The Red Monastery Church: Beauty and Asceticism in Upper Egypt*, edited by E. Bolman, 27–35. New Haven and London: Yale University Press.

The public cemetery of the ancient *demos* of Paiania in Attica and some observations on the ancient *demoi* and mortuary practices in Mesogaia, Attica

Panagiota Galiatsatou

Ephorate of Underwater Antiquities of the Ministry of Culture and Sports
pgaliatsatou@culture.gr

ABSTRACT

In the present paper, an ancient cemetery, which came to light east of Paiania in Attica, on the site Agios Athanasios, and was excavated in 1969, is presented for the first time. It was an extended and densely used cemetery, but the excavated site was only a small part of a much wider cemetery, which belonged to the inhabitants or demotai of the demos of Paiania. The dating of the pottery allows us to date the cemetery mainly to the first half of the 5th century B.C., with few vases dating from mid-6th century B.C. through the 3rd quarter of the 5th century B.C. The cemetery is viewed within the historical frame of Mesogaia area and mortuary practices are placed in context within other cemeteries in southeastern Attica.

INTRODUCTION

In the summer of 1969, during the plowing of a plot east of Liopesi (Paiania) in Attica, on the site Agios Athanasios, which lies in the Mesogaia area (Pl. 1), a marble cist for a funerary urn was revealed and was at first noticed by an excavation worker, Andreas Pintzos; after this, a trial excavation took place, under the supervision of Curator of Antiquities of Eastern Attica Dr. Petros Themelis and his scientific assistant Ioanna Psychogiou-Andreou. During the excavation an extended and densely used cemetery was recovered. According to the excavator,¹ the cemetery was mainly used in the second half of the 6th century B.C., with few examples of later graves. After thoroughly studying the pottery from the graves, the dating has to be slightly shifted to the first half of the 5th century B.C. as main period of use.

The importance of burial practices in ancient Greece and Attica in particular has long been documented. The present study is intended to contribute to this ongoing discussion through the presentation and analysis of burial practices and artifacts, mainly vessels, from this cemetery. The cemetery is seen within the larger context

¹ Themelis 1970. Initially I had been granted the official permission to study and publish six cemeteries in the area of Mesogaia by the Greek Ministry of Culture and Sports. The material of six cemeteries proved to be overly huge to be included in one single work, such as a Ph.D. dissertation; therefore I decided to leave the analytical discussion and study of Agios Athanasios cemetery for a separate publication, such as the present. With the kind intervention of Curator of Antiquities of Eastern Attica Olga Kakavogianni, I appealed to Dr. P. Themelis for the permission to study the aforementioned cemetery. Then, all the material, which is kept in the Archaeological Museum of Brauron, was photographed and all the original, unpublished field notebooks, photographs, notes etc., which were given to me by I. Psychogiou-Andreou, were reproduced.

of Mesogaia area in Attica, mostly at the end of the Archaic period and the start of the Classical period, and its burial practices are contextualized within other cemeteries from southeastern Attica.

BURIAL PRACTICES IN THE MESOGAIA AREA. THE ANCIENT *DEME* OF PAIANIA: PAIANIA KATHYPERTHEN AND PAIANIA HYPENERTHEN (LIOPESEI)

Mesogaia is one of the two large plains in Attica, which are separated from each other by the mountains of the region (Pl. 2).² In ancient times several *demes* were established³ in Mesogaia, next to an extensive road network.⁴ In modern times, in this area, after 1994, numerous rescue excavations took place in advance of extensive construction works, under the supervision of the Ephorate of Antiquities of Eastern Attica. A few cemeteries and funerary monuments came to light during these excavations.⁵

In the Archaic period (7th–6th century B.C.), it seems that Mesogaia's population diminished to some extent. The period is archaeologically documented by two demotic cemeteries: the one of Oe and the other of Paiania Hypenerthen, which is presented here.⁶ Few burials have been recovered, as, for instance, in the cemetery of Kalyvia in Kouvaras, Volomandra etc.⁷ In the beginning of the 6th century B.C., the appearance of monumental sculpture led to the creation of kouroi and korai, which were placed as commemorative tombstones of land owners in Mesogaia and of city inhabitants.⁸ As has become evident, from the end of the 6th century B.C. onwards burial monuments decreased, but the rural areas in Attica⁹ seem to have remained unaffected by the developments that are observed in the city of Athens and which have been connected with changes in legislation.¹⁰

In Classical times Mesogaia was influenced by the prosperity of Athens,¹¹ as its history is tightly linked with that of Athens. In the 5th century B.C., burials increased, as has been documented through excavations. This can be attributed to an increase of population, better preservation conditions of Classical graves, or an increase of classes who could afford costly burials.¹² After 425 B.C., monumental graves in Attica seem to have made their reappearance, until Demetrius of Phaleron's ban on expensive grave monuments.¹³

Today, four small towns occupy the centre of Mesogaia, among which is Liopesi or Paiania. The ancient *deme* of Paiania Kathyperthen has been located in the area of modern Municipality of Paiania, west of Mesogaia and next to the street that leads to Koropi and Markopoulo.¹⁴ Paiania Hypenerthen has been located in the area east of modern Paiania.¹⁵ Both *demes* belonged to the *trittys* of Pandionis *phyle*¹⁶ and later on, in the Hellenistic

2 Mersch 1996, 9.

3 Traill 1975, map 1.

4 Steinhauer 1994, 176, fig. 2; 2001, 81–2; 2005, 16,6, fig. 10.

5 Kakavogianni and Galiatsatou 2009, 399.

6 Themelis 1970, 126–27.

7 Kurtz and Boardman 1994, 65; for a wider presentation of burial customs in demotic and family burial plots in Mesogaia area, see Galiatsatou 2018.

8 Valavanis 2008, 132.

9 Morris 1997, 164; Alexandridou 2008, 65; Valavanis 2008, 132.

10 Ruschenbusch 1966; Martina 1968; Stupperich 1977; Kurtz 1984; Alexandridou 2008.

11 Doumas 2001, 14.

12 Mersch 1996, 36.

13 Süsserott 1938, 120, n. 36; Wehrli 1949; Garland 1985, 107; Kurtz and Boardman 1994, 100–1; Simantoni-Bournia 1998, 13.

14 Curtius and Kaupert 1883, 2:4; Traill 1986, 129; Travlos, *Attika*, 192; Mersch 1996, 161.

15 Kakavogianni 2000, 137; Steinhauer 2001, 107.

16 Traill 1986, 443, pl. III.

period, between 307–201 B.C., to Antigonis *phyle*.¹⁷ It seems that the cemetery in question, of Agios Athanasios, belonged to the inhabitants of this deme (Pl. 3).

As is the case with the other ancient *demes* of Mesogaia, an organized settlement has not been found in Paiania and possibly such a thing did not exist; rather than this, farmhouses were scattered across the plain and they must have been numerous, according to the estimated population of the region.¹⁸ Actually, these *demes* had the form of smaller or bigger settlements, which included cemeteries of the inhabitants,¹⁹ who were both Athenian citizens and immigrants. Apart from the cemetery in Agios Athanasios, which is presented here, other cemeteries have been excavated in the area.²⁰ The most imposing of all, according to the data to date, seems to be a cemetery of two periboloi in Pousi Ledi of Paiania (Pls. 4, 5).²¹

THE CEMETERY IN THE AREA OF AGIOS ATHANASIOS IN LIOPESE (PAIANIA). BURIAL CUSTOMS

The cemetery lies east of Agios Athanasios and north of the road that leads to Markopoulo. Judging from the artifacts, the catalogue of which is included in this paper, it was continuously in use from the 2nd half of the 6th until the 5th century B.C.,²² while one grave dates to the Roman times. Overall, 19 graves were recovered at the plot (Pls. 6, 7), adjacent to each other, and nearly all were furnished with grave goods, mostly black-figured lekythoi. Two of the graves (Graves 1 and 2) were stone cists containing funerary urns, one of which was totally shattered due to plowing of the soil. The second was well-preserved, with its cover and two handles surviving. The cists were adjacent to each other (Pl. 8).

There was one stone cist grave, made of vertical, large stone slabs. Six graves were tile covered, and of these two were not covered with roof tiles but with terracotta well rings. The largest number of burials, however – 8 in total – had been deposited in large vases, such as jars (pithoi), pithamphoras and amphoras.

Special constructions were semicircular walls, similar to those used for the insulation of wells, which were used for the protection of Grave 13. Large stone slabs had covered stone cist Grave 1, while pithos Grave 4 was lined with stone slabs. Finally, large lekythoi had been used as grave markers.

The most important of the graves were burial pithoi 7 and 8, as they contained a great number of intact ceramic vessels and terracotta statuettes, such as a sphinx from Grave 8 and seated female figures (see Catalogue below).

The rite of cremation of the dead and the housing of their ashes in urns, which is encountered in our cemetery, began at the end of the Geometric or at the beginning of the Archaic times in Attica.²³ Bronze urns were often deposited in shafts and stone cists, mainly rectangular and fewer circular, which had a stone cover for the protection of the fragile nature of bronze. Funerary urns that contained cremations have been found in the “Eastern” cemetery of Merenda,²⁴ which dates to the 2nd half – 1st quarter of the 4th century B.C. The existence of funerary urns in stone cists, which is encountered in Agios Athanasios, has parallels with the cemetery in

17 Kakavogianni 2010, 181.

18 Kakavogianni 2010, 174.

19 Osborne 1996, 49–64; Steinhauer 2001, 85; Kakavogianni 2005, 180–1, fig. 3.

20 Petritaki 1982, 59; Chatzisotiriou 1990, 44, fig. b; Kakavogianni 2010, 173, 176; Mexi and Douni 2015.

21 Kakavogianni and Galiatsatou 2009, 409; Galiatsatou 2015; Galiatsatou 2019. The finds from the excavation in Pousi Ledi are also described in detail by Kakavogianni 2010, 178–79.

22 Kakavogianni 2010, 174, 176.

23 Pelekidou 1916, 16; Kurtz and Boardman 1994, 71; Kakavogianni 2001, 69.

24 Kakavogiannis 2003, 42–3; Anetakis et al. 2009, 189–91; Kakavogianni 2009, 72.

Toulas plot in Koropi area, where, for instance, three bronze urns had been deposited in an eight-shaped grave (Pl. 9).²⁵ The urns in the latter contained children inhumations (not cremations) and date to the 1st quarter of the 5th century B.C.

The practice of depositing ash-urns in cylindrical stone cists for their protection, as was the case in Agios Athanasios, is also encountered in Toulas cemetery in Koropi (Pl. 10)²⁶ and in Strakantouna plot in Paiania,²⁷ where an ash-urn had been deposited in a cylindrical marble cist (5th century B.C.).

On the other hand, tile graves,²⁸ which made their appearance in Archaic times, were widespread from the Classical period onwards²⁹ and even more through the 4th century B.C., at least in the city area.³⁰ Tile graves were quite common in the cemetery in question, as six of them were recovered in the excavation. Large flat or curving roof tiles of baked clay covered the body of the deceased in the pit. In some of these graves, the tiles covered only part of the body, usually the upper part, a practice which in some occurrences has been related with remains of incomplete cremation burials and the intention to ensure that the body had “a kind of protection” to some degree. In the *asty* or city area, in the 4th century B.C., tile graves prevailed.³¹ Towards the end of the century they seemed to follow a Panhellenic trend and were not related to particular social groups.³²

Other examples of tile graves in the Mesogaia area are encountered in Toulas plot in Koropi,³³ in Pousi Ledi in Paiania (Pl. 11),³⁴ alongside sarcophagi, and in Peribolos C in Peristeropoulos plot (Pl. 12).³⁵ Tile graves in these cemeteries date from the 5th century B.C. onwards. In most cases in the Mesogaia area, tile graves coexist with other types of graves, as is the case in Agios Athanasios: sarcophagi alongside tile graves have been recovered in a burial enclosure (*peribolos*) in the area of Vourvas, near St Peter's church,³⁶ all dating to the 5th–4th century B.C. In our cemetery, one of the six tile graves (Grave 14) dates to the Roman times, a case similar to the tile graves from Lykouriza in Lagonisi.³⁷

Other grave structures in this cemetery were pit and stone cist graves. These two types of graves are present in the Mesogaia area as early as the Geometric period,³⁸ and they are related with the reappearance of inhumations (which replaced cremation burials) in Attica.³⁹ In a study that has been conducted in Athenian cemeteries of the first three quarters of the 5th century B.C., it has been observed that a burial in a simple pit grave is the prevalent practice.⁴⁰ In some cases, these pits were covered with slabs and they were usually one grave per person.

In the wider area of Mesogaia it is obvious that cist graves are not rare in early periods, as, for instance, three cist graves of the Geometric period in the area of the Industrial Park of Keratea,⁴¹ five in Patrona plot in Koropi,⁴²

25 Galiatsatou 2019, 56.

26 Galiatsatou 2015.

27 Mexi and Douni 2015, 90.

28 Kurtz and Boardman 1994, 91–2.

29 For detailed description of this type of graves, see Kurtz and Boardman 1994, 91–2.

30 Morris 1997, 178, fig. 32; Kaltsas 1998; Dimakis 2016, 18.

31 Morris 1997, 178, fig. 32.

32 *Olynthos* XI; *Corinth* XIII; Kaltsas 1998; Dimakis 2016, 18.

33 Galiatsatou 2015.

34 Galiatsatou 2015.

35 Galiatsatou 2015.

36 Steinhauer 1984, 123–24; Steinhauer 1994, 175–76.

37 Tsaravopoulos 1997, 86–7; Tsaravopoulos et al. 2001; Dova 2010, 85–6; Papathanasiou and Tsaravopoulos 2013.

38 Kakavogianni 2001, 69.

39 Kurtz and Boardman 1994, 44–5.

40 Kurtz and Boardman 1994, 91; Morris 1997, 178, fig. 32.

41 Closterman 1999, 371–73; Michailidi et al. 2010, 105–18.

42 Kakavogianni 1999, 112–13.

eight in Varis Koropiou Street,⁴³ dating to the 2nd half of the 8th century B.C. and 18 cist graves in Thorikos,⁴⁴ of the 1st half of the 7th century B.C. In the case of Agios Athanasios, as aforementioned, there was only one grave of this type, Grave 1. Cist graves lost popularity in the 5th century B.C.⁴⁵ In Classical times, cist graves have been located in the area of Merenda in two different spots: in Nassos plot,⁴⁶ of the 3rd quarter of the 5th century B.C., and in the “Eastern” cemetery,⁴⁷ on the southeastern edge of the Hippodrome, dating between the 2nd half of the 5th and the 1st quarter of the 4th century B.C.

In this cemetery, there were both inhumation and cremation burials, following a general trend of the period in question.⁴⁸ Another example of cremation burials and inhumations in pithoi and amphoras from the Mesogaia area is the Archaic cemetery of Merenda, where 19 burial vases were found, dating to the 2nd half of the 6th century B.C.⁴⁹ They contained mostly the bodies of children. In another case, in the cemetery of Classical times in the Industrial Park of Keratea, inhumation burials in pithoi and amphoras outnumbered cremation burials (the proportion was 9 to 4).⁵⁰

Six pyre layers, some of which contained a large number of ceramic vessels, were found in Agios Athanasios. These must be attributed to the rite, which started in Archaic times, of presenting offerings to the dead in shallow pits off the grave and not within the grave,⁵¹ along with grave structures which bore burning traces but devoid of human bones.⁵² The so-called offering places (Opfergrube, Opferplatz),⁵³ which also made their appearance in Attica in the Archaic period,⁵⁴ were deposit areas of irregular outline, which contained almost exclusively pottery and, in few cases, animal bones and remains of food. They were deposited in various spots, even within the graves, atop the covering slaps, near, at a distance from, or upon tumuli, marking their position. In some cases, in the same graves, offering places were combined with offering channels.

Offering places continued in the Classical times,⁵⁵ along with offering channels, with a similar form as before, although the latter were fewer in number. The pottery that they contained was not useful in any utilitarian sense, such as pseudoalabasters, miniscule plain chytrai etc.⁵⁶ However, they contained drinking vases, lekainides, plates, lehythoi, hydriai and wedding cauldrons.⁵⁷

Offering places from the area of Mesogaia have been found in one case in Agios Andreas⁵⁸ cemetery in the area of Koropi (Pl. 13): its plan was rectangular, it had been opened near the grave enclosures (*periboloi*) and it dates to the 4th quarter of the 5th century B.C. In Pousi Ledi, in Paiania, an offering pit, which contained a large amount of pottery, dates to the 3rd quarter of the 4th century B.C. (Pl. 14);⁵⁹ two offering pits, one of the 7th and the other of the 6th century B.C., have been found in Spata, in the vicinity of the “Big grave”.⁶⁰ Finally,

43 Daux 1958, figs. 7–8; Coldstream 1968, 403; Petropoulakou and Pentazos 1973, 21, 106, no. 20; Callipolitis-Feytmans 1984, 27; Morris 1987, 227, no. 46b; Mersch 1996, 209.

44 Mersch 1996, 204; Mussche et al. 1963, 47–8.

45 Kurtz and Boardman 1994, 68, 92; Simantoni-Bournia 1998, 18.

46 Papadimitriou 1961, 30–1; Mastrokostas 1966, 281–314; Lazaridis 1968, 31.

47 Kakavogiannis 2003, 42–3; Anetakis et al. 2009, 189–91; Kakavogianni 2009, 72.

48 Garland 1985, 34.

49 Anetakis et al. 2009, 194–96.

50 Closterman 1999, 371–73; Michailidi et al. 2010, 105–18.

51 Kurtz and Boardman 1994, 68, 71.

52 Kurtz and Boardman 1994, 71.

53 *Agora* XII, 198–99, pl. 69; Knigge 1990, 124, fig. 121; Kurtz and Boardman 1994, 71–2.

54 For offering places of the Archaic period, see *Kerameikos* (VI 1 1959, 87–8).

55 Simantoni-Bournia 1998, 19.

56 Kurtz and Boardman 1994, 93.

57 Kurtz and Boardman 1994, 94.

58 Galiatsatou 2015; cf. *Agora* XII, 198–99, pl. 69.

59 Galiatsatou 2015.

60 Curtius and Kaupert 1883, 5; Morris 1987, 228, no. 71; Mersch 1996, 227.

two offering places were recovered in Varis–Koropiou Street, in the “Northern cemetery”⁶¹ of the 7th–5th century B.C., one of which contained an important artifact, a clay cart, imitating those which carried the deceased.

In conclusion, it seems that some of the features, which are encountered in our cemetery, are quite persistent and widespread in cemeteries that have come to light in the surrounding area of Eastern Attica. Such practices are, for instance, cremation burials in bronze funerary urns, which were in turn housed in stone cists for their protection; the existence of tile graves, along with other grave structures, such as pit and cist graves; combination of inhumation and cremation burials; and last but not least a number of pyre layers, possibly containing offerings, which were deposited there as part of a rite from the living to honor the dead.

CATALOGUE OF GRAVES AND FINDS⁶²

FUNERARY URNS

Funerary urn 1 (Pl. 33).

Stone cist. Almost cylindrical and narrowing to the bottom. H. 0.60 m; Diam. (exterior) 0.70 m, (interior) 0.53 m. Fragments of a bronze funerary urn and a coil-shaped bronze stand; similar to the four ones that were found on Funerary urn 2 were found in the stone cist.

H. 0.57; Diam. (exterior) 0.72, (interior) 0.54 m.

One sherd was found.

Funerary urn 2 (Pls. 34, 35).

Stone cist. Almost cylindrical and narrowing to the bottom. It was covered with greenish stone slabs.

It contained an intact bronze urn with few cracks. The urn is calyx shaped and its cover is almost level with two knobs. The handles are movable and are attached to coil-shaped bronze stands. Two more coil-shaped stands were arranged in a way that all four stands formed a cross shape on top of the urn. The soil from the interior of the urn contained ashes and pieces of coal as well as fragments of the urn itself.

H. (exterior) 0.40 m, (interior) 0.25 m; Diam. (exterior) 0.78 m, (interior) 0.62 m; Diam. of cover 0.22 m.

GRAVES AND FINDS

Grave 1 (Pls. 15, 16).

Rectangular cist grave. The covering slabs of the grave were not found. The slabs of the southern and the half of the western side were also missing.

L. 1.10 m; W. 0.40 m (interior).

5 lekythoi in total at the southern half of the grave, a bronze nail and a bronze necklace north were found in the grave. There were no skeletal remains.

While removing the slabs, which belonged to the grave, sherds, alongside parts of a bronze disc and a bronze wire were found around the grave.

61 Curtius and Kaupert 1883, 15; Petropoulakou and Pentazos 1973, 21, 105, no. 22; Morris 1987, 227, no. 46a; Travlos, *Attika*, 446, figs. 564–74; Mersch 1996, 212–14.

62 In the catalogue, emphasis is given to pottery and statuettes as other materials, as pieces of jewelry were scarce and I have the permission to study only the pottery. However, in the description of each grave, there is a presentation of all its finds regardless of material.

1. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 1). Inventory no. 904.⁶³ Grave 1. H. 0.155 m. Neck broken and mended. Cf. *CVA U.S.A.* 8, 31, pl. 12:7, 8; Kurtz 1975, 152–53, pl. 69:2.5, 151; *Kerameikos* IX, 94, no. 30.4, pls. 47:4, 99, no. 42.1, pl. 21:5 (both around 490 B.C.); *CVA Sweden* 22, 73, pl. 30: 6–7 (mid–5th century B.C.); Mussche 1998, 79, no. 102, fig. 196 (1st half of 5th century B.C.); *Kerameikos* VII 2, 83, no. 282:11, pl. 55: 2.10 (Megaira Painter, around 460 B.C.); Parlama and Stambolidis 2000, no. 307 (where further references and comments, 500–475 B.C.); cf. *CVA Greece* 10, 124–26, ns. 5–6, pls. 92, 93 (2nd quarter of 5th century B.C., also for further references); for Palmer's Group III: *Corinth* XIII, 163–64, 243, 337, pl. 51.

Cylindrical shoulder lekythos. Secondary shape. Incisions. Concave foot. On shoulder, tongues and rays bordered by a black band. On body, three palmettes with interior details incised, alternating with three long black tongues and enclosed in three narrow white curved lines forming arcs. The palmettes rest upon a scale pattern with white dots at center of scales. Below design, a black band. On lower part of body, black glaze extending across foot. A reserved band on edge of foot.

Class of Athens 581 ii, manner of the Haimon Painter/ the Megaira Painter.
475–450 B.C.

2. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 2). Inventory no. 905. Grave 1. H. 0.155 m. Foot broken and mended. Cf. above, no. 1.

Cylindrical shoulder lekythos. Secondary shape. Incisions. Concave foot. On shoulder, tongues and rays bordered by a black band. On body, three palmettes with interior details incised, alternating with three long black tongues and enclosed in three narrow white curved lines forming arcs. The palmettes rest upon a scale pattern with white dots at center of scales. Below design, a black band. On lower part of body, black glaze extending across foot. A reserved band on edge of foot.

Class of Athens 581 ii, manner of the Haimon Painter/ the Megaira Painter.
475–450 B.C.

3. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 3). Inventory no. 906. Grave 1. H. 0.130 m. Shoulder and body peeled. Cf. above, no. 1.

Cylindrical shoulder lekythos. Secondary shape. Incisions. Concave foot. On shoulder, tongues and rays bordered by a black band. On body, three palmettes with interior details incised, alternating with three long black tongues and enclosed in three narrow white curved lines forming arcs. The palmettes rest upon a scale pattern with white dots at center of scales. Below design, a black band. On lower part of body, black glaze extending across foot. A reserved band on edge of foot.

Class of Athens 581 ii, manner of the Haimon Painter/ the Megaira Painter.
475–450 B.C.

4. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 4). Inventory no. 907. Grave 1. H. 0.135 m. Broken and mended. Cf. above, no. 1.

Cylindrical shoulder lekythos. Secondary shape. Incisions. Concave foot. On shoulder, tongues and rays bordered by a black band. On body, three double palmettes with interior details incised alternating with three long black tongues enclosed in three narrow white curved lines forming arcs. The palmettes are arranged upon and

⁶³ The Inventory numbers correspond to the ones given to the objects in the reference book of the Archaeological Museum of Brauron.

under a scale pattern with white dots at center of scales. On lower part of body, black glaze extending across foot. Rim and body of foot reserved.

Class of Athens 581 ii, manner of the Haimon Painter/ the Megaira Painter.

475–450 B.C.

5. BLACK-BODIED LEKYTHOS (Fig. 44). Inventory no. 908. H. 0.110 m. Grave 1. Rim peeled, broken and mended.

Cf. *CVA Greece* 10, 123, ns. 1–2, pl. 92; for type two, see Kurtz 1975, 23, 77, 115, pl. 67.

Cf. no. **74**.

Concave foot. On shoulder, tongues and rays. On body, black glaze extending across foot. Rim and body of foot reserved.

Degenerate type of the Diosphos Painter's Workshop.

475–450 B.C.

Grave 2 (Pl. 17).

Tile grave. L. 1.75 m; W. 1.70 m.

It was covered with four clay slabs, three of which were intact and bore a hole in the center, possibly because they had originally been used for the coating of a well.

The body within the grave was partially preserved (feet, arms and head). H. 1.50 m. The skull contained a bronze coin. Few sherds were found, which rendered the cup no. **6**.

6. BLACK-GLAZED CUP (Fig. 73). Inventory no. 994. H. 0.052 m. From the area around Grave 2.

Broken and mended with missing parts of body.

Cf. *Agora* XII, 262, ns. 381–82, 385, 393.

Upper wall slightly concave. Low conical foot, reserved underside with circle and broad resting surface. Glazed inside and out. Reserved band on the wall with tongue pattern and row of dots.

Ca. 550 B.C.

Grave 3 (Pl. 18).

Tile grave. It was preserved to a L. of 0.40 m, due to destruction. Other than the part of the skull, no artifacts were associated with this grave.

Grave 4 (Pl. 19).

This was part of a pithos, of which only part of the belly had been used and was lined on the narrow sides with stone slabs. Diam. of pithos part 0.60 m.

It bore imprinted decoration of dots inside triangles and rectangles. Overall, six vases were deposited on the bottom.

7. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 5). Inventory no. 913. Grave 4. H. 0.125 m. Broken and mended.

Cf. above, no. **1**.

Cylindrical shoulder lekythos. Secondary shape. Incisions. Concave foot. On shoulder, tongues and possibly rays which have not been preserved. On body, three palmettes with interior details incised, alternating with four

long black tongues (one extra on the right) and enclosed in three narrow white curved lines forming arcs. The palmettes rest upon a scale pattern with white dots at center of scales. Below design, a black band. On lower part of body, black glaze extending across foot. A reserved band on edge of foot.

Class of Athens 581 ii, manner of the Haimon Painter/ the Megaira Painter.

475–450 B.C.

8. ONE-HANDLED LEKANIS (Fig. 45). Inventory no. 909. Total H. 0.084 m; Diam. 0.104 m. Grave 4. Lid peeled.

Cf. *Agora* XII, 324, no. 1251, pl. 42.

Ring foot. Skyphos handle. Lid slightly convex; tall knob with disc top. On the lekanis, underside reserved with glazed circles and dot. On the lid, underside reserved.

480–450 B.C.

9. SALTCELLAR (Fig. 46). Inventory no. 910. H. 0.019 m; Diam. 0.052 m. Grave 4.

Cf. *Agora* XII, 300, no. 911, pl. 34.

Slightly concave underside, reserved with two glazed circles and dot.

Ca. 450 B.C.

10. OINOCHOE (Fig. 47). Inventory no. 911. H. 0.079 m; Diam. of base 0.035 m. Grave 4.

Disc foot; globular body; wide mouth; a groove on the shoulder; strap handle starting from shoulder.

11. RED BODIED ALABASTRON (Fig. 48). Inventory no. 912. H. 0.097 m; Diam. of base 0.029 m. Grave 4. Glaze peeled in parts.

Flat bottom; red glazed. Spreading rim.

12. MINIATURE BASKET (Fig. 49). Inventory no. 914. H. 0.021 m; Diam. 0.044 m. Grave 4.

Cf. *Agora* XII, 335, no. 1412, pl. 45.

Flat bottom; outturned rim. Two glazed bands inside, small strokes on the rim, two bands outside with a row of dots between them.

Early 5th century B.C.

Grave 5 (Pl. 20).

This was a small amphora. The mouth was closed with an inverted part of a fragmented vase. H. 0.58 m; Diam. of belly 0.42 m; Diam of mouth 0.10 m;

An intact one-handled lekanis, which contained a small skyphos, were found in the amphora. A number of sherds were collected, which mainly belonged to the body of the amphora, alongside a part of a lekythos (not included in the catalogue).

13. ONE-HANDLED LEKANIS (Fig. 50). Inventory no. 916. Total H. 0.102 m; Diam. 0.097 m. Grave 5. Rim, handle and lid peeled.

Cf. *Agora* XII, 324, no. 1251, pl. 42.

Ring foot. Skyphos handle. Lid flat on top with reel-shaped knob. Reserved: on the bowl the rim and the flange,

handle-panel, the outside of the foot, the resting surface and the underside; on the lid, the underside and the edge of the rim, the top of the knob with glazed dot.

500–460 B.C.

14. CORINTHIAN TYPE SKYPHOS (Fig. 51). Inventory no. 917. H. 0.041 m; Diam. 0.059 m. Grave 5. Handle peeled in parts.

Cf. *Agora* XII, 257, no. 313, pl. 14; Parlama and Stambolidis 2000, 301, no. 296 (500–475 B.C.).

Flaring ring foot; bell handles. Reserved: underside, outer face of foot and zone above foot.

Ca. 480 B.C.

Grave 6 (Pl. 21).

Tile grave. L. 0.80 m; W. 0.40 m.

It contained neither body remains nor grave offerings.

Grave 7 (Pl. 22).

This was a pithos; the mouth was closed with a stone slab. H. 0.75 m; Diam. 0.60 m.

It contained eight vases, as well as two terracotta statuettes, one of which was damaged (therefore not included in the catalogue), whereas the other was a statuette of a standing female.

15. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 6). Inventory no. 919. Grave 7. H. 0.130 m. Broken and mended.

Cf. above, no. 1.

Cylindrical shoulder lekythos. Secondary shape. Incisions. Concave foot. On shoulder, tongues and rays bordered by a black band. On body, three palmettes with interior details incised, alternating with three long black tongues and enclosed in three narrow white curved lines forming arcs. The palmettes rest upon a scale pattern with white dots at center of scales. Below design, a black band. On lower part of body, black glaze extending across foot. A reserved band on edge of foot.

Class of Athens 581 ii, manner of the Haimon Painter/ the Megaira Painter.

475–450 B.C.

16. BLACK-FIGURED SKYPHOS (Fig. 7). Inventory no. 920. Grave 7. H. 0.059 m; Diam. 0.098 m.

Cf. *Agora* XII, 261, no. 371, pl. 17; parallel for floral decoration, see *Agora* XXIII, 287 no. 1557, pl. 104.

Silhouette technique. Ring foot; flat projecting rim decorated with dots. Reserved: handle-zone and junction of foot and underside.

A and B, ivy leave and stem. At each handle, a palmette. Silhouette Skyphos of Class K2.

Ca. 490–480 B.C.

17. BLACK-FIGURED ALABASTRON (Fig. 8). Inventory no. 923. Grave 7. H. 0.130 m. Rim peeled in parts.

Cf. Parlama and Stambolidis 2000, 372, ns. 415–416 (of later date, 1st quarter of 4th century B.C. Further references on the shape).

The surface was coated all over with a pale cream slip.

Broad, flaring rim; short and narrow neck wholly glazed outside and inside to a certain depth sitting on the slender and elongated cylindrical body; handleless; echinus foot. The vase is reserved but for the neck outside

and inside, lower part of the body. Shoulder and lower part of the vase: meander. The scene on the body has not been preserved.

Haimon manner or Beldam.

525–475 B.C.

18. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 9). Inventory no. 925. Grave 7. H. 0.135 m. Decoration in bad condition.

Cf. above, no. 1.

Cylindrical shoulder lekythos. Secondary shape. Incisions. Concave foot. On shoulder, tongues and rays bordered by a black band. On body, three palmettes with interior details incised, alternating with three long black tongues and enclosed in three narrow white curved lines forming arcs. The palmettes rest upon a scale pattern with white dots at center of scales. Below design, a black band. On lower part of body, black glaze extending across foot. A reserved band on edge of foot.

Class of Athens 581 ii, manner of the Haimon Painter/ the Megaira Painter.

475–450 B.C.

19. BLACK-BODIED LEKYTHOS (Fig. 52). Inventory no. 921. H. 0.107 m. Grave 7.

Cf. Parlama and Stambolidis 2000, 123, no. 106 (450–425 B.C.); *CVA Greece* 10, 123, ns. 1–2, pl. 92; for type two, see Kurtz 1975, 23, 77, 115, pl. 67; for type BL (or type VI in Kerameikos), see *Kerameikos* XII, 137; for the shape cf. *Corinth* XII, 253, 258, 6:363; for the decoration: Schlörb-Vierneisel 1966, pl. 30.1, 67 (hs 192) 1; Mylonas 1975, 170, pls. 272–340.

Cylindrical shoulder lekythos. Concave foot. On shoulder, tongues and rays. On body, black glaze extending across foot. Rim and body of foot reserved.

Degenerate type from the Diosphos Painter's Workshop.

475–450 B.C.

20. BLACK-BODIED LEKYTHOS (Fig. 53). Inventory no. 922. H. 0.127 m. Grave 7. Rim peeled in parts.

Cf. *CVA Greece* 10, 123 ns. 1–2, pl. 92; for type two, see Kurtz 1975, 23, 77, 115, pl. 67.

Cf. above, no. 19.

Cylindrical shoulder lekythos. Concave foot. On shoulder, tongues and rays. On body, black glaze extending across foot. Rim and body of foot reserved.

Degenerate type from the Diosphos Painter's Workshop.

475–450 B.C.

21. STEMLESS CUP (Fig. 54). Inventory no. 926. H. to rim 0.021; Diam. of rim 0.077 m. Grave 7. Broken and mended. Rim peeled in parts.

Cf. *Agora* XII, 268, no. 470, pl. 22.

Large inset lip; ring foot. Glazed all over.

Ca. 480–470 B.C.

22. RED-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 74). Inventory 924. H. 0.114 m. Grave 7.

Cf. *Agora XXX*, 260, 0no. 866, pl. 88.

Shouldered: Secondary shape. Woman sitting to right, dressed in a chiton and himation. Above, on the right, a hanging garment. On the shoulder: rays; above, tongue pattern.

The Karlsruhe Painter (?)

Ca. 470–460 B.C.

23. TERRACOTTA FIGURE (Fig. 76). Inventory 927. H. 0.161 m. Grave 7. Broken and mended but worn; face peeled.

Cf. Richter 1953, 79, pl. 60g.

Standing female figure, wearing a *peplos*. The right hand is lifted under the breast and the left on the belly area. 460–450 B.C.

Grave 8 (Pl. 23).

This was a small pithos; the mouth was closed with a circular stone slab. Its belly was globular, it had two strap handles the base was missing. It contained two vases. No human remains were found.

24. ONE-HANDLED CUP (Fig. 55). Inventory no. 929. H. 0.038 m; Diam. of rim 0.037 m. Grave 8. Rim peeled in parts.

Low conical foot; flat projecting rim. Strap handle from lower part of body to rim. Glazed lower half of body, foot, outer face of handle, interior of cup. Glazed wavy line on upper half of body.

25. SKYPHOS (Fig. 56). Inventory no. 930. H. 0.027 m; Diam. of rim 0.059 m. Grave 8. Broken in two and mended.

Half handle and small part of rim missing.

Flat bottom; flat projecting rim. Reserved: handle-zone, handle-panels, bottom and the start of the wall; small strokes on the rim.

Cf. *Agora XII*, 261 ns. 367, 368, pl. 17.

Ca. 550 B.C.

Grave 9 (Pl. 24).

Tile grave with broken clay slabs. L. 1.20 m; W. 0.60 m.

The tiles were concave, of the same type as the tiles of Graves 2 and 13, bearing semicircular cuttings and had been possibly used for the coating of wells. It was devoid of skeletal remains or grave offerings, such as Grave 6.

Grave 10 (Pl. 25).

This was a pithos. H. 0.65 m; Diam. 0.47 m.

It contained 11 vases. It also contained an intact terracotta statuette of a Sphinx, two terracotta statuettes of seated female figures, and a damaged statuette (which is not included in the catalogue).

26. BLACK-FIGURED ATTIC TYPE SKYPHOS (Fig. 10). Inventory no. 932. Grave 10. H. 0.076 m; Diam. of foot 0.046 m. Rim peeled in parts.

Cf. *Agora XXIII*, 293, no. 1613, pl. 106.

A and B winged horse (Pegasus) to the right. Palmettes and glazed lines below handles. Below the figure zone, net pattern and rays. White: mane and tail of the horse.

Ca. 500 B.C.

27. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 11). Inventory no. 933. Grave 10. H. 0.130 m. Glaze peeled in parts.

Cf. above, no. 1.

Cylindrical shoulder lekythos. Secondary shape. Incisions. Concave foot. On shoulder, tongues and rays bordered by a black band. On body, three palmettes with interior details incised, alternating with three long black tongues and enclosed in three narrow white curved lines forming arcs. The palmettes rest upon a scale pattern with white dots at center of scales. Below design, a black band. On lower part of body, black glaze extending across foot. A reserved band on edge of foot.

Class of Athens 581 ii, manner of the Haimon Painter/ the Megaira Painter.

475–450 B.C.

28. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 12). Inventory no. 934. H. 0.126 m. Grave 10. Part of foot missing.

Cf. above, no. 1.

Cylindrical shoulder lekythos. Secondary shape. Incisions. Concave foot. On shoulder, tongues and rays bordered by a black band. On body, two palmettes with interior details incised, alternating with two long black tongues and enclosed in two narrow white curved lines forming arcs. The palmettes rest upon a scale pattern with white dots at center of scales. Below design, a black band. On lower part of body, black glaze extending across foot. A reserved band on edge of foot.

Class of Athens 581 ii, manner of the Haimon Painter/ the Megaira Painter.

475–450 B.C.

29. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 13). Inventory no. 936. Grave 10. H. 0.162. Broken but mended foot and neck. Foot peeled in parts.

Cf. *Agora XXIII*, 227, no. 1002, pl. 83, 234, no. 1075, pl. 85.

Mouth glazed on top. Foot in two degrees. Male seats to the right on an okladias, holding a lyre. On each side is a woman seated on an okladias facing inward, with hand raised. The woman on the left, holding a drinking horn. In the field, branches with fruit. Above, two rows of dots. On the shoulder: “rays”; above, tongue pattern. White: women’s flesh; rim of drinking horn; joints of okladias; fruit; dots on rows.

Class of Athens 581, ii.

Early 5th century B.C.

30. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 14). Inventory no. 938. Grave 10. H. 0.121. Glaze peeled in parts. Mouth glazed on top.

Cf. *ABL*, 130–41, 241–49, 368; *ABV*, 538–71; *Agora XXIII*, 219, no. 930, pl. 82; Boardman 1974, 172; *CVA Greece* 7, 33; Panvini and Giudice 2004, 220, 222, figs. 12–13; *CVA Greece* 10, pl. 36:1.

Chariot to right at the gallop. Blobs in the field. Above, two rows of dots. On the shoulder: “rays”; above, tongue pattern.

The Class of Athens 581, ii, manner of the Haimon Painter/ the Megaira Painter.
Early 5th century B.C.

31. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 15). Inventory no. 939. Grave 10. H. 0.135 m.

Cf. above, no. 1.

Cylindrical shoulder lekythos. Secondary shape. Incisions. Concave foot. On shoulder, tongues and rays bordered by a black band. On body, three palmettes with interior details incised, alternating with three long black tongues and enclosed in three narrow white curved lines forming arcs. The palmettes rest upon a scale pattern with white dots at center of scales. Below design, a black band. On lower part of body, black glaze extending across foot. A reserved band on edge of foot.

Class of Athens 581 ii, manner of the Haimon Painter/ the Megaira Painter.
475–450 B.C.

32. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 16). Inventory no. 942. Grave 10. H. 0.129 m.

With this type have been correlated workshops of the Class of Athens 581: *ABV*, 487–506; Beazley 1971, 222–33; Boardman 1974, 171; *Kerameikos* IX, 34–5; *CVA Greece* 10, 116, pl. 85. More specifically, it should be attributed to Class 581 ii, due to the “rays” and tongue pattern on the shoulder: *ARV*², 489; Kurtz 1975, 8. Cf. *Agora* XXIII, 227, no. 1002, pl. 83, 234 no. 1075, pl. 85.

Disc shaped foot. Dionysus sits to the right on an okladias, head turned left, holding an alabaster. On the left side two women seated on okladias facing inward, with hand raised. On the right side one woman in similar position. The women must be Maenads: Moraw 1998, 73–4. In the field, branches with fruit. Above, two rows of dots. On the shoulder: “rays”; above, tongue pattern. White: women’s flesh; joints of okladias; fruit.

In this lekythos, Dionysus appears bearded, as was a persistent feature in his depictions in the first half of the 5th century B.C.: Carpenter 1997, 85.

According to Knigge’s classification, it belongs to lekythos type III/1: *Kerameikos* IX, 34–5. The latter, compared to type II, includes lekythoi with taller body, narrower chimney type mouth and taller neck, more slender body and wider foot. Sub-division III/1 presents downward shoulder, ovoid body, and one-piece foot. The scene usually touches a black line at the bottom and is surmounted by a double row of dots or a meander line.

Early 5th century B.C.

33. BASKET (Fig. 57). Inventory no. 937. H. 0.061; Diam. of rim 0.097 m. Grave 10.

Flat bottom; outturned rim. Vertical grooved handle. Plain.

34. BLACK-BODIED LEKYTHOS (Fig. 58). Inventory no. 940. H. 0.111. Grave 10.

Cf. *Agora* XI, 314, no. 1116, pl. 38; see above, no. 19.

Disc shaped foot. Neck inset from shoulder. Reserved: under foot and edge of foot, neck and adjoining part of handle, inner face of shoulder with petals and strokes in black. Two red bands, one in the middle of the body and one at the conjunction of the body with shoulder.

Ca. 500 B.C.

35. BLACK-BODIED LEKYTHOS (Fig. 59). Inventory no. 941. H. 0.098. Grave 10. Broken and mended.

Cf. *Agora* XII, 314, no. 1116, pl. 38.

Disc shaped foot. Neck inset from shoulder. Reserved: under foot and edge of foot, neck and adjoining part of

handle, inner face of shoulder. Grey band in the middle of the body, two glazed lines on top.

Ca. 500 B.C.

Cf. above, no. 19.

36. SKYPHOS (Fig. 60). Inventory no. 943. H. 0.038 m; Diam. 0.036 m. Grave 10. Handle broken and mended.

Cf. *Agora* XII, 260, no. 357, pl. 17.

Flaring ring foot; horseshoe handles. Red line at junction of wall and foot. Reserved: underside and band under handles.

500–480 B.C.

37. TERRACOTTA FIGURE (Fig. 77). Inventory 944. H. 0.072. Grave 10.

Sphinx, coarse. Front feet standing, back feet bended. Wings lifted.

Late 6th – early 5th century B.C.

38. TERRACOTTA FIGURE (Fig. 78). Inventory 945. H. 0.104 m. Grave 10. Missing left part. Face peeled.

Cf. Karoglou 2016, 1–2, fig. 2.

Seated female figure.

Late 6th – early 5th century B.C.

39. TERRACOTTA FIGURE (Fig. 79). Inventory 946. H. 0.098 m. Grave 10. Broken in two and mended. Face peeled in parts.

Cf. Karoglou 2016, 1–2, fig. 2.

Seated female figure.

Late 6th – early 5th century B.C.

Grave 11 (Pl. 26).

This was a small amphoroid pithos; the mouth was closed with a circular stone slab. It had cylindrical handles and contained two vases H. 0.30 m; Diam. 0.30 m.

40. PYXIS (Fig. 61). Inventory no. 949. H. 0.041 m; Diam. of rim 0.062 m. Grave 11. Broken and glaze peeled in parts.

Cf. for shape (but with four feet and preserved lid) *Agora* XII, 326, no. 1286, pl. 43, fig. 11. Concave body, glazed inside and out, except for reserved rim.

Around 450 B.C.

41. SKYPHOS, TYPE A, ATTIC TYPE (Fig. 62). Inventory no. 950. H. 0.041; Diam. 0.124 m. Grave 11. Broken in two and mended. Rim peeled in parts.

Cf. *Agora* XII, 259, no. 341, pl. 16.

Torus ring foot; horseshoe handles. Reserved: underside and resting surface, handle-panels. Purple glazed line in handle-zone.

480–450 B.C.

Grave 12 (Pl. 27).

This was a pithos, which was found underneath pithos Grave 11. It was surrounded by Pyre 5. Its orientation was east–west and the mouth was closed with a stone slab. It had cylindrical handles and contained three vases in total.

42. BLACK-FIGURED CORINTHIAN TYPE SKYPHOS (Fig. 17). Inventory no. 953. Grave 12. H. 0.048 m; Diam. 0.070 m. Broken and mended near rim.

Cf. (regarding shape) *Agora* XII, 257 ns. 311–12, pl. 14; (regarding man) *Agora* XXIII, 149, no. 384, pl. 37 (on *loutrophoros* fragment); (regarding lion) *Agora* XXIII, 295, no. 1620, pl. 106; (erotic scene) *Agora* XXIII, 304, no. 1723, pl. 112.

Flaring ring foot; bell handles. On underside of floor, three concentric circles; above the foot, rays. A: Erotic scene. Bearded man bending over a woman on all fours. B: Lion to right; swan to left. Rosettes as filling ornament.

550–525 B.C.

43. SKYPHOS (Fig. 63). Inventory no. 952. H. 0.048; Diam. 0.070 m. Grave 12. Broken and mended near rim.

Cf. *Agora* XII, 261, ns. 368–69, pl. 17.

Flat bottom; flat rim only slightly projecting. Reserved: the handle-zone and inside of rim.

525–500 B.C.

44. MINIATURE OINOCHOE (Fig. 64). Inventory no. 954. H. 0.065; Diam. 0.040 m. Grave 12.

Plain. Flat bottom. Half-globular body.

550–500 B.C.

Grave 13.

Tile grave. L. 1.15 m; W. 0.75 m.

Its orientation was east–west. For the type of the clay slabs cf. Graves 2 and 9. Its eastern side was closed by a piece of tile, the bottom of which was in touch with the outline of another older grave. It contained a skyphos. It was devoid of human remains.

45. CORINTHIAN TYPE SKYPHOS (Fig. 65). Inventory no. 956. H. 0.049; Diam. 0.068 m. Grave 13. Missing part of body, rim and one handle.

Cf. *Agora* XII, 257, ns. 311–12, pl. 14.

Flaring ring foot; bell handles. Reserved: the handle zone and foot. Red glazed line above foot.

550–525 B.C.

Grave 14 (Pl. 28).

This was a rectangular cist grave. L. 1.80 m; W. (interior) 0.65 m; W. (of wall) 0.25 m.

Its orientation was north–south. It was lined with plinths on the sides and floor and it had concave short sides. At the bottom of the sides it was lined with stone slabs. It was plastered with a layer of clay. Two pieces of bronze earrings were found within the grave. It contained a number of bones and three skulls in disorderly arrangement.

In contrast to the others this grave dates to the Late Roman period.

Grave 15 (Pl. 29).

This was a pithos. H. 0.53 m; Diam. 0.38 m.

It contained one skyphos. The mouth was closed with the bottom of louterion no. 47.

46. SKYPHOS (Fig. 66). Inventory no. 957. H. 0.048; Diam. 0.10 m. Grave 15. Shattered.

Cf. *Agora* XII, 261, no. 373, pl. 17.

Flat bottom; flat projecting rim. Glaze ranging from red to black due to firing. Reserved: handle-zone, inside of handles.

450–425 B.C.

47. LOUTERION (Fig. 67). Inventory no. 959. H. 0.110; Diam. 0.206 m. Grave 15. Broken and mended. Missing parts restored. Missing handles. Possibly black-glazed but peeled.

Cf. (regarding shape) Sophilos' black figure *louterion*: Bakir 1981, pls. 85, 86, figs. 179–82.

High flaring ring foot; rim flat on top. Fluted spout.

Grave 16 (Pl. 30).

Tile grave. L. 0.80 m; W. 0.31 m.

Its orientation was east–west. It was probably a child's grave. A pair of gold earrings was found within the grave, alongside a deep plate and some sherds. No human remains were found. Under the grave there was a pit of a seemingly older burial.

48. PLATE (Fig. 68). Inventory no. 960. H. 0.050 m; Diam. 0.227 m. Grave 16. Broken and mended, missing parts restored.

For the shape cf. *Agora* XII, 144–45.

Flat bottom. Deep wall. Black glaze all over.

In Late Archaic period, plates are shallow and thin-walled. Towards the end of the 5th century B.C., walls become thicker and bases taller.

Mid-5th century B.C. (?)

Grave 17.

Small pithos. It contained a shattered vase (not included in the catalogue).

PIT GRAVE

It was found north of pithos Graves 7 and 10. L. 1.70 m; W. 0.60 m.

Other than the burnt human remains on the floor surface, no other artifacts were associated with this grave.

PYRE LAYERS AND FINDS (Pl. 31).

Pyre 1.

The slabs of Funerary urn 2 were covered by a pyre layer which was extending north (Pyre 1). The pyre layer contained sherds of black painted, unpainted and red figured pottery, as well as a bronze coin and pieces of a

bronze blade, possibly from the bronze vase within the Funerary urn 1. Alongside these were also found a stone spindle whorl and a bronze knob.

Pyre 2.

It was found at the same depth (-0.60 m) as the bottom of Funerary urns 1 and 2, to the north-west.

Pyre 3 (Pl. 32).

It was found between Graves 1 and 3 and it contained groups of intact vases, mainly lekythoi, pottery sherds, three conical loom weights, with painted ivy leaves, and three bronze knobs.

The remains of an inhumation with shattered bones and two circular clay tablets were found southeast of the pyre.

Under the pyre layer there were two or three more graves.

49. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 18). Inventory no. 962. Pyre 3. H. 0.089 m. Foot peeled in part and mended.

Cf. *Agora* XXIII, 219, no. 930, pl. 82. Cf. above, no. **30**.

Disc shaped foot. Chariot to right at the gallop, past a goal post. In the field, branches with fruit. Above, two rows of dots. On the shoulder: "rays"; above, tongue pattern.

Class of Athens 581, ii.

Early 5th century B.C.

50. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 19). Pyre 3. Inventory no. 963. P.H. 0.117. Missing foot and lower part of the body. Scene very peeled.

Cf. *Agora* XXIII, 227, no. 1002, pl. 83, 234, no. 1075, pl. 85.

Disc shaped foot. Man (?) stands to the right, holding a lyre. On each side is a figure (woman?) seated on an okladias facing inward, with hand raised. On the left, standing figure. In the field, branches with fruit. Above, black-glazed line. On the shoulder: "rays"; above, tongue pattern.

Class of Athens 581, ii.

Early 5th century B.C.

51. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 20). Inventory no. 964. Pyre 3. H. 0.142 m. Broken and mended.

Cf. *Agora* XXIII, 234, no. 1079, pl. 85; Beazley 1971, 245.

Disc shaped foot. Between eyes, man (Dionysos?) sits to the right on an okladias, holding a *kantharos*. In the field, branches.

The Class of Athens 581, ii: the Kalinderu Group.

Early 5th century B.C.

52. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 21). Inventory no. 965. P.H. 0.105 m. Pyre 3. Broken and mended. Missing rim, handle, shoulder, and upper part of body. Foot peeled in parts.

Cf. *Agora* XXIII, 219, no. 930, pl. 82. Cf. above, no. **30**.

Chariot to right at the gallop, past a goal post. In the field, branches with fruit. Above the figures, key pattern to right. On the shoulder: "rays".

The Class of Athens 581, ii.

Early 5th century B.C.

53. BLACK-FIGURED PLATE (Fig. 22). Inventory no. 967. Pyre 3. H. 0.030 m; Diam. 0.190 m. Broken and mended. Missing parts of rim restored.

Cf. Callipolitis-Feytmans 1974, pl. 53:8; 74:7 (animals on rim); *Agora* XII, 144–45.

On rim, animals, boar, lion. On the right, man (Dionysos) to the right reclining on *askos*. On the left, also reclining and leaning to the man, woman (Ariadne?). In the field, tree with branches bearing fruit. White: woman's flesh, fruit, on the left and right of figures.

Plates in general, although common in the Late Archaic period, become particularly common after 480 B.C., and even more in late 5th century and 4th century B.C. reaching the Hellenistic times.

525–475 B.C.

54. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 23). Inventory no. 968. Pyre 3. H. 0.112 m. Broken and mended. Missing parts of body, shoulder and handle.

Cf. *Agora* XXIII, 223, no. 968.

Heracles and the Lion of Nemea. Heracles, with his club in his right hand, seizes the lion round its neck and shoulders and brings it down on one knee. Above, hangs the hero's cloak. In the field, branches with fruit. Above the figures, key pattern to the right. On the shoulder: "rays"; above, tongue pattern.

Class of Athens 581, ii (Beazley 1971, 232); Manner of the Haimon Painter.

Early 5th century B.C.

55. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 24). Inventory no. 969. Pyre 3. H. 0.137 m. Broken and mended. Missing parts restored.

Cf. *Agora* XXIII, 219, no. 930, pl. 82. Cf. above, no. 30.

Chariot to right at the gallop. In the field, branches with fruit. Above the figures, key pattern to right. On the shoulder: "rays"; above, tongue pattern.

Class of Athens 581, ii.

Early 5th century B.C.

56. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 25). Inventory no. 971. Pyre 3. P.H. 0.10 m. Rim, part of body, neck, handle, lower body and foot missing.

ABV 539–83; cf. *Agora* XXIII, 246, no. 1188, pl. 87. *Kerameikos* VII2, 14, no. 15.2, pl. 8 (dating to ca. 480–470 B.C.), 26, no. 63.1, pl. 16 (dating to ca. 470 B.C.); cf. Haimon Painter *lekythoi*: *ABL*, 4–5 a–c; Panvini and Giudice 2004, 294, no. F51 (500–475 B.C., with further references). The charioteer bears comparison with a male figure on a *diphros* on a black-figure *lekythos* in Marathon, which has been attributed to the Haimon Group and dates to 480–470 B.C.: *CVA Greece* 7, 35–6, pl. 15:1–3, fig. 17. For the subject and its origin from scenes of warrior's departure cf. Lemos 2007, 75–6.

Chariot to right. On the left side of the team, one woman to right and one more figure, with two crossing oblong objects, possibly weapons, between them. In front of the team, a woman seated on an okladias to left. Above, a dot band. On the shoulder: "rays"; above, tongue pattern.

Manner of the Haimon Painter.

Ca. 490–470 B.C.

57. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 26). Inventory no. 972. H. 0.10 m. Pyre 3. Broken in two and mended. Handle missing.

Cf. *Agora* XXIII, 223, no. 968; Beazley 1971, 232.

Heracles and the Lion of Nemea. Heracles, with his club in his right hand, seizes the lion round its neck and shoulders and brings it down on one knee. Above, hangs the hero's cloak. In the field, branches with fruit. Above the figures, key pattern to the right. On the shoulder: "rays"; above, tongue pattern.

Class of Athens 581, ii; Manner of the Haimon Painter.

Early 5th century B.C.

58. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 27). Inventory no. 973. H. 0.163 m. Pyre 3. Broken and mended. Missing parts restored.

Cf. *Agora* XXIII, 215, no. 890, pl. 80; *ABV* 716, no. 97 *bis*; cf. above, no. **32**.

Maenad to right looking around. On the right and left, a satyr to right, the one on the right looking around. In the field, branches with fruit. On the shoulder: hanging lotus buds with dots in the interstices; above, tongue pattern. Red: beards; tails; dots on drapery; line below scene. White: woman's flesh.

The Class of Athens 581, I.

Ca. 500–490 B.C.

59. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 28). Inventory no. 974. H. 0.155 m. Pyre 3. Broken and mended. Missing parts restored. Foot in two degrees.

Cf. *CVA The Netherlands* 4, 58–9, pl. 98:7–9; also cf. black-figured *lekythoi* from Kerameikos cemetery, on which there is a seated male (Dionysus) or female figure in the center framed on either side by a woman on a donkey. They are attributed to Haimon Group and date to 480/70 B.C.: Knigge 1976, 117–18, ns. 117:8–10, pl. 16:3. Usually women on donkeys are identified with maenads: Gropengiesser 1970, 62, pl. 175: 7, 8; *CVA Greece* 10, 76–7, pl. 55:1–2 (with further bibliography on maenads in Attic vases).

On the body of the vase, undefined scene, which is framed on either side by a maenad (?) on a horse. In the field, branches with fruit. Above the figures: key pattern to right.

Manner of the Haimon Painter.

480–470 B.C.

60. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 29). Inventory no. 975. H. 0.155. Pyre 3. Broken and mended.

Cf. *Agora* XXIII, 219, no. 930, pl. 82; cf. above, no. **30**.

Disc foot. Chariot to right at the gallop, drawn by two horses. Blobs in the field. Above figures, two rows of dots. On the shoulder: "rays"; above, tongue pattern.

The Class of Athens 581, ii

Early 5th century B.C.

61. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 30). Inventory no. 976. H. 0.130 m. Pyre 3. Handle and neck broken and mended. Foot peeled in part.

Cf. *Agora* XXIII, 215, no. 890, pl. 80.

Three standing (?) figures. In the field, branches with fruit. Above the figures: key pattern to right. On the shoulder: "rays"; above, tongue pattern.

The Class of Athens 581, ii.

Ca. 500–490 B.C.

62. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 31). Inventory no. 977. H. 0.155 m. Pyre 3. Broken and mended. Missing parts restored. Disc foot.

ABV 542, no. 97; cf. *Agora XXIII*, 245, no. 1181, pl. 87.

Fight. A warrior, dressed in a short chiton and a helmet, moves to right confronting another, also dressed in a short chiton and a helmet. Each carries a shield in profile. Behind the two is a third warrior, naked, lying on the ground, very poorly preserved. Possibly the warriors can be identified with Aias, Hector and Patroklos, respectively. Above, net pattern. On the shoulder: “rays”; above, tongue pattern.

Manner of the Haimon Painter.

Ca. 490–470 B.C.

63. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 32). Inventory no. 979. H. 0.115 m. Pyre 3. Broken and mended.

Cf. *Agora XXIII*, 218, no. 918, pl. 81.

Two amazons leading their horses to right. In the field, branches with fruit. On the shoulder: “rays”; above, tongue pattern.

The Class of Athens 581, ii.

Ca. 500–490 B.C.

64. BLACK-FIGURED CUP, TYPE B (Fig. 33). Inventory no. 981. H. 0.078 m.; Diam. at lip 0.198 m. Pyre 3. Broken and mended. Missing parts restored.

Cf. cup, type B from Ancient Agora with a scene of Dionysiac thiasus with satyrs and a maenad. This cup is attributed to the Painter of Elaious I and dates to the early 5th century B.C.: *Agora XXIII*, 310, no. 1780, pl. 113.

Interior, man (?) standing, hard to discern because glaze is peeled. A. a maenad on a donkey to right, between dancing satyrs, to the right one more maenad on a donkey to right and one dancing satyr to right. B. the same, except for dancing satyr on the right who faces to left. In the field, a vine with grapes.

The Painter of Elaious I.

Early 5th century B.C.

65. BLACK-FIGURED CUP, TYPE A AND SUB-A (Fig. 34). Inventory no. 982. H. 0.075 m.; Diam. at lip 0.190 m. Pyre 3. Broken and mended. Missing parts restored.

Cf. *Agora XXIII*, 308–9, ns. 1769, 1775, pl. 113.

Interior, komast (half head missing) to right with a cloak over his left arm. A and B, on left, maenad on a donkey to right and Dionysos reclining to left on a couch, between satyrs. Under each handle, a leaf (?). In the field, a vine with grapes.

The Leafless Group.

Early 5th century B.C.

66. BLACK-FIGURED CUP, TYPE A AND SUB-A (Fig. 35). Inventory no. 983. H. 0.074 m; Diam. at lip 0.205 m. Pyre 3. Broken and mended. Missing parts restored.

Cf. *Agora XXIII*, 308–9, ns. 1769, 1775, pl. 113. Cf. above, no. **64**.

Interior, komast to right with a cloak over his left arm. A and B, very peeled, dancing satyrs.

Early 5th century B.C.

67. BLACK-FIGURED CUP, TYPE A AND SUB-A (Fig. 36). Inventory no. 984. H. 0.077 m; Diam. at lip 0.196 m. Pyre 3. Broken and mended. Missing part of body.

Cf. (satyr in the interior) *Agora XXIII*, 310, no. 1779, pl. 113; cf. above, no. **64**.

Interior, satyr dancing to right with left arm raised. A and B, dancing satyrs, maenads and a sphinx at each handle on the side. Small amounts of figures are missing. In the field, a vine with grapes.

Early 5th century B.C.

68. BLACK-FIGURED CUP, TYPE A AND SUB-A (Fig. 37). Inventory no. 985. H. 0.082 m; Diam. at lip 0.200 m. Pyre 3. Broken and mended. Missing parts restored except handles.

Cf. above, no. **64**.

Interior, komast to left with a cloak over his left arm. A and B, Dionysos sitting to the right on *okladias*, to the left standing maenad to the right and the two of them between satyrs dancing to right. In the field, a vine with grapes.

Early 5th century B.C.

69. BLACK-FIGURED CUP, TYPE SUB-A (Fig. 38). Inventory no. 986. H. 0.075 m; Diam. at lip 0.202 m. Pyre 3. Broken and mended. Missing parts restored.

Cf. *Agora XXIII*, 279, no. 1486, pl. 100 (The Theseus Painter, ca. 500 B.C.); *CVA Greece* 7, 44–5, no. K 228, pl. 23.

Interior, komast to right with a cloak over his left arm and cup in his right hand preparing for libation. A and B, komos. Two komasts to the right, the one on the left a youth carrying an amphora (?) in his arms. Another komast to the right is approaching a woman playing the cradle *kithara*. Then another youthful komast to the right playing the *aulos* and a bearded komast dancing to right, looking around. In the field, branches with fruit. The Leafless Group.

500–480 B.C.

70. BLACK-FIGURED CUP, TYPE SUB-A (Fig. 39). Inventory no. 987. H. 0.075 m; Diam. at lip 0.188 m. Pyre 3. Broken and mended. Missing parts restored.

Cf. *CVA Greece* 7, 44–5, no. K 228, pl. 23; for similar subject, see *Agora XXIII*, 282, no. 1502, pl. 102.

Interior, youth running to right with a cloak over his left arm. A and B, the Struggle for the Tripod. On each side, Apollo with a cloak over his arm holding the legs of the tripod as Heracles grasps the rings of the cauldron with club raised moves to right, looking around. In the field, a vine with grapes. The two of them between figures with *petasos* (Hermes) and one more dressed figure on the left.

The Leafless Group.

500–480 B.C.

71. BLACK-FIGURED CUP, TYPE SUB-A (Fig. 40). Inventory no. 988. Pyre 3. Large fragment of wall and rim.

Cf. *Agora XXIII*, 234, no. 1075, pl. 85 (Lekythos, The Class of Athens 581, ii: the Kalinderu Group, early 5th century B.C.).

Three seated figures to right on *okladias*. In the middle, possibly Dionysos dressed in a chiton and cloak, holding out his drinking horn. To the left, possibly Ariadne, holding a wreath.

Early 5th century B.C.

72. BLACK-FIGURED CUP, TYPE SUB-A (Fig. 41). Inventory no. 989. Pyre 3. Fragment of wall and rim.

Cf. *Agora* XXIII, 234, no. 1075, pl. 85 (Lekythos, The Class of Athens 581, ii: the Kalinderu Group, early 5th century B.C.).

Seated figure to right on okladias. To the left, female figure walking to the right.

Early 5th century B.C.

73. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 43). Inventory no. 993. H. 0.168 m. Pyre 3 (?). Broken and mended. Foot and neck peeled in part.

Cf. above, no. 56.

Chariot to right. On the left side of the team, two women to right, with two crossing oblong objects, possibly weapons, in front of them. In front of the team, a woman seated on an okladias to left. Above, a dot band. On the shoulder: "rays"; above, tongue pattern.

Manner of the Haimon Painter.

Ca. 490–470 B.C.

74. BLACK-BODIED LEKYTHOS (Fig. 69). Inventory no. 966. H. 0.164 m. Pyre 3. Broken and mended. Missing parts of body and foot.

Cf. *Agora* XII, 314, no. 1116, pl. 38. Cf. above, no. 19.

Disc shaped foot. Neck inset from shoulder. Reserved: under foot and edge of foot, neck and adjoining part of handle, inner face of shoulder with petals and strokes in black.

Ca. 500 B.C.

75. DROOP CUP (Fig. 70). Inventory no. 980. H. 0.096 m; Diam. 0.172 m. Pyre 3. Broken and mended, missing parts restored.

Cf. *Agora* XII, 263, no. 397, pl. 19.

Glazed outside, the inside of the stem reserved.

550–525 B.C.

76. CORINTHIAN TYPE SKYPHOS (Fig. 71). Inventory no. 990. H. 0.055 m; Diam. 0.080 m. Pyre 3. Broken and mended with many missing parts.

Cf. *Agora* XII, 257, no. 309, pl. 14.

Flaring ring foot; bell handles. Reserved foot. Red glazed line above foot.

550–540 B.C.

77. RED-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 75). Inventory no. 970. H. 0.114 m. Pyre 3. Broken and mended. Part of handle missing. Rim and body peeled in parts.

Cf. *Agora* XXX, 261, no. 879, pl. 89.

Owl (?) to the right. Above, two rows of dots. On the shoulder: rays; above, tongue pattern.

3rd quarter of the 5th century B.C.

78. THREE SPINDLE WHORLS (Fig. 80). Inventory no. 978. A: H. 0.036 m.; Diam. 0.033 m. B: H. 0.039 m; Diam. 0.043 m. C: H. 0.031 m; Diam. 0.033 m. Pyre 3. Peeled in parts.

Cf. McClees 1933, 39.

A: Black-glazed. Reserved: line at bottom.

B: Black-glazed. Reserved: line at bottom.

C: Rows of dots and ivy leaves on body and bottom.

6th – 5th century B.C.

Pyre 4.

It was found between pithos Grave 10 and pithos Grave 8. It contained pottery sherds and two small lekythoi.

79. BLACK-FIGURED LEKYTHOS (Fig. 42). Inventory no. 992. P.H. 0.103 m. Pyre 4. Broken and mended. Missing lower part of body and part of lip.

Cf. above, no. 1.

Cylindrical shoulder lekythos. Secondary shape. Incisions. Concave foot. On shoulder, tongues and rays bordered by a black band. On body, three palmettes with interior details incised, alternating with three long black tongues and enclosed in three narrow white curved lines forming arcs. The palmettes rest upon a scale pattern with white dots at center of scales.

Class of Athens 581 ii, manner of the Haimon Painter/ the Megaira Painter.

475–450 B.C.

80. PATTERNED SQUAT LEKYTHOS (Fig. 72). Inventory no. 991. H. 0.086 m. Pyre 4. Broken and mended with missing parts of body, neck and lip.

Cf. *Agora* XII, 315, no. 1123, pl. 38, fig. 11; Mussche 1998, 68, no. 9, figs. 130–31; Parlama and Stampolidis 2000, ns. 217–18 (end of 5th century B.C.); similar vases from a grave at Kerameikos have been attributed to the same workshop and they all date to 430 B.C.: *Kerameikos* VII2, no. 400: 5–12.

Ring foot with concave moulding on inner face; plump body. Neck offset from shoulder. Two shallow grooves on the neck and two at junction of mouth and neck. Reserved: under foot and a band on the wall with a running dog pattern at the front, with a line above and a line below right round the body.

Ca. 425 B.C.

Pyre 5.

It surrounded pithos Grave 12 and it was more dense in its southern part. Inside it were found two bronze spiral wires, possibly earrings.

Pyre 6.

It was found under Grave 9 and contained pottery sherds.

There was one stone cist grave, made of vertical, large stone slabs. Six graves were tile covered, and of these two were not covered with roof tiles but with terracotta well rings. The largest number of burials, however – 8 in total – had been deposited in large vases, such as jars (pithoi), pithamphoras and amphoras.

DISCUSSION OF POTTERY

In this chapter, we present the types of pottery that appear in larger numbers in the cemetery of Agios Athanasios. Less frequent shapes are discussed in the commendation of the vessels above.

As in contemporary cemeteries in the region of Attica, in Agios Athanasios lekythoi⁶⁴ are the most common artifact in terms of grave gifts. This shape is the most persistent and wide spread during the 5th century B.C. Black-figured lekythoi are the most prevalent type, with black-bodied lekythoi following.⁶⁵

From the three known types of lekythoi,⁶⁶ the second type is the most common in the cemetery: in the vessels of this type, the shoulder is formed separately from the body.⁶⁷ Two of the lekythoi from the graves can be further identified as chimney lekythoi,⁶⁸ according to their shape and particularly the mouth. Such lekythoi were in general of smaller size than others and they made their appearance in the workshop of the Megaira Painter. This peculiar shape was not so appealing⁶⁹ and the only artists who specialized in their production were, apart from the Megaira Painter, the Haimon and the Emporion Painter. Lekythoi nos. **62** and **73** should be attributed to Haimon Painter, whose lekythoi are almost cylindrical and shoulders are sharp. The third type of lekythoi consists of squat lekythoi, which are here represented by one example, no.80. These lekythoi are characterized by a rounded belly.

As for the decoration of lekythoi, the most regularly featured among our finds are non-figural, pattern lekythoi with floral decoration, such as lekythoi nos. **1, 2, 3, 4, 7, 18, 27, 28, 31, 79**. These belong to a type of lekythoi, whose painters and workshops are well known to scholars.⁷⁰ Their massive production covers an extended period of time, possibly the whole 1st half of the 5th century B.C.,⁷¹ thus being contemporary with figured lekythoi and produced in the same workshops. It is assumed that a pattern lekythos with floral decoration must have cost less than the ones with figural scenes; therefore, the production of the latter must have been limited, for the additional reason that their subjects were not easily recognized in foreign markets. Pattern lekythoi with floral decoration and black-bodied lekythoi were quite popular, used for domestic needs and as funerary vessels in and outside Attica.⁷² Although in the present paper these lekythoi are attributed to the Haimon or the Megaira Painter, it is doubtful whether one workshop would be sufficient to meet the enormous demand that these vases had in the greatest part of the 5th century B.C., as has been attested through their large numbers and the remote areas in which they have been recovered.

Pattern lekythoi with floral decoration from the cemetery belong to the type where the palmettes are standing and are either single or double standing on a chain with a black blob in each link. This type has been attributed to the workshop of the Haimon or Megaira Painter, and dates to 480–450 B.C. They were widely spread in the Kerameikos cemetery as a grave gift in graves of the 1st half of the 5th century B.C.⁷³ In Palmer's classification

64 Vickers 1984, 95; Gill 1988, 737–38; Hoffmann 1988, 152; Morris 1997, 141–43.

65 On the development of black-figured lekythoi in burial context, see Gex 2014, 321–29, as well as the supplement of T. Mannack in *ABL*: Mannack 2005.

66 Richter and Milne 1935, 14–7; Kurtz 1975, 78.

67 *ARV*², 675.

68 *ABL*, 178–79; Kurtz 1975, 87.

69 Kurtz 1975, 87.

70 For further references on the shape, see above no. 1

71 For typical examples, see Kurtz 1975, 164, pl. 69:2, fig. 2:f; for floral lekythoi, see Haspels 1936, 185–89; *Corinth* XIII, 163–64 (Palmer Classes I, II, III); Kurtz 1975, 131–36, 153–54, pl. 69:2, 5; *Kerameikos* IX, 35; for further bibliography, see *CVA Greece* 10, 124–25.

72 Kurtz 1975, 131.

73 See, for instance, *Kerameikos* VII2, pl. 5:6 no. 3.3, pl. 6:5 no. 10.3, pl. 10:1 no. 24.3, pl. 11:1 no. 29.4, pl. 14:1 no. 54.3, 4, 2, 5, pl. 19:1 no. 73, 4–17. For further bibliography, see Parlama and Stampolidis 2000, 312, no. 314.

they belong to Class I.⁷⁴ The chain with blobs is a feature of the Class of Athens 581 and of Haimon Painter.⁷⁵

Another subject that is present in black-figured lekythoi of the cemetery is chariot scenes, as we see on lekythoi nos. **30, 49, 52, 55, 56, 60, 73**. The subject of chariot races is common in type III/2 of lekythoi,⁷⁶ which have been classified by Beazley as “Haimon Group”.⁷⁷ Haspels⁷⁸ has attributed chariot scenes to the workshops of Sappho and Diosphus and a few of them to the Haimon Painter. In general, the painters who prefer chariot racing scenes on lekythoi of the late black-figure vases and tend to develop their background are the Painters of Sappho and Gela and the Haimon Group.⁷⁹ Chariot racing scenes have been related to aristocratic ideals, especially of the 2nd half of the 6th century B.C., when they appear rather frequently. These scenes must have been preferred in archaic Athens, due to social and political structure.⁸⁰ The galloping did not necessarily indicate fast movement of horses in a chariot race, as is suggested by pictorial examples of different periods.⁸¹ The depiction of chariots standing still may indicate the moment before the beginning of the race, when the chariots that were going to compete marched in front of the viewers. The fact that most of the lekythoi with scenes of chariot races have been found in graves attributes a funerary character to these scenes.

The charioteers in our lekythoi belong to the group of chariot scenes of a quiet variation, with their back upwards, holding the reins straight and steady at the same height as the hands. In more dramatic versions, charioteers lean forward intensely, holding the reins loosely and bending one hand backwards.⁸² However, in lekythoi nos. **30, 60** and less in no. **55** the driver of the chariot appears to be bending a little bit forward. In Manakidou’s classification, our lekythoi with chariot racing scenes belong to group b, individual standing still racing chariots,⁸³ a category which first appeared in 540 B.C. All our scenes belong to an era that was not the heyday of chariot imagery; the 2nd half of the 6th century B.C. was characterized by standardized and rough black-figured chariot scenes, common on lekythoi, cups and other vases of small shapes. This trend is apparent after the beginning of the 5th century B.C. and is attributed to an effort to arouse the buyers’ interest; for this reason, artistic qualities are shrunk in favor of massive production. The most popular painters of such scenes were the Gela, Sappho, Marathon, Pholos and Haimon painters.⁸⁴

Several lekythoi in the present paper have been attributed to the Group of Athens 581.⁸⁵ Apart from most floral-patterned and chariot racing scenes that were noted above, to the same Group have been attributed lekythoi with *symposia* and Dionysiac scenes, such as nos. **29, 32, 50, 51, 58**, two lekythoi with Heracles and the Lion of Nemea, nos. **54, 57** and one with Amazons mounted on horses, no. **63**. The Group of Athens⁸⁶ (500–490 B.C.) produced a great number of small black-figured lekythoi. In its two subdivisions, (i) and (ii),⁸⁷ the painters of the Group show a preference to Dionysiac scenes,⁸⁸ with dancing Maenads being the favorite theme of the Marathon Painter.

74 *Corinth* XIII, 163–64; cf. lekythoi in the Archaeological Museum of Gela, of 490–480 B.C.: Panvini and Giudice 2003, 445–47, ns. pF16–pF26.

75 Kurtz 1975, 146.

76 As classified in *Kerameikos* IX, 35.

77 *ABV*, 538–71; *ABL*, 130–41, 241–49, 368.

78 *ABL*, 97.

79 Manakidou 1994, 44.

80 Manakidou 1994, 267–68; for the ideological background of chariot races compared to historical reality, see Manakidou 1994, 95–6.

81 Manakidou 1994, 35, 62–3.

82 Manakidou 1994, 65.

83 Manakidou 1994, 67.

84 Manakidou 1994, 270.

85 Boardman 1974, 171.

86 *ABV*, 487–506; for the Group of Athens 581, see also *Agora* XXIII, 229, no. 1022, pl. 83; Beazley 1971, 236.

87 *ARV*, 489.

88 *CVA* Greece 10, 117.

From this Group, it seems that most black-figured lekythoi from our cemetery can be attributed to Haimon Painter, whose work dates to the 1st quarter of the 5th century B.C.⁸⁹ He specialized in vases of small size, his lekythoi being quite slender, and not of very high quality.⁹⁰ In general, he adopts basic features of the Group of Athens 581, as, for instance, floral patterns, buds and rays⁹¹ on the shoulders, rough and draft sketching of the figures, branches with leaves in the form of dots in the background,⁹² double row of dots or meander to the right⁹³ or chess⁹⁴ above the scenes on his lekythoi⁹⁵. In women's faces the hair is distinguished from the face with an incised line, while few incised lines for the rough depiction of details is another feature of the painter. There are frequently incised lines on the glaze on the lower part of the body of the vase and they are almost entirely covered in white slip, the scene included. Regarding the floral lekythoi of the Painter,⁹⁶ they bear comparison with the lekythoi of Megaira Painter, in particular those with standing flowers on chains, continuing the old pattern of Group 581.

The Megaira or Beldam Painter⁹⁷ was active in the greatest part of the 2nd quarter of the 5th century B.C. and for certain he follows tendencies found in the workshop of Athena and Theseus Painters.⁹⁸ The last important group of black-figured vases that were produced in large quantities in Athens has been attributed to the Painter.⁹⁹ In our catalogue, in several cases it cannot be decided whether they were painted by Haimon or Megaira Painter.

Black-bodied lekythoi were numerous in our cemetery. This shape is represented by nos. **5, 19, 20, 34, 35, 74**. It has been accepted that black-bodied lekythoi were produced in the same workshops as black and red-figured as well as white lekythoi, and the decoration in secondary parts of the body, e.g. the shoulders, is similar to those.¹⁰⁰

Another shape that was recovered in the cemetery was some black-figured cups. They belong to two categories: one Droop Cup no. **75**, which is dated to the 2nd half of the 6th century B.C., and more of Type A/sub-A and B: nos. **64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72**, which are dated to the early 5th century B.C.¹⁰¹

Black-glazed skyphoi were also common in this cemetery, of both Corinthian¹⁰² (nos. **14, 45, 76**) and Attic¹⁰³ types (nos. **25, 36, 41, 43, 46**). Their main characteristic is that their greatest diameter was not significantly different from their height.¹⁰⁴ Their shape was standardized in the Late Geometric and Protoattic times and the changes they undergo through time, until the Late Classical times, are minor. With the form of kotyle they were very widespread in Corinth, until the end of the red-figured technique. In Athens, the shape was very popular in the period of red-figured vase, while a type with a narrower body and concave walls continued in the pottery of the Hellenistic times.

89 *ABL*, 130–41, 241–49, 368; *ABV*, 538–71; Boardman 1974, 149.

90 Kurtz 1975, 87.

91 Kurtz 1975, 9.

92 Haspels 1936, 90.

93 See, for instance, *CVA Sweden* 3, 71–3 pls. 30: 1–2.

94 See, for instance, *ABL*, 4–5 a–c.

95 Cf. *CVA Greece* 7, 72, pl. 40.

96 Kurtz, 1975, 146, 153–54.

97 Kurtz 1975, 18–20.

98 Kurtz 1975, 153.

99 *ABL*, 170–91, 266–69, 367; *ABV*, 518–37, 586–87; Boardman 1974, 150; Kurtz 1975, 9, 96, 113, 115.

100 Kurtz 1975, 115.

101 For further bibliography on the shape see catalogue.

102 Cf. *Agora* XII, 81–3, 257, no. 313, pl. 14 (for Corinthian type bowls), 86, pl. 17, 362; Boulter 1953, pl. 73:2; Knigge 1976, pl. 41,7.

103 Richter and Milne 1935, 26–8.

104 Kanowski 1984, 137–39.

CONCLUSIONS

Grave goods in our cemetery were the usual, such as lekythoi, black-figured outnumbering red-figured and white lekythoi, cups and other common shapes of the period, decorated by the known workshops and painters of Attic pottery of the period.

The dating of the pottery allows us to date the cemetery mainly to the first half of the 5th century B.C., with few vases dating from mid-6th century B.C. through the 3rd quarter of the 5th century B.C.

It is obvious from the elements of the cemetery described above that the excavated site in Agios Athanasios was only a small part of a much wider cemetery, which belonged to the inhabitants or *demotai* of the *demoi* of Paiania. It cannot be excluded that other parts of the cemetery, which have not been found as yet, could have dated to earlier or later periods, other than the ones mentioned above. However, it is clear that in the 4th century onwards, demotic cemeteries gave their place to family burial plots within *periboloi*.

In this paper, we tried to explore the significance of this token cemetery and contextualize it within the area of Mesogaia and Eastern Attica, despite its fragmentary state due to the limited area of excavation. The appearance of four terracotta figures, which have been preserved at a very good condition, distinguishes this cemetery in the context of already excavated cemeteries in the wider area. However, in general, this cemetery has some resemblance to other Attic cemeteries of the same period in terms of mortuary features and grave goods. This was made obvious through comparing individual practices in this cemetery with others in the area of Southeastern Attica, such as the variety of grave structures, urns and amphora burials, tile graves, simple pits and rectangular cist graves, typical features of the period in question, along with co-existence of cremation burials.

Therefore, examination of this cemetery, or part of cemetery to be more precise, contributes to the study of burial practices in the area, of ancient *demes* in the area of Mesogaia and of the development of Attic pottery in Archaic and Classical times.

ACKNOWLEDGEMENTS

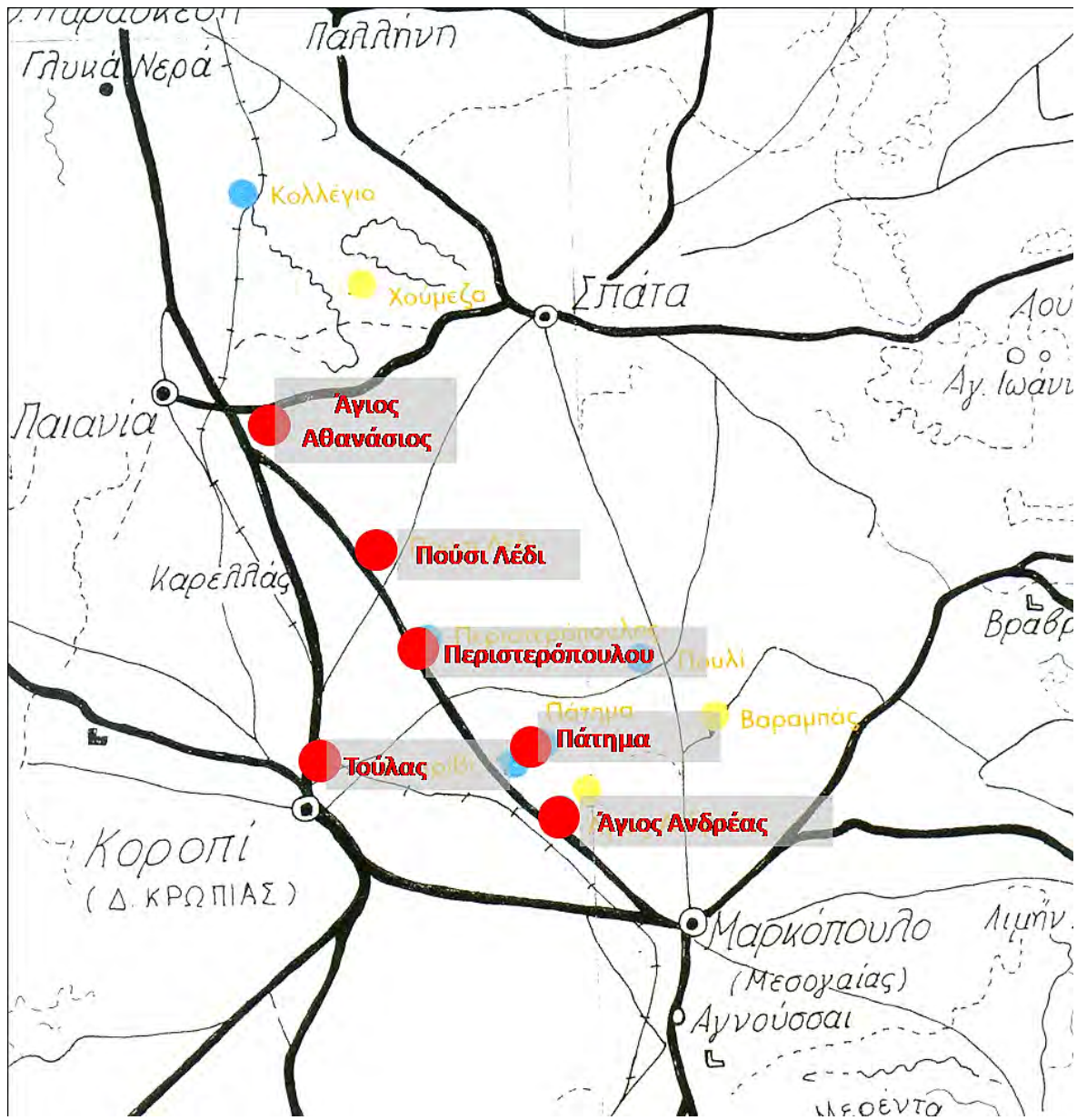
I should like to express my gratitude to O. Kakavogianni for the permission to study the pottery from these sites. The results of this study along with the examination of burial customs in Eastern Attica are presented in Galiatsatou 2015; 2019. I thank the supervisor of my Ph.D. dissertation, Professor Anna A. Lemos, Dr. P. Themelis for granting the permission to study the material and I. Psychogiou-Andreou for supplying the excavation data. I owe much to the staff of the Ephorate of Eastern Attica and former Director Eleni Andrikou in particular.

BIBLIOGRAPHY

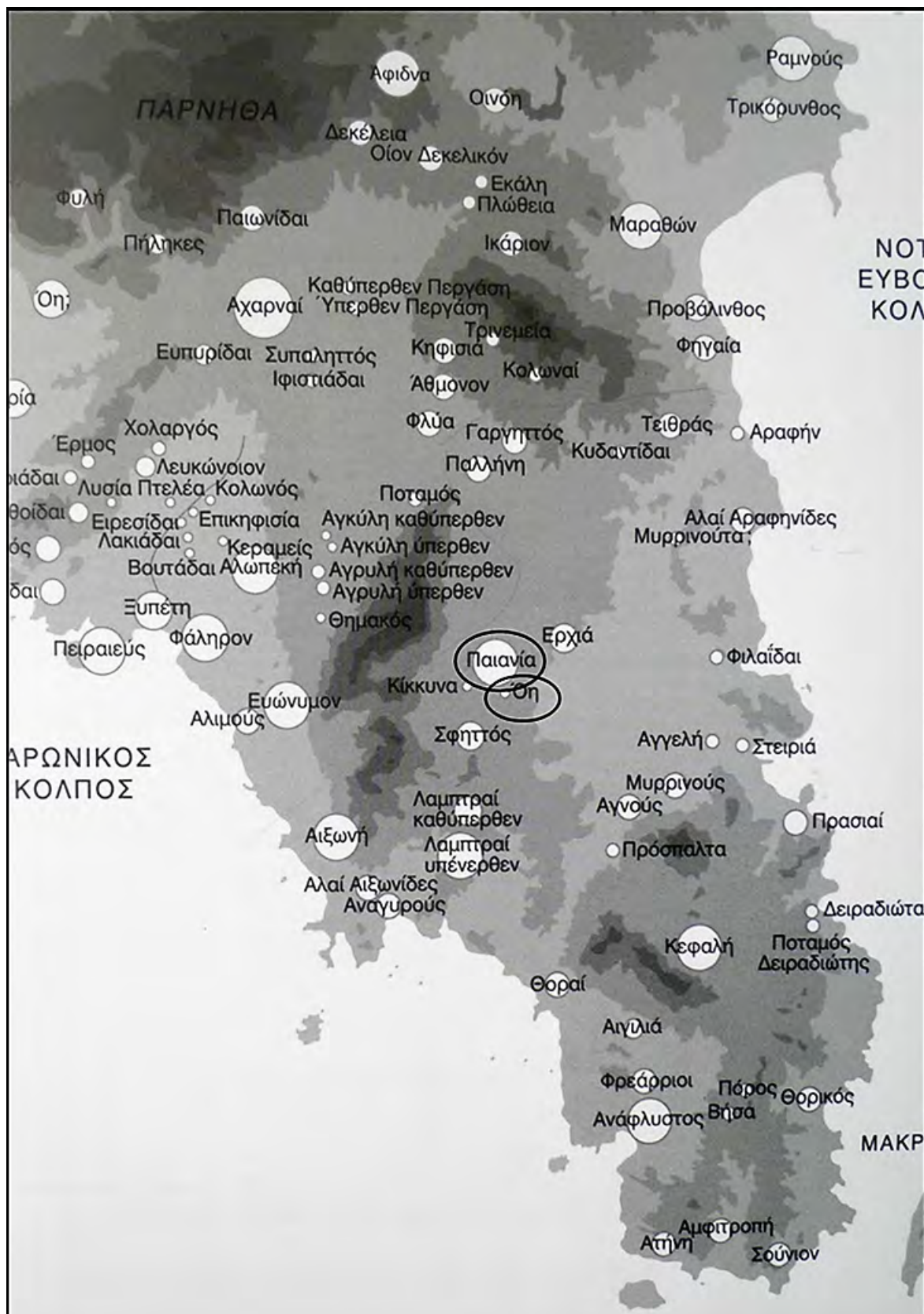
- Alexandridou, A.F. 2008. "Athens versus Attika: Local Variations in Funerary Practices during the Late Seventh and Early Sixth century B.C." In *Essays in Classical Archaeology for Eleni Hatzivassiliou 1977–2007*, edited by D. Kurtz, 65–72. Oxford: British Archaeological Reports Oxford Ltd.
- Anetakis, M., E. Syrianou, M. Kontopanagou, A. Petrou, E. Palaiokosta, I. Dovinou, and K. Papathanasiou 2009. "Νεκροταφεία και Ταφικοί Περιβολοί, Χθόνιο Ιερό και Κτίριο με Ανδρώνα στη Μερέντα." In *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το Έργο μιας δεκαετίας, 1994–2003. Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα, 18–20 Δεκεμβρίου 2003*, edited by V. Vasilopoulou, 189–204. Athens: Pneumatiko Kentro Dimou Markopoulou.
- Bakir, G. 1981. *Sophilos*. Mainz: von Zabern.
- Beazley, J.D. 1971. *Paralipomena. Additions to Attic Black-Figure Vase-Painters and to Attic Red-Figure Vase-Painters*. Oxford: Clarendon Press.
- Boardman, J. 1974. *Athenian Black Figure Vases: a Handbook*. London: Thames & Hudson.
- Boulter, C. 1953. "Pottery of the Mid-fifth Century from a Well in the Athenian Agora." *Hesperia* XXII:59–115.
- Callipolitis-Feytmans, D. 1974. *Les Plâtes Attiques à Figures Noires*. Paris: de Boccard.
- Carpenter, T.H. 1997. *Dionysian Imagery in Fifth-Century Athens*. Oxford: Clarendon Press.
- Chatzisotiriou, G.D., 1990. *Λεύκωμα Παιανίας: 3000 χρόνια Ιστορικής Πορείας*. Paiania: Dimos Paianias.
- Closterman, W. 1999. "The Self-Presentation of the Family. The Function of Classical Attic Peribolos Tombs." Ph.D. diss., Johns Hopkins University, Ann Arbor, University of Michigan.
- Coldstream, J.N. 1968. *Greek Geometric Pottery*. London: Methuen.
- Curtius, E., and J.A. Kaupert 1883. *Karten von Attika, Heft II Erläuternder Text*. Berlin: Dietrich Reimer.
- Daux, G. 1958. "Notes de Lecture." *BCH* 82:358–67, 637–43.
- Dimakis, N. 2016. *Social Identity and Status in the Classical and Hellenistic Northern Peloponnese: the Evidence from Burials*. Oxford: Archaeopress.
- Doumas, C., ed. 2001. *Mesogaia. History and Culture of Mesogeia in Attica*. Athens: Athens International Airport S.A. "Eleftherios Venizelos".
- Dova, A. 2010. "Πρόσφατες Αρχαιολογικές Έρευνες στα Καλύβια Αττικής." In *Πρακτικά II' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Παιανία 29–31 Οκτωβρίου & 1–2 Νοεμβρίου 2008*, 81–93. Kalyvia Thorikos: Etairia Meleton Notioanatolikis Attikis.
- Galiatsatou, P. 2015. "Κεραμική και Ταφικά Έθιμα από Δημοτικά και Οικογενειακά Νεκροταφεία στη Μεσογαία. Συμβολή στη Μελέτη των Νεκροταφείων της Ανατολικής Αττικής." Ph.D. diss., National and Kapodistrian University of Athens.
- . 2018. "Κεραμική και Ταφικά Έθιμα από Δημοτικά και Οικογενειακά Νεκροταφεία στη Μεσογαία." In *Πρακτικά ΙΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Λαύριο 18–22 Νοεμβρίου 2015*, 265–80. Kalyvia Thorikos: Etairia Meleton Notioanatolikis Attikis.
- . 2019. "Mortuary Practices in the Ancient Rural Demoi of Southeastern Attica under the Light of Recent Evidence from Five Cemeteries in Mesogaia." In *Mortuary Variability and Social Diversity in Ancient Greece. Studies on ancient Greek death and burial*, edited by N. Dimakis and T.M. Dijkstra, 50–62. Oxford: Archaeopress.
- Garland, R. 1985. *The Greek Way of Death*. London: Cornell University Press.
- Gex, K. 2014. "Athens and the Funerary Lekythos." In *ΕΓΓΡΑΦΣΕΝ ΚΑΙ ΕΠΟΙΕΣΕΝ. Μελέτες Κεραμικής και Εικονογραφίας προς τιμήν του Καθηγητή Μιχάλη Τιβέριου, Θεσσαλονίκη*, edited by P. Valavanis and E. Manakidou, 321–29. Thessaloniki: University Studio Press.
- Gill, D.W.J. 1988. "Expressions of Wealth: Greek Art and Society." *Antiquity* 2:735–43.
- Gropengiesser, H. 1970. *CVA. Heidelberg, Universität 4, Deutschland 31, München*.
- Haspels, C.H.E. 1936. *Attic Black-figured Lekythoi*. Paris: E. de Boccard.
- Hoffmann, G. 1988. "La Jeune Fille et la Mort: quelques Steles à Épigramme." *Annali dell' Istituto universitario orientale (Napoli, Italia). Dipartimento di studi del mondo classico e del mediterraneo antico* 10:73–82.
- Kakavogianni, O. 1999. "Κορωπί." *ArchDelt* 54, Χρονικά: 111–6.
- . 2000. "Παιανία," *ArchDelt* 55, Χρονικά: 137–9.
- . 2001. "Η Μεσογαία κατά τους Γεωμετρικούς Χρόνους." In *Mesogaia. History and Culture of Mesogeia in Attica*, edited by C. Doumas, 68–73. Athens: Athens International Airport S.A. "Eleftherios Venizelos".
- . 2005. "Αναδρομή στην Ιστορία των Αρχαίων Δήμων της Δυτικής Μεσογαίας." In *Αττικής Οδού Περιήγηση*, edited by G. Steinhauer, 175–87. Athens: IDEA A.E.
- . 2009. "Τοπογραφία του Αρχαίου Δήμου του Μυρρινούντος." In *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το Έργο μιας δεκαετίας, 1994 – 2003. Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα, 18–20 Δεκεμβρίου 2003*, edited by V. Vasilopoulou, 477–78. Athens: Pneumatiko Kentro Dimou Markopoulou.

- _____. 2010. “Η περιοχή της Παιανίας κατά τους Προϊστορικούς και τους Αρχαίους χρόνους.” In *Πρακτικά ΙΓ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Παιανία 29–31 Οκτωβρίου & 1–2 Νοεμβρίου 2008*, 171–92. Kalyvia Thorikos: Etairia Meleton Notioanatolikis Attikis.
- Kakavogianni, O., and P. Galiatsou 2009. “Ο Αρχαίος Δήμος της Όης. Αττική Κεραμική από το Νεκροταφείο της Όης στο Κορωπί: οικόπ. Κ. Τούλα.” In *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το Έργο μιας δεκαετίας, 1994–2003. Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα, 18–20 Δεκεμβρίου 2003*, edited by V. Vasilopoulou, 399–422. Athens: Pneumatiko Kentro Dimou Markopoulou.
- Kakavogiannis, E. 2003. “Ο Δήμος Μυρρινούς και οι Αρχαιολογικές Έρευνες στον Νέο Ιππόδρομο και το Ολυμπιακό Ιππικό Κέντρο στην Μερέντα Μαρκοπούλου.” In *Αρχαιολογικές Έρευνες στην Μερέντα Μαρκοπούλου στον Χώρο Κατασκευής του Νέου Ιπποδρόμου και του Ολυμπιακού Ιππικού Κέντρου*, edited by O. Kakavogianni, 577–91. Athens: Organismos Diexagosis Ippodromion Ellados.
- Kaltsas, N. 1998. *Ακανθος Ι. Η Ανασκαφή στο Νεκροταφείο κατά το 1979*. Athens: Ministry of Culture.
- Kanowski, M.G. 1984. *Containers of Classical Greece: a Handbook of Shapes*. Queensland: University of Queensland Press.
- Karoglou, K. 2016. *The Collection of Greek Terracotta Figurines at the Metropolitan Museum of Art. Les Carnets de l'ACoSt* 14/2016.
- Kerameikos IX. Knigge, U. 1976. *Der Südhügel, Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen IX*. Berlin: De Gruyter.
- Knigge, U. 1990. *Ο Κεραμικός της Αθήνας. Ιστορία, Μνημεία, Ανασκαφές*. Translated by A. Seirli. Athens: Krini.
- Kurtz, D.C. 1975. *Athenian White Lekythoi*. Oxford: Clarendon Press.
- _____. 1984. “Vases for the Dead, an Attic Selection 750–400 B.C.” In *Ancient Greek and Related Pottery. Proceedings of the International Vase Symposium in Amsterdam, 12–15 April 1984*, edited by H.A.G. Brijder, 314–28. Amsterdam: Allard Pierson Museum.
- Kurtz, D.C., and J. Boardman. 1994. *Έθιμα ταφής στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο*. Athens: Kardamitsa.
- Lazaridis, D. 1968. “Ειδήσεις εξ Αττικής. Μυρρινούς (Μερέντα).” *AAA* I: 31–3.
- Lemos, A.A. 2007. *CVA, Rhodes Archaeological Museum, Attic Black-Figure Greece 10*, Athens.
- Manakidou, E. 1994. *Παραστάσεις με Άρματα. 8ος – 5ος αι. π.Χ.* Athens: Kardamitsa.
- Mannack, T. 2005. *Haspels Addenda. Additional References to C.H.E. Haspels, Attic Black-Figured Lekythoi*. Oxford: British Academy.
- Martina, A. 1968. *Solon*. Rome: In aedibus Athenaei.
- Mastrokostas, E. 1996. “Επιστήματα εκ Μυρρινούντος.” In *Χαριστήριον εις Αθανάσιον Ορλάνδον*, τόμος Γ, 281–99. Athens: I en Athinais Archaeologiki Etairia.
- McClees, H. 1933. *The Daily Life of the Greeks and Romans: as Illustrated in the Classical Collections*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Mersch, A. 1996. *Studien zur Siedlungsgeschichte Attikas von 950 bis 400 v. Chr.* Frankfurt: Peter Lang AG.
- Mexi, M., and K. Douni, 2015. “Αρχαίος Δήμος Παιανίας Υπένερθεν, Νεώτερα Ανασκαφικά Δεδομένα.” In *Πρακτικά ΙΕ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Κορωπί (17–20 Οκτωβρίου 2013)*, 84–93. Kalyvia Thorikos: Etairia Meleton Notioanatolikis Attikis.
- Michailidi, P., I. Spiliotakopoulou, and I. Tsonos 2010. “Παλαιά και Νέα Ευρήματα από την Ευρύτερη Περιοχή της Κερατέας.” In *Πρακτικά ΙΓ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Παιανία 29–31 Οκτωβρίου & 1–2 Νοεμβρίου 2008*, 105–18. Kalyvia Thorikos: Etairia Meleton Notioanatolikis Attikis.
- Morris, I. 1987. *Burial and Ancient Society: the Rise of the Greek City-State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 1997. *Ταφικά Τελετουργικά Έθιμα και Κοινωνική Δομή στην Κλασική Αρχαιότητα*. Heraklion: Panepistimiakes Ekdoseis Kritis.
- Mussche, H.F. 1998. *Thorikos. A Mining Town in Ancient Attika*. Ghent: Comité des fouilles belges en Grèce.
- Mussche, J.F., J. Bingen, J. Servais, R. Paepe, and T. Hackens 1963. *Thorikos 1963. Rapport préliminaire sur la premiere campagne des fouilles*. Brussels: Comité des fouilles belges en Grèce.
- Mylonas, G.E. 1975. *Το Δυτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνος Α – Γ*. Athens: I en Athinais Archaeologiki Etairia.
- Osborne, R. 1996. “Classical Landscape Revisited.” *Topoi* 6/1: 49–64.
- Panvini, R., and F. Giudice, eds. 2004. *TA ATTIKA. Veder Greco a Gela ceramiche Attiche figurate dall' antica colonia. Gela, Siracusa, Rodi*. L'Erma di Bretschneider.
- Papadimitriou, I. 1961. *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1960*. Athens: I en Athinais Archaeologiki Etairia.
- Papathanasiou, N., and A. Tsaravopoulos 2013. “Συνήθειες και έθιμα ταφής στο αρχαίο νεκροταφείο της ‘Φοινικιάς’ Δήμου Σαρωνικού.” In *Πρακτικά ΙΔ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Καλύβια Θορικού Αττικής, 6–9 Οκτωβρίου 2011*, 37–48. Kalyvia Thorikos: Etairia Meleton Notioanatolikis Attikis.
- Parlama, L., and N. Stambolidis, 2000. *Η Πόλη κάτω από την Πόλη: Ευρήματα από τις Ανασκαφές του*

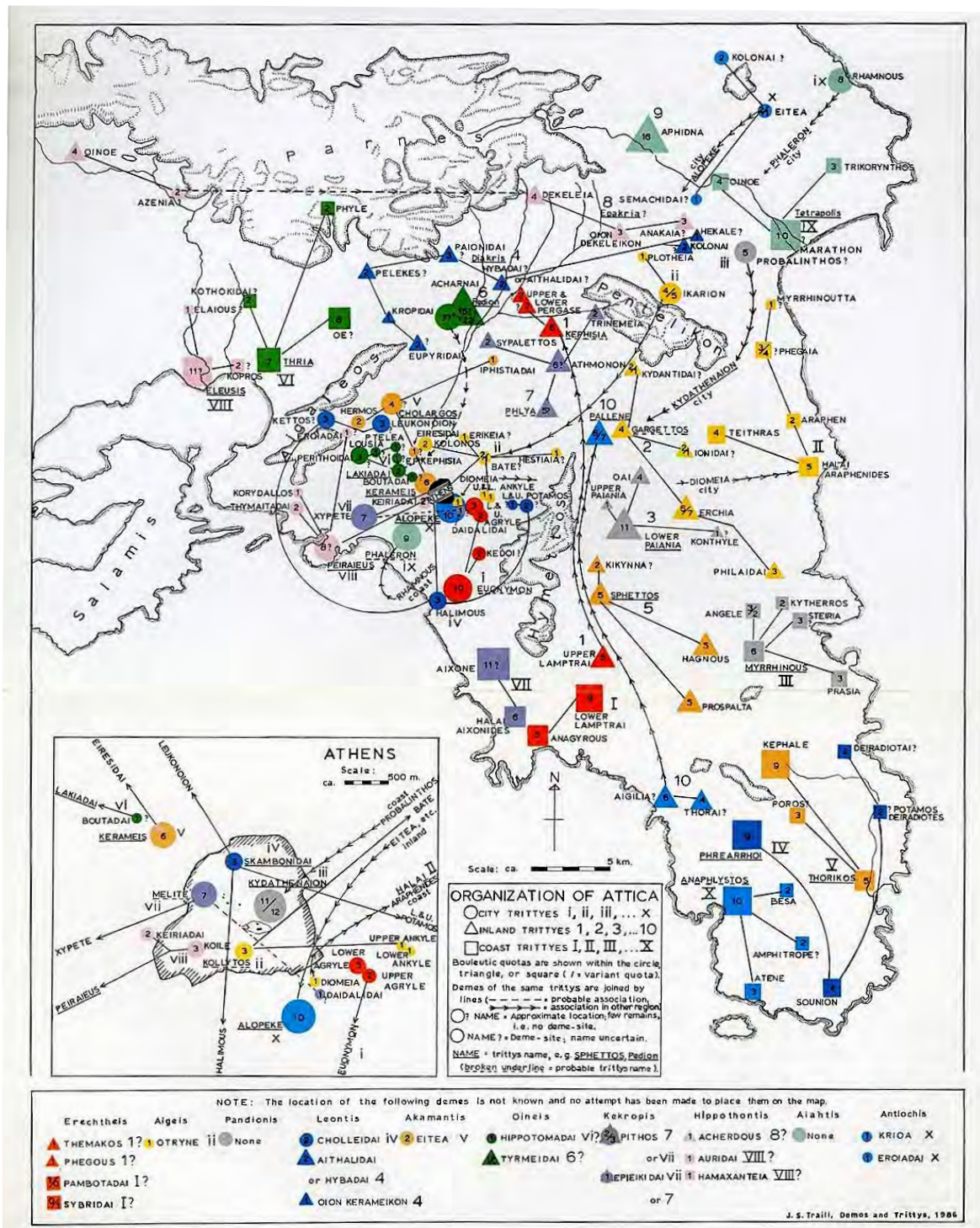
- Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών. Athens: Karon.
- Pelekidou, S. 1916. “Ανασκαφή Φαλήρου.” *ArchDelt* 1916: 13–64.
- Petritaki, M. 1982. “Παιανία.” *ArchDelt* 37:59–60.
- M. Petropoulakou, and A. Pentazos 1973. *Αττική, Οικιστικά Στοιχεία – Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις* 21. Athens: Athens Center of Ekistics.
- Richter, G.M.A. 1953. *The Metropolitan Museum of Art. Handbook of the Greek Collection*. Cambridge: Harvard University Press.
- Richter, G.M.A., and M.J. Milne 1935. *Shapes and Names of Athenian Vase*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Ruschenbusch, E. 1966. *Solonos Nomoi. Die Fragmente des solonischen Gesetzeswerkes mit einer Text- und Überlieferungsgeschichte*. Historia, Einzelschriften 9. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- Schlörb-Vierneisel, B. 1966. “Eridanos Nekropole.” *AM* 81: 4–111.
- Simantoni-Bournia, E. 1988. *Αττικά κλασικά επιτύμβια ανάγλυφα. Σημειώσεις για τους Φοιτητές του Ιστορικού – Αρχαιολογικού Τμήματος*. Athens: Kardamitsa.
- Steinhauer, G. 1984. “Έρευνα Χώρου Αεροδρομίου Σπάτων.” *ΠΑΕ* 1982:123–26.
- . 1994. “Παρατηρήσεις στην Οικιστική Μορφή των Αττικών Δήμων.” In *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy: Proceedings of an International Conference Celebrating 2500 Years since the Birth of Democracy in Greece, held at the American School of Classical Studies at Athens, December 4–6, 1992*, edited by W.D.E. Coulson, 175–89. Oxford: Oxbow Monographs in Archaeology.
- . 2001. “Η Κλασική Μεσογαία, 5ος–4ος αι. π.Χ.” In *Μεσογαία. Ιστορία και Πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής*, edited by C. Doumas, 80–139. Athens: Athens International Airport S.A. “Eleftherios Venizelos.”
- . 2005. “Η Αττική Οδός από τον Κόμβο του Σταυρού έως τους Κόμβους Λεονταρίου και Παλλήνης.” In *Αττικής Οδού Περιήγηση*, edited by G. Steinhauer, 163–73. Athens: IDEA A.E.
- Stupperich, R. 1977. “Staatsbegräbnis und Privatgrabmal im klassischen Athen.” Ph.D. diss., Münster: Westfälische Wilhelms-Universität.
- Süsserott, H.K. 1968. *Griechische Plastik des 4. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main: L’Erma di Bretschneider.
- Themelis, P. 1970. “Λιόπεσι.” *ArchDelt* 1970:126–27.
- Trail, J. 1975. *The Political Organization of Classical Attica*, Hesperia Suppl. XIV. Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.
- . 1986. *Demos and Trittyes, Epigraphical and Topographical Studies in the Organization of Attica*, Toronto: Athenians, Victoria College.
- Tsaravopoulos, A. 1997. “Λαυρεωτική.” *ArchDelt* 52, Χρονικά:86–7.
- Tsaravopoulos, A., C. Tselios, K. Papathanasiou, A. Syrogianni, and F. Nezeri 2001. “Το Σωστικό Αρχαιολογικό Έργο στα Όρια του Δήμου Καλυβίων Θορικού.” In *Πρακτικά Η’ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Κερατέα Αττικής 30 Οκτωβρίου – 2 Νοεμβρίου 1997*, 179–202. Keratea: Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής.
- Valavanis, P. 2008. “Αθήνα.” In *Αρχαιολογία, Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, edited by A.G. Vlachopoulos, 128–49. Athens: Ekdoseis Melissa.
- Vickers, M. 1984. “The Influence of Exotic Materials on Attic White-Ground Pottery.” In *Ancient Greek and Related Pottery. Proceedings of the International Vase Symposium in Amsterdam, April 1984*, edited by H.A.G. Brijder, 12–15. Amsterdam: Allard Pierson Museum.
- Wehrli, F. 1949. *Die Schule des Aristoteles IV: Demetrios von Phaleron*. Basel: B. Schwabe.

Pl. 1. Map of Mesogaia area with six adjacent ancient cemeteries.

Pl. 2. Map of Southern Eastern Attica with the demes of Oe and Paiania noted.

Pl. 3. Map with ancient demes of Attica. Traill 1975, Map 1.

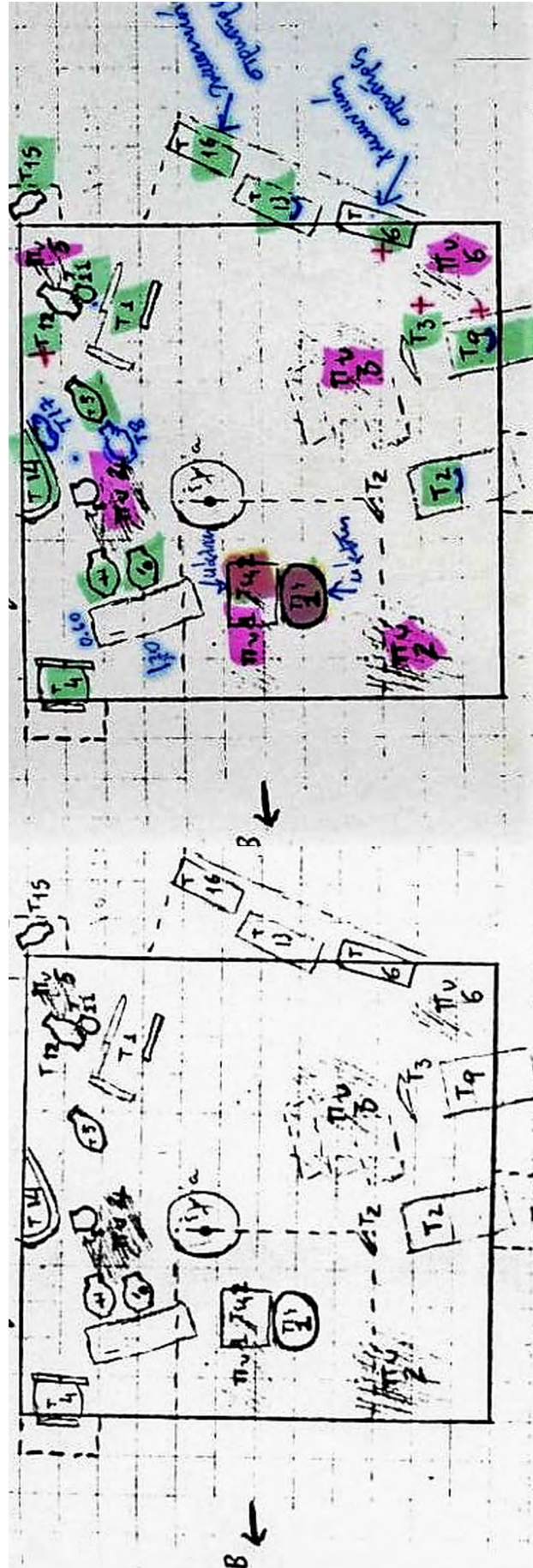
Pl. 4. Ancient cemetery of Pousi Ledi in Paiania. Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Pl. 5. Marble funerary lekythos from the cemetery of Pousi Ledi in Paiania. Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Pl. 6. Part of the cemetery in Agios Athanasios, Liopesti (Paiania). Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Pl. 7. Abstract of unpublished field notebook depicting the cemetery in Agios Athanasios, Liopesi (Patania).

Pl. 8. Graves 1 and 2. Agios Athanasios, Liopesi (Paiania). Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Pl. 9. Burial bronze urns. Cemetery of Toulas plot in Koropi. Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

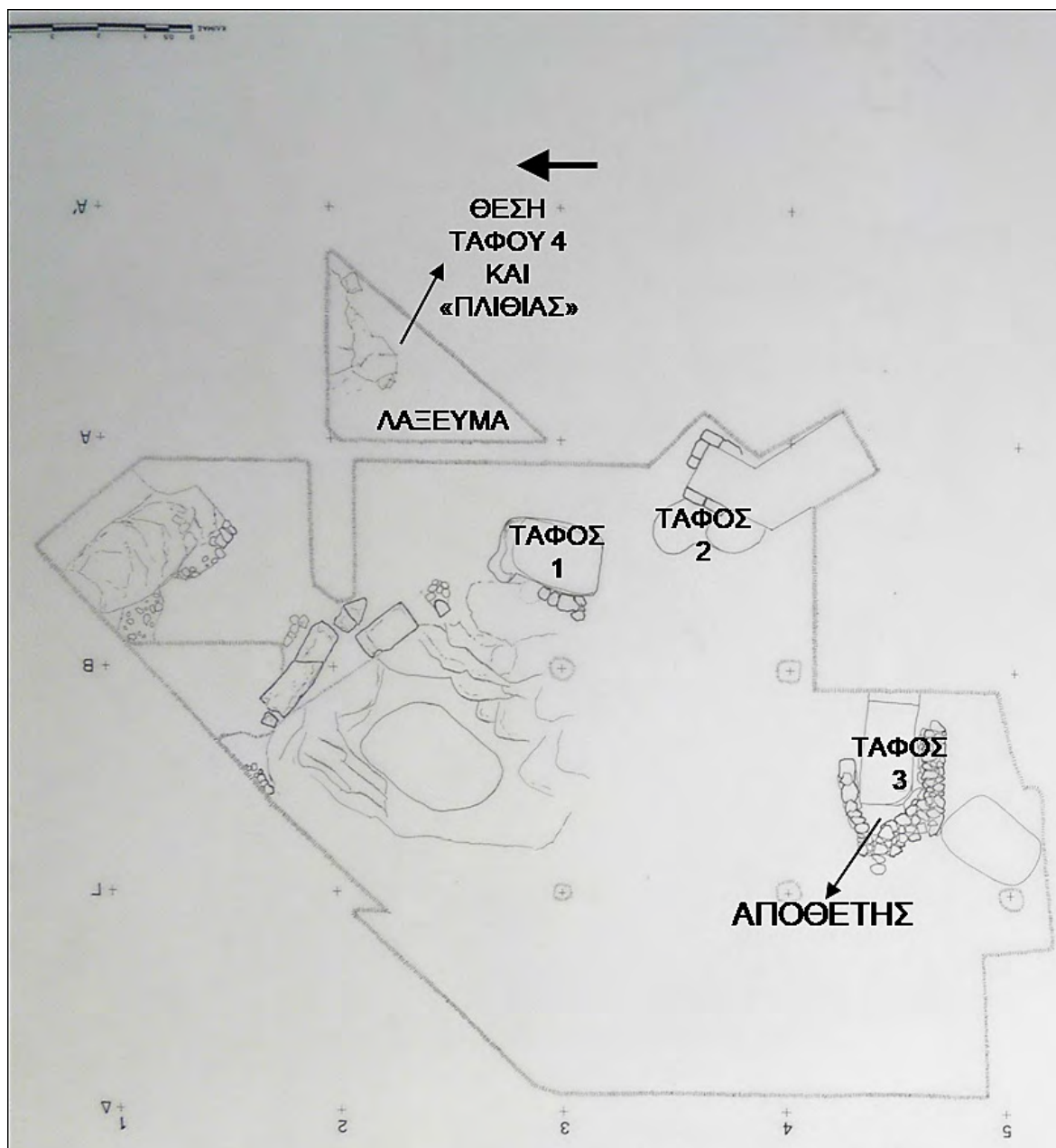
Pl. 10. Marble cist of bronze urn. Cemetery of Toulas plot in Koropi. Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Pl. 11. Tile grave. Cemetery of Toulas plot in Koropi. Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Pl. 12. Tile grave. Cemetery of Peristeropoulos plot in Paiania. Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Pl. 13. Plan of cemetery of Agios Andreas in Koropi.

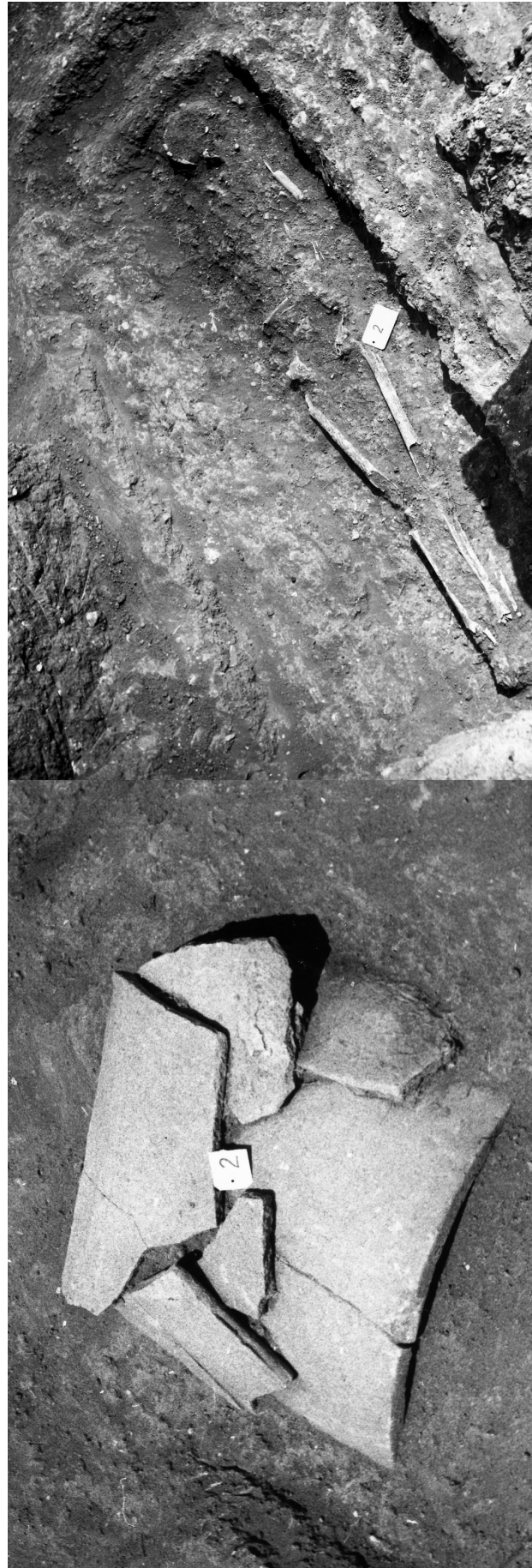
Pl. 14. Finds from offering pit. Cemetery of Pousi Ledi in Paiania. Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Pl. 15, Grave 1. Agios Athanasios, Liopesi (Paiania). Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

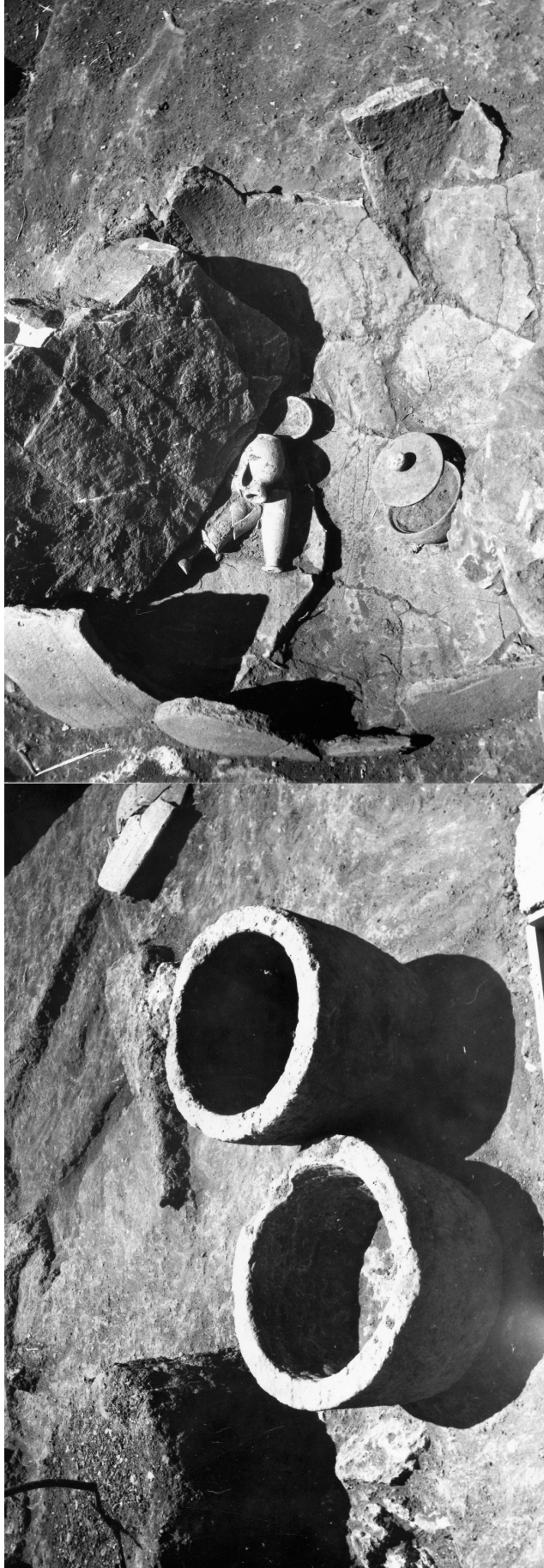
Pl. 16. Grave 1. Agios Athanasios, Liopesi (Paiania). Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

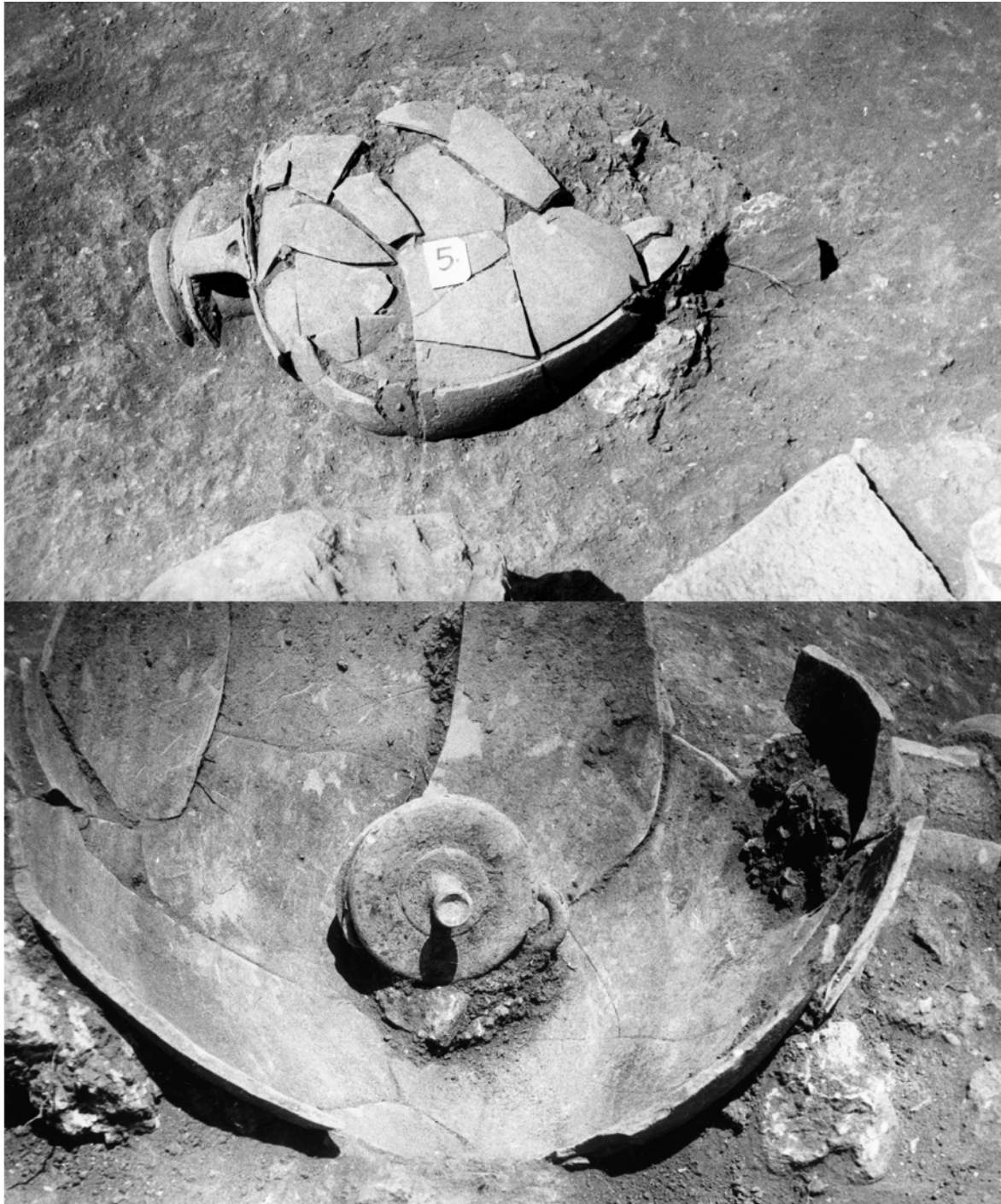
Pl. 17. Grave 2. Agios Athanasios, Liopesi (Paiania). Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Pl. 18. Grave 3. Agios Athanasios, Liopesi (Paiania). Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Pl. 19. Grave 4. Agios Athanasios, Liopesi (Paiania). Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Pl. 20. Grave 5. Agios Athanasios, Liopesi (Paiania). Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

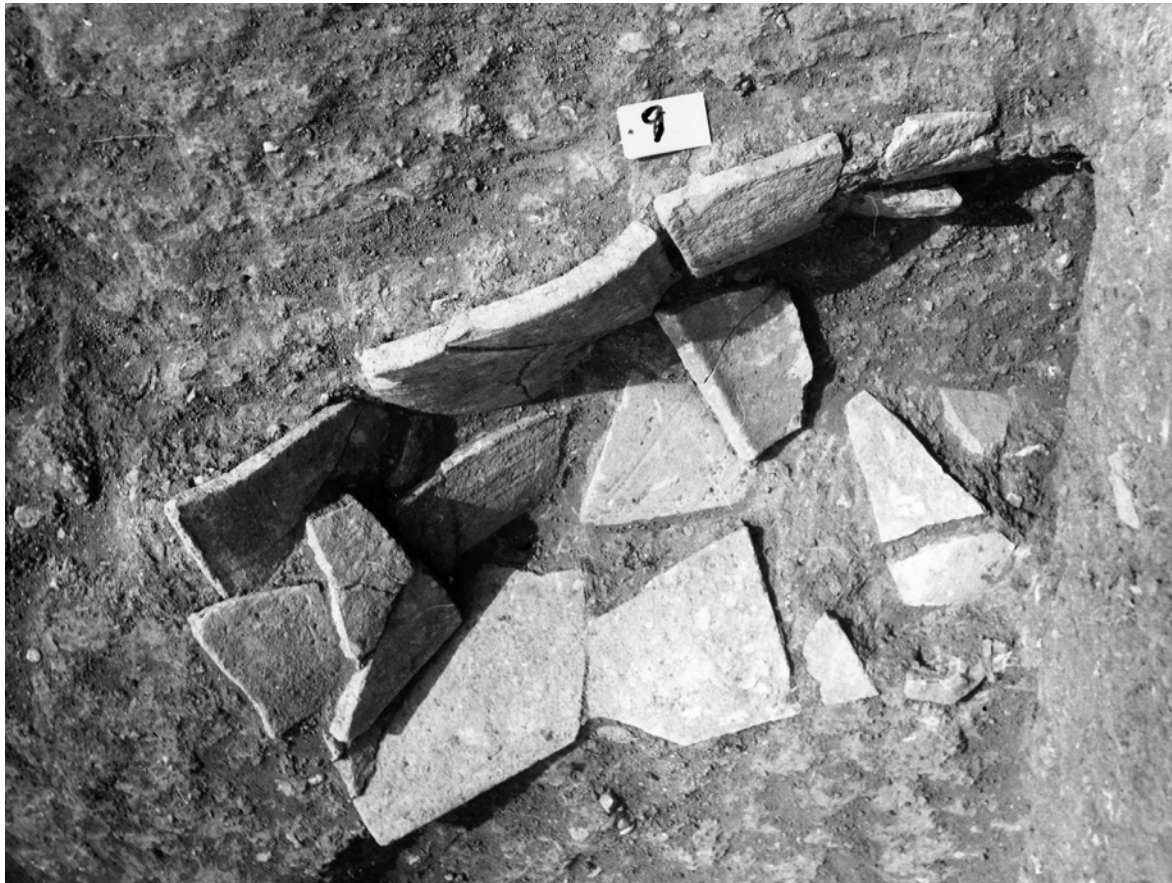
Pl. 21. Grave 6. Agios Athanasios, Liopesi (Paiania). Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Pl. 22. Grave 7. Agios Athanasios, Liopesi (Paiania). Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Pl. 23. Grave 8. Agios Athanasios, Liopesi (Paiania). Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Pl. 24. Grave 9. Agios Athanasios, Liopesi (Paiania). Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Pl. 25. Grave 10. Agios Athanasios, Liopesi (Paiania). Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

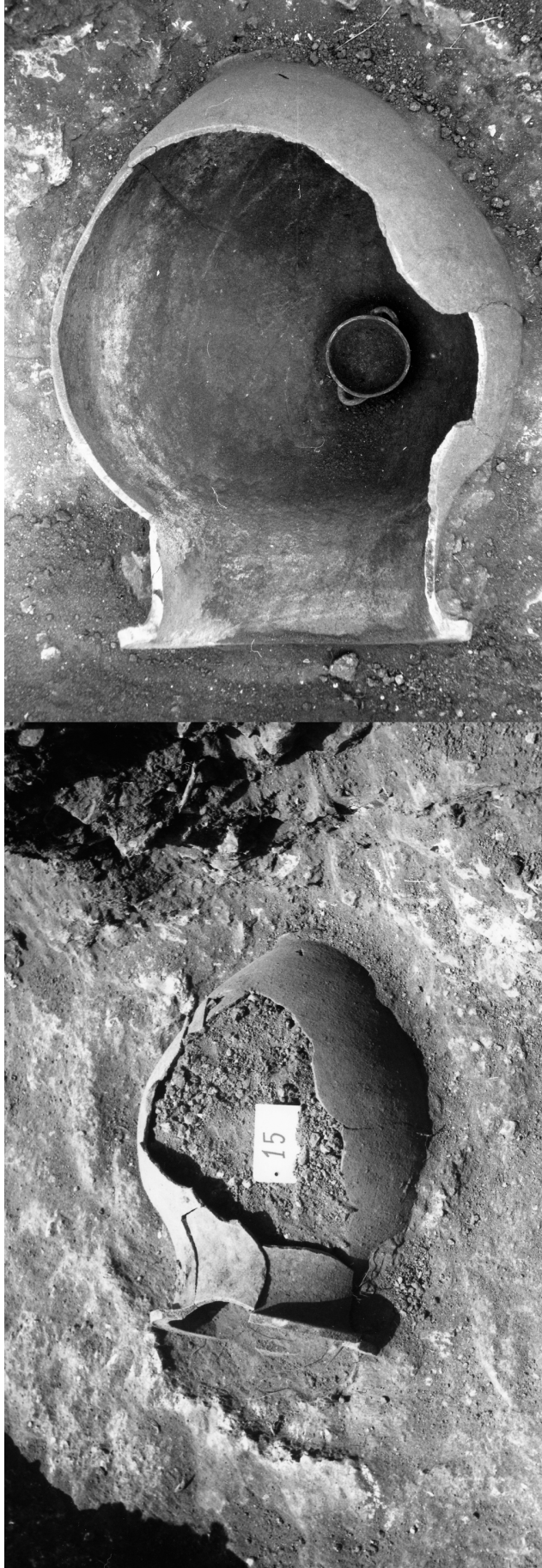
Pl. 26. Grave 11. Agios Athanasios, Liopesi (Paiania). Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Pl. 27. Grave 12. Agios Athanasios, Liopesi (Paiania). Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Pl. 28. Grave 14. Agios Athanasios, Liopesi (Paiania). Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

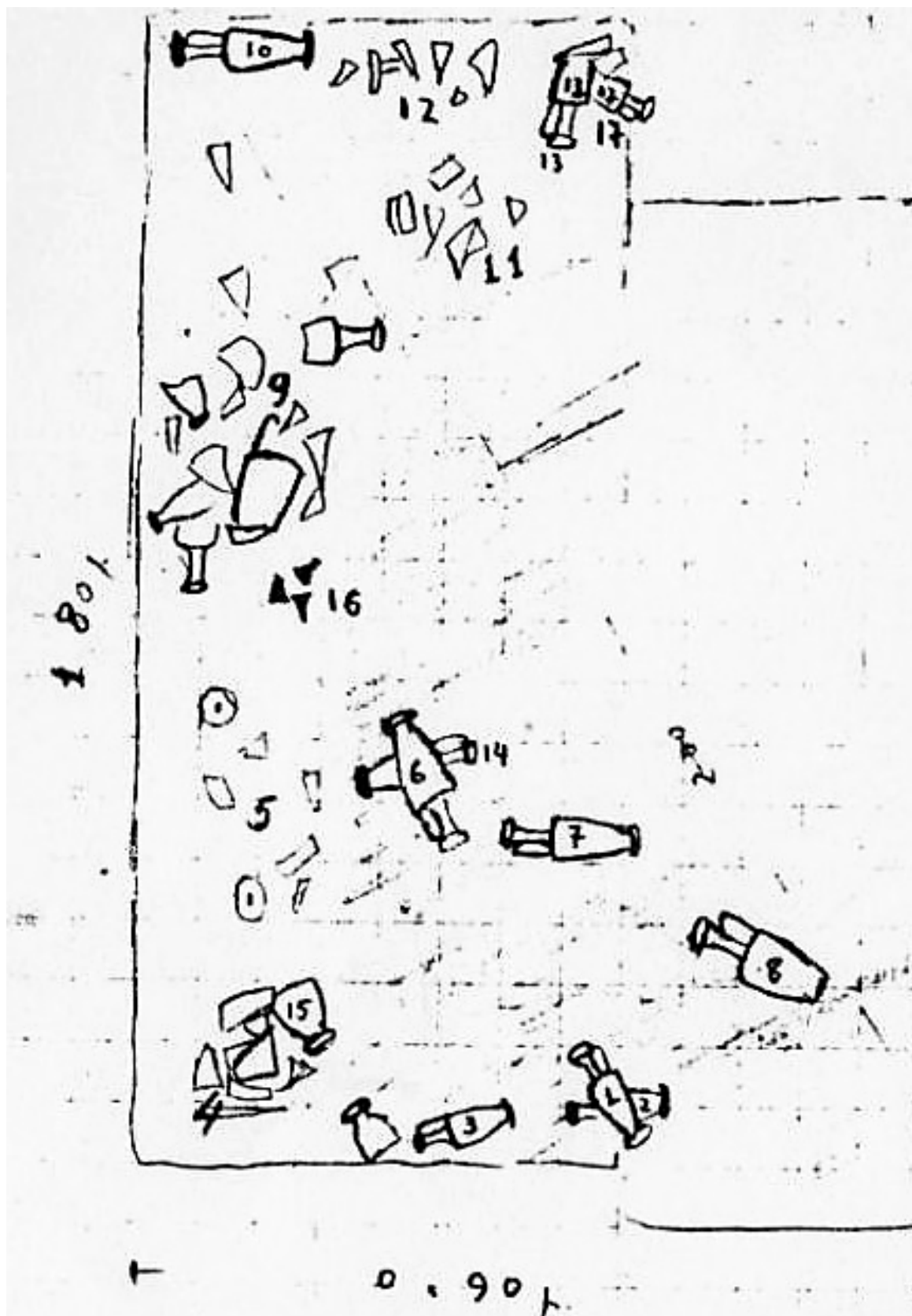
Pl. 29. Grave 15. Agios Athanasios, Liopesi (Palania). Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Pl. 30. Grave 16. Agios Athanasios, Liopesi (Paiania). Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

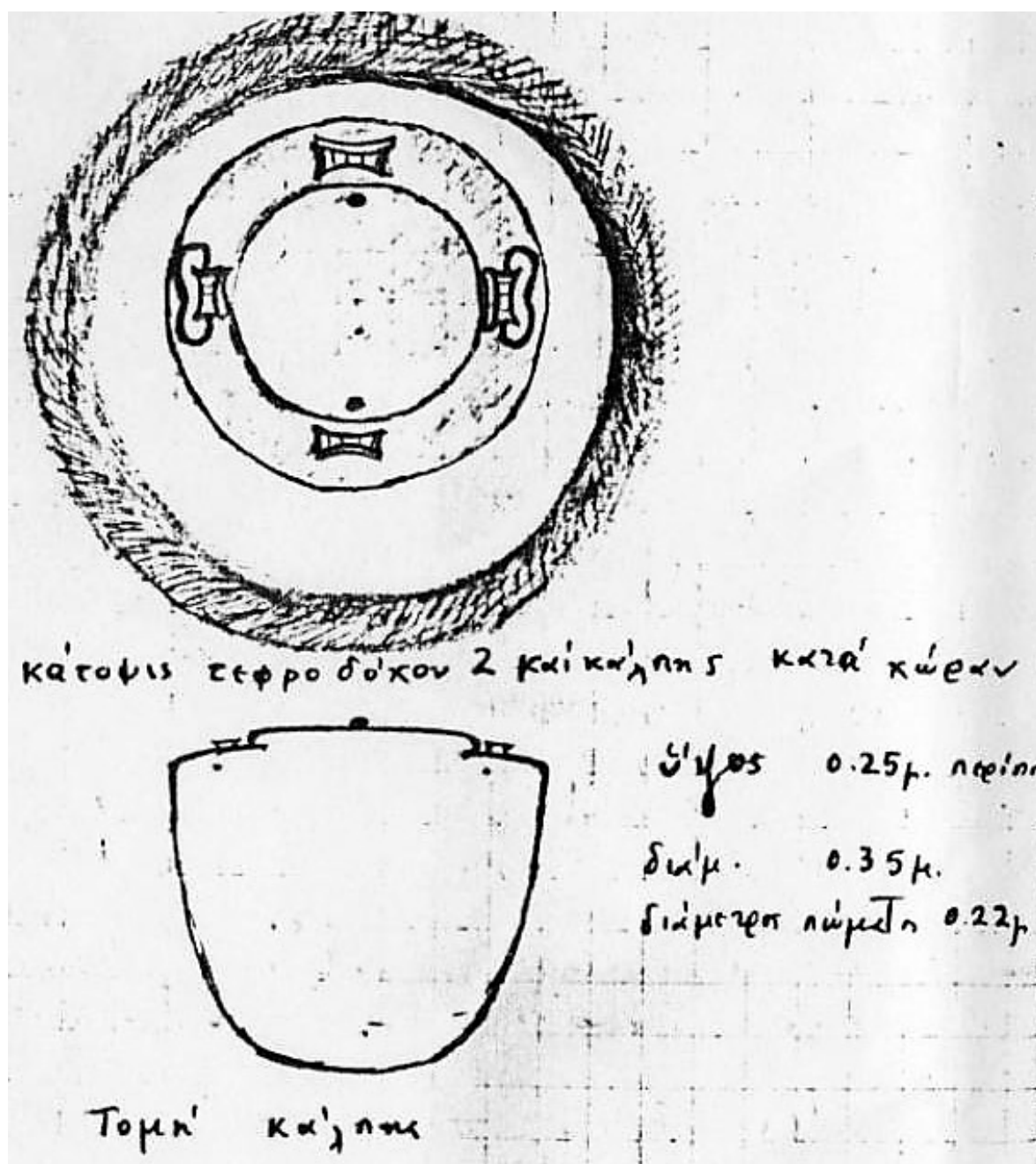
Pl. 31. Pyres. Agios Athanasios, Liopesi (Paiania). Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Pl. 32. Pyre 3. Agios Athanasios, Liopesi (Paiania). Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Pl. 33. Funerary urn 1. Agios Athanasios, Liopesi (Paiania). Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Pl. 34. Abstract of unpublished field notebook depicting Funerary urn 2, Agios Athanasios, Liopesi (Paiania).

Pl. 35. Funerary urn 2. Agios Athanasios, Liopesi (Paiania). Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Fig. 1. Black-figure lekythos from Grave 1. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 2. Black-figure lekythos from Grave 1. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 3. Black-figure lekythos from Grave 1. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 4. Black-figure lekythos from Grave 1. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 5. Black-figure lekythos from Grave 4. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 6. Black-figure lekythos from Grave 7. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 7. Black-figure skyphos from Grave 7. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 8. Black-figure alabastron from Grave 7. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 9. Black-figure lekythos from Grave 7. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 10. Black-figure Attic Type skyphos from Grave 10. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 11. Black-figure lekythos from Grave 10. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 12. Black-figure lekythos from Grave 10. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 13. Black-figure lekythos from Grave 10. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 14. Black-figure lekythos from Grave 10. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 15. Black-figure lekythos from Grave 10. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 16. Black-figure lekythos from Grave 10. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 17. Black-figure Corinthian Type skyphos from Grave 12. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 18. Black-figure lekythos from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 19. Black-figure lekythos from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 20. Black-figure lekythos from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 21. Black-figure lekythos from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 22. Black-figure plate from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 23. Black-figure lekythos from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 24. Black-figure lekythos from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 25. Black-figure lekythos from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 26. Black-figure lekythos from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 27. Black-figure lekythos from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 28. Black-figure lekythos from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 29. Black-figure lekythos from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 30. Black-figure lekythos from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 31. Black-figure lekythos from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 32. Black-figure lekythos from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 33. Black-figure cup, Type B from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 34. Black-figure cup, Type A and Sub-A from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 35. Black-figure cup, Type A and Sub-A from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 36. Black-figure cup, Type A and Sub-A from Pyre 3. Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Fig. 37. Black-figure cup, Type A and Sub-A from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 38. Black-figure cup, Type Sub-A from Pyre 3. Photo P. Galiatsou.

Fig. 39. Black-figure cup, Type Sub-A from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 40. Black-figure cup, Type Sub-A from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 41. Black-figure cup, Type Sub-A from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 42. Black-figure lekythos from Pyre 4. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 43. Black-figure lekythos from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 44. Black-glazed lekythos from Grave 1. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 45. Black-glazed one-handed lekanis from Grave 4. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 46. Black-glazed saltcellar from Grave 4. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 47. Black-glazed oinochoe from Grave 4. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 48. Red-glazed alabastron from Grave 4. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 49. Black-glazed miniature basket from Grave 4. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 50. Black-glazed one-handed lekanis from Grave 5. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 51. Corinthian type skyphos from Grave 5. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 52. Black-glazed lekythos from Grave 7. Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Fig. 53. Black-bodied lekythos from Grave 7. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 54. Black-glazed stemless cup from Grave 7. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 55. Black-glazed one-handled cup from Grave 8. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 56. Black-glazed skyphos from Grave 8. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 57. Basket from Grave 10. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 58. Black-bodied lekythos from Grave 10. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 59. Black-bodied lekythos from Grave 10. Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Fig. 60. Black-glazed skyphos from Grave 10. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 61. Black-glazed pyxis from Grave 11. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 62. Black-glazed skyphos, Type A, Attic Type, from Grave 11. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 63. Black-glazed skyphos from Grave 12. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 64. Miniature oinochoe from Grave 12. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 65. Black-glazed Corinthian Type skyphos from Grave 13. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 66. Black-glazed skyphos from Grave 15. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 67. Black-glazed louterion from Grave 15. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 68. Black-glazed plate from Grave 16. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 69. Black-bodied lekythos from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 70. Black-glazed Droop Cup from Pyre 3. Photo Ephorate of Antiquities of Eastern Attica.

Fig. 71. Black-glazed Corinthian Type Skyphos from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 72. Patterned squat lekythos from Pyre 4. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 73. Black-glazed cup from the area around Grave 2. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 74. Red-figure lekythos from Grave 7. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 75. Red-figure lekythos from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 76. Terracotta figure from Grave 7. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 77. Terracotta figure from Grave 10. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 78. Terracotta figure from Grave 10. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 79. Terracotta figure from Grave 10. Photo P. Galiatsatou.

Fig. 80. Three spindle whorls from Pyre 3. Photo P. Galiatsatou.

Strontium isotopes and human mobility in Ceramic Neolithic-Middle Chalcolithic Cyprus (ca. 5200/5000–3000/2800 B.C.): a pilot study

Ioannis Voskos

National and Kapodistrian University of Athens
ivoskos@hotmail.com

Efrossini Vika

National and Kapodistrian University of Athens
vikeri@hotmail.com

Eleni Mantzourani

National and Kapodistrian University of Athens
emantzou@arch.uoa.gr

ABSTRACT

The present study discusses aspects of human mobility in Ceramic Neolithic (ca. 5200/5000–4000 B.C.) and Middle Chalcolithic Cyprus (ca. 3500–2800 B.C.) through the application of strontium isotope analysis. Small-scale intra-island movement in prehistoric Cypriot contexts is usually inferred by the circulation of finished artifacts and raw materials, while several researchers in the past supported large-scale migrations based exclusively on the ostensibly abrupt changes in the material culture. Focusing on the strontium isotopic values of sampled human teeth from sites of the Limassol district, this pilot study attempts to demonstrate the potential of this methodology for the identification of non-local individuals and/or groups. The results provide fresh insights on prehistoric mobility patterns in Cyprus, while also discussing some of the methodological limitations in archaeological contexts.

1. INTRODUCTION

Recent advances in osteoarchaeology and relevant analytical techniques, such as the application of stable isotope analysis, strontium (Sr) isotope analysis, and the growing interest on ancient DNA studies provide valuable information on individuals, their daily activities and the human past in general. Strontium isotopes, in particular, are used with increasing frequency in order to investigate questions of population mobility, and several researchers have applied this methodology in archaeological contexts, demonstrating its potential concerning the identification of non-local individuals in given geographic regions.¹ The increasing interest

1 E.g. Nafplioti 2011; Bentley 2013; Borić and Price 2013; Whelton et al. 2018.

on isotopes, along with the growing number of analytical applications involved, is also evident in Cyprus.² Nevertheless, osteological materials of the Ceramic Neolithic (ca. 5200/5000–4000 B.C.) and Chalcolithic (ca. 4000/3900–2500/2400 B.C.) periods remain extremely underrepresented, while the use of strontium isotope ratios to determine mobility patterns, in particular, is even rarer.³

In this paper, we discuss the results of strontium isotope analysis conducted in human specimens from prehistoric sites of the Limassol district. This study forms part of the Neolithic and Chalcolithic Cyprus Project (NCCP)⁴ and complements recent research on palaeopathology and palaeodiet through stable isotope analysis of skeletal remains from the same area of the island.⁵ To our knowledge, studies on strontium isotopes from human remains are totally absent in the case of prehistoric Cyprus. Thus, this pilot attempt aims to explore their potential and to provide an initial assessment of their importance in identifying ancient mobility patterns.

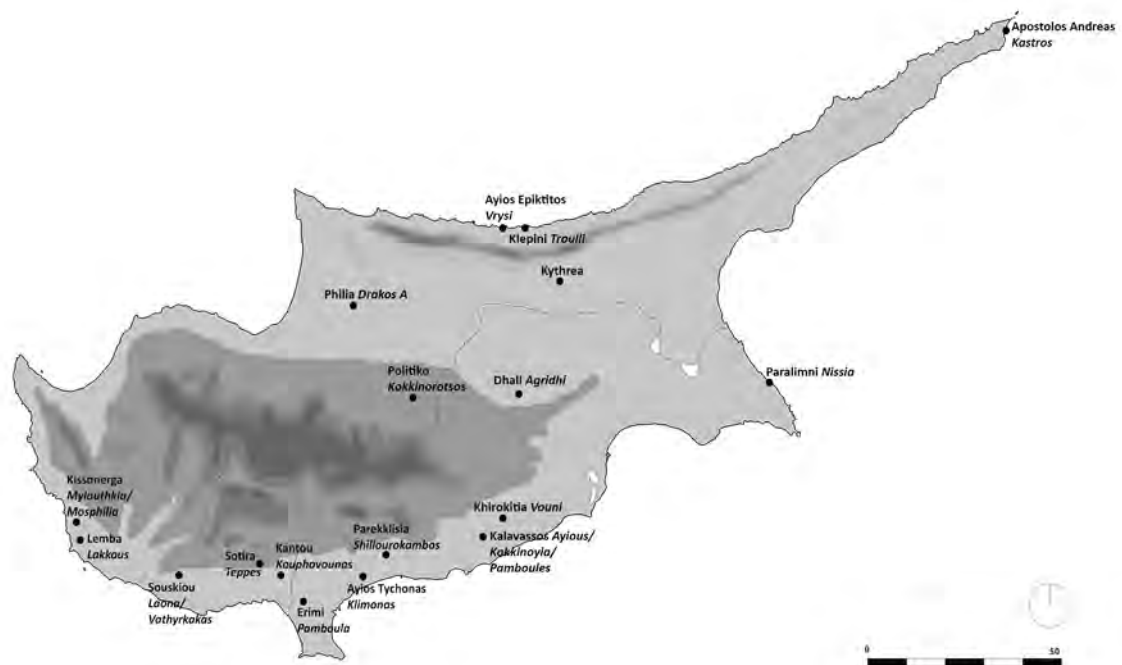

Fig. 1. Map of Cyprus with the main excavated Neolithic and Chalcolithic sites (prepared by A. Marda-Stypsianou and E. Tzanni).

2 E.g. Lange-Badré and Le Mort 1998; Sciré-Calabrisotto 2017; Goude et al. 2018.

3 E.g. Ladegaard-Pedersen et al. 2020; for another relevant study on strontium isotopes see Rich et al. 2012.

4 <https://nccp.arch.uoa.gr/>

5 Voskos and Vika 2020.

2.1. ARCHAEOLOGICAL BACKGROUND, AIMS AND OBJECTIVES

The NCCP aims to contribute in a series of long debated subjects concerning socio-economic evolution and cultural change in Cyprus during the 5th–4th millennia B.C. For this purpose, an area with abundant traces of diachronic habitation⁶ was selected and is being analysed in depth. The Kouris valley lies in south-central Cyprus (Fig. 1) and includes a number of important excavated settlements, such as the “key-sites” of Sotira *Teppes*⁷ and Erimi *Pamboula*,⁸ along with another recently published Ceramic Neolithic settlement at Kantou *Kouphovounos* (Fig. 2).⁹ The three sites are located within the narrow coastal strip between the sea and the foothills of mountain Troodos. Sotira *Teppes* and Kantou *Kouphovounos* developed in prominent hills and their main phases are dated between ca. 4400–4100/4000 B.C. Erimi *Pamboula*, on the other hand, lies near the mouth of river Kouris and the life span of the settlement covers the second half of the 4th millennium (ca. 3500–3000 B.C.). All three settlements exhibit signs of permanent habitation in curvilinear or sub-rectangular structures, while the evidence from various categories of material culture and bioarchaeological data implies a mixed agropastoral economy largely complemented by deer hunting.¹⁰

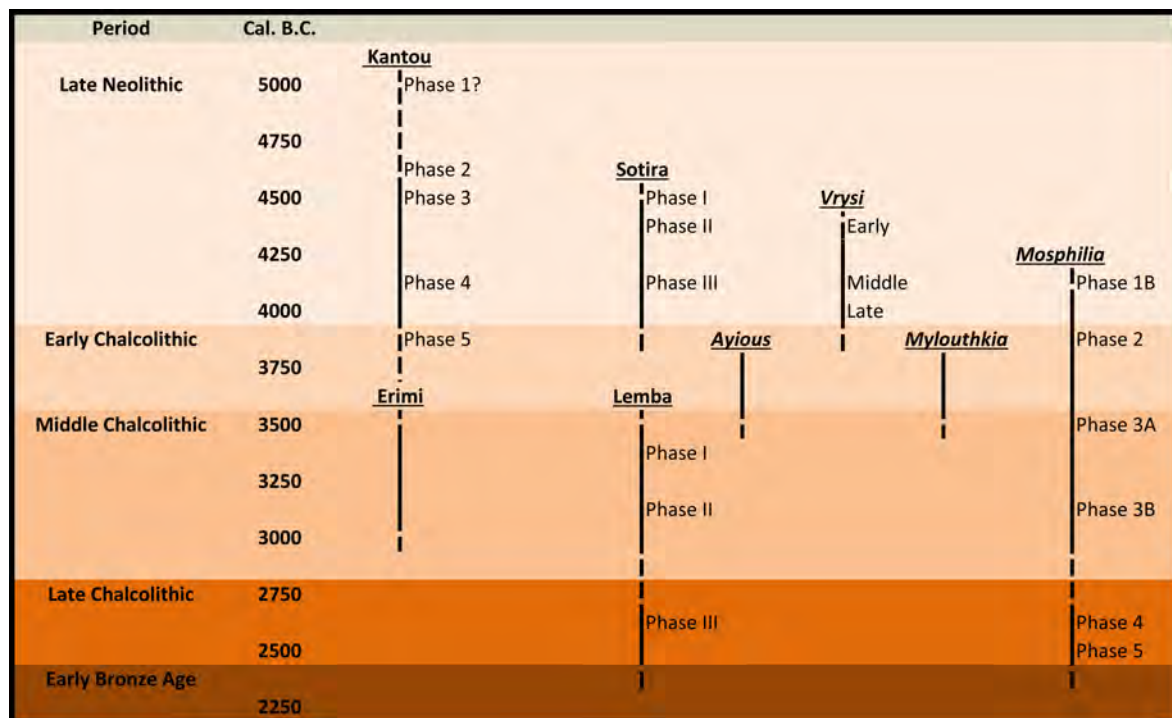

Fig. 2. Chronological chart with the main excavated Ceramic Neolithic and Chalcolithic settlement sites and their individual phases (after Voskos 2021).

⁶ I.e. the Kouris valley and its periphery in Limassol district.

⁷ Dikaïos 1961.

⁸ Dikaïos 1936; see also Dikaïos 1962, 113–32; Bolger 1988.

⁹ Mantzourani 2009; Mantzourani and Voskos 2019a.

¹⁰ See also Voskos 2018; Voskos and Vika 2020.

Although the geology of this region does not provide favourable conditions for the preservation of human/animal bones in general, a number of burials were uncovered in the rich archaeological deposits of the excavated parts of the selected settlements. More specifically, 12 pit burials were excavated at the site of Sotira *Teppes*, two more burials along with some scattered osteological material were located at Kantou *Kouphovounos* and 4–5 more individuals were identified at Erimi *Pamboula*.¹¹ The inhumated individuals of the former two sites represent nearly the 100% of the existing skeletal remains of the Ceramic Neolithic period on the island. In addition, the identified individuals at Erimi account for the only excavated osteological material of the Chalcolithic period in Limassol district.

Given the fact that most of the human remains from Sotira *Teppes* and Erimi *Pamboula* were either lost or published several decades ago, it was imperative for us to revisit them from a different perspective. Thus, an integral part of this project was the reexamination of the available skeletal remains using a series of innovative analytical techniques, such as stable isotope analysis on bones and strontium isotope analysis on teeth. The application of these techniques along with the macroscopic revisiting of the osteoarchaeological material aimed at enriching our knowledge on several aspects of prehistoric life, such as dietary customs, pathologies, economic strategies, mobility and exchange, habitation patterns and, in general, the socio-economic behaviour of Neolithic and Chalcolithic Cypriot communities.

Another main objective of the project is to elaborate the existing knowledge concerning mobility patterns on the island. Seasonal or regular intra-island movement of groups or individuals is thought to have been practiced since the earliest phases of Cypriot prehistory, based on material evidence. Beyond the traditional deer exploitation that characterizes the economic strategies of all Cypriot communities in the Stone and even the Bronze Age,¹² there is some evidence that points to the existence of small-scale exchange networks promoting contact between early prehistoric groups within the island, as well as between Cypriot and other communities in the broader eastern Mediterranean area. For example, small quantities of picrolite –an ideologically charged material with several sources in south and southwest Cyprus including the Kouris area¹³– were located in eastern and northern sites,¹⁴ while the existence of finished artifacts from raw materials that originate in the neighbouring continental regions¹⁵ point to continuous contact with SW Asian communities at least since the initial phases of the local Aceramic Neolithic period (ca. 9000–5500 B.C.), if not earlier.¹⁶

2.2. ASPECTS OF MOBILITY IN PREHISTORIC CYPRUS

Recent research has enriched the relevant evidence on regular intra-island movement and/or contact stemming from the circulation or at least direct procurement of specific raw materials such as jasper,¹⁷ various types of

11 For a recent comprehensive description of this osteological material including relevant bibliography see Voskos and Vika 2020, Tables 1–3.

12 Several researchers, such as Croft (1988, 1991), have referred in the past to this unusual dependence. See also Wasse 2007, 61; Webb et al. 2009; Croft 2010; Voskos 2018, 469.

13 Xenophontos 1991.

14 E.g. the picrolite objects (485, 655, 777) from Ayios Epiktitos *Vrysi*; Peltenburg 1982, 316. For relevant objects at Paralimni *Nissia* see Flourentzos 2008, 87–8. For the distribution of picrolite objects in Neolithic/Chalcolithic Cypriot sites see also Peltenburg 1991, 110–13, figs 1–3 and the Appendix in pages 123–26.

15 E.g. carnelian and “butterfly” beads, small amounts of Cappadocian obsidian etc.; see for example Clarke 2010, 199; Kloukinas and Voskos 2013; Moutsiou 2018, 2019; Moutsiou and Kassianidou 2019. For more evidence on relevant contact through exotic materials and artifacts see McCartney 2010, 190, Table 22.2.

16 For a diachronic view of maritime interaction and connectivity between Cyprus and neighbouring areas see also Knapp 2020.

17 Mantzourani et al. 2019, 159.

flints/cherts¹⁸ and clays for the production of pottery.¹⁹ Hunting or seasonal pastoralist activities might have also promoted contact between groups from different parts of the island.²⁰ Indeed, the existence of mobile components within prehistoric Cypriot society is inferred by the various, mainly upland and mainland, seasonal encampments and settlements with ample evidence for hunting-gathering, pastoral, timbering and several other activities such as resource procurement and intensive wild plant exploitation.²¹ The latter seem to coexist with numerous Neolithic and Chalcolithic coastal or near-coastal villages exhibiting more permanent characteristics, such as the three settlements under investigation.

The main questions that arise here then concern the degree of mobility among the prehistoric Cypriot population, the relationship between seemingly settled agropastoral and more mobile groups, and also the nature of social contact between communities from different parts of the island. From this point of view, identification of non-local individuals within the sampled osteoarchaeological material of this study would provide some hints about existing economic strategies, the dynamics of social interaction and also the patterns of local or interregional contacts, such as active exchange networks or perhaps intermarriage relationships in order to ensure demographic viability.²² Concerning the latter, for instance, it has been argued that decorative traditions and stylistic variability on clay vessels formed effective ways to negotiate regional identities and the economic and social space on the island.²³ Assuming that the selected stylistic elements and decorative techniques reflect symbolic expressions of identity,²⁴ then identification of small quantities of Combed Ware (Cb)²⁵ in Ceramic Neolithic sites of the central and northern part of Cyprus²⁶ might echo the presence of non-local individuals, and hence the conscious manifestations of their identities. Equally, small quantities of the dominant in the eastern, central and northern part of the island Red-on-White Ware (RW) are identified in southern Cypriot sites, including the area of the Kouris valley.²⁷ Thus, the presence of imported vessels within an otherwise homogeneous Cypriot tradition might reflect the forging of supra-regional social alliances between distant households or broader communities, a process perhaps also involving the exchange of brides, who carried their familiar vessels as dowries. Alternatively, the existence of these imports along with some attempts to imitate decorative traditions of other parts of the island suggest that the earliest decorated clay vessels in Cyprus²⁸ might have also functioned as prized items, whose acquisition from distant sources added to their symbolic value and to the prestige of their owners.²⁹

Another important issue related to population movement, concerns past and more recent interpretations of the large chronological gap between the Khirokitian or Late Aceramic Neolithic (ca. 7000–5500 B.C.) and the

18 Papagianni 2019, 298–300; see also McCartney 2002.

19 See for example the discussion on the collection of clay from specific sources for the production of Coarse Ware trays; Boness et al. 2015.

20 See for example Clarke 2001, 77.

21 E.g. Simmons 2012; Simmons et al. 2018 (Kritou-Marottou *Ais Giorkis*); Ammerman et al. 2018 (Agia Napa *Nissi Beach*); Efstratiou et al. 2018 (Vretsia *Roudias*); McCartney et al. 2018 (Agia Varvara *Asprokremmos*) and several more.

22 For the importance of marriage alliances and networks in small egalitarian communities see for example Peltenburg 1991, 107–8 with relevant bibliography.

23 Clarke 2001, 65, 71.

24 On the “symbolic style” and individual identities see for example Clarke 2001, 72.

25 Combing was the dominant decorative technique of southern-central Cypriot sites, including Sotira *Teppes* and Kantou *Kouphovounos*.

26 E.g. Clarke 2007, 101.

27 For example, the percentage of Red-on-White (RW) and the hybrid ware of Red-on-White and Combed (RW-Cb) or Painted and Combed (PCb) was estimated between 6.5–11.5% at the site of Kantou *Kouphovounos* (Mantzourani and Voskos 2019b, 29–30). Most of the relevant vessels, however, seem to form attempts to imitate other decorative traditions and were not direct imports from central or northern sites.

28 I.e. pottery of the Ceramic Neolithic period (5th millennium B.C.).

29 See for example Knappett et al. 2010, 602, 604.

Sotiran or Ceramic Neolithic cultures (mainly 4600–4000 B.C.).³⁰ Most of the traditional explanations revolved around the decisive involvement of natural disasters and abrupt climatic change, leading to island-wide abandonment and subsequent recolonisation of Cyprus.³¹ Nevertheless, several recent studies have highlighted the considerable continuities in the material culture, tool production sequences and embedded socio-economic behaviours between the Aceramic and Ceramic Neolithic phases.³² Thus, even if we accept the existence of intrusive groups, which, among others, might have transferred crucial new technologies³³ or new crops,³⁴ the inhabitants of Cyprus during the Ceramic Neolithic and Chalcolithic periods seem to have largely retained the traditional “anachronistic” lifeway of the previous millennia. The potential identification of people originating from an area beyond Cyprus or the exclusion of migrationist episodes during the Late Neolithic and Chalcolithic periods would, therefore, contribute to the ongoing discussions on the exact conditions of appearance of new cultural traits and generally the active processes of long-term socio-cultural change on the island.

3. STRONTIUM ANALYSES IN ARCHAEOLOGY

Strontium is an element that forms part of the natural environment and is found in the rocks and the soil, but also in water and atmospheric deposition. The strontium isotope ratios in bedrock are a result primarily of geological age and composition of the rock, and can vary distinctly.³⁵ In general, older rocks (like granites) will have a higher $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ compared to younger formations, like limestones.³⁶ Through weathering of the rocks, strontium is transported into the overlying soils and surface waters, from where it is uptaken by plants and enters the food cycle. This principle formed the basis of measuring strontium from skeletons to directly investigate mobility in archaeology.³⁷ The methodology relies in comparison: soil will contain strontium from its underlying rock and so will the plants that grow on the soil, and the animals that feed on the plants. Therefore, animals and rocks will be linked through their strontium values. Archaeologists saw a powerful tool to directly investigate mobility, and since 1985 a multitude of studies³⁸ have applied the method to archaeological populations, describing both the potential and the numerous problems of it.³⁹

During life, strontium is deposited in the skeleton through a rather complicated metabolic process that involves strontium and calcium.⁴⁰ In the dentition, strontium is incorporated in the enamel and the dentine. A large number of studies have shown that enamel can be considered a stable tissue, resistant to chemical changes even in long, geological timescales.⁴¹ This means that tooth enamel will retain the strontium values that were acquired during the time of tooth mineralisation, and will not be affected by time or the burial environment. With the exception of the third molar, strontium measured from the enamel of the adult dentition will

30 For the relevant hiatus estimated between 500–1000 years (i.e. ca. 5500–4600 B.C.) see for example Mantzourani 2001, 26; Peltenburg et al. 2003, xxxiii; Steel 2004, 63; McCartney 2007, 77; Clarke 2007, 10–11, 17 and fig. 2.1; 2010, 199.

31 E.g. Catling 1966, 11; Stanley-Price 1977a, 1977b; Held 1992. For a brief review of these perspectives see Kloukinas and Voskos 2013, 313; Voskos 2018, 468–69.

32 McCartney 2007; Legrand-Pineau 2009; Kloukinas and Voskos 2013.

33 Such as pottery production. For a full discussion see Clarke 2007, 97–9.

34 See for example Kloukinas and Voskos 2013, 315 with relevant bibliography; also Voskos 2018, 469–70 and Table 48.1.

35 Rogers and Hawkesworth 1989; Bataille and Bowen 2012; Bataille et al. 2020.

36 Ezzo et al. 1997; Bentley 2006.

37 Ericson 1985.

38 From Sealy et al. 1991 to Vytlačil et al. 2021.

39 See Montgomery 2010 for a thorough review.

40 Burton and Wright 1995.

41 Vernois et al. 1988; Glimcher et al. 1990; Lee-Thorp and van der Merwe 1991; Price et al. 1994, 2002; Wang and Cerling 1994; Michel et al. 1996; Rink and Schwarcz 1995; Koch et al. 1997; Budd et al. 2000; Nielsen-Marsh and Hedges 2000; Montgomery et al. 2000; Trickett et al. 2003.

correspond to the individual's childhood.⁴² In contrast, dentine strontium is affected by the burial environment and cannot be linked to the individual's diet. However, it can be used to provide information about the burial soil or local biosphere strontium ratios.⁴³ Research has also shown that for humans with a balanced diet, the primary contributor to strontium is likely to be the plant part of the diet, with animal sources making a negligible input.⁴⁴

Even though the basic principle of mobility studies in archaeology is based on the observation that strontium isotopes are transported from local rocks and soils into animal and human tissues, several recent studies have demonstrated that certain factors influence this correspondence between geology and tissues.⁴⁵ This means that soil $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ will differ from bioavailable $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$. The parameters that can contribute to the alteration of strontium values from the geology to mammalian tissue are mainly atmospheric dust, sea spray, and rainwater. Atmospheric dust can transport sediments over extensive distances. Studies have shown that up to 75% of strontium in vegetation can be attributed to atmospheric deposition and not local geology.⁴⁶ The effects of atmospheric dust transportation and deposition will differ from one region to another as a result of topography, wind direction, and forestation. Similarly, local isotopic signatures may change due to sea spray. Sea spray carries strontium with an isotopic composition close to the modern, global seawater $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ ratio. Plants and animals that receive large amounts of sea salt particles through the sea spray effect will show strontium values that are closer to seawater, erroneously suggesting location by the sea. Sea spray can travel quite far from the shore, although the exact extent of the phenomenon is not known.⁴⁷ Rainfall is another parameter that can change local geology strontium values to resemble those of rainwater.⁴⁸ What this implies is that if a certain region undergoes a phase of climatic change, characterized by extreme rainfall, the strontium values of the vegetation will change. Recent studies demonstrate how these parameters could have affected Cyprus in antiquity and discuss the variability within and between regions.⁴⁹

From the above, it is apparent that for archaeological reconstructions of mobility, it is not enough to know the geological composition of the substrate, but the local bioavailable ratios also need to be investigated. For this, archaeologists rely on measuring the isotopic ratios from local animals, especially the species that are presumed not to have been highly mobile,⁵⁰ together with local plants and water samples.⁵¹ The use of modern local plants as reference is usually avoided, for fear of contamination by modern fertilizers, although the extent of such contamination is not accurately demonstrated.⁵² Similarly, water sources must be carefully selected to represent natural sources.⁵³ For the faunal material to work as an accurate reference, it is necessary to assume that grazing took place in the same area as crop cultivation. If animals were grazing in a different location to the one where crops for human consumption were grown, the values will not be comparable. Arguably, there are many problems in the reconstruction of isoscapes, and more research is needed before it is shown which reference materials can work best to describe the bioavailable range of values.⁵⁴ In addition to the above, it is critical to understand that strontium measurement is an analysis that works by elimination, as it can only exclude places of origin. For this, a measurable strontium isotope difference needs to exist between the place the person grew up in and the place they ended their life in.

42 Hillson 1996.

43 Montgomery et al. 2007; Evans et al. 2010.

44 Elias 1980; Burton and Price 1999.

45 E.g. Price et al. 2002.

46 Graustein 1989; Miller et al. 1993.

47 Gustafsson and Franzén 2000; Price and Gestsdóttir 2006.

48 Capo et al. 1998; Raiber et al. 2009.

49 Ladegaard-Pedersen et al. 2020.

50 Price et al. 2002; Bentley et al. 2004; Wright 2005.

51 Price et al. 2002; Frei and Frei 2011; Maurer et al. 2012; Ryan et al. 2018.

52 Horn 2005.

53 Frei and Frei 2011.

54 Bataille et al. 2020.

4. MATERIALS AND METHODS

Cyprus has a complicated geological substrate, framed between two mountain ranges, Pentadaktylos on the north and Troodos on the south. The three sites of this study are located in Neogene and Quaternary sediments on the southern-central part of the island.⁵⁵ Kantou *Kouphovounos*⁵⁶ is situated on an elevation near the west bank of river Kouris, while Erimi *Pamboula*⁵⁷ lies on the alluvial soils of the eastern bank, only a few kilometres from the coast. Sotira *Teppes*,⁵⁸ also on a small hill, lies further inland. Kantou and Sotira fall into the geological formation of Pachna, which is dominated by sedimentary rocks, mainly marls, chalks and sandstones.⁵⁹

Sample no.	Site	Element	Museum-storeroom/shelf
ERI – 5	Erimi <i>Pamboula</i>	Left upper molar	Archaeological Museum of Limassol district (Bones 8)
ERI – 7	Erimi <i>Pamboula</i>	Left lower molar. Deciduous	Archaeological Museum of Limassol district (Bones 8)
ERI – 9	Erimi <i>Pamboula</i>	Right lower second molar (M2)	Archaeological Museum of Limassol district (Skeleton 2, Bones 8)
ERI – 13	Erimi <i>Pamboula</i>	Left lower second molar (M2)	Archaeological Museum of Limassol district (Skeleton 3, Bones 4, Box 2)
SOT – 15	Sotira <i>Teppes</i>	Right upper third molar (M3)	Archaeological Museum of Limassol district (Skull 3, tray 3)
SOT – 17	Sotira <i>Teppes</i>	Left lower second molar (M2)	Archaeological Museum of Limassol district (Skull 4, tray 4)
SOT – 20	Sotira <i>Teppes</i>	Left lower third molar (M3)	Archaeological Museum of Limassol district (Skull 11, tray 2)
SOT – 24	Sotira <i>Teppes</i>	Lower molar. Deciduous	Archaeological Museum of Limassol district (Skull 9, tray 1)
SOT – 26	Sotira <i>Teppes</i>	Right lower first molar (M1)	Archaeological Museum of Limassol district (Skull 8, tray 1)
KAN – 30	Kantou <i>Kouphovounos</i>	Right upper third molar (M3)	Local Archaeological Kourion Museum at Episkopi (Burial 2, Building 15, Section IB 28, Phase III or Rectangular phase tray labelled: box with skeleton of burial 2)
KAN – 35	Kantou <i>Kouphovounos</i>	Upper third molar (M3)	Local Archaeological Kourion Museum at Episkopi (tray labelled: fill of grave 2)
KAN – 36	Kantou <i>Kouphovounos</i>	Right upper first molar (M1)	Local Archaeological Kourion Museum at Episkopi (area north of Building 1, Section B25, Phase II or Expansion phase, tray labelled: Section B. North of N part of T1)

⁵⁵ Cohen et al. 2011, 2012.

⁵⁶ Mantzourani 2009; Mantzourani and Voskos 2019a.

⁵⁷ Dikaïos 1936, 1962; Bolger 1988.

⁵⁸ Dikaïos 1961.

⁵⁹ See Panagides and Mantzourani 2009.

Sample no.	Site	Element	Museum-storeroom/shelf
Water – 1	–	Modern surface water	–
Water – 2	Kantou village	Groundwater	–
Water – 3	Sotira village	Groundwater	–

Table 1. Samples analysed by the NCCP and relevant contextual information.

In a precedent paper we described the general dearth of Ceramic Neolithic human remains and also the scarcity of Chalcolithic skeletons in the Limassol district.⁶⁰ For this reason, even small-scale studies on Cypriot material make a significant contribution, although a lot more work is needed to understand past mobility on the island. Thus, in an effort to investigate the potential of this method and to further explore the archaeological questions of mobility in Cyprus, strontium isotopes from 24 samples of human enamel and dentine were measured, together with surface water and groundwater samples as proxies (see Tables 1–2). Dentine measurements were used as an indication of diagenetic strontium, in absence of other faunal or environmental background, as discussed in section 3.

All the sampled individuals come from inhumations in shallow pits within the domestic contexts of the sites under investigation or at least within the limits of the settlements.⁶¹ The dead were normally buried in a contracted position and, in most cases, there are no burial goods. As is shown in Table 1, there are four samples from Erimi *Pamboula*, five from Sotira *Teppes* and three from Kantou *Kouphovounos*. The human samples from Kantou *Kouphovounos* come from the single adult male of burial 2, while another sample was extracted from the scattered material in the vicinity of Building 1.⁶² Another adult male (skeleton 2) along with a child (skeleton 3) were sampled at Erimi *Pamboula*, while there are two more samples coming from scattered material. Lastly, at Sotira *Teppes*, we sampled five out of the 11–12 available individuals.⁶³ The selection of samples was dictated by preservation and availability of molars. Only teeth with intact enamel were included. Preference was given to teeth that did not exhibit taphonomic depositions. Only teeth that could be confidently assigned to discreet individuals were sampled.

Samples were prepared at the Vrije Universiteit Amsterdam. To remove potential contaminations, the outer surface of the dental enamel samples ($n=12$) was scoured, and 2 ± 1 mg of dental enamel powder was sampled. The dentine samples underwent the same pre-treatment, and approximately 1 mg of dentine powder was collected. The samples were stored in hydrochloric acid pre-cleaned 2 ml polyethylene Eppendorf® centrifuge tubes. The Eppendorf® tubes were transferred to the US Federal Standard Class 100 clean laboratory facility at the Vrije Universiteit Amsterdam for strontium purification. The enamel samples were leached in 0.1M acetic acid, to remove possibly added diagenetic strontium. Strontium column extraction and sample loading were performed, following the protocols published in Kootker et al. 2016. The isotope compositions were measured using a Thermo Scientific™ Triton Plus™ instrument. The strontium ratios were determined using a static routine and were corrected for mass fractionation to $^{86}\text{Sr}/^{88}\text{Sr}$ ratio of 0.1194. The NBS987 standard gave a mean $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ ratio of 0.71025 ± 0.00009 ($n=14$). In this study, the measurements were all normalized to an accepted NBS987 ratio of 0.710240. The total procedural blanks ($n = 4$) contained an average of 30 pg strontium. This is negligible compared to the average amount of strontium present.

60 Voskos and Vika 2020, Tables 1–3.

61 In the case of Sotira *Teppes* the burial area is situated at the foothills of the mound; Dikaïos 1961, 142–47.

62 The latter seemingly belongs to another adult.

63 The sampled material originates from skulls 3, 4, 8, 9 and 11 (three adult males, one adult female and one sub-adult). For more information on Ceramic Neolithic and Chalcolithic burials and the existing osteological material (including age, sex etc.) in the three settlements under examination see Voskos and Vika 2020 with relevant bibliography.

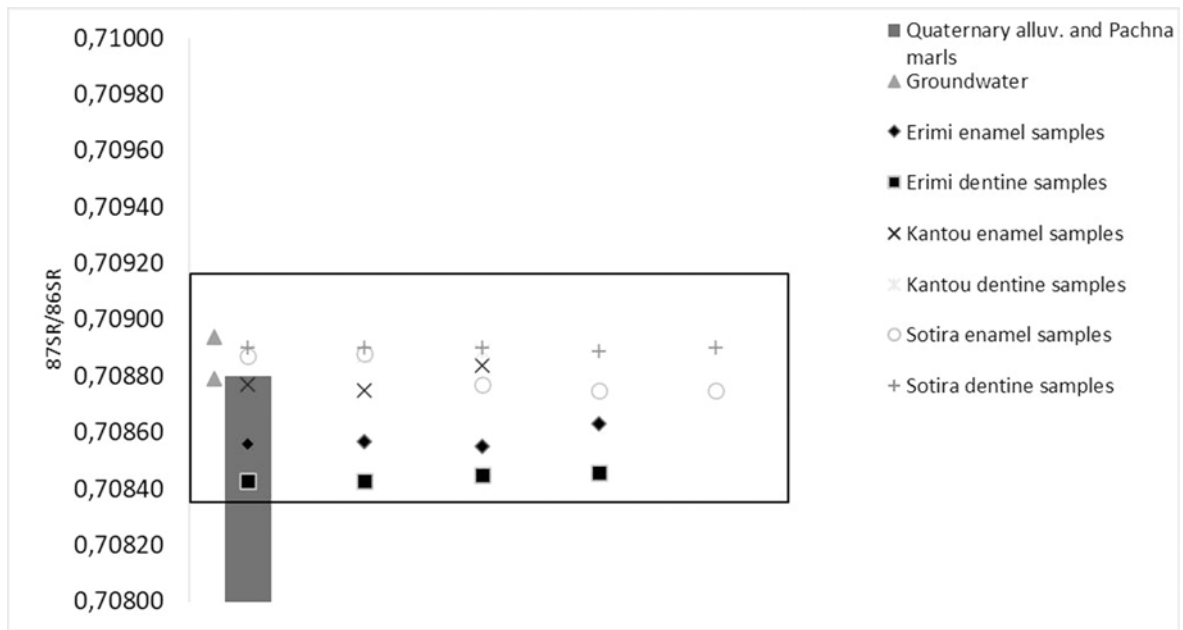

Fig. 3. $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ values discussed in the text. The area in the box corresponds to “local” range, calculated by the mean dentine and groundwater values $\pm 2\text{SD}$. The grey bar corresponds to the range of environmental samples from Pachna and alluvial soils from Ladegaard-Pedersen et al. 2020 (prepared by E. Vika).

5. RESULTS AND DISCUSSION

Results are shown in detail in Table 2 and Fig. 3. Applying a simple comparison, we see that in most cases the difference between the average enamel strontium isotope composition and that of the dentine is less than 0.0003. The samples are within the local Sr range calculated from the mean dentine and water values $\pm 2\text{SD}$, and also correspond to the published environmental values for Neogene and Quaternary sediments and alluvium for Cyprus.⁶⁴ The most straightforward interpretation of this data is that the geology of the region where the individuals grew up and procured their diet from is the same as that of the region where they were buried.

Sample no.	Material	$^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$	2SE2
ERI – 5	Dentine	0,70842	0,000008
	Enamel	0,70858	0,000007
ERI – 7	Dentine	0,70844	0,000007
	Enamel	0,70856	0,000001
ERI – 9	Dentine	0,70844	0,000008
	Enamel	0,70868	0,000008
ERI – 13	Dentine	0,70842	0,000007
	Enamel	0,70857	0,000007
SOT – 15	Dentine	0,70890	0,000009
	Enamel	0,70888	0,000009
SOT – 17	Dentine	0,70890	0,000008
	Enamel	0,70890	0,000008

⁶⁴ Ladegaard-Pedersen et al. 2020.

Sample no.	Material	$^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$	2SE2
SOT – 20	Dentine	0,70892	0,000007
	Enamel	0,70868	0,000007
SOT – 24	Dentine	0,70889	0,000001
	Enamel	0,70875	0,000008
SOT – 26	Dentine	0,70890	0,000009
	Enamel	0,70868	0,000009
KAN – 30	Dentine	0,70889	0,000006
	Enamel	0,70877	0,000007
KAN – 35	Dentine	0,70889	0,000008
	Enamel	0,70874	0,000007
KAN – 36	Dentine	0,70889	0,000001
	Enamel	0,70884	0,000001
Water – 1	Modern surface water	0,70565	0,000008
Water – 2	Kantou groundwater	0,70892	0,000001
Water – 3	Sotira groundwater	0,7088	0,000001

Table 2. $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ results from enamel, dentine, and water samples of the NCCP.

If no other indication of mobility exists for the individuals under study, such as archaeological evidence, the most direct way to interpret the results is to assume that all of the individuals in this case were “locals”. However, for the entirety of reasons discussed in section 3, this is not a solid assumption. Firstly, large geographic areas can be laid on the same geological formations. This means that, under certain circumstances, strontium isotopes can be the same throughout these entire regions, which could have hosted multiple settlements. Thus, people who lived in different settlements on the same area have a high chance of presenting isotopically local, and this is an example of why all the archaeological parameters need to be considered in the discussion of mobility and locality. The latter also exemplifies accurately the limitations of using strontium isotopes alone to answer complex archaeological questions: locality and mobility are concepts far more complicated than a mere isotopic number.⁶⁵

Individual mobility is also much more difficult to understand in archaeological terms. The metabolism of strontium in humans is a complicated process⁶⁶ and many physiological parameters can remain elusive in archaeological studies. Then the presence of a single outlier, a single non-local, poses more questions than perhaps the presence of an entire group of non-locals.⁶⁷ Seasonal mobility, a type of movement frequently discussed in prehistory and arguably practiced widely in Neolithic-Chalcolithic Cyprus as discussed in section 2.2, is also very difficult to identify, and would require the combined measurements of several elements.⁶⁸ And, as hinted above, movement between areas with a similar geological substrate would not be easily identifiable, unless the entire range of bioavailable strontium is known for each area.⁶⁹ For the same reason, provenancing an individual based on strontium isotopes alone,⁷⁰ especially with the lack of extensive local background data, may prove to be misleading.

65 For a recent discussion on the issues pertaining to the interpretation of strontium values, see Szostek et al. 2015.

66 Parker and Toots 1980.

67 See for example the case of the Egtved girl; Frei et al. 2015.

68 See for example Nafplioti et al. 2021.

69 Ladegaard-Pedersen et al. 2020.

70 I.e. directly linking an individual to a potential place of origin.

In addition to the theoretical problems on defining mobility, it appears in recent studies that determining a “local” strontium value is much more complicated than previously thought. As science progresses and scholars gain a better understanding of methodologies, it is becoming evident that selecting the right proxies to determine the locally bioavailable strontium values is of critical importance.⁷¹ In our study, one of the three sites is set on a different substrate to the other two (Fig. 4). Erimi *Pamboula* is located on sandy clays of Quaternary alluvial formations, whereas Sotira *Teppes* and Kantou *Kouphouvounos* are located on marls of the Neogene Pachna formation. The difference is reflected in the slight $\delta^{87}\text{Sr}$ differentiation between the sites. Our measurements also demonstrate that groundwater can be a good indicator of soil strontium, whereas modern surface water cannot be used here as an indication of locality.⁷²

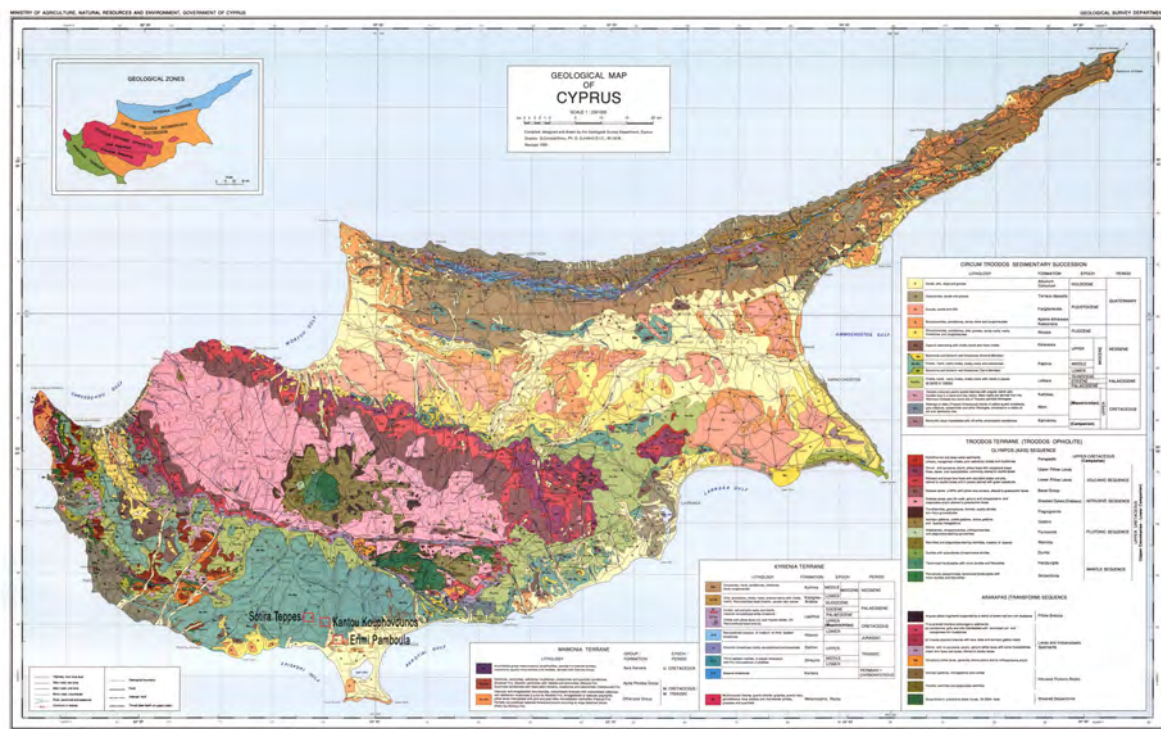

Fig. 4. Geological map of Cyprus. Source: Geological Survey Department, Government of Cyprus (modified by A. Marda-Stypsiannou).

The present analysis shows no significant movement of the individuals under investigation between different landscapes, for none of the sites studied. At present, and taking into consideration all the factors that have been discussed here and that influence the local bioavailability of strontium, we can interpret this result as an indication of “locality” for the individuals studied. On the other hand, small scale mobility through the region of the same geological substrate cannot be excluded, as it is not something that can be detected with this methodology at present. Similarly, mobility between regions of the same geological substrate regardless of distance is also not excluded, as for the moment there is no comprehensive isoscape study for the eastern Mediterranean to help researchers differentiate between areas with similar geology, but different bioavailability.

71 Evans et al. 2010; Frei and Frei 2011; Maurer et al. 2012.

72 Wadleigh et al. 1985; Mazor 2004.

6. CONCLUSION

Strontium isotope analysis supplements the existing data from material culture studies concerning human movement and patterned contact between Cypriot communities. For the three sites investigated, it is shown that large scale mobility cannot be supported with current evidence. Although the sampled individuals account for a very large percentage of the available human remains from Limassol district, they are still negligible comparing to the total population of the three settlements. Nevertheless, the fact that none of the individuals represented seems to originate from an area with different geological background, on current evidence, points to sporadic interregional contact⁷³ and perhaps the existence of exogamic networks functioning only at a localized level.⁷⁴ On the other hand, as was expected, small-scale intra-island mobility or movement within regions of similar geological substrate cannot be excluded. Most importantly, the latter does not preclude a socio-economic model based on seasonal movement of specific individuals or groups and the utilisation both of “permanent” settlements and open-air encampments by the same population. This study also demonstrates that provenancing individuals based on strontium isotopes alone can lead to erroneous conclusions, while selection of the right proxies is decisive in order to successfully estimate the locally bioavailable strontium values. Ultimately, our preliminary results show a promising beginning for the application of the method for the identification of mobility patterns and a better understanding of existing lifeways in early prehistoric Cyprus. Nevertheless, much more information is necessary, both in terms of methodological advances as well as corroborative archaeological information, to more confidently identify locals and non-locals in archaeological assemblages.

ACKNOWLEDGEMENTS

We would like to thank the director of the Department of Antiquities in Cyprus, Dr. Marina Solomidou-Ieronymidou for giving permission to sample from the osteoarchaeological material of Sotira *Teppes*, Kantou *Kouphouvounos* and Erimi *Pamboula*. We extend our thanks to the staff of the Archaeological Museum of Limassol district and the Local Archaeological Kourion Museum at Episkopi. Thanks are also due to Dr. Lisette Kootker (Vrije Universiteit Amsterdam). Tania Marda-Stypsianou and Elli Tzanni have kindly prepared and/or modified the original maps (Figs 1 and 4). Lastly we express our heartfelt thanks to the AURA editors for publishing this paper and also to the two anonymous reviewers whose comments and suggestions helped us to strengthen our arguments. This research work forms part of the NCCP and has received funding by the Hellenic Foundation for Research and Innovation (HFRI) and the General Secretariat for Research and Technology (GSRT), under grant agreement no 1629.

73 E.g. for the exchange of prized raw materials or finished artifacts for the reasons described in section 2.2.

74 For example, this might have been the case for Sotira *Teppes* and Kantou *Kouphouvounos* which exhibit remarkable stylistic similarities on pottery and also architecture, tool/ornament production and other categories of the material culture.

BIBLIOGRAPHY

- Ammerman, A.J., P. Flourentzos, M. Kaczanowska, J.K. Kozłowski, G. Tsartsidou, and S.W. Alexandrowicz. 2018. "Fifth Report: Investigations at Early Sites on Cyprus." *RDAC*:377–411.
- Bataille, C.P., and G.J. Bowen. 2012. "Mapping $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ Variations in Bedrock and Water for Large Scale Provenance Studies." *Chemical Geology* 304:39–52.
- Bataille, C.P., M.M.G. Chartrand, F. Raposo, and G. St-Jean. 2020. "Assessing Geographic Controls of Hair Isotopic Variability in Human Populations: A Case-Study in Canada." *PLOS ONE* 15 (8):e0237105. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0237105>
- Bentley, R.A. 2006. "Strontium Isotopes from the Earth to the Archaeological Skeleton: A Review." *Journal of Archaeological Method and Theory* 13:135–87.
- _____. 2013. "Mobility and the Diversity of Early Neolithic Lives: Isotopic Evidence from Skeletons." *JAnthArch* 32:303–12.
- Bentley, R.A., T.D. Price, and E. Stephan. 2004. "Determining the 'Local' $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ Range for Archaeological Skeletons: A Case Study from Neolithic Europe." *JAS* 31:365–75.
- Bolger, D. 1988. Erimi – Pamboula: A Chalcolithic Settlement in Cyprus. *BAR-IS* 443. Oxford: British Archaeological Reports.
- Boness, D., J. Clarke, and Y. Goren. 2015. "Ceramic Neolithic Pottery in Cyprus – Origin, Technology and Possible Implications for Social Structure and Identity." *Levant* 47(3):233–54.
- Borić, D., and T.D. Price. 2013. "Strontium Isotopes Document Greater Human Mobility at the Start of the Balkan Neolithic." *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA* 110:3298–303. <https://doi.org/10.1073/pnas.1211474110>
- Budd, P., J. Montgomery, B. Barreiro, and R.G. Thomas. 2000. "Differential Diagenesis of Strontium in Archaeological Human Dental Tissues." *Applied Geochemistry* 15:687–94. [https://doi.org/10.1016/S0883-2927\(99\)00069-4](https://doi.org/10.1016/S0883-2927(99)00069-4)
- Burton, J.H., and L.E. Wright. 1995. "Nonlinearity in the Relationship between Bone Sr/Ca and Diet: Paleodietary Implications." *American Journal of Physical Anthropology* 96:273–82.
- Burton, J.H., and T.D. Price. 1999. "Evaluation of Bone Strontium as a Measure of Seafood Consumption." *International Journal of Osteoarchaeology* 9:233–36.
- Catling, H.W. 1966. "Cyprus in the Neolithic and Chalcolithic Periods." In *Cambridge Ancient History* I. Fascicle IX(c). Cambridge: Cambridge University Press.
- Capo, R.C., B.W. Stewart, and O.A. Chadwick. 1998. "Strontium Isotopes as Tracers of Ecosystem Processes: Theory and Methods." *Geoderma* 82:197–225. [https://doi.org/10.1016/S0016-7061\(97\)00102-X](https://doi.org/10.1016/S0016-7061(97)00102-X)
- Clarke, J. 2001. "Style and Society in Ceramic Neolithic Cyprus." *Levant* 33:65–80.
- _____. 2007. *On the Margins of Southwest Asia: Cyprus during the 6th to 4th Millennia BC*. Oxford: Oxbow.
- _____. 2010. "Contextualising Neolithic Cyprus: Preliminary Investigations into Connections Between Cyprus and the Near East in the Later Neolithic." In *Development of Pre-State Communities in the Ancient Near East: Studies in Honour of Edgar Peltenburg*, edited by D. Bolger and L.C. Maguire, 197–206. Oxford: Oxbow.
- Cohen, D.R., N.F. Rutherford, E. Morisseau, and A.M. Zissimos. 2011. *Geochemical Atlas of Cyprus*. Sydney: UNSW Press.
- Cohen, D.R., N.F. Rutherford, E. Morisseau, I. Christoforou, and A.M. Zissimos. 2012. "Anthropogenic Versus Lithological Influences on Soil Geochemical Patterns in Cyprus." *Geochemistry: Exploration, Environment, Analysis* 12:349–60. <https://doi.org/10.1144/geochem2011-111>
- Croft, P. 1988. "Animal Remains from Maa Palaeokastro." In *Excavations at Maa-Palaeokastro 1979–1986*, edited by V. Karageorghis and M. Demas, 449–57. Nicosia: Department of Antiquities, Cyprus.
- _____. 1991. "Man and Beast in Chalcolithic Cyprus." *BASOR* 282/283:63–79.
- _____. 2010. "Herds Lost in Time: Animal Remains from the 1969–1970 Excavation Seasons at the Ceramic Neolithic Settlement of Philia-Drakos Site A, Cyprus." In *Development of Pre-State Communities in the Ancient Near East: Studies in Honour of Edgar Peltenburg*, edited by D. Bolger and L.C. Maguire, 131–37. Oxford: Oxbow.
- Dikaïos, P. 1936. "The Excavations at Erimi, 1933–1935. Final Report." *RDAC*:1–81.
- _____. 1961. *Sotira*. Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania.
- _____. 1962. "The Stone Age." In *Swedish Cyprus Expedition* Vol. IV.1A, edited by P. Dikaïos and J.R. Stewart, 1–204. Lund: Swedish Cyprus Expedition.
- Efstratiou, N., C. McCartney, P. Karkanas, and D. Kyriakou. 2018. "The Late Epi-Palaeolithic Camp Site of Vretsia-Roudias in Upland Troodos: The Third Season of Fieldwork (2011)." *RDAC*:343–76.
- Elias, M. 1980. "The Feasibility of Dental Strontium Analysis for Diet-Assessment of Human Populations." *American Journal of Physical Anthropology* 53:1–4. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330530102>
- Ericson, J.E. 1985. "Strontium Isotope Characterization in the Study of Prehistoric Human Ecology." *Journal of Human Evolution* 14:503–14. [https://doi.org/10.1016/S0047-2484\(85\)80029-4](https://doi.org/10.1016/S0047-2484(85)80029-4)
- Evans, J.A., J. Montgomery, G. Wildman, and N. Boulton.

2010. "Spatial Variations in Biosphere $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ in Britain." *Journal of the Geological Society* 167:1–4. <https://doi.org/10.1144/0016-76492009-090>
- Ezzo, J.A., C.M. Johnson, and T.D. Price. 1997. "Analytical Perspectives on Prehistoric Migration: A Case Study from East-Central Arizona." *JAS* 24:447–66. <https://doi.org/10.1006/jasc.1996.0129>
- Flourentzos, P. 2008. *The Neolithic Settlement of Paralimni*. Lefkosia: Department of Antiquities, Cyprus.
- Frei, K.M., and R. Frei. 2011. "The Geographic Distribution of Strontium Isotopes in Danish Surface Waters - A Base for Provenance Studies in Archaeology, Hydrology and Agriculture." *Applied Geochemistry* 26:326–40. <https://doi.org/10.1016/j.apgeochem.2010.12.006>
- Frei, K.M., U. Mannering, K. Kristiansen, M.E. Allentoft, A.S. Wilson, I. Skals, S. Tridico, M.L. Nosch, E. Willerslev, L. Clarke, and R. Frei. 2015. "Tracing the Dynamic Life Story of a Bronze Age Female." *Science Reports* 5:10431. <http://dx.doi.org/10.1038/srep10431>
- Glimcher, M.J., L. Cohen-Solal, D. Kossiva and A. de Riquelès. 1990. "Biochemical analyses of fossil enamel and dentin." *Paleobiology* 16:219–32. <https://doi.org/10.1017/S0094837300009891>
- Goude, G., J. Clarke, J.M. Webb, D. Frankel, G. Georgiou, E. Herrscher, and K.O. Lorentz. 2018. "Exploring the Potential of Human Bone and Teeth Collagen from Prehistoric Cyprus for Isotopic Analysis." *Journal of Archaeological Science: Reports* 22:115–22.
- Graustein, W.C. 1989. " $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ Ratios Measure the Sources and Flow of Strontium in Terrestrial Ecosystems." In *Stable Isotopes in Ecological Research*, edited by P.W. Rundel, J.R. Ehleringer and K.A. Nagy, 491–512. Ecological Studies (Analysis and Synthesis) 68. New York: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4612-3498-2_28
- Gustafsson, M.E.R., and L.G. Franzén. 2000. "Inland Transport of Marine Aerosols in Southern Sweden." *Atmospheric Environment* 34:313–25. [https://doi.org/10.1016/S1352-2310\(99\)00198-3](https://doi.org/10.1016/S1352-2310(99)00198-3)
- Held, S.O. 1992. "Colonization and Extinction on Early Prehistoric Cyprus." In *Acta Cypria: Acts of an International Congress on Cypriot Archaeology*. Part 2, edited by P. Åström, 104–63. *SIMA-PB* 117. Jonsered: Paul Åström's Förlag.
- Hillson, S. 1996. *Dental Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139170697>
- Horn, P. 2005. "Isotopensignaturen Schwerer Elemente in der Ökologischen Forschung und Praxis." In *Auf Spurensuche in der Natur: Stabile Isotope in der Ökologischen Forschung*, edited by K. Auerwald, W. Haber and C. Diegele, 131–52. Rundgespräche der Kommission für Ökologie, Vol. 30. München: Verlag Dr. Friedrich Pfeil, Bayerische Akademie der Wissenschaften.
- Kloukkinas, D., and I. Voskos. 2013. "Identity Mapping in Prehistoric Cyprus: Cultural Divergence and Consolidation During the Neolithic Period." In *SOMA 2012, Identity and Connectivity, Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, Florence, Italy, 1–3 March 2012*, Vol. I, edited by L. Bombardieri, A. D'Agostino, G. Guarducci, V. Orsi and S. Valentini, 313–20. *BAR-IS* 2581 (I). Oxford: Archaeopress.
- Knapp, A.B. 2020. "Maritime Narratives of Prehistoric Cyprus: Seafaring as Everyday Practice." *Journal of Maritime Archaeology* 15:415–50. <https://doi.org/10.1007/s11457-020-09277-7>
- Knappett, C., L. Malafouris, and P. Tomkins. 2010. "Ceramics (as Containers)." In *The Oxford Handbook of Material Culture Studies*, edited by D. Hicks and M.C. Beaudry, 588–613. New York: Oxford University Press.
- Koch, P.L., N. Tuross, and M.L. Fogel. 1997. "The Effects of Sample Treatment and Diagenesis on the Isotopic Integrity of Carbonate in Biogenic Hydroxylapatite." *JAS* 24:417–29. <https://doi.org/10.1006/jasc.1996.0126>
- Kootker, L.M., R.J. Van Lanen, H. Kars, and G.R. Davies. 2016. "Strontium Isoscapes in the Netherlands. Spatial Variations in $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ as a Proxy for Palaeomobility." *Journal of Archaeological Science: Reports* 6:1–13. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2016.01.015>
- Ladegaard-Pedersen, P., M. Achilleos, G. Dörflinger, R. Frei, K. Kristiansen, and K.M. Frei. 2020. "A Strontium Isotope Baseline of Cyprus. Assessing the Use of Soil Leachates, Plants, Groundwater and Surface Water as Proxies for the Local Range of Bioavailable Strontium Isotope Composition." *Science of the Total Environment* 708:134714. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2019.134714>
- Lange-Badré, B., and F. Le Mort. 1998. "Isotopes Stables du Carbone et de l'Azote et Éléments Traces Indicateurs du Régime Alimentaire de la Population Néolithique de Khirkitia (Chypre)." In *L'Homme Préhistorique et la Mer: Actes du 120e Congrès National des Sociétés Historiques et Scientifiques, Section de Pré-et Protohistoire, Aix-en Provence (23–26 Octobre 1995)*, 415–26. Paris: Editions du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques.
- Lee-Thorp, J.A., and N.J. van der Merwe. 1991. "Aspects of the Chemistry of Modern and Fossil Biological Apatites." *JAS* 18:343–54. [https://doi.org/10.1016/0305-4403\(91\)90070-6](https://doi.org/10.1016/0305-4403(91)90070-6)
- Legrand-Pineau, A. 2009. "Bridging the Gap: Bone Tools as Markers of Continuity Between Aceramic (Khirkitia Culture) and Ceramic Neolithic (Sotira Culture) in Cyprus (7th–5th Millennia Cal. B.C.)." *Paléorient* 35(2):113–23.
- Mantzourani, E. 2001. *Η Αρχαιολογία της Προϊστορικής*

- Κύπρου. Athens: Kardamitsa.
- . 2009. *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού-Κουφόβουνου στην Κύπρο*. Μέρος Α', Στρωματογραφία και Αρχιτεκτονική. 2 Vols. Nicosia: Department of Antiquities, Cyprus.
- Mantzourani, E., and I. Voskos. 2019a. *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού Κουφόβουνου στην Κύπρο*. Μέρος Β', Τα Κινητά Ευρήματα. 2 Vols. AURA Supplement 1. Athens: AURA and Kardamitsa.
- . 2019b. "Η Κεραμική Τεχνολογία και Παραγωγή." In *Μαντζουράνη and Βοσκός 2019a*, 17–147.
- Mantzourani, E., D. Catapoti, and I. Voskos. 2019. "Η Τεχνολογία του Λειασμένου Λίθου: Εργαλεία και άλλα Τέχνεργα." In *Μαντζουράνη and Βοσκός 2019a*, 149–280.
- Maurer, A.-F., S.J.G. Galer, C. Knipper, L. Beierlein, E.V. Nunn, D. Peters, T. Tütken, K.W. Alt, and B.R. Schöne. 2012. "Bioavailable $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ in Different Environmental Samples – Effects of Anthropogenic Contamination and Implications for Isoscapes in Past Migration Studies." *Science of the Total Environment* 433:216–29.
- Mazor, E. 2004. *Chemical and Isotopic Groundwater Hydrology*. Boca Raton, London, New York: CRC Press.
- McCartney, C. 2002. "Women's Knives." In *Engendering Aphrodite: Women and Society in Ancient Cyprus*, edited by D. Bolger and N. Serwint, 237–49. CAARI Monograph 3. ASOR Archaeological Reports 7. Boston, MA: American Schools of Oriental Research.
- . 2007. "Lithics." In *On the Margins of Southwest Asia: Cyprus during the 6th to 4th Millennia B.C.*, edited by J. Clarke, 72–90. Oxford: Oxbow.
- . 2010. "Outside the Corridor: The Neolithisation of Cyprus." In *The Development of Pre-state Communities in the Ancient Near East: Studies in Honour of Edgar Peltenburg*, edited by D. Bolger and L. Maguire, 185–96. BANEIA Publication Series 2. Oxford: Oxbow.
- McCartney, C., V. Kassianidou, and S. Manning. 2018. "The 2011 Excavations at Agia Varvara-Asprokremmos." *RDAC*:437–50.
- Michel, V., P. Ildefonse, and G. Morin. 1996. "Assessment of Archaeological Bone and Dentine Preservation from Lazaret Cave (Middle Pleistocene) in France." *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 126:109–19. [https://doi.org/10.1016/S0031-0182\(96\)00074-0](https://doi.org/10.1016/S0031-0182(96)00074-0)
- Miller, E.K., J.D. Blum, and A.J. Friedland. 1993. "Determination of Soil Exchangeable-Cation Loss and Weathering Rates using Sr Isotopes." *Nature* 362:438–41. <https://doi.org/10.1038/362438a0>
- Montgomery, J. 2010. "Passports from the Past: Investigating Human Dispersals using Strontium Isotope Analysis of Tooth Enamel." *Annals of Human Biology* 37:325–46. <https://doi.org/10.3109/03014461003649297>
- Montgomery, J., P. Budd, and J. Evans. 2000. "Reconstructing the Lifetime Movements of Ancient People: A Neolithic Case Study from Southern England." *EJA* 3:370–85. <http://dx.doi.org/10.1177/146195710000300304>
- Montgomery, J., J.A. Evans, and R.E. Cooper. 2007. "Resolving Archaeological Populations with Sr-Isotope Mixing Models." *Applied Geochemistry* 22:1502–514. <https://doi.org/10.1016/j.apgeochem.2007.02.009>
- Moutsiou, T. 2018. "The Obsidian Evidence for Trans-Maritime Interactions in the Eastern Mediterranean: The View from Aceramic Neolithic Cyprus." *JMA* 31.2:229–48. <https://doi.org/10.1558/jma.38084>
- . 2019. "A Compositional Study (pXRF) of Early Holocene Obsidian Assemblages from Cyprus, Eastern Mediterranean." *Open Archaeology* 5(1):155–66. <https://doi.org/10.1515/opar-2019-0011>
- Moutsiou, T., and V. Kassianidou. 2019. "Geochemical Characterisation of Carnelian Beads from Aceramic Neolithic Cyprus Using Portable X-ray Fluorescence Spectrometry (pXRF)." *Journal of Archaeological Science: Reports* 25: 257–65. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2019.04.013>
- Nafplioti, A. 2011. "Tracing Population Mobility in the Aegean Using Isotope Geochemistry: A First Map of Local Biologically Available $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ Signatures." *JAS* 38(7):1560–570. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2011.02.021>
- Nafplioti, A., J. Driessen, A. Schmitt, and I. Crevecoeur. 2021. "Mobile (after-)Lifeways: People at Pre- and Protopalatial Sissi (Crete)." *Journal of Archaeological Science: Reports* 35:102718. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2020.102718>
- Nielsen-Marsh, C.M., and R.E.M. Hedges. 2000. "Patterns of Diagenesis in Bone II: Effects of Acetic Acid Treatment and the Removal of Diagenetic CO_2 ." *JAS* 27:1151–159. <https://doi.org/10.1006/jasc.1999.0538>
- Panagides, I., and E. Mantzourani. 2009. "Η Γεωλογία της Περιοχής του Καντού." In *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού-Κουφόβουνου στην Κύπρο*. Μέρος Α', Στρωματογραφία και Αρχιτεκτονική, edited by E. Mantzourani, 12. Nicosia: Department of Antiquities, Cyprus.
- Papagianni, D. 2019. "Η Τεχνολογία του Λαξευμένου Λίθου." In *Η Ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού Καντού Κουφόβουνου στην Κύπρο*. Μέρος Β'. Τα Κινητά Ευρήματα, Τόμος 1, edited by E. Μαντζουράνη and I. Βοσκός, 281–304. AURA Supplement 1. Athens: AURA and Kardamitsa.
- Parker, R.B. and H. Toots. 1980. "Trace Elements in Bones as Paleobiological Indicators." In *Fossils in the Making: Vertebrate Taphonomy and Paleoecology*, edited by A.K. Behrensmeyer and A.P. Hill, 197–207. London: University of Chicago Press.
- Peltenburg, E.J. 1982. *Vrysi: a Subterranean Settlement in Cyprus*. Warminster: Aris and Phillips.

- _____. 1991. "Local Exchange in Prehistoric Cyprus: An Initial Assessment of Picrolite." *BASOR* 282/283:107–26.
- Peltenburg, E.J., D. Bolger, S. Colledge, P. Croft, S.C. Fox, E. Goring, A. Jackson, D.A. Lunt, C. McCartney, M.A. Murray, J. Ridout-Sharpe, G. Thomas, and M.E. Watt. 2003. *Lemba Archaeological Project, Cyprus* Vol. III.1. *The Colonisation and Settlement of Cyprus. Investigations at Kissonerga-Mylouthkia 1976-1996*. SIMA 70:4. Sävedalen: Paul Åströms Förlag.
- Price, T.D., and H. Gestsdóttir. 2006. "The First Settlers of Iceland: An Isotopic Approach to Colonisation." *Antiquity* 80:130–44. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00093315>
- Price, T.D., G. Grupe, and P. Schröter. 1994. "Reconstruction of Migration Patterns in the Bell Beaker Period by Stable Strontium Isotope Analysis." *Applied Geochemistry* 9:413–17. [https://doi.org/10.1016/0883-2927\(94\)90063-9](https://doi.org/10.1016/0883-2927(94)90063-9)
- Price, T.D., J.H. Burton, and R.A. Bentley. 2002. "The Characterization of Biologically Available Strontium Isotope Ratios for the Study of Prehistoric Migration." *Archaeometry* 44:117–35. <https://doi.org/10.1111/1475-4754.00047>
- Raiber, M., J.A. Webb and D.A. Bennetts. 2009. "Strontium Isotopes as Tracers to Delineate Aquifer Interactions and the Influence of Rainfall in the Basalt Plains of Southeastern Australia." *Journal of Hydrology* 367:188–99. <https://doi.org/10.1016/j.jhydrol.2008.12.020>
- Rich, S., S.W. Manning, P. Degryse, F. Vanhaecke, and K. Van Lerberghe. 2012. "Strontium Isotopic and Tree-ring Signatures of Cedrus brevifolia in Cyprus." *Journal of Analytical Atomic Spectrometry* 27:796–806. <https://doi.org/10.1039/c2ja10345a>
- Rink, W.J., and H.P. Schwarcz. 1995. "Tests for Diagenesis in Tooth Enamel: ESR Dating Signals and Carbonate Contents." *JAS* 22:251–55. <https://doi.org/10.1006/jasc.1995.0026>
- Rogers, G., and C.J. Hawkesworth. 1989. "A Geochemical Traverse Across the North Chilean Andes: Evidence for Crust Generation from the Mantle Wedge." *Earth and Planetary Science Letters* 91:271–85. [https://doi.org/10.1016/0012-821X\(89\)90003-4](https://doi.org/10.1016/0012-821X(89)90003-4)
- Ryan, S.E., C. Snoeck, Q.G. Crowley, and M.G. Babechuk. 2018. "⁸⁷Sr/⁸⁶Sr and Trace Element Mapping of Geosphere-Hydrosphere-Biosphere Interactions: A Case Study in Ireland." *Applied Geochemistry* 92:209–24. <https://doi.org/10.1016/j.apgeochem.2018.01.007>
- Sciré-Calabisotto, C. 2017. "Palaeodiet Reconstruction." In *Erimi Laonin tou Porakou. A Middle Bronze Age community in Cyprus. Excavations 2008–2014*, edited by L. Bombardieri, 301–4. SIMA 145. Uppsala: Paul Åström's Förlag.
- Sealy, J.C., N.J. van der Merwe, A. Sillen, F.J. Kruger, and H.W. Krueger. 1991. "⁸⁷Sr/⁸⁶Sr as a Dietary Indicator in Modern and Archaeological Bone." *JAS* 18:399–416. [https://doi.org/10.1016/0305-4403\(91\)90074-Y](https://doi.org/10.1016/0305-4403(91)90074-Y)
- Simmons, A. 2012. "Ais Giorkis: An Unusual Early Neolithic Settlement in Cyprus." *JFA* 37:86–103. <https://doi.org/10.1179/0093469012Z.0000000009>
- Simmons, A., K.E. DiBenedetto, and L. Keach. 2018. "Kritou Marottou-Ais Giorkis: Preliminary Results of Renewed Investigations (2013–2015)." *RDAC*: 413–36.
- Stanley-Price, N.P. 1977a. "Colonisation and Continuity in the Early Prehistory of Cyprus." *WorldArch* 9:27–41.
- _____. 1977b. "Khirkitia and the Initial Settlement of Cyprus." *RDAC*:66–89.
- Steel, L. 2004. *Cyprus Before History: From the Earliest Settlers to the End of the Bronze Age*. London: Duckworth.
- Szostek, K., K. Mądrzyk, and B. Cienkosz-Stepańczyk. 2015. "Strontium Isotopes as an Indicator of Human Migration – Easy Questions, Difficult Answers." *Anthropological Review* 78:133–56. <https://doi.org/10.1515/anre-2015-0010>
- Trickett, M.A., P. Budd, J. Montgomery, and J. Evans. 2003. "An Assessment of Solubility Profiling as a Decontamination Procedure for the ⁸⁷Sr/⁸⁶Sr Analysis of Archaeological Human Skeletal Tissue." *Applied Geochemistry* 18:653–58. [https://doi.org/10.1016/S0883-2927\(02\)00181-6](https://doi.org/10.1016/S0883-2927(02)00181-6)
- Vernois, V., M. Ung Bao, and N. Deschamps. 1988. "Chemical Analysis of Human Dental Enamel from Archaeological Sites." In *Trace Elements in Environmental History: Proceedings of the Symposium held from June 24th to 26th, 1987 at Göttingen*, edited by G. Grupe and B. Herrmann, 83–90. Berlin: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-642-73297-3_7
- Voskos, I. 2018. "Rethinking the 'Cypriot Paradox': Socio-Economic Change in Late Neolithic and Chalcolithic Cyprus." In *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area During the 5th and 4th Millennia BC. Proceedings of International conference (7th–10th June 2013)*, edited by S. Dietz, F. Mavridis, Ž. Tankosić and T. Takaoğlu, 466–75. Monographs of the Danish Institute at Athens, Vol 20. Oxford: Oxbow.
- _____. 2021. *Η Αρχαιολογία της Αποθήκευσης: Οικονομία και Κοινωνική Αλλαγή στην Κύπρο κατά την Κεραμική Νεολιθική και Χαλκολιθική Περίοδο*. AURA Supplement 6. Athens: AURA and Kardamitsa.
- Voskos, I., and E. Vika. 2020. "Prehistoric Human Remains Reviewed: Palaeopathology and Palaeodiet in Neolithic and Chalcolithic Cyprus, Limassol District." *Journal of Archaeological Science: Reports* 29:102128. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2019.102128>
- Vytlačil, Z., S. Drtikolová Kaupová, M. Jílková, L. Poláček, L. Ackerman, and P. Velemínský. 2021. "Residential Mobility in Great Moravia: Strontium Isotope Analysis of

- a Population Sample from the Early Medieval Site of Mikulčice-Valy (Ninth–Tenth Centuries).” *Archaeological and Anthropological Sciences* 13. <https://doi.org/10.1007/s12520-020-01247-3>
- Wadleigh, M.A., J. Veizer, and C. Brooks. 1985. “Strontium and its Isotopes in Canadian Rivers: Fluxes and Global Implications.” *Geochimica et Cosmochimica Acta* 49: 1727–736. [https://doi.org/10.1016/0016-7037\(85\)90143-7](https://doi.org/10.1016/0016-7037(85)90143-7)
- Wang, Y., and T.E. Cerling. 1994. “A Model of Fossil Tooth and Bone Diagenesis: Implications for Paleodiet Reconstruction from Stable Isotopes.” *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 107:281–89. [https://doi.org/10.1016/0031-0182\(94\)90100-7](https://doi.org/10.1016/0031-0182(94)90100-7)
- Wasse, A. 2007. “Climate, Economy and Change: Cyprus and the Levant during the Late Pleistocene to mid Holocene.” In *On the Margins of Southwest Asia: Cyprus during the 6th to 4th Millennia B.C.*, edited by J. Clarke, 43–63. Oxford: Oxbow.
- Webb, J., D. Frankel, P. Croft, and C. McCartney. 2009. “Excavations at Politiko Kokkinorotsos. A Chalcolithic Hunting Station in Cyprus.” *PPS* 75:189–237.
- Whelton, H.L., J. Lewis, P. Halstead, V. Isaakidou, S. Triantaphyllou, V. Tzevelekidi, K. Kotsakis, and R.P. Evershed. 2018. “Strontium Isotope Evidence for Human Mobility in the Neolithic of Northern Greece.” *Journal of Archaeological Science: Reports* 20:768–74. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2018.06.020>
- Wright, L.E. 2005. “Identifying Immigrants to Tikal, Guatemala: Defining Local Variability in Strontium Isotope Ratios of Human Tooth Enamel.” *JAS* 32: 555–66. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2004.11.011>
- Xenophontos, C. 1991. “Picrolite, its Nature, Provenance, and Possible Distribution Patterns in the Chalcolithic Period of Cyprus.” *BASOR* 282/283:127–38.

Πήλινες γυναικείες προτομές από τα νεκροταφεία του οικισμού της Τράπεζας Πολίχνης στη Θεσσαλονίκη¹

Έλενα Καριπίδου

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ABSTRACT

The female busts are a specific category of the ancient Greek art. Their first appearance is dated to the Archaic period and last till the late Hellenistic period. There were found at sanctuaries, houses and cemeteries. The female busts of Polichni are found in both cemeteries of the settlement and are dated to the 4th century B.C. Their iconography is similar to the most popular types of female busts found in Macedonia at this period. They are mainly found in female and children graves, though their number and position vary. Although most of the researchers believe that these figures represent fertility and resurrection deities, the acknowledgment of their identity is difficult because of their iconographical similarities. It is more likely that the female busts from Polichni represent a deity with chthonic character, related to the dead.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η τράπεζα της Πολίχνης, ενός αρχαίου οικισμού στο μυχό του Θερμαϊκού κόλπου, βρίσκεται στην βορειοδυτική περιοχή του Πολεοδομικού Συγκροτήματος της Θεσσαλονίκης και ανήκει σήμερα στο Δήμο Παύλου Μελά. Η πρώτη, άτυπη, αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα, επί τουρκοκρατίας, όταν ανοίχτηκε μία τομή από τον Μακρίδη Μπέη (Θεόδωρος Μακρίδης) στην γειτονική τούμπα της Πολίχνης με σκοπό την αναζήτηση του μακεδονικού τάφου που θεώρησε ότι κρύβει ο λόφος. Η επόμενη αρχαιολογική έρευνα πραγματοποιήθηκε το 1917 στη θέση «Zeitenlik» από τον Leon Rey, ο οποίος συμμετείχε στο γαλλικό εκστρατευτικό σώμα της Στρατιάς της Ανατολής (Armée d' Orient).² Οι τάφοι που ανέσκαψε ο Rey χρονολογούνται στον 5ο και 4ο αι. π.Χ., ενώ εντοπίστηκαν και κεραμοσκεπείς τάφοι Ρωμαϊκής περιόδου. Μισό αιώνα, περίπου, αργότερα, το 1964 η Μαρία Σιγανίδου και το 1974 η Αικατερίνη Ρωμιοπούλου, ανέσκαψαν η κάθε μία από έναν κιβωτιόσχημο τάφο των Ύστερων Κλασικών χρόνων στη Σταυρούπολη.³ Η τελευταία φάση της αρχαιολογικής έρευνας στην περιοχή ξεκίνησε το 1991 από την 16η Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και συνεχίζεται μέχρι σήμερα από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης.⁴

1 Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας» (MIS-5000432), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ).

2 Rey 1927, 28–47· Λιούτας και Γκατζιδής 2012, 340.

3 Καραμανώλη-Σιγανίδου 1965· Ρωμιοπούλου 1989, 200.

4 Υπεύθυνοι για τις ανασκαφές στην περιοχή ήταν οι αρχαιολόγοι Κατερίνα Τζαναβάρη, Δημήτρης Γραμμένος, Αστέριος Λιούτας,

Πέρα από τον οικισμό της τράπεζας της Πολίχνης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι δύο νεκροπόλεις του οικισμού, λόγω της έκτασης και των ευρημάτων τους. Μεταξύ των τελευταίων, συγκαταλέγονται και πήλινες γυναικείες προτομές, ένα κτέρισμα το οποίο συναντούμε συχνά σε νεκροταφεία και άλλων οικισμών του μυχού του Θερμαϊκού κόλπου, αλλά και της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας.⁵

Στο κείμενο που ακολουθεί προσεγγίζουμε τις πήλινες προτομές μέσα από τα εικονογραφικά τους χαρακτηριστικά, τον χώρο εύρεσης και τη χρήση τους, κάνοντας παράλληλα μερικές προκαταρκτικές σκέψεις σχετικά με την ερμηνεία τους. Ξεκινώντας με μία σύντομη παρουσίαση του χώρου εύρεσης και των αρχαιολογικών ευρημάτων επιχειρείται η ένταξή τους στο ευρύτερο πλαίσιο των εθίμων ταφής του οικισμού της τράπεζας της Πολίχνης αλλά και των οικισμών του μυχού του Θερμαϊκού κόλπου και, γενικότερα, της Μακεδονίας.

Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ

Στην έκταση του σημερινού Δήμου Παύλου Μελά έχουν εντοπισθεί πλούσια αρχαιολογικά κατάλοιπα, τα οποία εκτείνονται χρονολογικά από τη Μέση Νεολιθική μέχρι και τη Βυζαντινή εποχή.⁶ Αρχαιότερος όλων είναι ο νεολιθικός οικισμός της Σταυρούπολης, ο οποίος έχει ερευνηθεί διεξοδικά με σωστικές ανασκαφές.⁷ Στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού ιδρύεται στα ΒΑ του νεολιθικού οικισμού μία νέα εγκατάσταση, στην *τούμπα της Πολίχνης* ή *τούμπα «Λεμπέτ»*. Οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στην περιφέρεια της τούμπας έφεραν στο φως κτίσματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, καθώς και μία αγροικία των Ύστερων Ρωμαϊκών χρόνων.⁸ Στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου δημιουργήθηκε ένας ακόμη νέος οικισμός, στην κορυφή ενός τραπεζίσχημου λόφου νότια της τούμπας, ο οικισμός της *τράπεζας της Πολίχνης* (Εικ. 1). Αυτή είναι και η τελευταία γνωστή εγκατάσταση της ευρύτερης περιοχής μέχρι και τη δημιουργία της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο (315 π.Χ.), οπότε και εγκαταλείφθηκε η θέση, αν και όχι ολοκληρωτικά.⁹ Ο οικισμός της τράπεζας της Πολίχνης αποτέλεσε ένα από τα 26 «πολίσματα», τα οποία συνένωσε ο Μακεδόνας βασιλιάς για την δημιουργία της νέας πόλης.

Από την ανασκαφική έρευνα στην τράπεζα της Πολίχνης προέκυψαν πέντε οικοδομικές φάσεις με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από τις αρχές του 9ου μέχρι τις αρχές του 4ου αι. π.Χ.¹⁰ Αντίθετα, ο 11ος–10ος αι. π.Χ. αντιπροσωπεύονται μόνο από την κεραμική,¹¹ η οποία, φαίνεται πως ακολουθεί την ίδια εξέλιξη με αντίστοιχες θέσεις της ευρύτερης περιοχής.¹² Συγκεκριμένα, από τον 11ο–10ο αι. π.Χ. έχουμε όστρακα

Σταύρος Κώτσος και Πιάννης Καρλιάμπας.

5 Το 2017, στο πλαίσιο της διατριβής μου με τίτλο «Πήλινες γυναικείες προτομές των νεκροταφείων της τράπεζας της Πολίχνης. Μελέτη και ένταξη του υλικού στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας και Θράκης», μου παραχωρήθηκε η άδεια μελέτης και δημοσίευσης των πήλινων γυναικείων προτομών των νεκροταφείων του οικισμού, με βασικό σκοπό την συγκριτική προσέγγιση των ευρημάτων της Πολίχνης με γνωστά παράλληλα από την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας και Θράκης. Επιπλέον, στόχος της μελέτης μου είναι η διερεύνηση της ταύτισης των προτομών με συγκεκριμένες μορφές (ή μη), η χρονολόγησή τους και η εξέταση του ρόλου τους στις λατρευτικές και ταφικές πρακτικές των κατοίκων του πολισματος. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον αρχαιολόγο κ. Αστέριο Λιούτα, Προϊστάμενο του Τμήματος Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και Μουσείων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης (πρώην 16η ΕΠΚΑ), για την παραχώρηση του υλικού των προτομών από τα νεκροταφεία της τράπεζας της Πολίχνης.

6 Λιούτας και Γκιούρα 1997, 317–18.

7 Γραμμένος και Κώτσος 2002.

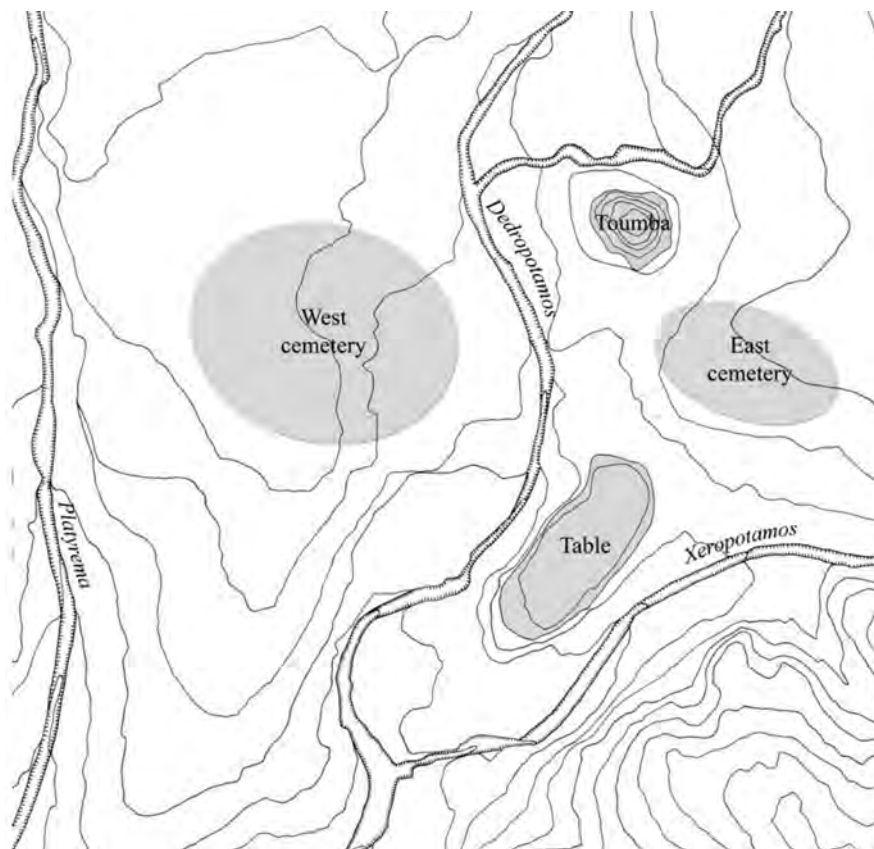
8 Κώτσος κ.ά. 2011, 255.

9 Λιούτας και Γκιούρα 1997, 317–26.

10 Λιούτας και Γκιούρα 1997, 320· Τζαναβάρη και Λιούτας 1993, 265.

11 Σε βάθος περίπου 4,50 μ. εντοπίστηκαν όστρακα ακόσμητης, χειροποίητης κεραμικής που χρονολογούνται τουλάχιστον στον 10ο αι. π.Χ.

12 Lioutas 2018, 215.

Εικ. 1. Οι αρχαιολογικές θέσεις και τα νεκροταφεία..

ακόσμητων χειροποίητων αγγείων, ενώ τον 9ο αι. εμφανίζονται τοπικά χειροποίητα και τροχήλατα αγγεία. Τον 8ο αι. εντοπίζονται τα πρώτα παραδείγματα τροχήλατων αγγείων με γεωμετρική διακόσμηση με ομόκεντρους κύκλους και ημικύκλια,¹³ τα πρώτα παραδείγματα ασημίζουσας κεραμικής με γραπτή γεωμετρική διακόσμηση,¹⁴ και ιωνίζουσες κύλικες,¹⁵ είτε ντόπιες είτε εισηγμένες, η παρουσία των οποίων φτάνει μέχρι τον 6ο αι. π.Χ. Στην περίοδο αυτή χρονολογούνται και επείσακτα αγγεία ευβοϊκών εργαστηρίων, γεγονός που δηλώνει την ύπαρξη ανταλλακτικού εμπορίου ή την μετακίνηση και εγκατάσταση στην περιοχή Ευβοέων.¹⁶ Τον 7ο αι. π.Χ. κυριαρχούν τα ντόπια αγγεία με γεωμετρική διακόσμηση,¹⁷ ενώ τον 6ο αι. τα αττικά και κορινθιακά αγγεία και οι ντόπιες μιμήσεις τους.¹⁸ Το σύνθετο πολιτισμικό προφίλ του οικισμού υποδηλώνεται από την ύπαρξη καρικής επιγραφής στη βάση αττικού μελαμβαφούς σκύφου (γ' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.) αλλά και από ένα αποσπασματικά σωζόμενο αιγυπτιακό ειδώλιο.¹⁹

13 Τζαναβάρη και Λιούτας 1993, 271· Τιβέριος 2012, 178.

14 Gimatzidis 2010, 101–5, 226–52· Παντή 2008, 86–8· Γηματζίδης 1997, 59–66· Τιβέριος 1990, 322. Ο Τιβέριος (1991, 241) αναφέρει ως πιθανό κέντρο παραγωγής της ασημίζουσας κεραμικής την περιοχή της Αγχιάλου, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαίτερα μεγάλες ποσότητες που βρέθηκαν από αυτή στην περιοχή.

15 Κεφαλίδου 2009, 46–7· Παντή 2008, 185–88· Τιβέριος 2012, 180.

16 Τζαναβάρη 2013, 208. Την παρουσία επείσακτης κεραμικής γεωμετρικών χρόνων, κυρίως από την Εύβοια, αναφέρει και ο Τιβέριος (1990, 322) στην Διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου. Βλ. επίσης Τιβέριος κ.ά. 1994, 227· Τιβέριος κ.ά. 1995, 296· Σαριπανίδη 2013, 217.

17 Στις επιχώσεις του 7ου αι. π.Χ. στην τράπεζα της Πολίχνης δεν εντοπίζεται επείσακτη κεραμική (Τζαναβάρη 2013, 210).

18 Ο Τιβέριος (2012, 174) αναφέρει την πιθανή ύπαρξη κεραμικού εργαστηρίου σε μία περιοχή του Θερμαϊκού κόλπου, όπου δούλευαν κεραμείς που είχαν μαθητεύσει στον αττικό Κεραμεικό και συγκεκριμένα στο εργαστήριο του Λυδού.

19 Τζαναβάρη 2013, 207.

ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

Στην ευρύτερη περιοχή της τράπεζας της Πολίχνης πραγματοποιήθηκαν από την 16η ΕΠΚΑ πολλές σωστικές ανασκαφές, οι οποίες έφεραν στο φως δύο σημαντικά νεκροταφεία που σχετίζονται με τον οικισμό. Το ένα βρίσκεται 200 μ. δυτικά της τράπεζας, στην περιοχή Ομόνοια Σταυρούπολης, και εκτείνεται εντός των ορίων και στα νότια του νεολιθικού οικισμού, και το άλλο βρίσκεται στα βορειοανατολικά, στην περιοχή Ανθόκηποι της Πολίχνης, πάνω σε χαμηλό πλάτωμα και σε άμεση οπτική επαφή με τον οικισμό. Συμβατικά έχουν ονομασθεί Δυτικό και Ανατολικό νεκροταφείο αντίστοιχα. Στο Δυτικό νεκροταφείο αποκαλύφθηκαν ταφές που χρονολογούνται από την Εποχή του Σιδήρου μέχρι και τους Ρωμαϊκούς χρόνους, ενώ στο Ανατολικό νεκροταφείο οι ταφές χρονολογούνται από την Αρχαϊκή μέχρι την Ελληνιστική περίοδο.²⁰

Το Δυτικό νεκροταφείο

Το Δυτικό νεκροταφείο, που είναι και το αρχαιότερο,²¹ είναι γνωστό από τις αρχές του 20ου αι., όταν ο Rey ανέσκαψε τάφους των Κλασικών, Ύστερων Κλασικών και Ρωμαϊκών χρόνων.²² Σε μεταγενέστερες έρευνες, το 1964 και 1974, αποκαλύφθηκαν τυχαία, στην οδό Δαγκλή²³ και Ωραιοκάστρου²⁴ αντίστοιχα, άλλοι δύο τάφοι των Ύστερων Κλασικών χρόνων, εντός των ορίων του νεολιθικού οικισμού.²⁵ Πρόκειται, λοιπόν, για έναν σύνθετα δομημένο χώρο που παρουσιάζει ποικιλία σε ταφικά έθιμα και ταφές. Η χρήση του ως νεκροταφείο αναπτύχθηκε σταδιακά από περισσότερους πυρήνες και σιγά σιγά επεκτάθηκε, χρησιμοποιώντας, κατά καιρούς και σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, επιμέρους περιοχές της ίδιας έκτασης. Ακόμη, σε αρκετές περιπτώσεις, ο χώρος εγκαταλείφθηκε και επαναχρησιμοποιήθηκε σε μεταγενέστερο χρόνο. Το μεγαλύτερο μέρος του νεκροταφείου έχει ερευνηθεί. Έχουν ανασκαφεί 1215 ταφές, οι περισσότερες χρονολογημένες στην Εποχή του Σιδήρου. Ανάμεσά τους και στα νότια αυτών έχουν βρεθεί διάσπαρτοι περίπου 350 τάφοι που χρονολογούνται από την Ύστερη Αρχαϊκή μέχρι τη Ρωμαϊκή περίοδο.²⁶ Οι πρωιμότερες ταφές, χρονολογημένες στον 11ο αι. π.Χ., θα πρέπει να αντιστοιχούν στον οικισμό της τούμπας.

Συχνή πρακτική ταφής στην Εποχή του Σιδήρου είναι οι εγχυτρισμοί,²⁷ η ταφή, δηλαδή, σε τεφροδόχα αγγεία, κυρίως αμφορείς και οπισθότμητες πρόχους.²⁸ Η πρακτική αυτή συνηθίζεται και σε άλλους γειτονικούς οικισμούς, όπως στην Τούμπα²⁹ και τη Θέρμη,³⁰ αλλά και στη Χαλκιδική.³¹ Για την τοποθέτησή τους ανοιγόταν ένας απλός κυκλικός λάκκος, είτε, σπανιότερα, μία θήκη από τέσσερις λίθινες πλάκες, κάθετα τοποθετημένες ώστε να σχηματίζουν κιβώτιο. Κάποια από αυτά τα τεφροδόχα αγγεία καλύπτονταν με ένα χειροποίητο αγγείο τοποθετημένο ανάποδα, το οποίο ορισμένες φορές εντοπίστηκε *in situ*, ενώ συχνότερα ήταν πεσμένο στους ώμους του τεφροδόχου. Σε άλλες περιπτώσεις για την κάλυψη των τεφροδόχων χρησιμοποιήθηκαν στρογγυλές πέτρες. Τα κτερίσματα που προέκυψαν από τους εγχυτρισμούς είναι κυρίως σιδερένια εγχειρίδια, χάλκινα ή σιδερένια δαχτυλίδια, πόρπες, σφηκωτήρες, περόνες, βραχιόλια, πήλινες χάνδρες, μικρότερα αγγεία,

20 Lioutas 2018, 217.

21 Λιούτας κ.ά. 2003, 299.

22 Rey 1927, 28–47.

23 Καραμανώλη-Σιγανίδου 1965.

24 Ρωμιοπούλου 1973–1974.

25 Ρωμιοπούλου 1989, 200–18.

26 Λιούτας και Γκιούρα 1997, 322–24, για τις πρόδρομες εργασίες στο νεκροταφείο.

27 Lidell & Scott, λ. *ἐγ-χυτρίζω*: ρίχνω παιδιά σε πήλινο αγγείο.

28 Λιούτας 2013, 213.

29 Σουέρεφ 1997, 337.

30 Σκαρλατίδου 2009, 329· 1995.

31 Βοκοτοπούλου 1987, 284.

όπως χυτροειδή και κανθαρόσχημα αγγεία ή μόνωτα κύπελλα εγχώριας προέλευσης. Επίσης, συχνή είναι η παρουσία φιαλόσχημων αγγείων, με ποικιλία στο σχήμα του σώματός τους και στην τοποθέτηση των λαβών τους.

Στην ίδια περίοδο, πέρα από τους εγχυτρισμούς καύσεων, ακολουθούνταν και η πρακτική του ενταφιασμού σε λακκοειδείς τάφους. Πρόκειται για απλούς επιμήκεις λάκκους σκαμμένους στο φυσικό έδαφος. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι σε ύπτια θέση, χωρίς συγκεκριμένο προσανατολισμό. Τα κτερίσματα των τάφων αυτών περιλαμβάνουν σιδερένια εγχειρίδια, πήλινα σφονδύλια, χάλκινα κοσμήματα, γυάλινες, χάλκινες και οστέινες χάνδρες, πήλινες φιάλες, μόνωτα κύπελα και μικρές οπισθόμητες πρόχους.

Στους ιστορικούς χρόνους ο λακκοειδής είναι, αναμφισβήτητα, ο δημοφιλέστερος τύπος τάφου, όπως συμβαίνει άλλωστε και σε άλλες νεκροπόλεις οικισμών του μυχού του Θερμαϊκού κόλπου, όπως της Τούμπας, της Θέρμης και της Σουρωτής,³² αλλά και της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας.³³ Στα νεκροταφεία της τράπεζας της Πολίχνης είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που οι λάκκοι φέρουν επένδυση στα τοιχώματά τους, ενώ κάποιες φορές, όταν η ταφή γίνεται σε νεκρική κλίνη,³⁴ εντοπίζονται οι βαθύνσεις για τα πόδια της κλίνης στις τέσσερις γωνίες του λάκκου. Ωστόσο, κατά τους Υστεροαρχαϊκούς χρόνους φαίνεται πως η προτίμηση στους απλούς λακκοειδείς τάφους φθίνει, με αποτέλεσμα άλλοι τύποι, όπως οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, να απαντούν συχνότερα.³⁵

Οι τάφοι των ιστορικών χρόνων του Δυτικού νεκροταφείου χρονολογούνται από την Ύστεροαρχαϊκή – Πρώιμη Κλασική μέχρι την Ύστερη Ρωμαϊκή περίοδο.³⁶ Οι ενταφιασμοί αφορούν σε ενηλίκους και παιδιά. Η τυπολογία τους περιλαμβάνει απλούς λακκοειδείς με σχιστολιθική κάλυψη, κιβωτιόσχημους, κεραμοσκεπείς, σαρκοφάγους, καύσεις, εγχυτρισμούς και ταφές σε πίθους.³⁷ Σπάνια είναι η περίπτωση καύσης του νεκρού που τοποθετούνταν σε νεκρική κλίνη, κάποιες φορές και μέσα στον τάφο.³⁸ Όσον αφορά τα κτερίσματα, σε αυτά περιλαμβάνονται ντόπια και εισηγμένα αγγεία από την Αττική και την Κόρινθο,³⁹ χάλκινα, ασημένια και σιδερένια κοσμήματα, αρυβαλλοειδή ληκύθια, σκυφίδια, πήλινες και οστέινες χάντρες, πήλινα ειδώλια, χάλκινα νομίσματα και 50 πήλινες γυναικείες προτομές. Οι τελευταίες προέρχονται από 23 ταφές και θα εξετασθούν αναλυτικά παρακάτω.

Αξίζει εδώ να αναφέρουμε και το μοναδικό παράδειγμα ταφής αλόγου μέσα σε ένα ορθογώνιο σκάμμα. Ο σκελετός του αποκαλύφθηκε σε αρκετά καλή κατάσταση, με τα μπροστινά και τα πίσω πόδια του λυγισμένα κοντά στο σώμα. Δε συνοδεύονταν από κανένα αντικείμενο της ιπποσκευής ούτε από κάποιο άλλο εύρημα,⁴⁰ με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να μιλήσουμε με βεβαιότητα για τη χρονολόγησή του.

Το Ανατολικό νεκροταφείο

Το Ανατολικό νεκροταφείο είναι μικρότερο σε μέγεθος από το Δυτικό και εκτείνεται σε χαμηλό πλάτωμα. Περιλαμβάνει 300 ταφές που χρονολογούνται από την Αρχαϊκή μέχρι την Ελληνιστική περίοδο και έχει ερευνηθεί σχεδόν σε όλη του την έκταση.⁴¹ Οι ταφικές πρακτικές που ακολουθούνται εδώ δε διαφέρουν από αυτές του Δυτικού νεκροταφείου. Οι περισσότερες ταφές γίνονται σε λακκοειδείς τάφους, που έχουν κάποιες φορές λίθινα τοιχώματα και φέρουν σχιστολιθική κάλυψη, ενώ δε λείπουν και οι κιβωτιόσχημοι τάφοι καθώς

32 Παντή 2012, 466.

33 Ανδρόνικος 1988, 2· Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 2000, 480· Βοκοτοπούλου και Μοσχονησιώτη 1990, 414.

34 Lioutas 2018, 220.

35 Λιούτας 1998.

36 Lioutas 2018, 220–21.

37 Λιούτας κ.ά. 2003, 300· Παντή 2012, 468, σημ. 15, για ταφές σε πίθους.

38 Παντή 2012, 472.

39 Λιούτας κ.ά. 2003, 300.

40 Κώτσος κ.ά. 2011, 259, εικ. 5. Για ταφές αλόγων βλ. και Τρανταλίδου 2010, 55–124· Καραμήτρου-Μεντεσιδή 2013.

41 Λιούτας κ.ά. 2003, 299· Λιούτας και Γκιούρα 1997, 322–23.

και οι σαρκοφάγοι. Επίσης, εντοπίστηκαν και τρεις ταφές σε τεφροδόχα αγγεία. Χαρακτηριστικό στοιχείο στο Ανατολικό νεκροταφείο είναι η πρακτική του ενταφιασμού με το κεφάλι του νεκρού προσανατολισμένο στα ανατολικά, ανεξαρτήτως φύλου.⁴² Τέλος, ανασκάφηκαν και παιδικές ταφές, συνήθως σε απλούς λακκοειδείς τάφους.

Αρκετές ταφές ήταν ακτέριστες, ενώ στις κτερισμένες ταφές τα αντικείμενα που συνόδευαν το νεκρό δε φαίνεται να διέφεραν από αυτά του Δυτικού νεκροταφείου. Από τις σημαντικές ταφές του Ανατολικού νεκροταφείου αναφέρουμε, λόγω του πλούτου και της ποιότητας των κτερισμάτων, αλλά και της ιδιότητας του νεκρού, την ταφή ενός πολεμιστή σε μονολιθική σαρκοφάγο. Στο εσωτερικό της εντοπίστηκαν πολλά και πλούσια κτερίσματα που περιελάμβαναν ένα δόρυ, δύο σιδερένια εγχειρίδια, δύο ρομβοειδή χρυσά επιστόμια με φυτικά μοτίβα, ένα μελαμβαφές κύπελλο και έναν ερυθρόμορφο σκύφο με παράσταση Νίκης που προσφέρει στεφάνι σε νεαρό άνδρα.⁴³

Γενικότερα, οι ταφές του Ανατολικού νεκροταφείου ήταν κτερισμένες με κεραμικά σκεύη και, σπανιότερα, μεταλλικά αντικείμενα. Σημειώνεται η συχνή παρουσία μελαμβαφών σκύφων, μικρών ληκυθίων, χάλκινων και σιδερένιων αντικειμένων και σε μικρότερο ποσοστό, ασημένιων και χρυσών. Επίσης, μεταξύ των κτερισμάτων συγκαταλέγονται 59 πήλινες γυναικείες προτομές, οι οποίες προέρχονται από 23 ταφές, επαναλαμβάνοντας την ίδια τάση που παρατηρήθηκε στο Δυτικό νεκροταφείο.

ΟΙ ΠΗΛΙΝΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ ΠΡΟΤΟΜΕΣ ΑΠΟ ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΧΝΗΣ

Κατά την ανασκαφή του Δυτικού και Ανατολικού νεκροταφείου της Πολίχνης διαπιστώθηκε, όπως συμβαίνει και σε άλλες νεκροπόλεις του μυχού του Θερμαϊκού κόλπου,⁴⁴ η πρακτική της κτέρισης με πήλινες γυναικείες προτομές. Στους τάφους που ανασκάφηκαν στα δύο νεκροταφεία εντοπίστηκαν συνολικά 109 προτομές, κάποιες σε θραύσματα. Ωστόσο, μεγάλο μέρος του υλικού διατηρήθηκε σε πολύ καλή κατάσταση, γεγονός που βοηθάει στην λεπτομερή εξέταση των εικονογραφικών και διακοσμητικών τους στοιχείων.

Κατασκευή–Τυπολογία

Οι πήλινες γυναικείες προτομές των νεκροταφείων της τράπεζας της Πολίχνης, σχεδόν όλες κατασκευασμένες με τη χρήση μήτρας, αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα προτομών των Ύστερων Κλασικών και Πρώιμων Ελληνιστικών χρόνων (Εικ. 2, 3, 4). Αντίστοιχα παραδείγματα προτομών έχουν εντοπισθεί και σε νεκροταφεία οικισμών της περιφέρειας της Θεσσαλονίκης αλλά και της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας και της Θράκης, και καταδεικνύουν την ύπαρξη μίας κοινής παράδοσης αναφορικά με τα τυπολογικά και εικονογραφικά χαρακτηριστικά των μορφών.⁴⁵

Όσον αφορά τον τύπο τους είναι, σχεδόν στο σύνολό τους, προτομές-μπούστα χωρίς διαμορφωμένη την πίσω όψη,⁴⁶ δηλαδή μορφές που εικονίζονται μετωπικά μέχρι περίπου το ύψος της μέσης. Πρόκειται για τον πιο διαδεδομένο τύπο πήλινων προτομών, τα πρωιμότερα παραδείγματα του οποίου χρονολογούνται στις

42 Lioutas 2018, 222.

43 Lioutas 2018, 223.

44 Μοσχονησιώτου 1988, 288· Τσακάλου-Τζαναβάρη 1989, 310· Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1992, 373· 2009, 441· Μισσηλίδου-Δεσποτίδου 1995, 315· Τζαναβάρη 1996, 467· Σουέρεφ και Ματθαίου 1998, 233· Σουέρεφ και Χαβέλα 1999, 125· Αλλαμανή κ.ά. 1999, 159· Τζαναβάρη και Φίλης 2003, 162· Σουέρεφ 2004, 330· 2009, 352, 356· Τσιμπίδου-Αυλωνίτη κ.ά. 2005, 202· Παππά κ.ά. 2007, 278· Αλλαμανή-Σουρή 2008, 359· Σκαρλατίδου 2009, 337.

45 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Ακαμάτης 2014, 235–46.

46 Merker 2000, 73.

Εκ. 2. Δυτικό νεκροταφείο. Πήλινη γυναικεία προτομή ΘΣ 137, τάφος 409 (ΕΦΑΠΟΘ, αδημοσίευτο). Εκ. 3. Δυτικό νεκροταφείο. Πήλινη γυναικεία προτομή ΘΣ 1235, τάφος 231 (ΕΦΑΠΟΘ, αδημοσίευτο). Εκ. 4. Δυτικό νεκροταφείο. Πήλινη γυναικεία προτομή ΘΣ 1181, τάφος 7 (ΕΦΑΠΟΘ, αδημοσίευτο). Εκ. 5. Δυτικό νεκροταφείο. Πήλινη γυναικεία προτομή ΘΣ 1269, τάφος 10 (ΕΦΑΠΟΘ, αδημοσίευτο). Εκ. 6. Δυτικό νεκροταφείο. Πήλινη γυναικεία προτομή μέσα σε ανάγλυφο πλαίσιο ΘΣ 1238, τάφος 231 (ΕΦΑΠΟΘ, αδημοσίευτο). Εκ. 7. Δυτικό νεκροταφείο. Πήλινη γυναικεία προτομή μέσα σε ανάγλυφο πλαίσιο ΘΣ 1258, τάφος 135 (ΕΦΑΠΟΘ, αδημοσίευτο).

αρχές του 5ου αι. π.Χ. ενώ συνεχίζεται μέχρι την όψιμη Ελληνιστική εποχή.⁴⁷ Επιπλέον, από το σύνολο της Πολίχνης δε λείπουν και οι ολόγλυφες προτομές-μπούστα (Εικ. 5), ωστόσο εντοπίζονται σπανιότερα. Τέλος, από το Δυτικό νεκροταφείο του οικισμού προέκυψαν και δύο παραδείγματα ενός σπάνιου τύπου προτομής, στα οποία η μορφή προβάλλει μέσα από τετράπλευρο πλαίσιο (Εικ. 6, 7). Ένας παρόμοιος τύπος είναι γνωστός από την Πέλλα,⁴⁸ με τη διαφορά ότι στις προτομές της Πολίχνης το τετράπλευρο πλαίσιο είναι ανάγλυφα διαμορφωμένο.

Το ύψος των προτομών ποικίλει από 10 έως 22 εκατοστά περίπου. Οι περισσότερες προτομές-μπούστα χωρίς διαμορφωμένη πίσω όψη παρουσιάζουν ομοιομορφία στα επιμέρους εικονογραφικά χαρακτηριστικά τους. Οι μορφές εικονίζονται μετωπικά, το κεφάλι τους κλίνει ελαφρώς προς τα κάτω και τα χέρια τους, τις

47 Χρυσανθάκη-Nagle 2009, 57' Αχειλαρά 2000, 142' Chryssanthaki-Nagle 2006, 14.

48 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Ακαμάτης 2014, 239, Ομάδα Α9, αρ. 139, εικ. 175, 678.

περισσότερες φορές, είναι λυγισμένα στο ύψος των αγκώνων και ακουμπούν στο στήθος,⁴⁹ ενώ δε λείπουν και τα παραδείγματα όπου τα χέρια των μορφών πέφτουν παράλληλα με το σώμα τους. Φορούν, συνήθως, χιτώνα (χειριδωτό, που άλλοτε δημιουργεί απόπτυγμα και άλλοτε όχι, ή αχειριδωτό), και ιμάτιο, το οποίο ενίοτε καλύπτει ολόκληρους τους βραχίονες, αφήνοντας ακάλυπτους μόνο τους καρπούς των χεριών και άλλοτε οι βραχίονες μένουν ορατοί. Το ιμάτιο, συνήθως, τυλίγεται σφιχτά γύρω από το σώμα τους, αφήνοντας κάποιες φορές ορατό το πάνω μέρος του χιτώνα ή μπορεί να πέφτει πίσω από το κεφάλι της μορφής, στην πλάτη της, και να ακολουθεί το περίγραμμα των βραχιόνων της. Στο κεφάλι φορούν, τις περισσότερες φορές, στεφάνες, οι οποίες έχουν διάφορες μορφές (πόλος-στεφάνη,⁵⁰ ταινιωτή, δισκόμορφη κ.ά., ψηλή ή χαμηλή) και ενίοτε στολίζονται με γραπτό ή πλαστικό διάκοσμο. Από τη στεφάνη που φέρουν στο κεφάλι μπορεί να εξαρτάται το ιμάτιο ή το επίβλημα που ολοκληρώνει το ένδυμά τους. Τα μαλλιά των μορφών διαμορφώνονται, συνήθως, γύρω από το πρόσωπό τους. Χωρίζονται στη μέση και περιβάλλουν το περίγραμμα του μετώπου σε σειρές οριζόντιων βοστρύχων, αφήνοντας ακάλυπτα τα αυτιά ή μπορεί και να καταλήγουν επάνω στους ώμους της μορφής, έχοντας διαφορετική διαμόρφωση. Συνήθως, φορούν κοσμήματα (βραχιόλια, περιδέραια και σκουλαρίκια), τα οποία αποδίδονται είτε πλαστικά, με τη χρήση επίθετου πηλού, είτε γραπτά. Οι μορφές κρατούν στα χέρια διάφορα αντικείμενα –προσφορές– όπως άνθη, καρπούς, πουλιά, ακόμα και μικρά αγγεία (φιάλες).

Μόλις δύο παραδείγματα ολόγλυφων προτομών εντοπίζονται στα δύο νεκροταφεία του οικισμού. Ο τύπος αυτός εμφανίζεται στα τέλη του 4ου/αρχές 3ου αι. π.Χ., είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους και συνεχίζεται μέχρι και το 2ο αι. π.Χ.⁵¹ Έχοντας διαμορφωμένη την πίσω όψη τους, οι ολόγλυφες προτομές μπορούσαν να τοποθετηθούν σε οριζόντιες επιφάνειες.⁵² Στις προτομές της Πολίχνης οι μορφές εικονίζονται μετωπικά, μέχρι το ύψος της μέσης περίπου, και τα χέρια τους πέφτουν παράλληλα με τον κορμό. Η μία γυναικεία προτομή εικονίζεται γυμνή. Το κεφάλι της πλασιώνεται από τα μαλλιά, τα οποία, χωρισμένα στη μέση, διαμορφώνονται πάνω από το μέτωπο με παράλληλους οριζόντιους κυματιστούς βοστρύχους, με χρήση βαθιάς χάραξης. Φέρονται προς τα πλάγια και μαζεύονται στην κορυφή της κεφαλής, δημιουργώντας μία τριγωνική απόληξη (πιθανόν λαμπάδιον). Στο μέτωπο διακρίνεται ανάγλυφη ταινία, που περνά μπροστά από τα αυτιά. Η δεύτερη γυναικεία προτομή αυτού του τύπου από την Πολίχνη (Εικ. 5) φορά λεπτό χιτώνα που δημιουργεί τριγωνικό άνοιγμα στο λαιμό. Το πρόσωπο της πλασιώνεται από τα μαλλιά, που, χωρισμένα στη μέση, διατάσσονται σε δύο ομάδες βοστρύχων και μαζεύονται ψηλά στην κορυφή του κεφαλιού σε κότσο που έχει σχήμα πεταλούδας. Κεφαλόδεσμος, που στερεώνεται μπροστά με ένα (πιθανόν) στρογγυλό κόσμημα, συγκρατεί τα μαλλιά περιμετρικά του κεφαλιού. Έπειτα πέφτουν με μακριούς πλοκάμους, αγκαλιάζοντας, μέχρι το επάνω μέρος, τους ώμους.

Τα δύο παραδείγματα προτομών που προβάλλουν μέσα από τετράπλευρο, ανάγλυφα διαμορφωμένο, πλαίσιο είναι μοναδικά για την Πολίχνη. Και στα δύο, η κεντρική γυναικεία μορφή, προβάλλει μέσα από ναόσχημη κατασκευή, η οποία διαμορφώνεται από δύο κίονες που συγκρατούν αετωματική επίστεψη (Εικ. 6, 7). Στο ένα παράδειγμα (Εικ. 7), η κεντρική μορφή πλασιώνεται από δυο μικρότερες, όρθιες, ανδρικές μορφές που γέρνουν πάνω της, ακουμπώντας τα μικρά τους κεφάλια στο κεφάλι της και «πατώντας» πάνω στους ώμους της. Η χαρακτηριστική προβολή του κορμού των γυναικείων μορφών καθώς και το μεγαλύτερο μέγεθος τους σε σχέση με τα περιφερειακά εικονογραφικά στοιχεία (ανδρικές μορφές, κίονες, επίστεψη), έχουν σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία διαφόρων επιπέδων και την επίτευξη βάθους στη σύνθεση. Η ταύτιση των εικονιζόμενων μορφών με θεούς είναι πιο βέβαιη, εξαιτίας του συνόλου της παράστασης με το ναόσχημο φόντο. Ιδιαίτερα για το

49 Χρυσανθάκη-Nagle 2009, 58.

50 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2016, 820, για τον όρο πόλος-στεφάνη· Merker 2000, 74, 111, C251–C255, πιν. 21· Chryssanthaki-Nagle 2006, 25· Θέμελης και Τουράσoglou 1997, 113 (η προτομή φέρει πόλο και καλύπτρα), 120 (η προτομή φέρει καλύπτρα και στεφάνη). Βοκοτοπούλου 1990, 44, 68.

51 Τζαναβάρη 2014, 336· Κόρτη-Κόντη 1994, 134, αρ. 153 (τέλος 2ου αι. π.Χ.). Για τις ολόγλυφες προτομές-μπούστα από τη Morgantina βλ. Bell 1981, 48–51.

52 Muller 1996, 497, αρ. 117.

Εικ. 8. Ανατολικό νεκροταφείο. Πήλινη γυναικεία προτομή ΜΘ 33680, τάφος 3 (ΑΜΘ, αδημοσίευτο)..

παράδειγμα, στο οποίο η κεντρική γυναικεία μορφή πλαισιώνεται από δύο μικρότερες, ανδρικές, μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε ότι πρόκειται για την Αφροδίτη που πλαισιώνεται από δύο Ερωτιδείς, ένα μοτίβο που είναι γνωστό στην Όλυνθο, ήδη, από τον πρώιμο 5ο αι. π.Χ.⁵³

Σχεδόν σε όλες τις προτομές των νεκροταφείων της Πολίχνης διατηρήθηκαν ίχνη του λευκού επιχρίσματος, με το οποίο καλύπτονταν όλη η επιφάνεια τους. Ωστόσο, δε λείπουν τα παραδείγματα όπου το επίχρισμα διατηρήθηκε σε παχιά στρώση. Πάνω σε αυτό τοποθετήθηκαν τα χρώματα που χρησιμοποιήθηκαν για τον χρωματικό διάκοσμο των ρούχων και των μαλλιών των μορφών, αλλά και για να τονιστούν οι λεπτομέρειες και τα χαρακτηριστικά τους (Εικ. 8). Τις περισσότερες φορές, χρησιμοποιήθηκε το κόκκινο και το κίτρινο χρώμα για το χρωματισμό του χιτώνα και του ιματίου και το κίτρινο χρώμα για τα μαλλιά. Ωστόσο, δε λείπουν τα παραδείγματα όπου τα μαλλιά της μορφής είναι κόκκινα ή καστανά. Επίσης, κίτρινο και, σπανιότερα, κόκκινο χρώμα χρησιμοποιήθηκε για τα κοσμήματα, ενώ με κόκκινο χρώμα χρωματίζονταν τα χείλη των μορφών. Για να δηλωθεί η γυναικεία επιδερμίδα χρησιμοποιήθηκε ροδαλό χρώμα, που τις περισσότερες φορές διακρίνεται στο πρόσωπο των προτομών.

Συμφραζόμενα

Οι προτομές της Πολίχνης εντοπίστηκαν σε κιβωτιόσχημους και λακκοειδείς τάφους και των δύο νεκροταφείων του οικισμού. Ο αριθμός των προτομών που βρέθηκαν στις ταφές ποικίλει ανά περίπτωση, καθώς μπορεί να κυμαίνεται από μία έως και δώδεκα προτομές μέσα στον ίδιο τάφο. Χαρακτηριστικό, επίσης, είναι το γεγονός ότι σε περιπτώσεις που έχουμε περισσότερες από μία προτομές, αυτές μπορεί να διαφέρουν ως προς τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους αλλά και ως προς το μέγεθός τους, κάτι που έχει παρατηρηθεί και σε άλλες νεκροπόλεις της Μακεδονίας.⁵⁴ Ωστόσο, δε λείπουν και τα παραδείγματα κτέρισης του ίδιου τάφου με προτομές όμοιου τύπου, κάποιες φορές μάλιστα κατασκευασμένες και από την ίδια μήτρα.

Ποικιλία παρατηρείται και στο σημείο εύρεσής τους στο εσωτερικό των λάκκων. Κάποιες προτομές εντοπίστηκαν επάνω στο σκελετό ή σε επαφή με αυτόν (π.χ. αριστερά και δεξιά του κρανίου, επάνω στους ώμους και τους βραχίονες, επάνω στη λεκάνη ή στα μηριαία οστά), ενώ άλλες βρέθηκαν πεσμένες μακριά από το νεκρό. Πιθανόν κάποιες να ήταν αναρτημένες στα τοιχώματα των τάφων, όπως έχει προταθεί εξ αιτίας

53 Robinson 1933, πιν. 30, αρ. 248 (α' μισό 4ου αι. π.Χ.)· 1952, αρ. 20, πιν. 14 (πρώιμος 5ος αι. π.Χ.), αρ. 21, πιν. 15 (πρώιμος 5ος αι. π.Χ.).

54 Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1990, 128–29.

των οπών ανάρτησης που έχουν όλες, είτε στο άνω τμήμα του κεφαλιού είτε σε πρόσθετο πήλινο μέλος προσαρτημένο πίσω από το κεφάλι, και αργότερα να έπεσαν στο εσωτερικό του.⁵⁵ Την υπόθεση αυτή ενισχύει και η ανεύρεση σιδερένιων καρφιών στο εσωτερικών ορισμένων λάκκων.

Οι ταφές στις οποίες εντοπίστηκαν προτομές ήταν γυναικείες και παιδικές⁵⁶ (Εικ. 9, 10). Η πρακτική της τοποθέτησης πήλινων γυναικείων προτομών σε τέτοιου είδους ταφές είναι γνωστή στη Μακεδονία, και όπως θα δούμε παρακάτω, πιθανόν σχετίζεται με την ερμηνεία των μορφών αυτών. Όσον αφορά τις παιδικές ταφές, αν και τις περισσότερες φορές υποθέτουμε ότι πρόκειται για μικρά κορίτσια ή κορίτσια στην προεφηβική περίοδο της ζωής τους,⁵⁷ που δεν είχαν ακόμη δημιουργήσει οικογένεια,⁵⁸ η αναγνώριση του φύλλου είναι ιδιαίτερα δύσκολη.⁵⁹

9.

10.

Εικ. 9. Δυτικό νεκροταφείο. Τάφος 56, ταφή ενήλικου (ανασκαφική φωτογραφία). Εικ. 10. Δυτικό νεκροταφείο. Τάφος 60, παιδική ταφή (ανασκαφική φωτογραφία)..

55 Βοκοτοπούλου 1990, 35–49, για την ανάρτηση των πήλινων γυναικείων προτομών στα τοιχώματα των τάφων.

56 Σκαρλατίδου 1996. 2001–2004β' 2006. 2009, 340, εικ. 20' Τσιμπίδου-Αυλωνίτη κ.ά. 2005, 202' Τζαναβάρη και Φίλης 2002. 2003, 158, εικ. 6' Θέμελης και Τουράτσογλου 1997, 120, Ε26, Ε27 πιν. 13' Τζαναβάρη 1996, 467–68' 2001–2004α' 2001–2004β' Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1999.

57 Ενδεικτικά, Τζαναβάρη και Φίλης 2002' Σκαρλατίδου 2001–2004α.

58 Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 2010, 170–71.

59 Ενδεικτικά, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1995, 315' 1999, 772' Σκαρλατίδου και Ιγνατιάδου 1996, 484' Λαζαρίδου και Μοσχονησιώτου 1998' Λαζαρίδη 1990' Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1999.

Χρονολόγηση

Στις πήλινες γυναικείες προτομές των νεκροταφείων της τράπεζας της Πολίχνης αναγνωρίζεται η πλειονότητα των γνωστών τύπων του 4ου αι. π.Χ., με επιμέρους διαφοροποιήσεις σε δευτερεύοντα εικονογραφικά και διακοσμητικά στοιχεία. Ωστόσο, δε λείπουν και οι πρωτότυπες συνθέσεις, όπως τα δύο παραδείγματα των προτομών που προβάλλουν μέσα από τετράπλευρο πλαίσιο ανάγλυφα διακοσμημένο. Ειδικότερα, στη χρονολόγηση των περισσότερων προτομών της Πολίχνης στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. συνηγορεί και η χρονολόγηση των υπόλοιπων κτερισμάτων των τάφων και κυρίως της κεραμικής. Ωστόσο, είναι πιθανόν, με βάση τα συμφραζόμενα, κάποιες ταφές να χρονολογούνται μερικές δεκαετίες νωρίτερα, πάντα όμως μέσα στον 4ο αι. π.Χ., πιθανόν, στο α' μισό του.

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΕΙΩΝ ΠΡΟΤΟΜΩΝ

Η χρήση των προτομών ως κτερίσματα στους τάφους είναι κοινή ταφική πρακτική στη Μακεδονία από τα μέσα του 6ου αι. και μέχρι τον 2ο αι. π.Χ.⁶⁰ Αποτελούν μέρος ενός ευρύτερου συνόλου κτερισμάτων γυναικείων και παιδικών ταφών όλων των τύπων. Ωστόσο, όπως προκύπτει από την ανασκαφική έρευνα, οι προτομές αποτελούν εύρημα όχι μόνο των νεκροταφείων, αλλά και δημόσιων και οικιακών ιερών, καθώς και οικιστικών συνόλων.⁶¹

Η ερμηνεία των προτομών είναι ένα ζήτημα το οποίο έχει απασχολήσει σημαντικά την έρευνα. Η αναγνώριση συγκεκριμένων μορφών έχει αποδειχθεί ιδιαίτερα δύσκολη, με την πλειονότητα των ερευνητών να υποστηρίζει την απεικόνιση θεϊκών μορφών, όπως της Αφροδίτης, της Δήμητρας, της Περσεφόνης, της Ήρας, της Κυβέλης,⁶² ενώ μικρότερη απήχηση έχει, προς το παρόν, η άποψη ότι οι προτομές απεικονίζουν θνητές μορφές, όπως π.χ. την αναθέτρια στα ιερά ή την ίδια τη νεκρή στους τάφους. Σύμφωνα με την τελευταία άποψη, οι προτομές στις οικίες θα μπορούσαν να απεικονίζουν την κυρίαρχη γυναικεία μορφή του εκάστοτε νοικοκυριού ή να έχουν ρόλο διακοσμητικό.

Ερμηνείες προτομών με βάση των εντοπισμό τους στα ιερά

Οι προτομές αποτελούν ένα από τα πιο συχνά αναθήματα στα ιερά γυναικείων θεοτήτων.⁶³ Ωστόσο, απαντούν και σε ιερά όπου η κύρια λατρευόμενη θεότητα είναι ανδρική, όπως το ιερό του Δάρρωνα στην Πέλλα,⁶⁴ του Άττη στην Αμφίπολη,⁶⁵ του Απόλλωνα στη Ζώνη,⁶⁶ ο ναός του Διονύσου στη Μαρώνεια⁶⁷ κ.α.

60 Χαρακτηριστική είναι η απουσία των προτομών στους μακεδονικούς τάφους, τουλάχιστον σε αυτούς που βρέθηκαν ασύλητοι (Chryssanthaki-Nagle 2006, 18).

61 Χρυσανθάκη-Nagle 2009, 61· Chryssanthaki-Nagle 2006, 12.

62 Robinson 1931, 1· 1952, 72· Δάφφα-Νικονάνου 1973, 112–16· Croissant 1983, 2–5· Ζαφειροπούλου 1985, 66–71· Uhlenbrock 1988, 139· Αχειλαρά 2000, 142–43· Mallios 2004, 249· Chryssanthaki-Nagle 2006, 26· Τζαναβάρη 2014, 341–44· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Ακαμάτης 2014, 246.

63 Ενδεικτικά, Ιερό Δήμητρας στο Δίον (Παντερμαλής 1997)· Ιερό της Μητέρας των θεών Κυβέλης στις Αιγές (Δρούγου 1990)· Ιερό της Μητέρας των θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα (Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000)· Ιερό της Μητέρας των θεών στη Λευκόπετρα (Στεφανή 2013).

64 Χρυσοστόμου 1996–1997· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 99. 2003, 53, εικ. 80.

65 Λαζαρίδης 1994, 52.

66 Παρδαλίδου 2015, 749–62.

67 Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη 2012, 124–26.

Την κυρίαρχη άποψη ότι προτομές αποτελούν την απεικόνιση χθόνιων θεοτήτων που σχετίζονται με την γονιμότητα και την αναγέννηση και προστατεύουν τους νεκρούς στον Κάτω Κόσμο, ενισχύουν τόσο τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά τους (στάση σώματος, ενδύματα, πόλοι, στεφάνες), όσο και ο συντηρητισμός που τις χαρακτηρίζει. Μάλιστα, σε αυτά βασίζεται, τις περισσότερες φορές και η ταύτισή τους με συγκεκριμένες γονιμικές θεότητες.

Αρχικά θεωρήθηκε ότι η μορφή που αποδίδεται δεν ήταν άλλη από την Δήμητρα ή την Περσεφόνη την στιγμή της *ανόδου*.⁶⁸ Το καλυμμένο κεφάλι των μορφών και η συντηρητική-αυστηρή τους στάση, οδήγησε στην ταύτιση με μία μητρική μορφή, η οποία θα μπορούσε να είναι η θεά Δήμητρα. Από την άλλη, το γεγονός ότι οι προτομές απεικονίζονται από τη μέση και πάνω, θα μπορούσε να υποδηλώνει την άνοδο της Κόρης από τον Άδη, με το κάτω μισό του σώματός της ακόμα μέσα στη γη. Ωστόσο, αυτή η άποψη δεν μπορεί να γίνει αβίαστα αποδεκτή, καθώς στην αγγειογραφία υπάρχουν και άλλες γυναικείες θεές που εικονίζονται μόνο με το άνω μισό μέρος του σώματός τους πάνω από το έδαφος, όπως η Γαία, π.χ. στον μύθο της γέννησης του Εριχθονίου⁶⁹ και η θεά Αφροδίτη.⁷⁰

Επίσης, στην πορεία της έρευνας αλλά και με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα, διαπιστώθηκε ότι πήλινες γυναικείες προτομές αποτέλεσαν αναθήματα σε ιερά και άλλων γυναικείων θεοτήτων, όπως της Αφροδίτης, της Αρτέμιδος, της Αθηνάς, της Κυβέλης, χωρίς μάλιστα να παρουσιάζουν καμία διαφορά στα εικονογραφικά τους χαρακτηριστικά. Από την άλλη, στο Θεσμοφόριο της Πέλλας οι προτομές απουσιάζουν, ενώ πολλά ειδώλια που βρέθηκαν εκεί δεν μπορούν να σχετισθούν με απόλυτη βεβαιότητα με την κύρια τιμώμενη θεότητα.⁷¹

Επιπροσθέτως, όταν μία προτομή εντοπίζεται σε ιερό δεν είναι απαραίτητο να απεικονίζει την εκάστοτε τιμώμενη θεότητα, καθώς είναι πιθανό να απεικονίζεται κάποια άλλη που συλλατρευόταν στο ιερό. Αποδεδειγμένη, εξάλλου, είναι η συλλατρεία της Δήμητρας στο ιερό της στο Δίον⁷² και στην Πέλλα.⁷³

Η προσπάθεια της ταύτισης των προτομών είναι αρκετά δύσκολη διαδικασία και σε καμία περίπτωση δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για την ερμηνεία της μορφής ως Δήμητρα ή Περσεφόνη. Αντίστροφα, ούτε η ανεύρεση προτομών σε ένα ιερό συνεπάγεται την ταύτιση του τεμένους ως ιερού χώρου λατρείας συγκεκριμένων θεοτήτων. Παράλληλα, δεν θα πρέπει να αποκλείσουμε την πιθανότητα η ομοιομορφία των εικονογραφικών χαρακτηριστικών των προτομών να ήταν ηθελμένη, ώστε να μπορούν να ανταποκρίνονται ως αναθήματα σε μεγαλύτερο αριθμό γυναικείων θεοτήτων.⁷⁴

Βοηθητικό στοιχείο στην προσπάθεια αναγνώρισής τους αποτελούν οι «προσφορές», τα αντικείμενα που κρατούν οι προτομές στα χέρια τους (άνθη, καρποί, ζώα, αγγεία κ.ά.), στα οποία αναγνωρίζονται χαρακτηριστικά σύμβολα θεοτήτων. Για παράδειγμα, μία προτομή με άνθος, περιστέρι ή αλάβαστρο είναι πιθανότερο να ταυτιστεί με την Αφροδίτη, ενώ, όταν η μορφή κρατά ρόδι, με την Ήρα, μήλο με τη Δήμητρα κ.τ.λ.

Αντίθετοι στην επικρατούσα άποψη για τη θεϊκή υπόσταση των προτομών, ήδη από τη δεκαετία του 1930, οι Christian Blinkenberg και Karl Kinch⁷⁵ υποστήριξαν πως οι προτομές αποτελούν συντμήσεις ολόκληρων ειδωλίων και τις ταύτισαν με θνητές μορφές αναθετών και λατρευτών. Η άποψη αυτή ήρθε ξανά στο προσκήνιο τα τελευταία χρόνια με τις δημοσιεύσεις για το Θεσμοφόριο⁷⁶ και το Αρτεμίσιο της Θάσου,⁷⁷ καθώς και για το ιερό της Αρτέμιδος στο Δυρράχιο.⁷⁸ Και στα τρία ιερά το μεγαλύτερο μέρος των πήλινων γυναικείων προτομών

68 Heuzey 1883, 229· Pottier 1890, 61–2.

69 LIMCIV: 171–77, λ. «Gé». Chryssanthaki-Nagle 2006, 26.

70 Bérard 1974, 153, 160.

71 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1993, 814–15.

72 Πινγιάτογλου 1992, 227.

73 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1993, 814.

74 Chryssanthaki-Nagle 2006, 28–9.

75 Blinkenberg και Kinch 1931, 36, 588–90.

76 Muller 1996, 497· Huysecom-Haxhi και Muller 2007, 242–3· Maffre 2010, 537–8.

77 Aubry κ.ά. 2014, 671, 682.

78 Muller και Tartari 2006, 65–92· Muller κ.ά. 2009.

ταυτίστηκε με τις μορφές των αναθετριών και όχι της θεότητας που λατρεύονταν στο ιερό. Στις περιπτώσεις αυτές, τα αντικείμενα που κρατούν οι προτομές στα χέρια τους θα μπορούσαν να μεταφραστούν ως προσφορές ή «αγάλματα» που προσφέρονται από την αναθέτρια στη θεά.

Ερμηνεία προτομών με βάση τον εντοπισμό τους σε ταφές

Όσον αφορά τις πήλινες γυναικείες προτομές που εντοπίζονται στους τάφους, φαίνεται πως, ακόμη και ως κτερίσματα, διατηρούν τον αναθηματικό τους χαρακτήρα και θα μπορούσαν, με σχετική ασφάλεια, να ταυτιστούν με χθόνιες θεότητες, οι οποίες προστάτευαν τον νεκρό. Το ότι δεν εντοπίζονται ανεξαιρέτως σε όλα τα ταφικά σύνολα, όπως λ.χ. τα κεραμικά αγγεία, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν αποτελούσαν αναπόσπαστο στοιχείο της κτερίσης, αλλά επιπρόσθετο και προαιρετικό.⁷⁹ Επιπροσθέτως, η παρουσία των οπών ανάρτησης δείχνει ότι οι μορφές κατασκευάζονταν ώστε να αναρτηθούν σε κάποιο τοίχο, δέντρο ή λόφο.⁸⁰ Η ίδια πρακτική ανάρτησης των προτομών φαίνεται πως ακολουθήθηκε και για τις προτομές που βρέθηκαν σε τάφους, όπως υποδηλώνουν τα σιδερένια καρφιά που έχουν βρεθεί πεσμένα μέσα σε τάφους, από τα οποία κρέμονταν τα κτερίσματα,⁸¹ και όπως μαρτυρά η γραπτή παράσταση κρεμασμένης προτομής στον τάφο Π της Αίνειας.⁸²

Ως ένα επιχείρημα υπέρ της ταύτισης των προτομών με χθόνιες γυναικείες θεότητες, ειδικά για την υπό εξέταση περιοχή, μπορεί να αναφερθεί η λατρεία της χθόνιας Αφροδίτης στη Μακεδονία. Πρόκειται για μία θεότητα που συνδυάζει τα χαρακτηριστικά της Αφροδίτης και της Περσεφόνης, με τις υποστάσεις των δύο αυτών θεοτήτων να συνδέονται μεταξύ τους.⁸³ Με τη θεά Αφροδίτη έχουν ταυτιστεί πήλινες γυναικείες προτομές που βρέθηκαν σε τάφους στην Αίνεια, τη Λητή και την Άκανθο,⁸⁴ και το πρόσωπό της αναγνωρίζεται στις πήλινες γυναικείες προτομές του Ανατολικού νεκροταφείου της Πέλλας και του Δυτικού νεκροταφείου του Αρχοντικού.⁸⁵ Τα προσωνόμια της θεάς που σχετίζονται με τη χθόνια υπόστασή της είναι *επιτυμβία*, *επιτυμβία*, *τυμβωρύχος*, *μελαινίς*, ενώ έχει ταυτισθεί με την *Πασικράτα* της Δημητριάδας⁸⁶ και η λατρεία της μαρτυρείται και από τους αρχαίους συγγραφείς.⁸⁷

Αν και η ευρύτερα αποδεκτή άποψη αναγνωρίζει στις μορφές αυτές γυναικείες, και ειδικότερα χθόνιες θεότητες που προστατεύουν τη νεκρή στον Κάτω Κόσμο, ωστόσο, δε λείπουν και οι απόψεις που αναγνωρίζουν στις προτομές των τάφων άλλοτε την ίδια τη νεκρή⁸⁸ και άλλοτε μορφές από το οικογενειακό της περιβάλλον.⁸⁹ Η παρουσία των προτομών στους τάφους των άωρων κοριτσιών θα μπορούσε να αποτελεί ένδειξη της κοινωνικής κατάστασης της νεκρής, σηματοδοτώντας ότι έφυγε από τη ζωή σε νεαρή ηλικία, πριν προλάβει να ζήσει το γάμο και τη μητρότητα. Είναι πιθανόν, λοιπόν, να απεικονίζουν τη νεκρή σε μία φάση της ζωής της που δεν πρόλαβε να ζήσει και να σηματοδοτούν τη μετάβαση από τον κόσμο της νεαρής κοπέλας στον κόσμο της γυναίκας, μία μετάβαση που δεν πρόλαβε να γίνει.

Εξεταζόμενα κάτω από ένα διαφορετικό πρίσμα, τα εικονογραφικά στοιχεία των προτομών, όπως η στάση του σώματος, τα ενδύματά τους και οι προσφορές που κρατούν, θα μπορούσαν να ενισχύσουν τη θεωρία αυτή. Όσον αφορά τα ενδύματα, είναι γεγονός ότι τα περισσότερα από αυτά συμβάλουν στην ταύτιση των

79 Robinson 1952, 43· Chrysanthaki-Nagle 2006, 18. Η Τσακάλου-Τζαναβάρη (2002, 52) αναφέρει ότι στο νεκροταφείο της Βέροιας οι κτερισμένες με πήλινα ειδώλια ταφές είναι πολύ λίγες σε σχέση με τον αριθμό των ανεσκαμμένων τάφων.

80 Croissant 1983, 1.

81 Θέμελης και Τουράτσογλου 1997, 168–69· Τζαναβάρη 1996, 467–68.

82 Βοκοτοπούλου 1990, 40.

83 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 251· 2011, 163–64.

84 Βοκοτοπούλου 1990, 40 (Αφροδίτη Ανθεία)· Θέμελης και Τουράτσογλου 1997, 145· Καλτσάς 1998, 69–70, αρ. 15, προτομή 1113, πιν. 70γ, 269.

85 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Ακαμάτης 2014, 223–25, 245–46· Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 2010, 170, σημ. 11.

86 Stamatopoulou 2014.

87 Κόρτη-Κόντη 1994, 75· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 251–52· 2017, 36.

88 Μοσχονησιώτου 1989, 352· Τσιμπίδου-Αυλωνίτη κ.ά. 2005, 201.

89 Huysecom-Haxhi και Muller 2007, 244· Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 2000, 480· Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1990, 129.

μορφών με γυναικείες θεότητες. Ωστόσο, δεν λείπουν οι απόψεις που υποστηρίζουν ότι αυτά θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και από θνητές γυναίκες σε συγκεκριμένες περιπτώσεις. Οι Huysecom-Haxhi και Muller⁹⁰ αναφέρουν ότι ο πέπλος είναι σύμβολο παντρεμένων γυναικών μορφών, τόσο θεϊκών όσο και θνητών, ενώ ο Bell⁹¹ υποστηρίζει ότι το ιμάτιο προσδίδει σεμνότητα στη μορφή και σχετίζεται με το γάμο. Οι πόλοι και οι στεφάνες θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται, πιθανόν, και από θνητές γυναίκες στο πλαίσιο τελετών μύησης, όπως π.χ. από νεαρές νύφες που έπαιρναν μέρος σε τελετή.⁹² Η στάση των μορφών, με τα χέρια τους να ακουμπούν στο στήθος σε μία χειρονομία ευγονίας,⁹³ ακόμα και το καλυμμένο κεφάλι που παραπέμπει σε αναγνώριση εγγάμων γυναικών, θνητών ή θεϊκών, θα μπορούσαν να εκληφθούν ως «νυφικά» σημάδια⁹⁴ και να προσδώσουν στις μορφές μητρικές ιδιότητες. Ένα ακόμη στοιχείο, που ενισχύει την αναγνώριση νεαρών νυφών, είναι η χαρακτηριστική χειρονομία των *ανακαλυπτηρίων*, της απομάκρυνσης, δηλαδή, του ιματίου για την αποκάλυψη του προσώπου της νύφης τη στιγμή του γάμου.⁹⁵ Όσον αφορά τις προσφορές που κρατούν στα χέρια τους οι μορφές, κάποιες από αυτές, όπως το ρόδι ή το περιστέρι,⁹⁶ αποτελούν σύμβολα της γονιμότητας και του γάμου, και θα μπορούσαν να κρατούνται από νεαρές κοπέλες στο πλαίσιο ενός τελετουργικού πριν το γάμο τους. Ακόμη, η φιάλη θα μπορούσε να σχετισθεί με τη *Θεογαμία*, καθώς κατά τη διάρκεια της τελετής του γάμου ή και μετά το πέρας αυτής, πραγματοποιούνται θυσίες.⁹⁷

Πέρα όμως από νεαρές κοπέλες που προετοιμάζονται για το γάμο τους, οι προτομές στους τάφους είναι δυνατό να απεικονίζουν μία νεαρή μητέρα που έφυγε από τη ζωή κατά τη διάρκεια του τοκετού, χωρίς να προλάβει να χαρεί τη μητρότητα.⁹⁸ Στις ταφές μεγαλύτερων ηλικιακά γυναικών, πιθανόν να σηματοδοτούν την εκπλήρωση του βιολογικού κύκλου της θανάωσης.⁹⁹ Στους τάφους των νεαρών αγοριών, αν και η παρουσία τους είναι πιο σπάνια, θα μπορούσε να σηματοδοτεί το θάνατο πριν την ολοκλήρωση της μετάβασης στην ενήλικη ζωή.¹⁰⁰

Ερμηνείες προτομών με βάση τον εντοπισμό τους σε οικίες

Αν και ο ρόλος των πήλινων γυναικείων προτομών και η ταύτιση των μορφών αυτών με θεότητες ή απλές θνητές σε ιερά και τάφους έχει ιδιαίτερα τονισθεί και μελετηθεί, η παρουσία τους στην ελληνική οικία είναι λιγότερο γνωστή και ο ρόλος τους δεν έχει απασχολήσει ιδιαίτερα την έρευνα. Ωστόσο, παραδείγματα από την Πέλλα,¹⁰¹ την Αμφίπολη,¹⁰² τη Λητή,¹⁰³ τις Πέτρες,¹⁰⁴ την Αιανή,¹⁰⁵ την αρχαία Τράγιλο¹⁰⁶ κ.α. οδηγούν στο

90 Huysecom-Haxhi και Muller 2007, 240–43· Chryssanthaki-Nagle 2006, 25.

91 Bell 1981, 84.

92 Η Huysecom-Haxhi (2016, 148–9) υποστηρίζει ότι οι ψηλοί πόλοι και οι στεφάνες που φορούν οι προτομές, αν και παραπέμπουν σε θεϊκές μορφές, ωστόσο θα μπορούσαν να αντικατοπτρίζουν την μόδα της εποχής ή ακόμα και τοπικά έθιμα και συνήθειες. Επίσης, αναφέρει ότι προτομές με ψηλό πόλο ή στεφάνη, κατασκευασμένες στο εργαστήριο της Βοιωτίας, συνδέθηκαν με νεαρές νύφες και όχι με θεϊκές μορφές· Simon 1972, 214.

93 Λαζαρίδης 1994, 77.

94 Οι Blinkenberg και Kinch (1931, 37, 590) χαρακτηρίζουν τον πέπλο κομμάτι του νυφικού «εξοπλισμού» και θεωρούν πως προσδίδει στις μορφές την ιδιότητα της έγγαμης γυναίκας· Bell 1981, 84· Huysecom-Haxhi 2016, 149.

95 Bell 1981, 84· Huysecom-Haxhi 2016, 148.

96 Bell 1981, 84–5, 98.

97 Στην αττική αγγειογραφία εικονίζονται η Περσεφόνη με τον Άδη να κρατούν φιάλες και αυτή η συμβατική χειρονομία ερμηνεύεται ως ένα μέρος της διαδικασίας του γάμου τους. Η θυσία με τις φιάλες μπορεί να λαμβάνει χώρα στο τέλος του γαμήλιου δείπνου και να συμπίπτει με τα *ανακαλυπτήρια*.

98 Sabetai 2015, 159.

99 Sabetai 2015, 159.

100 Hugot κ.ά. 2016.

101 Σιγανίδου 1980· 1981α· 1981β.

102 Περιστέρη και Γαρούφα 2011, 462.

103 Τζαναβάρη 2001–2004γ· Τζαναβάρη και Φίλης 2003, 162, εικ. 9.

104 Αδάμ-Βελένη 1995, 20, σημ. 14.

105 Καραμήτρου-Μεντεσιδου 2008, 38, εικ. 39.

106 Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1971· 1972· 1983, 134, εικ. 30· Brown-Kazasis 1982· Chryssanthaki-Nagle 2006, 5.

συμπέρασμα ότι οι προτομές χρησιμοποιούνταν στα σπίτια και τοποθετούνταν σε χώρους όπου υπήρχε έντονη γυναικεία δραστηριότητα (γυναικωνίτες), αλλά και σε χώρους όπου τελούνταν οικιακή λατρεία. Σε κάποιες περιπτώσεις η τέλεση της οικιακής λατρείας επιβεβαιώνεται και από την παρουσία βωμίσκων, εσχάρων και άλλων λατρευτικών αντικειμένων.¹⁰⁷ Η ερμηνεία που δίνεται στις προτομές των οικιών είναι ότι πρόκειται για αναπαράστασεις θεοτήτων που προστατεύουν το σπίτι και την οικογένεια και φροντίζουν για την ευημερία της, έχοντας έναν γενικό αποτροπαϊκό-προφυλακτικό χαρακτήρα.¹⁰⁸

Χαρακτηριστικό της σχέσης και του στενού δεσμού των πήλινων γυναικείων προτομών με τις γυναίκες της οικίας είναι το παράδειγμα των προτομών της Οικίας Α της Τραγίλου, που είναι γνωστή στη βιβλιογραφία ως η *Οικία των προτομών*,¹⁰⁹ όπου βρέθηκαν 7 πήλινες γυναικείες προτομές, εκ των οποίων οι τρεις διατηρήθηκαν ακέραιες. Μάλιστα δύο προτομές βρέθηκαν μαζί με τα καρφιά, από τα οποία ήταν αναρτημένες στον τοίχο. Στο χώρο που εντοπίστηκαν, βρέθηκαν και άλλα αντικείμενα που υποδηλώνουν την ύπαρξη γυναικείας δραστηριότητας που σχετίζονταν με την προετοιμασία ρουχισμού και τροφίμων (υφαντικό βάρος, τμήμα λεκανίδας, ψαλίδι, αγγεία καθημερινής χρήσης, λάγυνος, σκύφοι).¹¹⁰ Στην περίπτωση αυτών των προτομών, τα αντικείμενα αυτά φαίνεται πως παρέμειναν αναρτημένα στους τοίχους μέχρι την τελική καταστροφή της οικίας στα τέλη του 4ου με αρχές 3ου αι. π.Χ., γεγονός που μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι πρόκειται για αντικείμενα που ήταν σημαντικά και είχαν συναισθηματική ή συμβολική αξία για τους κατοίκους του σπιτιού.¹¹¹

Στην Όλυνθο οι περισσότερες πήλινες γυναικείες προτομές βρέθηκαν σε οικίες και όχι σε τάφους, κάτι που οδήγησε τον David Moore Robinson να επισημάνει την χρήση τους ως οικιακή-καθημερινή,¹¹² καθώς θεώρησε ότι το γεγονός αυτό αντικρούει την άποψη ότι κατασκευάστηκαν για ταφική χρήση. Επίσης, στην Όλυνθο, προτομές εντοπίστηκαν συχνά και σε ανδρώνες,¹¹³ γεγονός που κάνει ακόμη πιο δύσκολη την ερμηνεία τους. Ίσως είναι πιθανόν, οι προτομές που βρέθηκαν στους ανδρώνες να απεικονίζουν θεϊκές μορφές που προστάτευαν και τους άνδρες ανάλογα με τις δραστηριότητές τους, όπως π.χ. η Άρτεμη,¹¹⁴ ή θεϊκές μορφές που σχετίζονταν με τη διαδικασία του συμποσίου, όπως π.χ. η Αφροδίτη. Από την άλλη μεριά, ο Nicholas Cahill, υποστήριξε ότι η παρουσία των προτομών στους ανδρώνες αποτελεί ένδειξη αλλαγής χρήσης του χώρου και ότι ο ανδρώνας είτε έχασε την αρχική του λειτουργία ως χώρος συμποσίων, είτε απέκτησε και μία νέα λατρευτική λειτουργία.¹¹⁵ Ωστόσο, δεν είναι σπάνιες και οι απόψεις που υποστηρίζουν ότι η συχνή χρήση τους, πιθανόν, οδήγησε σιγά σιγά στη μετατροπή τους σε διακοσμητικά αντικείμενα.¹¹⁶ Σχετικά πρόσφατα, οι Huysecom-Haxhi και Muller υποστήριξαν ότι οι προτομές στις οικίες εικονίζουν τη μορφή της συζύγου, η οποία και πρωτοστατεί στο χώρο όπου τελούνται οι γυναικείες δραστηριότητες.¹¹⁷

Προς την άποψη της ταύτισης των προτομών που βρέθηκαν σε οικίες με «αγάλματα», αντικείμενα, δηλαδή, που στόχο έχουν την «ευχαρίστηση» τόσο των γυναικείων θεοτήτων που προστατεύουν τον οικο, όσο και των ίδιων των θνητών γυναικών του σπιτιού, τείνει η Χρυσανθάκη-Nagle στην προσπάθειά της να ερμηνεύσει τις προτομές που βρέθηκαν στην οικία Α της Τραγίλου.¹¹⁸ Το ζήτημα, λοιπόν της ταύτισης αυτών των μορφών και, κατ' επέκταση, του ρόλου τους μέσα στις οικίες είναι λίγο πολύ ανοιχτό και σχετίζεται με το γενικότερο

107 Cahill 2002, 89· Στεφανή 2002, 537–38.

108 Ζαφειροπούλου 1981, 66–71· Τζαναβάρη και Φίλης 2003, 162.

109 Brown-Kazazis 1982, 35.

110 Χρυσανθάκη-Nagle 2009, 61. Αρχικά η οικία είχε ερμηνευθεί ως αγροτικό ιερό γυναικείας θεότητας (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1971). Η Brown-Kazazis (1982, 61) υποστηρίζει ότι το επίκεντρο της λατρείας ήταν η αυλή και πως οι προτομές της οικίας ταυτίζονται με τη Δήμητρα και Κόρη ή με κάποια εγχώρια εκδοχή τους.

111 Χρυσανθάκη-Nagle 2009, 61.

112 Robinson 1931, 1.

113 Για παράδειγμα στην Οικία του Κωμωδού, δωμάτιο j (Robinson και Graham 1938, 63)· Cahill 2002, 140–41, 187.

114 Κόρτη-Κόντη 1994, 74.

115 Cahill 2002, 140–41.

116 Κόρτη-Κόντη 1994, 73.

117 Huysecom-Haxhi και Muller 2007, 244.

118 Chrysanthaki-Nagle 2006, 29· Χρυσανθάκη-Nagle 2009, 62–3.

πλαίσιο της οικιακής λατρείας. Πρόκειται για θεότητες με προστατευτικό ρόλο ή για εικόνες θνητών γυναικών με διακοσμητικό ρόλο; Θεωρούμε πιθανότερο, οι πήλινες γυναικείες προτομές να απεικονίζουν γυναικείες θεότητες στο πλαίσιο της οικιακής λατρείας, η παρουσία των οποίων φαίνεται πως διασφάλιζε την επιτυχία των γυναικείων δραστηριοτήτων. Αντίστοιχα, δηλαδή, με την αγγειογραφία, όπου συναντούμε προτομές-μάσκες που εικονίζονται στο χώρο των κεραμικών εργαστηρίων και των εργαστηρίων μεταλλουργίας, τοποθετημένες επάνω από τους κλιβάνους.¹¹⁹ Δεν αποκλείεται, ωστόσο, ακριβώς επειδή οι θέσεις εύρεσης των προτομών είναι τόσο ευρείες και απαντούν σε ιερά, ταφές και οικίες, να προστάτευαν κορίτσια και γυναίκες κατά τη μετάβασή τους από ένα στάδιο της ζωής στους στο επόμενο.

ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΠΡΟΤΟΜΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΧΝΗΣ

Οι προτομές της Πολίχνης, στο σύνολό τους, αποτελούν ταφικά κτερίσματα σε τάφους και των δύο νεκροταφείων του οικισμού της τράπεζας. Από τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας, βλέπουμε πως κτερίζαν, κυρίως, γυναικείες αλλά και παιδικές ταφές. Ο αριθμός τους ανά τάφο ποικίλει, ενώ όταν υπάρχουν περισσότερες από μία προτομές, μπορεί να είναι είτε διαφορετικού τύπου η κάθε μία, είτε να έχουν τον ίδιο τύπο, ακόμα να προέρχονται και από την ίδια μήτρα. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι ο μεγάλος αριθμός των προτομών μέσα σε ένα τάφο πιθανόν να αντανακλά την εύρωστη κοινωνική και οικονομική κατάσταση της νεκρής. Ωστόσο, η υπόθεση αυτή είναι πολύ δύσκολο να αποδειχθεί, καθώς έχουμε παραδείγματα ταφών που κτερίζονταν με μία μόνο πήλινη γυναικεία προτομή και κανένα άλλο αντικείμενο, ταφή με πέντε πήλινες γυναικείες προτομές αλλά δίχως άλλο κτερίσμα και τέλος, υπάρχει τουλάχιστον μία ταφή όπου εντοπίστηκε μία πήλινη γυναικεία προτομή μαζί με πολυάριθμα και ακριβά συνευρήματα, όπως επιχρυσωμένες χάντρες, χάντρες από φαγεντιανή, χάλκινη επιχρυσωμένη πόρπη, μελαμβαφής σκύφος, αρυβαλλοειδή ληκύθια κ.ά.

Επίσης, το ότι σε έναν τάφο μπορεί να συνυπάρχουν μεγάλες, ακριβές προτομές με μικρότερες και μέτριας κατασκευής υποδηλώνει ότι το μέγεθος τους δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί, από μόνο του, ως δείκτης της κοινωνικής και οικονομικής θέσης της νεκρής. Αντίθετα, θα ήταν εύλογο να υποστηρίξει κανείς πως η φθηνή πρώτη ύλη και η γρήγορη και εύκολη διαδικασία κατασκευής καθιστούσαν τις προτομές προσιτές οικονομικά σε ένα ευρύτερο κοινό και όχι μόνο στη εύπορη τάξη.

Σε γενικές γραμμές θα μπορούσαμε να πούμε ότι η κοινωνική και οικονομική επιφάνεια της νεκρής και του περιβάλλοντός της θα μπορούσε να εκτιμηθεί από το σύνολο των κτερισμάτων, την ποσότητα και την ποιότητά τους και όχι μόνο από τον αριθμό ενός συγκεκριμένου κτερίσματος, πόσο μάλλον των πήλινων γυναικείων προτομών που δεν περιλαμβάνονταν σε όλα τα ταφικά σύνολα και επομένως δεν συγκαταλέγονται στα απολύτως αναγκαία κτερίσματα.

Οι περισσότερες προτομές της Πολίχνης χρονολογούνται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. και συνδέονται με τα ταφικά έθιμα του οικισμού λίγο πριν την εγκατάλειψή του. Η μέχρι τώρα ανασκαφική έρευνα δεν έχει δώσει στοιχεία για την ύπαρξη τοπικού κοροπλαστικού εργαστηρίου, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι δεν υπήρχε. Οι τυπολογία τους ακολουθεί τη γνωστή και διαδεδομένη τυπολογία των προτομών της Πέλλας, η οποία κατά την περίοδο αυτή κυριαρχεί στην κοροπλαστική παραγωγή, με το εργαστήριο της να τροφοδοτεί την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας. Ωστόσο, δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα εάν οι προτομές της Πολίχνης προέρχονται απευθείας από το εργαστήριο της Μακεδονικής πρωτεύουσας ή αν αποτελούν προϊόντα ενός μικρότερου, περιφερειακού, εργαστηρίου.¹²⁰

119 *ABV*, 362, αρ. 36· *ARV²*, 400–1, αρ. 1. Η Σαββοπούλου (1991) αναφέρει ότι στον Ευρωπό (Κιλίκις) ειδώλια αποτροπαϊκού χαρακτήρα βρέθηκαν μέσα στο στρώμα καταστροφής της οροφής του *praefurnium* κεραμικού κλιβάνου. Για παραστάσεις εργαστηρίων και εμπορίου βλ. Χατζηδημητρίου 1997. Για τον αποτροπαϊκό χαρακτήρα των κρεμασμένων μασκών που εικονίζονται σε αγγειογραφίες με θέμα εργαστηριακούς χώρους βλ. Hasaki 2002, 48, 60.

120 Το ζήτημα της προέλευσης των πήλινων γυναικείων προτομών της τράπεζας της Πολίχνης θα αναλυθεί διεξοδικά στη διδακτορική μου εργασία.

Όσον αφορά την ερμηνεία των προτομών της τράπεζας της Πολίχνης, θεωρούμε ότι η ταύτιση των μορφών αυτών με μία χθόνια θεότητα, που θα συνόδευε τον νεκρό/ή στο πέρασμά του από τη ζωή στο θάνατο και θα διασφάλιζε την ομαλή κάθοδό του στον Κάτω Κόσμο δεν θα πρέπει να απέχει πολύ από την πραγματικότητα. Όπως στα ιερά και στις οικίες οι προτομές δέχονται τις επικλήσεις των ανθρώπων για βοήθεια και ευόδωση των δραστηριοτήτων τους, έτσι και στους τάφους θέτουν τον νεκρό/ή υπό την προστασία τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδάμ-Βελένη, Π. 1995. «Πέτρες 1995, η συνοικία της κρήνης». *AEMΘ* 9: 15–24.
- Αλλαμανή-Σουρή, Β. 2008. «Σουρωτή: η εξέλιξη του ανασκαφικού έργου στο αρχαίο νεκροταφείο». *AEMΘ* 22:351–60.
- Αλλαμανή, Β., Κ. Χατζηνικολάου, Β. Τζανακούλη, και Σ. Γκαλινίκη. 1999. «Θέρμη 1999. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο και στοιχεία για την οργάνωση του χώρου». *AEMΘ* 13:153–66.
- Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, Η. 2012. «Μαρώνεια. Δημόσια κτήρια στην πόλη των υστεροκλασικών και ελληνιστικών χρόνων (4ος – 2ος αι. π.Χ.)». Στο *Δινήεσσα. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου*, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη και Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη, 121–29. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Ανδρόνικος, Μ. 1988. «Βεργίνα 1988. Ανασκαφή στο νεκροταφείο». *AEMΘ* 2:1–3.
- Aubry, C., S. Huysecom-Haxhi, J. Kozłowski, J.-J. Maffre, A. Muller, M.-D. Nenna, M. Perron, A. Tichit και C. Walter. 2014. «Offrandes dans les sanctuaires thasiens (campagnes d'étude 2000–2014)». *BCH* 138:665–87.
- Αχειλάρη, Α. 2000. «Η κοροπλαστική της Λέσβου». Διδ. διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Bell, M. 1981. *The terracotta Morgantina studies*. I. Princeton: Princeton Legacy Library.
- Bérard, C. 1974. *Anodoi. Essai sur l'imagerie des passages chtoniens*. Ρώμη: Institut Suisse De Rome.
- Blinkenberg, Chr. και K. F. Kinch. 1931. *Lindos. fouilles de l'acropole: 1902–1914*, Τόμος I. *Les Petits Objets*. Βερολίνο: Walter de Gruyter.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1987. «Ανασκαφικές έρευνες στη Χαλκιδική». *AEMΘ* 1:279–93.
- . 1990. *Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Βοκοτοπούλου, Ι. και Σ. Μοσχονησιώτη. 1990. «Το παράλιο νεκροταφείο της Μένδης». *AEMΘ* 4:411–23.
- Brown-Kazazis, D. 1982. «Terracottas from Tragilos». Διδ. διατρ., Yale University.
- Cahill, N. 2002. *Household and City Organization at Olynthus*. New Haven: Yale University Press.
- Chrysanthaki-Nagle, K. 2006. «The Female Protomes and Bust-Protomes from Macedonia and Thrace Reconsidered: The Bust-Protomes from House A in Tragilos». *RA* 41:3–31.
- Croissant, F. 1983. *Les protomés féminins archaïques. Recherches sur les représentations du visage dans la plastique grecque de 550 à 480 av.J.–C.* *BÉFAR* 250.
- Γιματζίδης, Σ. 1997. «Ασημίζουσα κεραμική: Μια κατηγορία υπο-πρωτογεωμετρικής βορειοελλαδικής κεραμικής». Μεταπτ. εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Gimatidis, S. 2010. «Die Stadt Sindos. Eine Siedlung von der späten Bronze- bis zur klassischen Zeit am Thermaischen Golf in Makedonien». *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 26. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf GmbH.
- Γραμμένος, Δ. και Σ. Κώτσος. 2002. *Σωστικές ανασκαφές στο νεολιθικό οικισμό Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης*. Τόμος 2. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Βόρειας Ελλάδας.
- Δάφφα-Νικονάνου, Α. 1973. *Θεσσαλικά ιερά Δήμητρος και κοροπλαστικά αναθήματα*. Βόλος: Εταιρία Θεσσαλικών ερευνών.
- Δρούγου, Σ. 1990. «Βεργίνα: Ιερό Μητέρας Θεών - Κυβέλης». *AEMΘ* 4:5–20.
- Ζαφειροπούλου, Φ. Ν. 1985. *Προβλήματα μηλιακής αγγειογραφίας*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρία.
- Hasaki, E. 2002. *Ceramic Kilns in Ancient Greece: Technology and Organization of Ceramic Workshops*. Cincinnati: University of Cincinnati.
- Heuzey, L. 1883. *Les figurines antiques de terre cuite du Musée du Louvre*. Παρίσι: Ve A. Morel et Cie.
- Hugot, C., S. Huysecom-Haxhi και A. Muller 2016 (2 Δεκεμβρίου). «Les terres cuites grecques: Pour qui? Pourquoi? Comment?». *Les Carnets de l'ACoSt Association for Coroplastic Studies* 15. <https://journals.openedition.org/acost/>.
- Huysecom-Haxhi, S. 2016. «Approche méthodologique des terres cuites figurées archaïques de l'Artemision de Thasos». *Revue Archéologique de Picardie* 31:137–55.
- Huysecom-Haxhi, S. και A. Muller. 2007. «Déesses et/ou mortelles dans la plastique de terre cuite. Réponses actuelles à une question ancienne». *Pallas* 75:231–47.
- Θέμελης, Π. και Γ. Τουράτσογλου. 1997. *Οι τάφοι του Δερβενίου*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Καλτσάς, Ν. Ε. 1998. *Ακανθος I. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Καραμανώλη-Σιγανίδου Μ. 1965. «Θεσσαλονίκη». *Arch-Delt* 20 (B2):410–12.
- Καραμήτρου-Μεντεσιδή, Γ. 2008. *Αιανή. Αρχαιολογικοί χώροι και Μουσείο*. Αιανή: Αρχαιολογικό Μουσείο Αιανής.
- . 2013. «Μαυροπηγή Εορδαίας. Ταφές ανθρώπων και ζώων». *AEMΘ* 27:71–96.
- Κεφαλίδου, Ε. 2009. *Ασώματα. Ένα αρχαϊκό νεκροταφείο στην Ημαθία*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδης Α.Ε.
- Κόρτη-Κόντη, Σ. 1994. *Η κοροπλαστική της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1971. «Αρχαϊκόν νεκροταφείον». *ArchDelt* 26 (B2):418.
- . 1972. «Αρχαία Τράγίλος (Αηδονοχώριον Σεργών)». *ArchDelt* 27 (B2):530–33.
- . 1983. «Ανασκαφικές έρευνες στην αρχαία Τράγίλο. Πρώτες γενικές αρχαιολογικές και ιστορικές

- παρατηρήσεις». *Αρχαία Μακεδονία* III:123–46.
- Κώτσος, Σ., Γ. Καρλιάμπας και Ε. Καριπίδου. 2011. «Ανασκαφή στο δυτικό νεκροταφείο της Τράπεζας της Πολίχνης». *ΑΕΜΘ* 25:255–60.
- Λαζαρίδης, Κ. 1990. «Θέρμη». *ArchDelt* 45 (B2):309.
- Λαζαρίδης, Κ. και Σ. Μοσχονησιώτου 1998. «Οδός Πολυτεχνείου – Γρ. Λαμπράκη (οικόπεδο 377, Ο.Τ.76)». *ArchDelt* 43 (B2):359.
- Λαζαρίδης, Δ. 1994. *Αμφίπολις*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. 1993. «Θεσμοφóρια στη Μακεδονία». *Αρχαία Μακεδονία* V.2:809–19.
- _____. 1994. *Λαζεντοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- _____. 1996. «Κτιριακά συγκροτήματα στην περιοχή του καναλιού της Πέλλας». *ΑΕΜΘ* 10 Β:93–104.
- _____. 2000. *Το Ιερό της Μητέρας των θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα*. Θεσσαλονίκη: Άγγελος Αθ. Αλτιντζής (εκτύπ.).
- _____. 2003. «Η λατρεία των θεών και τα ιερά της Πέλλας». Στο *Η Πέλλα και η περιοχή της*, επιμ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Ι. Μ. Ακαμάτης, 53–64. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.
- _____. 2011. «Η λατρεία». Στο *Το αρχαιολογικό μουσείο Πέλλας*, επιμ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Ι. Ακαμάτης, Α. Χρυσοστόμου, Π. Χρυσοστόμου, 163–79. Αθήνα: Κοινωφελές ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση.
- _____. 2016. «Πήλινες γυναικείες προτομές του Ανατολικού νεκροταφείου της Πέλλας». Στο *Ηράδι, Ι, Τιμητικός τόμος για τη Στέλλα Δρούγου*, επιμ. Μ. Γιαννοπούλου και Χ. Καλλίνη, 814–28. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- _____. 2017. «Χρήση και ερμηνεία των πήλινων ειδωλίων». Στο *Ειδώλιο. Ένας μικρόκοσμος από πηλό*, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη, Η. Ζωγράφου, Α. Κουκουβού, Ο. Πάλλη και Ε. Στεφανή, 35–40. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. και Ν. Ακαμάτης. 2014. *Ανατολικό νεκροταφείο Πέλλας. Ανασκαφικές περιόδοι 1991–2007*. Θεσσαλονίκη: Άγγελος Αθ. Αλτιντζής (εκτύπ.).
- Λιούτας, Α. 1998. «Οδός Ναυαρίνου 8, 9 και 11». *ArchDelt* 53 (B2):575.
- _____. 2013. «Πρώμη κεραμική από το δυτικό νεκροταφείο (Σταυρούπολη) του οικισμού της Τράπεζας Λεμπέτ (Πολίχνη) στη Θεσσαλονίκη». Στο *Κεραμικά εργαστήρια στο Βορειοανατολικό Αιγαίο (8ος – αρχές 5ου αι. π.Χ.) – Ημερίδα ΑΜΘ 2010*, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη, Ε. Κεφαλίδου και Δ. Τσιαφάκη, 213–16. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Lioutas, A. 2018. «Polichni. A pre-Cassandrian settlement in the region of Thessaloniki, Greece». Στο *Studies in Honor of Heide Froning*, επιμ. Τ. Korkut και Β. Özen-Kleine, 213–40. Istanbul: E Yayinlari.
- Λιούτας, Α. και Ε. Γκιούρα. 1997. «Τοπογραφικές αναζητήσεις ΒΔ της αρχαίας Θεσσαλονίκης με αφορμή τις ανασκαφές σε νεκροπόλεις στους δήμους Σταυρούπολης και Πολίχνης». *ΑΕΜΘ* 11:317–26.
- Λιούτας, Α., Μ. Μανδάκη και Ε. Ηλιοπούλου. 2003. «Τράπεζα Λεμπέτ. Οι νεκροπόλεις από τον 6ο μέχρι τον 4ο αι. π.Χ.». *ΑΕΜΘ* 17:293–310.
- Λιούτας, Α. και Σ. Γκατζίδης. 2012. «Αρχαϊκή κεραμική σε οικισμούς και νεκροταφεία της Μακεδονίας: η οικοσκευή των ζωντανών και των νεκρών στην αρχαία θέση της Πολίχνης Θεσσαλονίκης (Λεμπέτ)». Στο *Η κεραμική της αρχαϊκής εποχής στο βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του (700–480 π.Χ.): Πρακτικά Αρχαιολογικής Συνάντησης Θεσσαλονίκη, 19–22 Μαΐου 2011*, επιμ. Μ. Τιβέριος, Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Ε. Μανακίδου και Α. Αρβανιτάκη, 339–48. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών.
- Maffre, J.-J. 2010. «Offrandes et dédicants dans les sanctuaires thasiens». *ΑΕΜΘ* 24:527–38.
- Mallios, G. 2004. «A Hellenistic Sanctuary at Ano Poli, Thessalonica. The Terracotta Figurines». *Εγνατία* 8:239–66.
- Merker, G. 2000. *Corinth. The sanctuary of Demeter and Kore: terracotta figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods XVIII*, Part IV. Princeton–New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.
- Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Β. 1990. «Από το νεκροταφείο της Αρχαίας Μίεζας». *ΑΕΜΘ* 4:127–141.
- _____. 1995. «Ανασκαφή στη Ν. Φιλαδέλφεια το 1995». *ΑΕΜΘ* 9:311–20.
- _____. 1999. «Χρονολογικά στοιχεία από ταφικά σύνολα του 4ου αι. π.Χ. από τη Νέα Φιλαδέλφεια». *Αρχαία Μακεδονία* VI.2:771–85.
- Μοσχονησιώτου, Σ. 1988. «Θέρμη – Σίνδος. Ανασκαφικές παρατηρήσεις στα δύο νεκροταφεία της περιοχής της Θεσσαλονίκης». *ΑΕΜΘ* 2:283–95.
- _____. 1989. «Νεκροταφείο στον Αγ. Μάμαντα». *ΑΕΜΘ* 3:351–56.
- Muller, A. 1996. *Les terres-cuites votives du Thesmophorion. De l'atelier au sanctuaire. Études Thasiennes XVII*. Τόμος 1. Αθήνα: École Française d'Athènes.
- Muller, A. και Tartari, F. 2006. «L'Artémision de Dyrhachion: offrandes, identification, topographie». *CRAI* 150–1:65–92.
- Muller, A., Μ. Muller-Dufeu, S. Huysecom-Haxhi, S. Gjongecaj, E. Shehi, B. Muka, F. Tartari και Ι. Τοçi. 2009. *Artémis à Dyrhachion, Guide de Musée de Durrës 1*, επιμ. Α. Muller και F. Tartari. Τίρανα: Imprimerie Alsa Graphics.
- Παντερμαλής, Δ. 1997. «Λατρείες και Ιερά του Δίου Πιερίας». *Αρχαία Μακεδονία* II:331–42.
- Παντή, Α. 2008. «Τοπική κεραμική από τη Χαλκιδική και το μυχό του Θερμαϊκού κόλπου (Άκανθος, Καραμπουρνάκι, Σίνδος)». Διδ. Διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

- _____. 2012. «Έθιμα ταφής στον Θερμαϊκό κόλπο και στη Χαλκιδική κατά τους αρχαίους χρόνους». Στο *Θρεπτήρια. Μελέτες για την αρχαία Μακεδονία*, επιμ. Μ. Τιβέριος, Π. Νίγδελης και Π. Αδάμ-Βελένη, 466–89. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Παππά, Μ., Χ. Αυγέρος και Σ. Νανόγλου. 2007. «Ανασκαφή στο νεολιθικό οικισμό της Θέρμης, 2007». *AEMΘ* 21:277–83.
- Παρδαλίδου, Χ. 2015. «Κοροπλαστική». Στο *Αρχαία Ζώνη I – Το Ιερό του Απόλλωνα*, επιμ. Π. Τσατσοπούλου-Καλούδη, Cl. Brixhe, Χ. Παρδαλίδου, Σ. Ηλιοπούλου, Κ. Καλούδης, Μ. Γαλανή-Κρίκου, Α. Ζουρντζή, Π. Τσέλεκας, Ρ. Βεροπουλίδου και Δ. Νικολαΐδου, 749–62. Κομοτηνή: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.
- Περιστέρη, Κ. και Σ. Γαρουφά. 2011. «Σωστική ανασκαφή οικοπέδου Χ. Κοχλιαρίδη στην Αμφίπολη Σερρών». *AEMΘ* 25:457–64.
- Πινγιάτογλου, Σ. 1992. «Το Ιερό της Δήμητρας στο Δίον. Ανασκαφή 1992». *AEMΘ* 6:223–34.
- Pottier, E. 1890. *Les statuettes de terre cuite dans l'antiquité*. Παρίσι: Hachette Et Cie.
- Rey, L. 1927. «Tombeaux macédoniens découverts à Zeitenlik près de Salonique». *Albania* 2:28–47.
- Robinson, D.M. 1931. *Excavations at Olynthus IV. The terracottas of Olynthus found in 1928*. Βαλτιμόρη: The John Hopkins Press.
- _____. 1933. *Excavations at Olynthus VII. The Terracottas found in 1931*. Βαλτιμόρη: The John Hopkins Press.
- Robinson, D.M. και J. Walter Graham. 1938. *Excavations at Olynthus VIII. The Hellenic house. A study of the houses found at Olynthus, with a detailed account of those excavated in 1931 and 1934*. Βαλτιμόρη: The John Hopkins Press.
- Robinson, D.M. 1952. *Excavations at Olynthus XIV. Terracottas, Lamps, and Coins found in 1934 and 1938*. Βαλτιμόρη: The John Hopkins Press.
- Ρωμιοπούλου, Α. 1973–1974. «Οδός Ωραιόκαστρου (συνοικισμός Σταυρουπόλεως)». *ArchDelt* 29 (B3):693.
- _____. 1989. «Κλειστά ταφικά σύνολα υστεροκλασικών χρόνων από τη Θεσσαλονίκη». Στο *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνά*, 194–218. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Σαββοπούλου, Θ. 1991. «Ευρωπός». *ArchDelt* 46 (B2):290–92.
- Sabetai, V. 2015. «Female protomes from Chaeroneia (Boeotia)». Στο *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine*. Τόμος 2, *Iconographie et contextes*, επιμ. Α. Muller και Ε. Lafli, 149–63. Ville-neuve d'Ascq: Presses Universitaires du Septentrion.
- Σαρπαντίδη, Β. 2013. «Η εγχώρια κεραμική από το αρχαϊκό-κλασικό νεκροταφείο της Σίνδου». Στο *Κεραμικά εργαστήρια στο Βορειοανατολικό Αιγαίο (8ος – αρχές 5ου αι. π.Χ.) – Ημερίδα ΑΜΘ 2010*, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη, Ε. Κεφαλίδου και Δ. Τσιαφάκη, 217–22. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Σιγανίδου, Μ. 1980. «Οικόπεδο Ν. Δεληγιαννάκη». *ArchDelt* 35 (B2):394.
- _____. 1981α. «Τομέας IV, τετράγωνο 2». *ArchDelt* 36 (B2):319.
- _____. 1981β. «Ανασκαφές Πέλλας». *Prakt* 1981 (A):42–54.
- Simon, E. 1972. «Hera und Die Nymphen ein Bööotischer polos in Stockholm». *RA.2* 1972:205–220.
- Σκαρλατίδου, Ε. 1995. «Οδός Μακεδονίας». *ArchDelt* 50 (B2):461–62.
- _____. 1996. «Οδός Μανδρίτσας (οικόπεδο 380, Ο.Τ. 77)». *ArchDelt* 51 (B2):439.
- _____. 2001–2004α. «Οδός Μακεδονίας». *ArchDelt* 56–59 (B3α):12–3.
- _____. 2001–2004β. «Οδός Μακεδονίας (Ο.Τ. 58, οικ. 290 β)». *ArchDelt* 56–59 (B3α):176–8.
- _____. 2006. «Θέρμη. Αρχαίο νεκροταφείο». *ArchDelt* 61 (B2):751–58.
- _____. 2009. «Το νεκροταφείο της Θέρμης (πρώην Σέδες) Θεσσαλονίκης: 20 χρόνια έρευνας». *AEMΘ, επετειακός τόμος*:329–43.
- Σκαρλατίδου, Ε. και Δ. Ιγνατιάδου. 1996. «Τα πρώτα συμπεράσματα από την ανασκαφή του αρχαίου νεκροταφείου στη Θέρμη (Σέδες)». *AEMΘ* 10 A:477–90.
- Σουέρεφ, Κ. 1997. «Τούμπα Θεσσαλονίκης 1997: ανασκαφή ανατολικά της τράπεζας και στο αρχαίο νεκροταφείο». *AEMΘ* 11:337–42.
- _____. 2004. «Τούμπα Θεσσαλονίκης 2004: Ανασκαφές στην τράπεζα». *AEMΘ* 18:329–35.
- _____. 2009. «Τούμπα Θεσσαλονίκης: ανασκαφές στην τράπεζα και το αρχαίο νεκροταφείο». *AEMΘ, επετειακός τόμος*:345–58.
- Σουέρεφ, Κ. και Α. Ματθαίου. 1998. «Ταφικά στοιχεία από το Ωραιόκαστρο Θεσσαλονίκης». *AEMΘ* 12:231–36.
- Σουέρεφ, Κ. και Κ. Χαβέλα. 1999. «Σουρωτή στον Ανθεμούντα 1999. Το νεκροταφείο». *AEMΘ* 13:123–130.
- Stamatopoulou, M. 2014. «The Pasikrata Sanctuary at Demetrias and the alleged funerary sanctuaries of Thessaly: A re-appraisal». *KERNOS* 27:207–55.
- Στεφανή, Α. 2002. «Ανασκαφή στον άξονα της Εγνατίας: δύο προϊστορικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Λευκόπετρας Ημαθίας». *AEMΘ* 15:537–54.
- _____. 2013. «Η λατρεία της Μητέρας των θεών στη Λευκόπετρα Βερμίου». *Μακεδονικά* 39:99–123.
- Τιβέριος, Μ. 1990. «Αρχαιολογικές έρευνες στη Διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου (Σίνδος) κατά το 1990». *AEMΘ* 4:315–32.
- _____. 1991. «Αρχαιολογικές έρευνες στη Διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου (Σίνδος) κατά το 1991». *AEMΘ* 5:235–46.

- _____. 2012. «Ταξινόμηση ντόπιας κεραμικής στο Μακεδονικό χώρο (κυρίως τον παραθαλάσσιο) κατά τους Υστερογεωμετρικούς και Αρχαίους χρόνους». Στο *Θρεπτήρια. Μελέτες για την αρχαία Μακεδονία*, επιμ. Μ. Τιβέριος, Π. Νίγδελης και Π. Αδάμ-Βελένη, 172–200. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Τιβέριος, Μ., Κ. Καθάρειου και Κ. Λαχανίδου. 1994. «Αρχαιολογικές έρευνες στη Διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 1994». *AEMΘ* 8:223–30.
- Τιβέριος, Μ., Κ. Καθάρειου, Κ. Λαχανίδου και Μ. Oettli. 1995. «Αρχαιολογικές έρευνες στη Διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 1995». *AEMΘ* 9:293–300.
- Τζαναβάρη, Κ. 1996. «Δερβένι. Μία νεκρόπολη της Αρχαίας Λητής». *AEMΘ* 10 A:461–76.
- _____. 2001–2004α. «Οικόπεδο Τάκα». *ArchDelt* 56–59 (B3α):68–9.
- _____. 2001–2004β. «Θέση Πόρτες». *ArchDelt* 56–59 (B3α):186–7.
- _____. 2001–2004γ. «Οικόπεδο Α. Γιαννιόπουλου». *ArchDelt* 56–59 (B3α):115–6.
- _____. 2013. «Τοπική κεραμική από την τράπεζα Λεμπέτ στην Πολίχνη Θεσσαλονίκης». Στο *Κεραμικά εργαστήρια στο Βορειοανατολικό Αιγαίο (8ος – αρχές 5ου αι.π.Χ.) – Ημερίδα AMΘ 2010*, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη, Ε. Κεφαλίδου και Δ. Τσιαφάκη, 207–12. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- _____. 2014. «Πήλινες προτομές της συλλογής Γεωργίου Παπαηλιάκη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης». Στο *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον Αιγαϊακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Διεθνές Συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη*, επιμ. Α. Γιαννικουρή, 329–48. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Τζαναβάρη, Κ. και Α. Λιούτας. 1993. «Τράπεζα Λεμπέτ, μία πρώτη παρουσίαση». *AEMΘ* 7:265–78.
- Τζαναβάρη, Κ. και Κ. Φίλης. 2002. «Σύνολα κεραμικής από τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής». *ArchDelt* 57 (Μελέτες, Μέρος Α'):155–212.
- _____. 2003. «Έρευνες στον οικισμό και τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής. Πρώτες εκτιμήσεις». *AEMΘ* 17:154–72.
- Τρανταλίδου, Κ. 2010. «Μικρή Δοξίπαρα – Ζώνη: Τα άλογα του ταφικού τύμβου. Οστεομετρικά δεδομένα και συγκρίσεις με κατάλοιπα ίππων από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη». Στο *Άλογα και άμαξες στον αρχαίο κόσμο. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, 30 Σεπτεμβρίου*, επιμ. Δ. Τριαντάφυλλος και Δ. Τερζοπούλου, 55–124. Ορεστιάδα: Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων (Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε.).
- Τσακάλου-Τζαναβάρη, Κ. 1989. «Ανασκαφική έρευνα στο νεκροταφείο της Αρχαίας Λητής». *AEMΘ* 3:307–17.
- _____. 2002. *Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα της Ελληνιστικής εποχής*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μ. 1992. «Ταφικός τύμβος στον Αγ. Αθανάσιο Θεσσαλονίκης: Νέα ανασκαφικά στοιχεία». *AEMΘ* 6:369–82.
- _____. 1999. «Περιοχή Φοίνικα (θέση Λυγαριά)». *ArchDelt* 54 (B2):530–31.
- _____. 2009. «Ανασκαφικές εργασίες στο Φοίνικα Ν. Θεσσαλονίκης 1987–2006. Μία εικοσαετία ανατροπών». *AEMΘ, επετειακός τόμος*:435–48.
- Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μ., Α. Καϊάφα και Η. Λυκίδου. 2005. «Θεσσαλονίκη 2005. Κλείνοντας (;) παλιούς λογαριασμούς». *AEMΘ* 19:197–209.
- Uhlenbrock, J. P. 1988. *Terracotta Protomai from Gela: A discussion of local style in Archaic Sicily*. Ρώμη: «L'ERMA» di Bretschneider.
- Χατζηδημητρίου, Α. 1997. *Παραστάσεις εργαστηρίων και εμπορίου στην εικονογραφία των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Χρυσανθάκη-Nagle, K. 2009. «Πήλινες γυναικείες προτομές και λατρείες στις οικίες της Μακεδονίας και της Θράκης». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 113:57–63.
- Χρυσοστόμου, Α. 1996–1997. «Στοιχεία καθημερινής ζωής και λαϊκής λατρείας από την Πέλλα των ελληνιστικών χρόνων. Η σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Γεωργίου Παππά». *ArchDelt* 51–52 (Μελέτες):197–230.
- Χρυσοστόμου, Α. και Π. Χρυσοστόμου. 2000. «Τα νεκροταφεία του Αρχοντικού Γιαννιτσών». *AEMΘ* 14:473–89.
- _____. 2010. «Αρχοντικό Πέλλας 2010. Η σωστική ανασκαφή του δυτικού νεκροταφείου». *AEMΘ* 24:169–78.

Αρχαία κατοίκηση γύρω από τις λιμνοθάλασσες της περιοχής Μεσολογγίου.

Η εξέλιξη του τοπίου μέσα από τις μυθολογικές και ιστορικές αναφορές και τα γεω-αρχαιολογικά δεδομένα.

Φωτεινή Σαράντη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος

ABSTRACT

As a modern urban settlement, Messolonghi is located in the centre of a distinct geo-morphological unit, dominated by wetlands and river deposits. It is a recently established city with a glorious history in the years of the Greek War of Independence, generally identified with the heroic Exodus, and a remarkable economic and intellectual flourishing both in pre-revolutionary and post-revolutionary years. There is no evidence of habitation in the area of the city in antiquity, since, as it stands today, is largely due to silting and filling. On the contrary, a significant number of ancient centers had developed in the surrounding area and in key locations around the extensive lagoon complex, exploiting the natural wealth and advantages offered.

The article summarises the geomorphological and historical development of the region in ancient times, through geological and archaeological data, now significantly enriched by re-cent research. At the same time, its mythological background, a source of inspiration for de-pictions of its myths in local coinage and in various forms of visual art, is discussed.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ (Χάρτης 1)

Η κατανόηση ενός πολιτισμού προϋποθέτει την ανασύνθεση του τοπίου μέσα στο οποίο γεννήθηκε και άνθησε, αφού διαχρονικά ο άνθρωπος βρίσκεται σε διαρκή αλληλεπίδραση με τη φύση και προσαρμόζεται στα χαρακτηριστικά του τόπου που κατοικεί. Νερό, κλίμα, μορφολογία εδάφους, προϋποθέσεις εξασφάλισης τροφής και ασφάλειας, δομικά υλικά, καθορίζουν τις εγκαταστάσεις του. Παράλληλα, άνθρωπος και φύση βρίσκονται σε μία βαθειά νομοτελειακή σχέση, που ενίοτε αγγίζει τα όρια του δέους, κάτι που αισθανόμαστε ιδιαίτερα στις μέρες μας, στο κατώφλι της κλιματικής αλλαγής.

Η περιοχή που απλώνεται γύρω από τη νεότερη ιστορική και Ιερή πόλη του Μεσολογγίου,¹ συμβόλου και τόπου της ηρωικής θυσίας του 1826 στη συλλογική εθνική μνήμη, συνιστά μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα

¹ Για την ονομασία, το χρόνο ίδρυσης της πόλης του Μεσολογγίου στη σημερινή θέση (16ος αι.), τη νεότερη ιστορία και την εξέλιξη της σε μία ανθηρή κοινότητα με εμπορική – ναυπηγική δραστηριότητα και ανεπτυγμένη πνευματική και κοινωνική ζωή, βλ. ενδεικτικά Bazin 1864, 268–72· Στασινόπουλος 1925, 79–95, 111–15· Αλεξανδροπούλου 1993, 35–45· Μπάδα 2004, 33–48· Κλεισοβίτης 2010. Για την περιοχή γενικότερα βλ. Woodhouse 1897, 9–13· Philippson και Kirsten 1958, 343–56, 358–66, 572–73.

Χάρτης 1 (Γ.Υ.Σ., κλίμακα 1:50.000).

γεωγραφική ενότητα, καθορισμένη από σαφή φυσικά όρια:² τα εκβολικά συστήματα του Αχελώου και Εύηνου από δυτικά και ανατολικά αντίστοιχα, την οροσειρά του Αράκυνθου στα βορειοανατολικά, και το θαλάσσιο χώρο του Πατραϊκού κόλπου στα νότια. Στην αρχαιότητα ήταν το σημαντικότερο τμήμα της νότιας, παράκτιας Αιτωλίας, μυθικής πατρίδας πολλών ηρώων, όπου και εντοπιζόνταν οι τέσσερις από τις πέντε συνολικά πόλεις του ομηρικού Καταλόγου των Πλοίων που συμμετείχαν στην αιτωλική ναυτική δύναμη με αρχηγό το

2 Παρότι εμφανώς πρόκειται για μία φυσική και πολιτισμική ενότητα, η περιοχή σήμερα δεν είναι ενιαία διοικητικά. Το μεγαλύτερο μέρος της αφορά στα όρια του Δήμου Ι.Π. Μεσολογγίου, με τις περιοχές των πρώην Δήμων Αιτωλικού και Οινιάδων, ενώ μικρό τμήμα της, μεταξύ του Εύηνου ποταμού και της δυτικής πλευράς του όρους Βαράσοβα (περιοχή Γαλατά - Κρυονερίου), ανήκει στο Δήμο Ναυπακτίας.

Θόα.³ Δυτικά εκτείνεται έως την Παραχελωίτιδα, τον κάτω ρου του Αχελώου, περιοχή ευμετάβλητη λόγω της προσχωματικής δραστηριότητας του ποταμού, μέρος της οποίας ιστορικά ανήκε στην Ακαρνανία.⁴

Σήμερα πρόκειται για έναν γεωγραφικό χώρο με εξαιρετικά πλούσιο φυσικό περιβάλλον και οικοσύστημα. Μεγάλο μέρος του ανήκει στο εθνικό σύστημα προστατευόμενων περιοχών –δίκτυο Natura 2000– και στους υγρότοπους διεθνούς σημασίας –περιοχή Ramsar⁵– ενώ προστατεύεται και από άλλες επιμέρους κηρύξεις. Κατά ένα μεγάλο μέρος ταυτίζεται με το «Εθνικό Πάρκο Λιμνοθαλασσών Μεσολογίου – Αιτωλικού, κάτω ρου και εκβολών ποταμών Αχελώου και Εύηνου και νήσων Εχινάδων».⁶ Σε αυτό εντάσσονται ακόμη το δάσος Φράξου ή Φραξιά Λεσινίου, κατάλοιπο μεγάλου υδροχαρούς δάσους, χαρακτηρισμένο ως βιογενετικό απόθεμα και «Μνημείο της Φύσης», το Φαράγγι της Κλεισούρας, περιοχή ιδιαίτερου φυσικού κάλλους,⁷ το όρος Βαράσοβα, ιστορικός τόπος και περιοχή ιδιαίτερου φυσικού κάλλους και το νησιωτικό σύμπλεγμα των Εχινάδων.⁸

Η ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΚΑΙ Η ΣΥΝΔΕΣΗ ΜΕ ΤΟ ΜΥΘΟ (Χάρτης 2)

Το τοπίο κυριαρχείται από το δελταϊκό περιβάλλον των δύο μεγάλων ποταμών, Αχελώου και Εύηνου, στους οποίους οφείλει σε μεγάλο βαθμό τη σύνθετη εξέλιξή του,⁹ ενώ καθοριστική στους νεότερους χρόνους είναι η συμβολή ανθρωπογενών παραγόντων.¹⁰ Σημαντικές μεταβολές ανάγλυφου έχουν συντελεστεί κατά το Ύστερο Ολόκαινο, τα τελευταία 10.000 χρόνια, με την άνοδο της στάθμης νερού και την προώθηση της ακτογραμμής σε βάρος της θάλασσας.

Οι ποταμοί Αχελώος και Εύηνος αποτελούν δυναμικά φυσικά στοιχεία, με επιβλητική, καταστροφική, αλλά και ζωοποιό δύναμη. Από την αρχαιότητα ήταν σύνδεσμοι επικοινωνίας με την ενδοχώρα: ο Αχελώος ήταν πλωτός έως τη Στράτο, δηλαδή σε μήκος τουλάχιστον 37 χλμ.,¹¹ ενώ ο Εύηνος προσέφερε χερσαία πρόσβαση προς το εσωτερικό, μέσω δρόμου που ακολουθούσε τη δεξιά του όχθη.¹² Οι φερτές ύλες των δύο ποταμών, σε συνδυασμό με τα κύματα και τα ρεύματα του Πατραϊκού κόλπου, δημιούργησαν το εκτεταμένο σύστημα των έξι συνολικά λιμνοθαλασσών Μεσολογίου – Αιτωλικού, από τα μεγαλύτερα της Μεσογείου. Πρόκειται για έναν τριγωνικό περίπου χώρο, που οριοθετείται νότια από φυσικές λουρνησίδες και αμμοθίνες.

Περισσότερο καταλυτική υπήρξε η δραστηριότητα του Αχελώου. Αρχικά δημιούργησε ένα εσωτερικό δελταϊκό σύστημα και τις σημερινές λίμνες Οζερό, Λυσιμαχία και Τριχωνίδα, ενώ στη συνέχεια βρήκε διέξοδο στον Πατραϊκό και σχημάτισε το δυτικό τμήμα της λιμνοθάλασσας.¹³ Χαρακτηριστικές αναφορές στην εξέλιξη της

3 Πλ. Β, 638–644. Θόας κατά το Στράβωνα (10.2.1) ήταν το παλαιότερο όνομα του Αχελώου. Η περιοχή υποτίθεται ότι υπήρξε πεδίο διεκδίκησης μεταξύ των Αιτωλών και των αρχικών της κατοίκων Κουρήτων, ενώ η Καλυδωνία και η Πλευρωνία τον 5ο αι. π.Χ. ορίζονται από το Θουκυδίδη ειδικότερα ως Αιολίδα (3.102.5) και ίσως δεν ανήκαν ακόμη τότε στην Αιτωλία. Βλ. αναλυτικά Bommelé 1988· Σταυροπούλου-Γάτση 2008γ, 375–57· Παπαποστόλου 2011· Papapostolou 2012.

4 Για την περιοχή βλ. γενικά Woodhouse 1897, 150–54.

5 Υγροτοπικό σύμπλεγμα 336.870 στρεμμάτων.

6 Έχει συνολική έκταση περίπου 150.000 στρ. Βλ. Αδαμαντοπούλου και Δενδρινός 2008, 156–65.

7 Έχει μήκος 3,5 χλμ. και βάθος 300 μ. Βλ. σχετικά Philippson και Kirsten 1958, 344–46.

8 Τα νησιά Εχινάδες διοικητικά υπάγονται στην Π.Ε. Κεφαλληνίας.

9 Βλ. γενικά και Diamanti κ.ά. 2014.

10 Βλ. γενικά Piper και Panagos 1981· Δερμιτζάκης και Ντρίνια 2009.

11 Θουκ. 3.7. Στράβ. 10.2.2.

12 Ρωμαίος 1916· Στεργιόπουλος 1938, 144· Philippson και Kirsten 1958, 355· Αλεξανδροπούλου 1993, 52· Νεραντζής 2001, 43–4. Άλλες φυσικές δίοδοι προς την κεντρική Αιτωλία προσφέρονταν μέσω του φαράγγιού της Κλεισούρας και περασμάτων του Αράκυνθου από την περιοχή της Αγριλιάς Μεσολογίου.

13 Fouache 1999. Ορισμένοι μελετητές αποδίδουν τη δημιουργία του στενού της Κλεισούρας στη δραστηριότητα του Αχελώου. Βλ. σχετικά Deylius 1987, 36–7.

Χάρτης 2. Δορυφορικός χάρτης της ευρύτερης περιοχής του Μεσολογίου (υπόβαθρο Google earth).

Παραχελωίτιδας μας παρέχουν ο Ηρόδοτος,¹⁴ ο Θουκυδίδης¹⁵ και ο Στράβων,¹⁶ που περιγράφουν την συνένωση μέρους των Εχινάδων νήσων με τη στεριά. Πρόκειται για φυσική διεργασία αντιληπτή και καταγεγραμμένη στις ιστορικές πηγές τουλάχιστον από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ., η οποία μυθολογικά ερμηνεύεται ως τιμωρία του ποταμού προς τις νύμφες κόρες του Εχινάδες. Ο Στράβων μας παραδίδει τα ονόματα τριών αρχαίων λιμνών της περιοχής, της Μελίτης, της Κυνίας και της Ουρίας, που πιθανότερα ταυτίζονται με τις λιμνοθάλασσες των Οινιαδών,¹⁷ του Αιτωλικού¹⁸ και του Μεσολογίου αντίστοιχα.¹⁹

Ο Αχελώος για πολλούς αιώνες απετέλεσε μεταβλητό γεωπολιτικό όριο μεταξύ Ακαρνάνων και Αιτωλών. Καλείται από τον Ησίοδο *ἀργυροδίνης*²⁰ και από τον Όμηρο *κρείων*²¹ και συνδέεται με πλούσια μυθολογία, επικεντρωμένη θεματολογικά στην περιοχή των εκβολών του, έχοντας εμπνεύσει ποικίλες απεικονίσεις.²² Το προσωποποιημένο πνεύμα του ποταμού παρουσιάζεται στην αρχαία τέχνη ως ταύρος, φίδι ή άνθρωπος με κεφάλι ταύρου, και, σπανιότερα, ως Τρίτων ή κένταυρος. Οι πρωιμότερες, ταυρόμορφες κυρίως, απεικονίσεις

14 Ηρόδ. 2.10.3.

15 Θουκ. 2.102, 3–4.

16 Στρ. 10.2.19.

17 Leake, III, 557–58 (λιμνοθάλασσα Λεσινίου). Η αποξήρανσή της άρχισε αμέσως μετά τον πόλεμο και, όπως έχει συμβεί και αλλού (π.χ. στη Μακεδονία), πιθανότατα χάθηκαν πολύτιμα αρχαιολογικά στοιχεία.

18 Για την εξέλιξη της λιμνοθάλασσας του Αιτωλικού, που φαίνεται ότι συνδέθηκε με αυτή του Μεσολογίου γύρω στο 1200 π.Χ., βλ. Δερμιτζάκης και Ντρίνια 2009, 73–7.

19 Στρ.10.2.21. Στεργιόπουλος 1938, 64–6· Woodhouse 1897, 163–68· Vött 2007, 30. Για τη λιμνοθάλασσα Ονθίδα, που πιθανώς ταυτίζεται με αυτή της Κλείσοβας, βλ. Woodhouse 1897, 106.

20 Θεογονία, 337.

21 Ιλ. Φ 194.

22 Βλ. κυρίως Isler 1970, με 371 παραδείγματα. Isler 1981. Βλ. επίσης Gais 1978· Μιτάκης 1983· Brewster 1997, 9–14· Μήττα 2003, 31–6· Λαμπρινουδάκης 2009.

1.

2.

Εικ. 1. Πήλινη κεφαλή, πιθανώς του Αχελώου από το Λάφριο ιερό στην Καλυδώνα. 5ος αι. π.Χ. (Ρωμαιοί 1926, 39, εικ. 16). Εικ. 2. Μαρμάρινη μάσκα από το Μαραθώνα. Α' μισό 5ου αι. π.Χ. Berlin - Staatliche Museen, SK 100 (Blümel 1938, 10–2).

του έχουν ανατολικά πρότυπα και βρίσκουν παράλληλα σε άλλες ποτάμιες θεότητες, ιδίως στη Σικελία και νότια Ιταλία, ενώ με τη μορφή αυτή εμφανίζεται πολύ συχνά σε αναθηματικά ανάγλυφα αφιερωμένα στις Νύμφες και τον Πάνα (τέλη 5ου–1ου αι. π.Χ.). Ταυρόμορφος εικονίζεται στα νομίσματα του Ακαρνανικού Κοινού και ακαρνανικών πόλεων, εικόνα που συμπυκνώνει γενικότερα την πάλη ανθρώπου και αμείλικτης φύσης και συμβολίζει τη δύναμη του νερού.²³

Παρόλο που λατρεύτηκε ως θεός σε ολόκληρη την Ελλάδα,²⁴ η παρουσία του Αχελώου σε ιερά της περιοχής είναι αναλογικά πολύ περιορισμένη, γεγονός που μπορούμε αρχικά να αποδώσουμε στις περιορισμένες έρευνες, αλλά και τις αρχαιοκαπηλικές δραστηριότητες. Η μορφή του πιθανότατα αποδίδεται σε μία εντυπωσιακή, αρχικά κερασφόρα, πήλινη κεφαλή, φυσικού σχεδόν μεγέθους, από το Λάφριο ιερό της Καλυδώνας (450 π.Χ., Εικ. 1' σε αντιπαραβολή βλ. μαρμάρινη μάσκα από το Μαραθώνα, εικ. 2),²⁵ πιθανώς σε μία μικρή προτομή από το ιερό στη Χρυσοβίτσα πλησίον του Θέρμου (α' μισό 5ου αι. π.Χ.),²⁶ καθώς και σε τρεις πήλινες μάσκες από το σπήλαιο «του Κουρήτα» στα Παλιάμπελα Βόνιτσας, ενώ αντίθετα, η εικαζόμενη λατρεία του στην πόλη Στράτο δεν έχει μέχρι σήμερα επιβεβαιωθεί. Σημειώνεται ακόμη η εύρεση μικρού ορειχάλκινου ταυρόμορφου ειδωλίου του σε σπήλαιο στην περιοχή Κάτω Ξηρομέρου, που κατέληξε στα χέρια συλλέκτη.²⁷ Δεν είναι γνωστό ποιο σπήλαιο ήταν αυτό, αλλά έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι στο Μάστρο, κοντά στην αριστερή όχθη του ποταμού και στην περιοχή των εκβολών του, αντίθετα με ό,τι κανείς θα περίμενε, η μέχρι τώρα έρευνα του σπηλαίου δεν απέδωσε σχετικά στοιχεία.²⁸

23 Τσαγκάρη 2011, 146–9, 205' Σαραγά κ.ά. 2017, 155, αρ. 84 (λ. Α. Ανδρέου). Βλ. γενικότερα Molinari και Sisci 2016.

24 Είναι ο δεύτερος σε μήκος ελληνικός ποταμός (220 χλμ.), που πηγάζει από τη νότια Πίνδο και τον μοιράζονται ακόμη η Θεσσαλία και η Ήπειρος. Στις μέρες μας συγκέντρωσε μεγάλο ενδιαφέρον λόγω της επικείμενης εκτροπής του, που πυροδότησε πλήθος αντιπαραθέσεων γύρω από το εκτιμώμενο περιβαλλοντικό κόστος και σήμερα ανακινείται πάλι. Βλ. γενικά Εφημερίδα Καθημερινή, ένθετο Επτά Ημέρες (20/6/1999).

25 Ο Κ. Ρωμαιοί (1926, 39–40, εικ. 16) θεώρησε ότι απεικονίζει το Διόνυσο. Για τη στενή σχέση Αχελώου – Διονύσου βλ. Isler 1981, 12' Μήττα 2003, 34' Λαμπρινουδάκης 2009, 99.

26 Ρωμαιοί 1920–1921, 83, αρ. 113' Isler 1981, 18, αρ. 87.

27 Μιτάκης 1983, 107–9.

28 Katsarou και Darlas 2016–2017' Κατσαρού 2017.

Εικ. 3. Άποψη του Εύηνου ποταμού από τη δεξιά του όχθη.

Ο Εύηνος από την άλλη πλευρά έχει επιδράσει στη διαμόρφωση του ανατολικού τμήματος, και ιδίως της λιμνοθάλασσας της Κλείσοβας (Εικ. 3). Το δέλτα του (92 τ.χλμ.) ανήκει στα δώδεκα μεγαλύτερα του ελλαδικού χώρου. Στη διαμόρφωσή του τα τελευταία 6000–5000 χρόνια συνέβαλαν η τεκτονική βύθιση και η σταθεροποίηση της θαλάσσιας στάθμης κατά το Ολόκαινο.²⁹

Ο Εύηνος, παρατηρεί εύστοχα ο Στεργιόπουλος, είναι ο κατεξοχήν αιτωλικός ποταμός.³⁰ Ο Κ. Ρωμαίος είχε μάλιστα θεωρήσει πιθανή τη λατρεία του στο ιερό της Χρυσοβίτσας, κοντά στον Θέρμο.³¹ Κατά τη μυθολογία, έφερε το όνομα του βασιλιά των Αιτωλών, που πνίγηκε καταδιώκοντας τον Ίδα, απαγωγέα της κόρης του Μάρπησας, ενώ είναι γνωστός και ως Λυκόρμας και Χρυσορρόας.³² Από το Σοφοκλή χαρακτηρίζεται βαθύρρους,³³ ενώ τη γρήγορη ροή του μαρτυρεί ο Οβίδιος.³⁴ Η διάβαση του ποταμού εμφανίζεται δύσκολη, αφού κατά τη μυθολογία ελεγχόταν από τον κένταυρο Νέσσο, ο οποίος περνούσε τους διαβάτες στην απέναντι όχθη πάνω στη ράχη του έναντι αμοιβής. Έτσι αναφέρει ο μύθος της αναχώρησης του Ηρακλή και της Δηιάνειρας από την Καλυδώνα, που καταλήγει σε μονομαχία με τον Ηρακλή και θανάτωση του κενταύρου.³⁵ Το θέμα έχει αποτυπωθεί στην αρχαία ελληνική αγγειογραφία, όπως σε μία από τις γνωστότερες απεικονίσεις της, τον αττικό μελανόμορφο αμφορέα του Ζωγράφου του Νέσσου (620–610 π.Χ.) (Εικ. 4).³⁶ Η πράγματι δύσκολη διάβαση του ποταμού τεκμηριώνεται μάλιστα και από νεότερες πηγές, που μεταξύ άλλων αναφέρουν την ύπαρξη «πορθμένων» πριν την κατασκευή σιδηροδρομικής γέφυρας.³⁷

Ο Εύηνος συνδέεται ακόμη με τον Τίτορμο τον Αιτωλό, μία μορφή σχεδόν μυθική, έναν υπεράνθρωπο γίγαντα με ασυνήθιστη δύναμη. Ιστορείται ότι στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. νίκησε τον ολυμπιονίκη παλαιστή Μίλωνα τον Κροτωνιάτη σε μία πάλη στις όχθες του ποταμού, που περιελάμβανε ρίψεις βράχων. Για το θέμα μας πληροφορούν μεταγενέστεροι συγγραφείς, οι οποίοι αντλούν τις πληροφορίες τους από τον Αλέξανδρο

29 Καρύμπαλης 1996, 161· Petersen 2011a, 37–46.

30 Στεργιόπουλος 1938, 7–9, 54· Brewster 1997, 21–6.

31 Ρωμαίος 1920–1921, 65–8.

32 Για το όνομα Λυκόρμας βλ. και Biagetti 2011, 530–32.

33 *Τραχίνιαι*, 559.

34 *Metamorph.* 9.104.

35 Παπαχατζής 1971, 126.

36 Καλτσάς 2007, 196–97 (αρ. ευρ. 1002)· Boardman 1980, 264–65, εικ. 5, 74· Diez de Velasco 1992.

37 Leake 1835, I, 108–9· Bazin 1864, 282· Woodhouse 1897, 93· Στασινόπουλος 1925, 212· Κακριδής 1986, τ. 4, 104–6.

Εικ. 4. Παράσταση Ηρακλή – Νέσσου στο λαϊκό αμφορέα του «Ζωγράφου του Νέσσου» (Καλτσάς 2001, 196–97, αρ. ευρ. 1002).

τον Αιτωλό, σημαντικό ποιητή των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων. Την αρχαιότερη όμως πηγή αποτελεί ο Ηρόδοτος, στην περιγραφή του γάμου της Αγαρίστης, και είναι πιθανό να επρόκειτο για υπαρκτό πρόσωπο, πανελλήνια γνωστό για την ασυνήθιστη ρώμη του. Η Antonetti συνδέει την πρωτόγονη μορφή του με τον τρόπο που έβλεπαν τους Αιτωλούς οι υπόλοιποι Έλληνες αυτή την περίοδο.³⁸

Τα επιβλητικά χαρακτηριστικά των ποτάμιων συστημάτων ενέπνευσαν λοιπόν ποικίλους αρχαίους μύθους, και έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι, πλην της συγκεκριμένης περιοχής, σχεδόν απουσιάζουν αλλού στην Αιτωλία και Ακαρνανία.³⁹ Αυτό προφανώς οφείλεται στην πρώιμη κατοίκηση που γνώρισε, στον ιδιαίτερο πλούτο του φυσικού υδροτοπικού περιβάλλοντος –πρωταρχικής πηγής έμπνευσης– αλλά και στην επικοινωνία με άλλες ελληνικές περιοχές, με τις οποίες συνδέεται με κοινές μυθολογικές παραδόσεις.⁴⁰ Η μυθολογία της νότιας Αιτωλίας κατά μεγάλο μέρος επικεντρώνεται στα τελευταία χρόνια της ζωής του Ηρακλή, το γάμο του με τη Δηιάνειρα, κόρη του βασιλέα της Καλυδώνας Οινέα, και την πάλη του με τον Αχελώο για τη διεκδίκησή της.⁴¹ Η συμβολική πάλη ανθρώπου-ποταμού, από την οποία φέρεται να βγήκε ηττημένος ο Αχελώος, που χάρισε στον Οινέα και τους Καλυδώνιους το κέρας της Αμαλθείας, αντικατοπτρίζει την ανθρώπινη προσπάθεια τιθάσευσης της ορμής και της δραστηριότητας του ποταμού με τεχνικά έργα.⁴² Ως θέμα συναντάται στην

38 Ηρόδ. 7.127. Αιλιανός, VH 12.22. Αθήναιος, X.4.13, Ευστάθιος, I, 198. Βλ. σχετικά Crowther 1977, 114–15· Antonetti 1990, 46–7· Rzepka 2007, 222–29· 2013, 119–20. Ο τελευταίος προτείνει ότι οι Αιτωλοί, έχοντας επίγνωση της αρνητικής στερεοτυπικής τους εικόνας, χρησιμοποιούσαν τέτοιου είδους ιστορίες για να βελτιώσουν την εικόνα αυτή ανάμεσα στους υπόλοιπους Έλληνες.

39 Powell 1904, 138–39· Παπαχατζής 1971, 150–51· Κακριδής 1986, τ. 3, 190· Σερμπέτη 2001, 30–1.

40 Ο μύθος του Αλκμαίωνα, γιού του Αμφιάραου, συνδέει την περιοχή των Οινιαδών με το Άργος, ενώ ο Αιτωλός, επώνυμος ήρωας της Αιτωλίας, καταγόταν από την Ήλιδα. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι άθλοι του Ηρακλή, όπως η Λερναία Ύδρα και οι Στυμφαλίδες Όρνιθες, εκτυλίσσονται σε σχέση με άλλους ελληνικούς υγρότοπους.

41 Κακριδής 1986, τ. 4, 101–4.

42 Διόδ. Δ.35. Στραβ. 10.2.19. Για την ορθολογική ή ιστορική ερμηνευτική σχολή των μύθων βλ. Κακριδής 1986, τ. 1, 263–64.

αρχαία αγγειογραφία,⁴³ ενώ συνδέεται με το έργο του Σοφοκλή *Τραχίνιαι*, όπου ο Ηρακλής πεθαίνει.⁴⁴ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η πρόσφατη εύρεση πήλινης μήτρας ελληνιστικών χρόνων στην αρχαία Αλίκورνα, πιθανώς με τον Αχελώο ως Τρίτωνα.⁴⁵

Στην περιοχή της νότιας Αιτωλίας ο ήρωας Ηρακλής αντιπροσωπεύεται στο γραπτό διάκοσμο των ναών της Καλυδώνας, και συγκεκριμένα σε δύο αποσπασματικές πήλινες μετόπες που αποδίδονται στη δεύτερη φάση του ναού του Απόλλωνα (ναός Α, περί τα μέσα 6ου αι. π.Χ.), στη μία από τις οποίες πιθανότατα εικονιζόταν ο άθλος του Ερυμάνθιου κάπρου.⁴⁶ Τον ήρωα εικονίζει ακόμη μαρμαρίνη προτομή από το λατρευτικό δωμάτιο του Ηρώου,⁴⁷ πιθανώς αντίγραφο έργου του 4ου αι. π.Χ., στον τύπο του Ηρακλή Farnese, ενώ η μορφή του εμφανίζεται και στην Αιτωλική νομισματοκοπία.⁴⁸

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ⁴⁹

Η περιοχή φαίνεται ότι γνώρισε πρώιμη ανθρώπινη παρουσία από τη Μέση Παλαιολιθική περίοδο, όπως δείχνουν ευρήματα από τα σπήλαια Γαλατά⁵⁰ και Αγ. Νικολάου στη Βαράσοβα (Εικ. 5, 6),⁵¹ ενώ οι γνωστές νεολιθικές θέσεις εντοπίζονται στο ίδιο όρος (Κρουνέρι, Σπήλαιο Γαλατά) και την Κόκκινη Σπηλιά στο λόφο Αγ. Ηλίας. Περιορίζονται δηλαδή κοντά στις ακτές, πλησίον εύφορων δελταϊκών περιοχών, που προσφέρονταν για εξασφάλιση τροφής.⁵²

Εικ. 5. Άποψη του όρους Βαράσοβα και του Εύηνου ποταμού από βόρεια (δορυφορική λήψη – Google earth).

43 Ενδεικτικά Boardman 1980, 264, εικ. 208–9· Isler 1981, 25, 27–8.

44 Clarke 2004.

45 Βικάτου 2017γ, 51.

46 Dyggve και Poulsen 1948, 153, 160–61 (εικ. 164), 160–62 (μετόπες 2Α, 2Β και 3Α;), πιν. XIX, XXγ. Σε άλλη μετόπη (σ. 157, 1Ε) εικονίζεται περρωτή Σειρήνα (οι Σειρήνες στην αιτωλική μυθολογία είναι κόρες του ποταμού Αχελώου).

47 Dyggve κ.ά. 1934, 363–65· Bol 1988, 36–7· Βικάτου και Σαράντη 2013, 22–31.

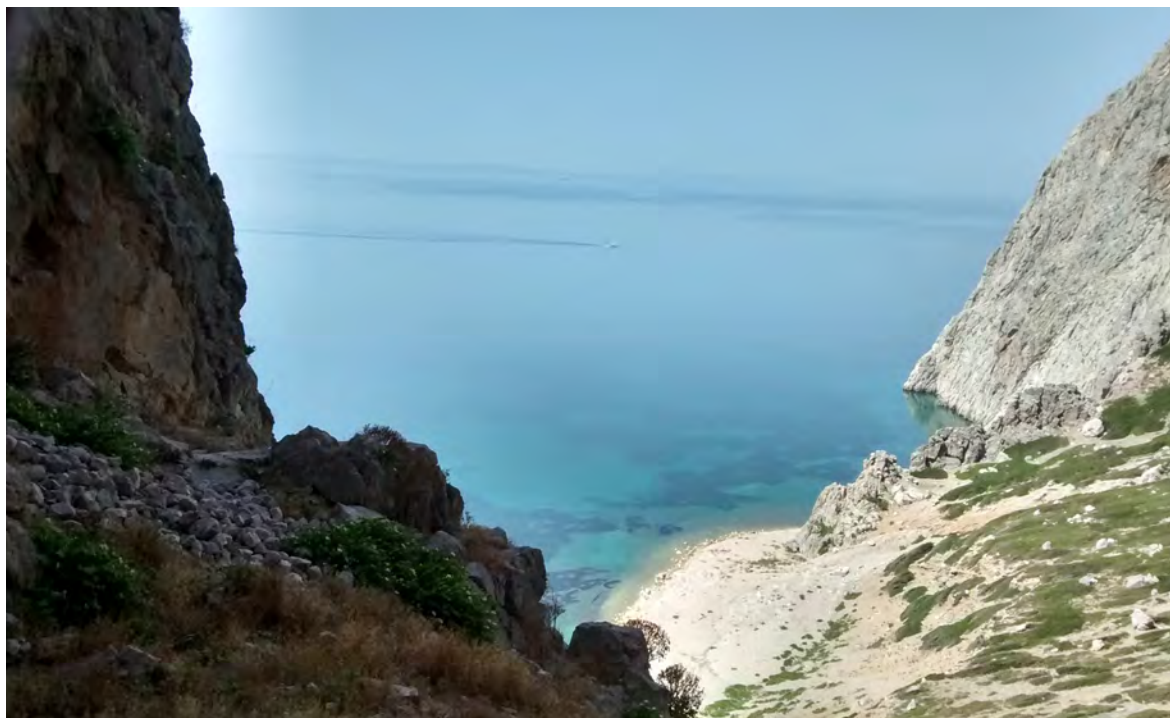
48 Tsangari 2007, 200.

49 Βλ. γενικά Σταυροπούλου-Γάτση 2008α, 398–404· 2009.

50 Λαζαρίδου κ.ά. 1975. Για τη χρονολόγηση βλ. και Παπακωνσταντίνου 1991, 23.

51 Sørensen 2004.

52 Μαστροκώστας 1963, 210–11· 1964, 295–300. Hauptmann 1971, 349 (εικ. 43), 359–61. Η Benton (1931–1932, 236) έχει σημειώσει πιθανά νεολιθικά ίχνη και στις Εχινάδες (ν. Προβάτι).

Εικ. 6. Άποψη του θαλάσσιου χώρου από τη θέση του σπηλαίου Αγ. Νικολάου στη νότια Βαράσοβα.

Για τις Εποχές του Χαλκού και του Σιδήρου άφθονα πλέον στοιχεία μας προσφέρονται από την περιοχή αμέσως βόρεια της λιμνοθάλασσας του Αιτωλικού, η οποία αναδεικνύεται για πολλούς αιώνες σε σημαντικό επίκεντρο ζωής και πιθανότατα διοικητικό κέντρο.⁵³ Στη μυκηναϊκή περίοδο ειδικότερα, παρότι μακριά από τα μεγάλα ανακτορικά κέντρα, η ύπαρξη οικισμών με σημαντική ναυτική δύναμη μαρτυρείται από τον Όμηρο. Παράλληλα, η συγκέντρωση μνημειακών θολωτών τάφων της ΥΕ ΙΙ–ΙΙΙΓ εποχής στον Αγ. Ηλία και τη Σταμνά⁵⁴ τεκμηριώνει αναμφίβολα την ύπαρξη τοπικών ηγεμόνων και τις στενές σχέσεις με άλλα μέρη του μυκηναϊκού κόσμου. Μεταξύ άλλων οφείλονταν στην κομβική γεωγραφική θέση πάνω στο θαλάσσιο δρόμο προς τη Δύση.⁵⁵ Η περιοχή ανέπτυξε από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού εξωτερικές σχέσεις, συμμετέχοντας στα δίκτυα διακίνησης οψιανού και διατηρώντας σχέσεις με το Αιγαίο,⁵⁶ ενώ μεμονωμένα μυκηναϊκά ευρήματα από τον Αγ. Ηλία βεβαιώνουν έμμεσες επαφές με την Αίγυπτο και τον ευρύτερο χώρο της Μεσογείου.⁵⁷

Στο υπόλοιπο της περιοχής, αν και τα νέα ευρήματα ολοένα πληθαίνουν, οι προϊστορικές ενδείξεις παραμένουν πιο αποσπασματικές, κυρίως μάλλον γιατί έχουν καταστραφεί ή καλυφθεί από μεταγενέστερα κατάλοιπα.⁵⁸ Αυτό δείχνουν νέα προϊστορικά ευρήματα στην περιοχή Πλευρώνας,⁵⁹ ενώ εξαιρετικό ενδιαφέρον έχει ο πολύ πρόσφατος εντοπισμός μυκηναϊκής κεραμικής μεταξύ του παλαιού υλικού των ανασκαφών στο Λάφριο ιερό, που υποδηλώνει τουλάχιστον μυκηναϊκό οικισμό στο λόφο.⁶⁰ Κατά τα άλλα, η ύπαρξη οχυρωμένων

53 Σταυροπούλου-Γάτση 2018, 23–78.

54 Μαστροκώστας 1963, 203–17· Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1998· 2006· Σταυροπούλου-Γάτση 2008γ, 376–77· Κολώνας 2013, 440–44· 2018.

55 Για τον εντοπισμό μυκηναϊκών οικιστικών καταλοίπων βορειότερα, στην περιοχή του Αγγελοκάστρου βλ. Σταυροπούλου-Γάτση 2005γ, 474–75· 2006, 580· 2007β, 274–75.

56 Konstantinidi-Syvidi 2016· Βικάτου 2017δ, 62–3.

57 Μαστροκώστας 1963, 204, 207 (πιν. 167, γ, δ και 173γ)· Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2006· Phillips 2016· Για την παρουσία ήλεκτρου βλ. επίσης Σουέρεφ 1997, 107–12.

58 Benton 1931–1932, 213–46· Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1998· Σταυροπούλου-Γάτση και Σταμάτης 2010· Σταυροπούλου-Γάτση 2010β, 1052–55.

59 Βικάτου 2017δ, 63–5 (Πλευρώνα – Τρεις Εκκλησιές).

60 Barfoed 2019. Ο Σωτηριάδης (1908, 99–100) έχει αναφέρει λείψανα μυκηναϊκού πύργου στην ακρόπολη, που δεν έχουν μέχρι

ακροπόλεων (Αγ. Ηλίας, Παλαιά Πλευρώνα, Καλυδώνα) δεν έχει μέχρι σήμερα επιβεβαιωθεί ανασκαφικά, και γενικά η κυκλώπεια κατασκευή αριθμεί πολλά παραδείγματα στην Αιτωλοακαρνανία.⁶¹

Μεταξύ άλλων χαρακτηριστική είναι η συγκέντρωση προϊστορικών εγκαταστάσεων γύρω από τον Εύηνο ποταμό, όπως τεκμηριώνει και η εύρεση σπάνιου συνόλου όπλων και εργαλείων της ΥΕ ΙΙΒ-Γ στη δεξιά όχθη του.⁶² Εμφανίζει μία ενδιαφέρουσα αναλογία με άλλα παραδείγματα «θησαυρών» από τη βόρεια Ευρώπη σε περιοχές ποταμών και ελών, οι οποίοι ερμηνεύονται ως αποθέσεις τελετουργικές ή αναθηματικές.⁶³ Άλλα ευρήματα από την περιοχή του ποταμού προέρχονται από το Κρυνόνερι,⁶⁴ όπως και από θέσεις εκτός της συγκεκριμένης γεωγραφικής ενότητας.⁶⁵ Ένας σπανιότερος χάλκινος πέλεκυς από την περιοχή Μεσολογγίου της Τελικής Νεολιθικής ή των αρχών της Εποχής του Χαλκού και πιθανής βαλκανικής προέλευσης, κατέληξε στην αγορά αρχαίων και αποτελεί μέρος της Συλλογής Finlay της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής,⁶⁶ ενώ αναφέρεται ακόμη η εύρεση ενός χάλκινου μονόστομου πέλεκυ στην Παραχελωίτιδα, στη δυτική πλευρά του λόφου Σκοπά.⁶⁷

Στους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους η περιοχή συνεχίζει να ακμάζει, όπως αποδεικνύει νεκροταφείο εκατοντάδων τάφων στην περιοχή της Σταμνάς, όπου μεταξύ άλλων καταγράφεται πλέον και η ύπαρξη δύο τουλάχιστον τύμβων.⁶⁸ Αποδίδεται σε νέα εγκατάσταση, που χρονολογείται κυρίως στην Ύστερη Πρωτογεωμετρική,⁶⁹ ενώ προβληματικές παραμένουν οι θέσεις των αντίστοιχων οικισμών και οι προηγούμενες χρονολογικές φάσεις.⁷⁰ Ταφικά σύνολα με πλούσια, αλλά και σπάνια κτερίσματα, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν οι χάλκινοι ταφικοί λήβητες με κατάλοιπα καύσεων και υφασμάτων, προδίδουν μεταξύ άλλων κοινωνική ιεράρχηση των αντίστοιχων κοινοτήτων και παραπέμπουν σε σύνδεση με τον ομηρικό ηρωικό κόσμο.⁷¹ Άλλα κτιριακά και ταφικά κατάλοιπα και κεραμική των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων έχουν εντοπιστεί στην Παλαιά Πλευρώνα, Αλίκυρνα, Καλυδώνα, στο Κρυνόνερι και το σπήλαιο Μάστρου.⁷² Στον 8ο αι. π.Χ. πιθανώς ανάγονται τα πρώτα ίχνη λατρείας στο ιερό της Καλυδώνας,⁷³ περίοδος που αντιπροσωπεύεται πλέον και στην περιοχή της ακρόπολης.⁷⁴ Πρώιμες σχέσεις με την Κόρινθο βεβαιώνουν κορινθιακή κεραμική και τοπικές απομιμήσεις της στο Κρυνόνερι και το σπήλαιο Μάστρου,⁷⁵ αλλά και έντονες επιδράσεις στον διάκοσμο των ναών της Καλυδώνας.

Από τα κλασικά χρόνια και εξής οι αρχαιότεροι οικισμοί εξελίχθηκαν σε ανεξάρτητες οχυρές πόλεις με οπτική ενδοεπικοινωνία,⁷⁶ εξαιρετική προσαρμογή στο φυσικό περιβάλλον και αξιοποίηση των πλεονεκτημάτων του, προς άριστη θέαση και εποπτεία (Χάρτης 3). Ξεχωρίζουν η κυρίαρχη στο νότιο ρου και στο προσφορότερο

σήμερα επιβεβαιωθεί. Dyggve κ.ά. 1934, 296.

61 Πορτελάνος 1998, 1488–96. Αναφέρονται 49 παραδείγματα κυκλώπειας κατασκευής μόνο στην Αιτωλία. Βλ. και Papadopoulos 2018, 421–22.

62 Μαστροκώστας 1965, 343, πιν. 410· Σπυρόπουλος 1972, 5· Σουέρεφ 1997, 112–21· Κλείτσας 2013, 60.

63 Blackwell 2018, 517, με σχετική βιβλιογραφία.

64 Benton 1931–1932, 238–39.

65 Μαστροκώστας 1967, 320 (Άνω Βασιλική)· Δαβάρας 1970· Σαράντη 2003· 2010 (Περιθώρι)· Στάικου 2018 (Αρτοτίβα).

66 Phelps κ.ά. 1979, 175–84.

67 Μαστροκώστας 1963, 213.

68 Βικάτου 2017ε, 67–9· Κολώνας 2018, 72–4.

69 Χριστακοπούλου-Σωμάκου 2009· Σταυροπούλου-Γάτση 2010β, 1052–55· 2018, 240–41· Κολώνας 2013, 428–44· Βικάτου 2017ε, 66–9.

70 Χριστακοπούλου-Σωμάκου 2009, 1308–12· Christakopoulou 2016· Κολώνας 2018· Βλ. σύνοψη της υπομνηματικής και της Πρωτογεωμετρικής εποχής της Αιτωλίας από τον S. Dietz (2016).

71 Kolonas κ.ά. 2017· Κολώνας 2018.

72 Benton 1931–1932, 239· Δεκουλάκου 1971, 326–27· 1972, 438–39· Σταυροπούλου-Γάτση 2005β, 473–74· 2010β, 1058–59. 2010γ, 1072· Stavropoulou-Gatsi και Dietz 2011· Βικάτου 2017α, 33–5, 54· Nagel 2021.

73 Ρωμαιοί 1926, 26, εικ. 1.

74 Vikatou και Handberg 2017, 203–5· 2018, 347–48.

75 Κατσαρού 2017· Nagel 2021.

76 Bommeljé 1987, 23–6· Freitag κ.ά. 2004, 379–80· Σταυροπούλου-Γάτση και Σταμάτης 2010· Papapostolou 2012.

Χάρτης 3. Δορυφορικός χάρτης της περιοχής, με τις σημαντικότερες πόλεις και αρχαιολογικές θέσεις (υπόβαθρο Google earth).

πέρασμα του Εύηνου Καλυδών, η επιβλητικότερη πόλη στους νοτιοδυτικούς πρόποδες του Αράκυνθου (νέα) Πλευρώνα και η στρατηγικότερη στην Παραχελωτίδα πόλη Οινιάδες. Μικρότεροι ή όχι ασφαλώς ταυτισμένοι οικισμοί είναι το Παλιάνιο, το Πρόσχιο (ομηρική Πυλήνη), η Φάνα, η Ιθωρία (ομηρική Ώλενος) και η Νάσος, άλλοτε νησί, όπως μαρτυρεί το όνομά της.⁷⁷ Εκτεταμένα κατάλοιπα οικισμού και νεκροταφείου περί τα 4 χλμ. βορειοανατολικά του Μεσολογίου αποδίδονται στην αρχαία κώμη (;) Αλικύρνα, ενώ κατ' άλλους στην ίδια περιοχή τοποθετείται ο Έλαος, «οχυρό χωρίο» στην Καλυδωνία.

Στα ρωμαϊκά χρόνια οι περισσότερες πόλεις ερημώθηκαν με τη μετοίκηση των κατοίκων τους στη Νικόπολη, αν και ορισμένες από αυτές δεν εγκαταλείφθηκαν εντελώς, ενώ οι καλλιτεχνικοί τους θησαυροί αποσπάστηκαν από τους Ρωμαίους.⁷⁸ Ενδιαφέρον για την εξέλιξη της Παραχελωτίδας αυτή την περίοδο έχει η ερμηνεία του Πανσανία ότι η ερήμωση της χώρας αναχαίτισε την ηπειροποίηση άλλων Εχινάδων νησιών, συνδέοντας την ελάττωση των προσχώσεων του Αχελώου με τη μείωση της καλλιέργειας.⁷⁹ Πάντως, από το 2ο αι. μ.Χ. και εξής αναζωογονείται αισθητά η ύπαιθρος, όπου κάνουν την εμφάνισή τους διάσπαρτες εγκαταστάσεις.⁸⁰

Έντονες μεταβολές στην περιοχή των δύο δέλτα έχουν φέρει τα λιμάνια των σημαντικότερων πόλεων να βρίσκονται σήμερα σε βάθος ή απόσταση από τη ακτή, είτε με προέλαση της ξηράς σε βάρος της θάλασσας, χωρίς μεταβολή στάθμης, είτε με άνοδο της θαλάσσιας στάθμης.⁸¹ Έτσι, το λιμάνι της Πλευρώνας βρίσκεται πάνω από 2 χλμ. από την ακτή, με την οποία πιθανώς επικοινωνούσε με διώρυγα.⁸² Οι Οινιάδες, στο λόφο Τρίκαρδος, αρχικά νησί του αρχιπελάγους των Εχινάδων,⁸³ σήμερα μεσόγεια θέση σε απόσταση 9 χλμ. από

77 Για τις ακαρνανικές πόλεις αυτού του τμήματος βλ. γενικά Gehrke και Wirbelauer 2004· Lang 2013.

78 Πανσ. 7.18.8–9.

79 Πανσ. 8.24.11.

80 Βλ. γενικά Σταυροπούλου-Γάτση και Σαράντη 2013· Σταυροπούλου-Γάτση 2010γ, 1059–62· 2018, 245. Βικάτου 2017α, 34. Για την περίοδο μετά τους ρωμαϊκούς χρόνους βλ. Παλιούρας 2009α.

81 Βλ. γενικά Παπαγεωργίου και Στείρος 1991, 236–41.

82 Άποψη όχι από όλους αποδεκτή. Βλ. γενικά Pritchett 1991, 36–7· Freitag 2005, 37–40 (με αναλυτική βιβλιογραφία)· Σταυροπούλου-Γάτση 2010γ, 1055–56· 2018, 242· Βικάτου 2017δ, 61–5.

83 Άλλα νησιά που ενσωματώθηκαν στην ξηρά είναι η Χουνοβίνα ή Κουνοβίνα, το Λεσίνοι, ο Κουτσιλάρης, ο Σκοπός, ο Ταξιάρχης και η Διώνη.

τη θάλασσα, είχαν δύο τουλάχιστον λιμάνια. Από αυτά έχουν διατηρηθεί οι σπάνιοι νεώσοικοι του βόρειου λιμανιού, που ανοιγόταν στη λιμνοθάλασσα και λειτουργούσε μέχρι τον 2ο αι. μ.Χ.⁸⁴ Αντίθετα, τα λιμάνια της Ιθωρίας⁸⁵ και της Καλυδώνας βρίσκονται καταβυθισμένα στο νερό. Στο Κρυονέρι μάλιστα, όπου τοποθετείται το δεύτερο, εντοπίζονται ενδεχομένως και άλλα υποθαλάσσια κατάλοιπα αποτυπωμένα σε παλιούς ναυτικούς χάρτες του τέλους του 19ου αι.⁸⁶ καθώς η ανατολική ακτογραμμή του δέλτα διαβρώνεται και κατά τόπους υποχωρεί.⁸⁷

ΟΔΙΚΕΣ ΣΥΝΔΕΣΕΙΣ

Η εμπορική διακίνηση στο τμήμα αυτό, όπως φαίνεται στο χάρτη και επιβεβαιώνουν γεωμορφολογικές μελέτες, κατά μεγάλο μέρος γινόταν μέσω λιμναίων δρόμων. Τα αδιαπέραστα έλη και οι εκτενείς λιμνοθάλασσες παρείχαν συνθήκες προστασίας από θαλάσσια προσβολή, χωρίς ταυτόχρονα να εμποδίζουν τη γρήγορη πρόσβαση στη θάλασσα, ενώ οι ίδιοι παράγοντες ευθύνονται για τη χαρακτηριστική σύμπτωση αρχαίων και σύγχρονων οδικών αξόνων.

Οι χερσαίοι δρόμοι που συνέδεαν την περιοχή ιχνηλατούνται με αρκετή σαφήνεια από τις αναφορές των πηγών και τα ανασκαφικά στοιχεία. Πληροφορίες για την σύνδεση των πόλεων στον κάτω ρου του Αχελώου κατά μήκος της αριστερής όχθης του προσφέρει ο Πολύβιος με την περιγραφή της νικηφόρας πορείας του Φιλίππου Ε' κατά της Αιτωλίας (219 π.Χ.), που ξεκίνησε από τον Αμβρακικό κόλπο με πορεία προς Νότο. Αφού πέρασε τον Αχελώο, κινήθηκε διαδοχικά από τις πόλεις Ιθωρία, που κυριαρχούσε στο δρόμο, καταστρέφοντάς τη, και συνέχισε στο Παιάνιο, το οποίο ισοπέδωσε, παίρνοντας ακόμη και τα οικοδομικά υλικά των σπιτιών, τα οποία φόρτωσε σε σχεδίες και έστειλε στους Οινιάδες. Τέλος, συνέχισε στρατοπεδεύοντας στον Έλαο και λεηλάτησε την Καλυδωνία.⁸⁸ Παρότι άλλες αναφορές για την ανατολική πλευρά της λιμνοθάλασσας απουσιάζουν, οι αιτωλικές πόλεις εμφανώς αναπτύσσονται κατά μήκος κεντρικού οδικού άξονα με βορειοδυτική – νοτιοανατολική διεύθυνση, που διερχόταν παράλληλα με τους πρόποδες της οροσειράς του Αράκυνθου, όπου προσφερόταν σταθερό έδαφος.

Η δημόσια ρωμαϊκή αρτηρία (2ος–4ος αι. μ.Χ.) που διερχόταν από το τμήμα αυτό έχει περιγραφεί και απεικονιστεί από την Κ. Αξιώτη βάσει τριών μυριαίων από την ευρύτερη περιοχή που βρέθηκαν μεταξύ 1970–1980 και των ως τότε γνωστών υστερορωμαϊκών και πα-λαιοχριστιανικών λειψάνων,⁸⁹ ενώ η πορεία της επιβεβαιώθηκε από την νεότερη εύρεση ενός ακόμη μυριαρίου της ίδιας οδού στις Θέρμες Αγ. Ιωάννη Μεσολογγίου.⁹⁰ Ναόσχημο ρωμαϊκό ταφικό μνημείο στο Μάραθο Αιτωλικού, βορειοδυτικά της Πλευρώνας, σηματοδοτεί ως νεότερη ένδειξη τη δυτικότερη πορεία της.⁹¹ Πρόκειται για υφιστάμενο ρωμαϊκό δρόμο που αναβαθμίστηκε επί Τραϊανού αποκτώντας μεγαλύτερη κίνηση και στρατηγική σημασία. Είχε ως νότια αφετηρία το Κρυονέρι και μέσω της περιοχής της Σταμνάς και της λεκάνης των λιμνών Οζερού και Αμβρακίας κατέληγε στον Αμβρακικό κόλπο και το Άκτιο.

84 Βλ. κυρίως Vött κ.ά. 2004, 43–53· Brückner κ.ά. 2005, 101–4· Vött 2007, με ευρύτερη βιβλιογραφία. Η δημιουργία λιμνοθάλασσας βόρεια και ανατολικά του άλλοτε νησιού λόφου του Τρίκαρδου ανάγεται στην 5η χιλιετία, ενώ μέχρι τον 5ο αι. π.Χ. είχε περιοριστεί μόνο βόρεια. Βλ. και Murray 1982, 18–28. Για τους νεώσοικους βλ. γενικά Κολώνας και Σταμάτης 2016, 156–58, με ευρύτερη βιβλιογραφία.

85 Μαστροκώστας 1963, 211.

86 Ο Woodhouse (1897, 103–6) σημειώνει ότι το λιμάνι αυτό, γνωστό από το Θουκυδίδη τον 5ο αι. π.Χ., πιθανώς είχε προσχωθεί ήδη από το 2ο αι. μ.Χ., αφού δεν αναφέρεται από τους γεωγράφους της εποχής.

87 Καρύμπαλης 1996, 176.

88 Πολύβ. 4, 65, 6.

89 Αξιώτη 1980. Βλ. και Κωνστάντιος 1984, 133, 140–42.

90 Πετρόπουλος 2004, 418–19· Πετρόπουλος 2007, 198–202.

91 Σταυροπούλου-Γάτση 2005α, 473.

Ο ρωμαϊκός δρόμος ακολούθησε τα ίχνη παλαιότερης οδού ή οδών που συνέδεαν τους οικισμούς αυτού του τμήματος. Επρόκειτο αρχικά για φυσικές διόδους, απλές ατραπούς (οδοί πεπατημένοι), χωρίς ειδικά διαμορφωμένο κατάστρωμα, που εξυπηρετούσαν κυρίως την τοπική κυκλοφορία, και στην πορεία των αιώνων, με τη δημιουργία αρμάτων –όπου το ανάγλυφο επέτρεπε– διαπλατύνθηκαν.⁹² Ο δρόμος πιθανότατα ακολουθούσε τις φυσικές εξάρσεις και κοιλάδες και τις γενικά ήπιες κλίσεις, καταλήγοντας στο νοτιοανατολικό του άκρο, διαμέσου της Καλυδώνας, στο δύσκολο πέρασμα του ποταμού Εύηνου.⁹³ Στα βορειοδυτικά ο κύριος δρόμος μέσω της Σταμνάς θα έφτανε έως τον Αχελώ, δυτικό όριο της Αιτωλίας.⁹⁴

Η πορεία του κλασικού – ελληνιστικού δρόμου αυτού του τμήματος διαγράφεται πλέον με μεγαλύτερη σαφήνεια μεταξύ Αλίκυρνας και Πλευρώνας, σε απόσταση περίπου 2 έως 7,5 χιλιομέτρων βόρεια της σημερινής ακτογραμμής. Σχετίζεται με την οργάνωση των πόλεων αυτών των χρόνων και των νεκροταφείων τους και κατ' επέκταση με τη σταδιακή ανάπτυξη του αιτωλικού κράτους, τη δημιουργία εμπορικών σχέσεων σε καιρούς ειρήνης και την εξυπηρέτηση των αναγκών πολεμικών επιχειρήσεων.⁹⁵ Την πορεία του υποδηλώνει η διάταξη μεγάλου αρχαίου νεκροταφείου στα Ρηγαίικα Μεσολογγίου (Αλίκυρνα);⁹⁶ ενώ στον ίδιο άξονα έχουν εντοπιστεί αγροικίες⁹⁷ και ένας τουλάχιστον ορθογώνιος πύργος-οδοφυλάκιο.⁹⁸ Στην περιοχή της Παλαιάς Πλευρώνας ένδειξη αποτελεί μία μαρμαρίνη ανάγλυφη ταφική στήλη κλασικών χρόνων που βρέθηκε στη νότια πλαγιά του λόφου Γυφτόκαστρο, ενώ δυτικότερα θεωρείται γενικά ότι το ίχνος του δρόμου ταυτίζεται με την λιθόστρωτη «Τουρκόστρατα», που διατηρείται στις «Τρεις Εκκλησίες».⁹⁹ Άλλες ενδείξεις αμέσως δυτικότερα αποτελούν το χαρακτηριστικό τοπωνύμιο «Μνήματα» και η πιθανή θέση ενός ακόμη πύργου πλησίον.

ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ Η ΖΩΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Τα φυσικά χαρακτηριστικά ενός τόσο ευμετάβλητου υδροτοπικού περιβάλλοντος δεν είναι εύκολο να καθοριστούν στην αρχαιότητα, καθώς μεταξύ άλλων οι οικισμοί πιθανώς συχνά πλημμύριζαν και εγκαταλείπονταν και οι διαδοχικές ανθρώπινες γενιές διαβίωναν σε διαφορετικά τοπία. Παράλληλα, βρίσκονταν σε συνεχή μάχη με τις φυσικές προσχώσεις, προκειμένου να προστατεύουν τις εγκαταστάσεις τους και να διατηρούν την πρόσβαση στη θάλασσα, χαρακτηριστικό που έχει αποτυπωθεί συμβολικά στη μυθολογία της περιοχής.

Εκτός από την αδιάκοπη ποτάμια δραστηριότητα, που πιθανότατα έχει απαλείψει πολλά ίχνη ανθρώπινης παρουσίας, ο χώρος έχει στα νεότερα χρόνια δεχθεί σοβαρές ανθρωπογενείς παρεμβάσεις (επιχωματώσεις, αποξηράνσεις, εγγειοβελτιωτικά έργα, κατασκευή λιμανιού και δρόμων κ.ά.), που τον έχουν σταδιακά μεταβάλλει δραστικά, εξαφανίζοντας παλαιότερα κατάλοιπα.¹⁰⁰ Έτσι, παρά τη βεβαιωμένη πρώιμη κατοίκηση, σήμερα είναι πρακτικά αδύνατο να διαπιστωθεί αν στην περιοχή του Μεσολογγίου, νεότερου οικισμού μόλις 400 περίπου χρόνων, υπήρχαν στην προϊστορία λιμναίες αχυρόπλεκτες και πασσαλόπηκτες καλύβες, παρόμοιες με τις τοπικές παραδοσιακές πελάδες¹⁰¹ (Εικ. 7, 8). Φαίνεται πάντως εξαιρετικά πιθανό, αφού το

92 Βλ. γενικά Δεσποτόπουλος 1940, 12–21· Pritchett 1980, 143–96.

93 Dyggve κ.ά. 1934, 308–9· Philippson και Kirsten 1958, 355–56· Soustal και Koder 1981, 93–4· Νεραντζής 2001, 41–3. Βλ. σχετικά Σταυροπούλου-Γάτση 2018, 245 για την αποκάλυψη αρχαίου δρόμου στο ανατολικό τμήμα της πόλης.

94 Βλ. και Woodhouse 1897, 16.

95 Βλ. σχετικά και Στεργιόπουλος 1938, 143.

96 Παρακολουθείται συνολικά σε μήκος 350–700 μ. χωρίς να είναι βεβαιωμένο το πλάτος του. Αλεξοπούλου 1989, 139· Σταυροπούλου-Γάτση 2010γ, 1057–58· 2018, 243–44· Βικάτου 2017β, 39–45.

97 Σταυροπούλου-Γάτση 2010α· 2018, 244· Βικάτου 2017β, 39–47.

98 Σταυροπούλου-Γάτση 1997, 307.

99 Μαστροκόστας 1968, 277· Αξιώτη 1980, 194· Pritchett 1991, 39, πιν. 53· Βικάτου 2017δ, 62.

100 Βλ. γενικά Κοκοσούλας 1990, 13–20· Καρύμπαλης 1996, 188–95.

101 Οι παραδοσιακές πελάδες της περιοχής ήταν πασσαλόπηκτες ψαροκαλύβες των ιβαράδων, κατασκευασμένες από ξύλο, κα-

Εικ. 7. Ψηφιακό αντίγραφο καρτ-ποστάλ (πηγή: ψηφιακό αρχείο του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (ΕΛΙΑ), κωδικός CPSTE 1.040 <http://www.elia.org.gr/digitized-collections/card-postal/>).

υδροχαρές περιβάλλον προσέφερε τα απαιτούμενα δομικά υλικά (κλαδιά, καλάμια, λάσπη, άχυρο, φύκια), και ο συγκεκριμένος τύπος κατοικίας, σε χρήση από τους προϊστορικούς χρόνους, ενδείκνυται για θεμελίωση σε υγρό έδαφος και προστασία από τις μεταβολές της υδάτινης στάθμης.¹⁰²

Πληροφορίες για το φυσικό περιβάλλον και την επίδρασή του στην ανθρώπινη επιβίωση και οικονομία αντλούμε από τη μυθολογία, τις αρχαίες πηγές και τα ανασκαφικά ευρήματα. Οι πρωιμότεροι οικισμοί συνάγεται από τον Κατάλογο των Πλοίων ότι ήταν ναυτικοί και διέθεταν στόλους, ναυπηγημένους πιθανώς με ξυλεία από τα πλούσια δάση,¹⁰³ ενώ η στενή σχέση με τη θάλασσα πιθανώς αποτυπώνεται και στο Καλυδώνιο ιερό, όπου μεταξύ των αφιερωμάτων αναφέρονται ομοιώματα από χάλκινες άγκυρες.¹⁰⁴ Μυθολογικές αναφορές στην καλλιέργεια του αμπελιού και την επινόηση του κρασιού, που συνδέονται κυρίως με την Καλυδώνα και τους Οινιάδες,¹⁰⁵ αντανακλούν την ευφορία της γης και υποδηλώνουν την κυρίαρχη ίσως καλλιέργεια, ενώ με την ελιά μπορεί να συνδέεται το όνομα της πόλης Έλαος.¹⁰⁶ Άλλες πτυχές της αρχαίας οικονομίας αναδεικνύουν αρχαία λατομεία λίθου,¹⁰⁷ κεραμικοί κλίβανοι και πολυάριθμες μήτρες,¹⁰⁸ που προδίδουν αποθέματα πηλού και ύπαρξη κοροπλαστικών και άλλων κεραμικών εργαστηρίων.

λάμια και χόρτο. Χρησιμοποιούνταν ως χώροι διαμονής και εργαστήρια μεταποίησης ψαριών και άλλων αλιευμάτων ή τσαρδάκια. Ο Στασινόπουλος (1925, 270–71) θεωρεί ότι αρχικά λέγονταν παλάδες (επί πάλων). Από το 1970 περίπου έχουν αντικατασταθεί από μεγαλύτερες και εκσυγχρονισμένες εκδοχές τους, που εκτός άλλων χρησιμοποιούνταν ως μόνιμες ή παραθεριστικές κατοικίες αστικών οικογενειών. Κοκοσούλας 1990, 33· Μπάδα 2004, 85–7.

102 Για παραδείγματα λιμναίων πασσαλόπηκτων οικισμών από τον ελληνικό χώρο, εκτός από το Δισπηλιό Καστοριάς, από την περιοχή της Μακεδονίας – λεκάνης Αμύνταιου βλ. ενδεικτικά Chrysostomou κ.ά. 2015, με ευρύτερη βιβλιογραφία.

103 Για τα δάση της περιοχής μέχρι και το 19ο αι. βλ. Νεραντζής 2001, 28. Για τη διακίνηση ξυλείας μέσω του Εύηνου στα νεότερα χρόνια βλ. Bazin 1864, 285.

104 Dyggve και Poulsen 1948, 345.

105 Για την επινόηση του κρασιού βλ. Κακριδής 1986, τ. 2, 202, 208 και τ. Γ', 153. Για την ευφορία της γης των Οινιαδών και τα φημισμένα κρασιά τους βλ. Πανσ. 4.25.1. Πλίν. Nat. Hist. XIV, 76. Powell 1904, 138, σημ. 6.

106 Στεργιόπουλος 1938, 66–7, 134· Αλεξανδροπούλου 2000, 39. Για τις καλλιέργειες της περιοχής στα νεότερα χρόνια βλ. και Woodhouse 1897, 12–3.

107 Σταυροπούλου-Γάτση 2007α, 674· 2018, 239· Κολώνας και Σταμάτης 2016, 40–1· Βικάτου 2017β, 44–5.

108 Ζαφειροπούλου 1973–1974, 536–37· Αλεξοπούλου 2001–2004, 86· Σταυροπούλου-Γάτση 2005, 474–75· 2006, 580· 2007β, 274· 2008γ, 377· 2010β, 1056, 1062· 2018, 239, 245· Ljung 2011· Βικάτου 2017γ, 50–2.

Εικ. 8. Σύγχρονες πελάδες στη λιμνοθάλασσα Μεσολογίου.

Έμμεσες ενδείξεις και αναφορές στην αρχαία πανίδα, την κτηνοτροφία και την ιπποτροφία¹⁰⁹ σκιαγραφούν αδρά την εικόνα του οικοσυστήματος, στο βαθμό που είναι εφικτό χωρίς εξειδικευμένες μελέτες. Ανάμεσα στα οικόσιτα ζώα, ένας σκύλος, έχοντας προφανώς αποκτήσει στενότερη σχέση με τον άνθρωπο, ενταφιάστηκε σε νεκροταφείο της Καλυδώνας.¹¹⁰ Παράλληλα, ως εκτεταμένος λιμνοθαλάσσιος ή λιμναίος χώρος, η περιοχή θα αποτελούσε και στην αρχαιότητα σημαντικό υδροβιότοπο, με πλούσια ιχθυοπανίδα και ορνιθοπανίδα και πηγή ζωής και διατροφής, όπως σήμερα.¹¹¹ Το ρόλο του ψαρέματος στην καθημερινή ζωή μαρτυρούν μολύβδινα βαρίδια και σύννεργα όπως αγκίστρια και βελόνες για το πλέξιμο διχτύων από οικισμούς και τάφους πρωτογεωμετρικών – ελληνιστικών χρόνων, που δείχνουν ότι τα εργαλεία και οι πρακτικές δεν έχουν αλλάξει ιδιαίτερα μέχρι σήμερα.¹¹² Ακόμη, η παρουσία όστρεων στο «κτίριο με το περιστύλιο» και την ακρόπολη της Καλυδώνας, ως αναθημάτων στο Σπήλαιο Μάστρου, αλλά και ως κτέρισμα τάφων στη Σταμνά, υπενθυμίζει τη στενή σχέση με το υδάτινο περιβάλλον ή τη θέση τους στη διατροφή, ακόμη και όταν είχαν χρήση συμβολική, προστατευτική ή αποτροπαϊκή.¹¹³

Από το Στράβωνα γνωρίζουμε άλλωστε την απόδοση στην ρωμαϊκή αποικία της Πάτρας της εκμετάλλευσης της λιμνοθάλασσας της Καλυδώνας (Κλείσοβας), την οποία χαρακτηρίζει *εύοψο*, δηλαδή πλούσια σε ψάρια,¹¹⁴

109 Στρ. 8. 8.1.

110 Βικάτου 2017α, 34, 38 (εικ. 8). Για τις ταφές σκύλων και τη θέση του σκύλου βλ. Lonsdale 1979, 149–52· Day 1984· Luce 2015.

111 Βλ. Στασινόπουλος 1925, 257–61· Βασιλάκης 1999, 24–6· Αδαμαντοπούλου και Δενδρινός 2008, 161–65· Μπάδα 2004, 27–32· Περγαντής 2009· Ρούσση 2009.

112 Βλ. Χριστακοπούλου-Σωμάκου 2009, 1304· Σταυροπούλου-Γάτση 2008β, 657· Βικάτου 2017γ, 54–5· Theodoropoulou 2011. Για τις μεθόδους αλιείας με κοφίνια και παγίδες απευθείας μέσω των πασσαλόπηκτων κατοικιών βλ. Ηροδ. V, 16, 18, καθώς και Μουτσόπουλος 1998, 5–7.

113 Petersen 2011, 619–26· Katsarou και Darlas 2016–2017, 98–9· Κατσαρού 2017· Nagel 2021.

114 Στρ. 10.2.21.

ενώ στην ποιότητα των ψαριών της αναφέρεται και ο Αθήναιος, με πληροφορίες από τον ποιητή Αρχέστρατο.¹¹⁵ Η εκμετάλλευση των άφθονων αλι-ευμάτων από τους Ρωμαίους πιθανότατα θα περιελάμβανε την παρασκευή παστών ψαριών και ίσως την ύπαρξη σχετικών εγκαταστάσεων επεξεργασίας και διατήρησης ψαριών, αν και μέχρι σήμερα δεν έχουν εντοπιστεί ίχνη.¹¹⁶ Τέλος, αν δεχθούμε ως φυσικό δεδομένο ότι ως εκτεταμένος υγρότοπος θα υπήρχε αφθονία αλατιού και στην αρχαιότητα,¹¹⁷ αυτό θα χρησίμευε στη συντήρηση και άλλων τροφίμων, όπως κρέατος, τυριών και λαχανικών ή και θα αποτελούσε αντικείμενο εμπράγματων ανταλλαγών. Η χρήση του αλατιού, άλλωστε, όχι μόνο ως καρυκεύματος και συντηρητικού, αλλά και για πολλές άλλες δουλειές, ήταν γνωστή από την προϊστορία και είχε μεγάλη εμπορική αξία ως αγαθό, με την εκμετάλλευσή του να συνιστά μία από τις πιο προσοδοφόρες δραστηριότητες του αρχαίου κόσμου.¹¹⁸

Στην προσπάθεια ανασύνθεσης του αρχαίου φυσικού περιβάλλοντος συμβάλλει η λατρεία της κυρίαρχης θεότητας Αρτέμιδος, το ιερό της οποίας δεσπόζει στην Καλυδώνα ως το αρχαιότερο και μεγαλύτερο της περιοχής. Η θεά πιθανότατα λατρευόταν ακόμη στην Αλικύρνα¹¹⁹ και στο σπήλαιο Μάστρου στην Παραχελωίτιδα, που μπορεί να αποτελούσε κοινό τόπο λατρείας των κοντινών κοινοτήτων.¹²⁰ Η λατρεία της ως Λαφρίας φαίνεται ότι είχε γενικότερο προφυλακτικό χαρακτήρα, αν και στην αιτωλική νομισματοκοπία παριστάνεται ως κυνηγός.¹²¹ Συνδέεται στενά με την παρθένα Αταλάντη, μορφή των μυθολογικών κύκλων της πόλης, η οποία υποτίθεται ότι είχε ανατραφεί στα δάση από μία αρκούδα και πιθανώς ταυτίζεται με την ίδια τη θεά.¹²²

Εκτός από τις ιδιότητες της Άρτεμης ως προστάτιδας των ζώων και της άγριας φύσης, χαρακτηριστικά είναι τα ευρήματα του Λαφρίου, υλικό αδημοσίευτο μέχρι σήμερα.¹²³ Η αποσπασματικότητα του πήλινου διακόσμου των αρχαϊκών ναών του πιθανώς μας έχει στερήσει άλλες φυσιοκρατικές απεικονίσεις, όπως ένα γαϊδουράκι ή μουλάρι, που διακρίνεται σε μία από τις μετόπες της δεύτερης φάσης του ναού του Απόλλωνα (περί τα 550 ή 530 π.Χ.), και ίσως απεικονίζει κάποια ιεροπραξία ή μαγική πράξη εξημέρωσης.¹²⁴ Τα κινητά ευρήματα περιελάμβαναν πολλά πήλινα ειδώλια κορών με τόξο και ελαφάκια ή λιοντάρια, ομοιώματα καρπών, πήλινα ειδώλια ήμερων ζώων, αλλά και πολυάριθμα ειδώλια λιονταριών και ελαφιών.¹²⁵ Στα μετάλλινα ευρήματα του τέλους 7ου αι. – τέλους 6ου αι. π.Χ., αντιπροσωπεύονται επίσης πτηνά όπως ο κύκνος, οικόσιτα και άγρια ζώα, όπως το ελάφι ή ζαρκάδι, η αλεπού και ένα λιοντάρι ή μαϊμού κατά τον Κ. Ρωμαίο.¹²⁶ Παρότι τα αναθήματα δεν συνδέονται πάντα απόλυτα με την ίδια τη λατρεία, όσο με τις προτιμήσεις του αναθέτη, οι τύποι ειδωλίων του ιερού συνδέονται στενότερα με την Άρτεμη. Κέρατα ελαφιών, χαυλιόδοντες κάπρων και οστά αλόγων αναφέρονται χωρίς άλλα στοιχεία, που θα φώτιζαν τις όψεις της λατρείας,¹²⁷ και παραμένει αβέβαιο αν πρόκειται

115 Δειπνοσοφισταί, 7.86: «*λάμβανε δ' ἐκ Γαίωνος ὅταν Μίλητον ἴκηαι, κεστρέα τὸν κέφαλον καὶ τὸν θεόπαιδα λάβρακα. εἰσὶ γάρ ἐνθάδ' ἄριστοι· ὁ γὰρ τόπος ἐστὶ τοιοῦτος. πότεροι δ' ἔτεροι πολλοὶ Καλυδῶνι τε κλεινῇ Ἀμβρακίᾳ*». Βλ. γενικότερα και Wilkins 2005.

116 Βλ. ενδεικτικά Curtis 2005 · Trakadas 2005 · Marzano 2018.

117 Είναι γνωστή η σχέση παράκτιων υγρότοπων – αλυκών, σημαντικών για τη διατήρηση της άγριας ζωής. Αποτελούν καταφύγια υδροβίας ορνιθοπανίδας, η οποία μάλιστα αυξάνεται σε συνάρτηση με την αλοπηγική διαδικασία.

118 Για τις χρήσεις του αλατιού βλ. ενδεικτικά Koraka και Chaniotakis 2003, 63–4.

119 Βικάτου 2017, 56–9.

120 Katsarou και Darlas 2016–2017 · Κατσαρού 2017 · Nagel 2021.

121 Tsangari 2007, 199. Στον ίδιο εικονογραφικό τύπο ανήκει ρωμαϊκό αγαλμάτιο από το Πεντάλοφο Μεσολογγίου, αντίγραφο του 2ου αι. μ.Χ. έργου του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. Παπασπυρίδη-Καρούζου 1953–1954 · Καλτσάς 2001, 250, αρ. 519.

122 Παπαχατζής 1971, 151. Η Αταλάντη φέρεται να συμμετείχε εκτός από το κυνήγι του Καλυδώνιου κάπρου και στην Αργοναυτική εκστρατεία.

123 Dyggve και Poulsen 1948, 335–54 · Dyggve κ.ά. 1934, 292–93. Η επικείμενη ξεχωριστή δημοσίευση των αναθημάτων από τις ανασκαφές των ετών 1926–1935 ουδέποτε έγινε, σήμερα όμως βρίσκεται σε εξέλιξη η μελέτη και δημοσίευσή τους, με ενδιαφέροντα προκαταρκτικά συμπεράσματα. Βλ. σχετικά Barfoed 2017, 134–37 · 2019. Χάλκινα ειδώλια από το ιερό εκτίθενται στη Συλλογή Χαλκών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

124 Dyggve και Poulsen 1948, 157–58, εικ. 213, πιν. XVIII, XXb, (μετόπη 1H) · Antonetti 1990, 250.

125 Dyggve και Poulsen 1948, 343 και εξής. Βλ. και Bevan 1985.

126 Dyggve και Poulsen 1948, 335–54. Ορισμένα από αυτά ήταν προσαρτήματα σκευών. Προσκυνητοπούλου 2009, 22.

127 Για κατάλοιπα κάπρων σε ιερά, κυρίως της Αρτέμιδος, και ειδικότερα για την Καλυδώνα βλ. Bevan 1985, 76–7. όπου σημειώνεται ότι ήταν πολυπληθέστερα από ό,τι αλλού. Για τα οστά αλόγων βλ. και Bevan 1985, 200.

για κατάλοιπα θυσιών, τελετουργικών γευμάτων ή τρόπαια κυνηγιού ως αναθήματα.¹²⁸ Το σημείο αυτό έχει ενδιαφέρον, καθώς οι λεπτομέρειες της λατρείας της Καλυδώνας παραμένουν άγνωστες, εν πολλοίς συγχέονται με την περιγραφή της γιορτής των Λαφρίων από τον Πausanία στη ρωμαϊκή Πάτρα, και οι αναφορές σε τέλεση ολόκαυστων θυσιών δεν είναι μέχρι σήμερα τεκμηριωμένες.¹²⁹

Η παρουσία λιονταριών στην Καλυδώνα, αν και εξυπηρετεί κυρίως διακοσμητικές συμβάσεις,¹³⁰ θα μπορούσε να συνδεθεί με το χαρακτήρα της λατρείας, αλλά και με μία αγριότερη ελληνική φύση, με ζώα που εξαφανίστηκαν ή μειώθηκαν δραματικά εξαιτίας κλιματικών αλλαγών, κυνηγιού και αποψίλωσης των δασών.¹³¹ Μακρινή ανάμνηση της φύσης αυτής διατηρεί μέχρι σήμερα ο Αράκυνθος (σημ. Ζυγός), όρος με πλούσια δάση βελανιδιών, καστανιών και υπεραιωνόβιων δέντρων και καταφύγιο θηραμάτων, όπως ζαρκαδιών και αγριόχοιρων,¹³² ενώ στο όρος Βαράσοβα σε εποχική προϊστορική θέση εντοπίστηκαν οστεολογικά κατάλοιπα ελαφιών, ζαρκαδιών, αγριόγατων και μεγάλων αγριόχοιρων.¹³³ Οι λεοντοκεφαλές χαρακτηρίζουν το διάκοσμο των ναών του Λαφρίου, τη δεύτερη κυρίως φάση του ναού του Απόλλωνος (550–530 π.Χ.) και τον πώρινο ναό της Άρτεμης, του 4ου αι. π.Χ. με τη μαρμάρινη στέγη, ενώ τμήμα λιονταριού αναγνωρίζεται στη γραπτή μετόπη 1 Ι.¹³⁴ Ακέραιο μαρμάρινο λιοντάρι, ως ιερό ζώο της Κυβέλης αυτή τη φορά, κυρίας επίσης των άγριων ζώων, βρέθηκε μαζί με κομμάτια αγάλματος της θεάς στο αστικό «κτίριο με το περιστύλιο» (2ος αι. π.Χ.).¹³⁵

Μέσα σε ένα άγριο φυσικό πλαίσιο, το κυνήγι ζώων στην αρχαιότητα αποκτούσε συχνά μυθικές διαστάσεις, προσδίδοντας ξεχωριστό κύρος στους ήρωές του,¹³⁶ όπως το ομηρικό κυνήγι του Καλυδώνιου κάπρου,¹³⁷ που απέκτησε υπερτοπικό και διαχρονικό χαρακτήρα, ταξιδεύοντας τη φήμη της πόλης στο χώρο και το χρόνο. Πρόκειται για θέμα αγαπητό σε διάφορες μορφές ελληνικής, ετρουσκικής και ρωμαϊκής τέχνης, στην αγγειογραφία,¹³⁸ τη γλυπτική,¹³⁹ αλλά και την αιτωλική νομισματοκοπία, ενώ έχει εμπνεύσει ακόμη και τη νεότερη, αναγεννησιακή καλλιτεχνική δημιουργία.¹⁴⁰ Η παράσταση του κυνηγιού κοσμούσε ανάγλυφες μετόπες του θησαυρού των Σικυωνίων στους Δελφούς (560 π.Χ.) και το ανατολικό αέτωμα του ναού της Αλέας Αθηνάς στη Τεγέα (4ος αι. π.Χ.), πατρίδας της ηρωίδας Αταλάντης, ενώ στον αρχαϊκό ναό της ίδιας θεάς (ύστερος 7ος αι. π.Χ.) υποτίθεται ότι είχε αφιερωθεί το δέρας και τα δόντια του ζώου, από όπου μεταφέρθηκαν από τους Ρωμαίους στη Ρώμη.¹⁴¹ Ενδιαφέρον έχει ότι το θέμα πιθανότατα συναντάται ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους

128 Ekroth 2014, 340.

129 Antonetti 1990, 253–60· Pirenne-Delforge 2006.

130 Richter 1930, 3–9.

131 Η παρουσία λιονταριών στην αρχαία Ελλάδα βεβαιώνεται από αρχαία κείμενα, απολιθώματα και οστά, αλλά και μαρτυρίες, όπως αυτές του Ηρόδοτου (Ζ, 126), του Αριστοτέλη («Των περί τα Ζώα Ιστοριών», 579 b 7, 606 b 15) και του Πausanία (6.5.4–5) για διαβίωσή τους στην περιοχή μεταξύ των ποταμών Αχελώου και Νέστου. Υπήρχαν μάλλον στη Βαλκανική χερσόνησο κατά τη μυκηναϊκή περίοδο και σε μέρος της κλασικής αρχαιότητας. Αποκτούν σημαντικό ρόλο από την Εποχή του Χαλκού και εξής στη μυθολογία, τη λογοτεχνία και την τέχνη, στην οποία και αποδίδονται φυσιοκρατικά, ενώ η επανεμφάνιση απεικονίσεών τους από τους αρχαϊκούς χρόνους οφείλεται σε επίδραση της ανατολικής τέχνης. Για το λιοντάρι στην αρχαιότητα βλ. Bliquez 1975· Lonsdale 1979, 146–47· Voultziadou και Tatolas 2005, 1880–81· Hurwit 2006, 121–36· Kitchell 2014, 108–111· Sidiropoulos κ.ά. 2016, 127–46. Για κατάλοιπα λιονταριού από γεωμετρικό – αρχαϊκό στρώμα στο Καλαπόδι, βλ. Ekroth 2014, 340.

132 Αλεξανδροπούλου 1993, 17· Περγαντής 2009, 30.

133 Baansgaard Jensen 2006.

134 Dyggve κ.ά. 1934, 158, 292.

135 Dietz 2011, 137–42.

136 Lonsdale 1979, 146–59 (ιδίως 155). Barringer 2001, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

137 Ιλ. Ι, 529–599. Πaus. 10.31.4. Bevan 1985, 73–5· Κακριδής 1986, τ. 3, 152–61· Barringer 2001, 147–61· Βικάτου και Σαράντη 2013, 9–10.

138 Βλ. Woodford και Krauskopf 1992· Boardman 1980, 269, εικ. 46, 116. Για την απεικόνιση του θέματος στη μνημειακή ζωγραφική βλ. και Kleiner 1972.

139 Για σαρκοφάγους αττικού τύπου του 2ου–3ου αι. μ.Χ βλ. πιο πρόσφατα Παπαγιάννη 2014, με παλαιότερη βιβλιογραφία. Στεφανίδου–Τιβέριου και Παπαγιάννη 2015, 241–46 (αρ. 216).

140 Βλ. για παράδειγμα έργα του Φλαμανδού ζωγράφου του 17ου αι. P.P. Rubens.

141 Πaus. 8.45.6–7 και 8.46.1–2. Ο γλυπτός διάκοσμος είχε πιθανώς φιλοτεχνηθεί από τον γλύπτη Σκόπα και αρχιτέκτονα του ναού. Βλ. πιο πρόσφατα Μοστράτος 2013, 332–83 και Mostratos 2013, με παραπομπές στην παλαιότερη βιβλιογραφία. Το θέμα

Εικ. 9. Χαρακτηριστικό τοπίο της λιμνοθάλασσας του Μεσολογγίου.

σε αέτωμα του αρχαϊκού περίπτερου ναού στον Προφήτη Ηλία Μαμουσιάς Αχαΐας (αρχ. Κερύνεια), σε ύψωμα που επιβλέπει τον Κορινθιακό.¹⁴² Ο πρωταγωνιστής της θήρας Μελέαγρος είχε σημαντική θέση στο γλυπτό διάκοσμο του Ηρώου της Καλυδώνας,¹⁴³ ενώ έχει αποτελέσει θέμα χαμένων τραγωδιών του Ευριπίδη και του Σοφοκλή,¹⁴⁴ και προσφιλή μορφή στη γλυπτική, με έργα που ακολουθούν ως πρότυπο έργο του Σκόπα.¹⁴⁵

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Από όλα τα παραπάνω σκιαγραφείται ένα τοπίο γοητευτικό (Εικ. 9) και ανά ιστορικές περιόδους αρκετά διαφορετικό, σφραγισμένο από τη συνεχή δραστηριότητα του ανθρώπου, της φύσης και την ιστορική μνήμη. Κυρίαρχο είναι σε όλες τις εποχές το υγρό στοιχείο, μέσα από το οποίο εξασφαλιζόταν τροφή, προστασία, αλλά και επικοινωνία. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η ερμηνεία των αρχαιολογικών καταλοίπων δεν μπορεί να είναι ανεξάρτητη από την εξέλιξη του γεωγραφικού χώρου, χωρίς να λαμβάνει υπόψη τις γεωμορφολογικές μεταβολές και να συνδράμεται από γεωαρχαιολογικές, παλυνολογικές και άλλες διεπιστημονικές προσεγγίσεις. Παράλληλα, η τεράστια οικολογική σημασία της περιοχής καθιστά αναγκαία την ορθολογική ανάπτυξη και προστασία της σύμφωνα με την αρχή της αειφορίας και την προστασία των υγρότοπων και της άγριας ζωής που συνδέεται με αυτούς. Μέχρι σήμερα ο χώρος έχει αλλοιωθεί σοβαρά και αμετάκλητα από ανθρωπογενείς παρεμβάσεις, με τους υγρότοπους να υφίστανται καταστροφικές μεταβολές και μαζί με αυτούς μειώνεται η πανίδα τους. Βέβαιο είναι ότι οι γνώσεις μας για την αρχαία κατοίκηση γύρω από τις λιμνοθάλασσες της περιοχής Μεσολογγίου έχουν πλουτύνει πολύ μέσα από νεότερες ανασκαφές και εξειδικευμένες μελέτες και συμπληρώνονται ολοένα με νέα στοιχεία, που τεκμηριώνουν σαφέστερα τη μορφή του παλαιο-περιβάλλοντος μέσα σε ένα συνεχώς εξελισσόμενο και συχνά μεταβαλλόμενο τοπίο.

κοσμούσε ακόμη τη ζωφόρο του Ηρώου στο Γκιόλμπασι (Τρύσα) στη Λυκία (380 π.Χ.). Βλ. γενικότερα Richter 1930, 23–5.

142 Kanellopoulos και Kolia 2011, 152–54.

143 Bol 1988, 37–8.

144 Διατηρούνται μόνο αποσπάσματα από το έργο του Ευριπίδη. Βλ. και Antonneti 1990, 114–17.

145 Dyggve κ.ά. 1934, 369, 373 (εικ. 93).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδαμαντοπούλου, Σ., και Π. Δενδρινός. 2008. *Ζωή σε προστασία. Τα εθνικά πάρκα και οι προστατευόμενες περιοχές της Ελλάδας*. Αθήνα: Εκδόσεις POLARIS.
- Αλεξανδροπούλου, Σ.Κ. 1993. *Νότια Αιτωλία. Το οδικό δίκτυο έως τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια*. Αθήνα: ιδιωτική έκδοση.
- . 2000. «Έλαος-Έλαιος Αιτωλίας». *Αιτωλοακαρνανικά μελετήματα* 273, 37–42. Αθήνα: Αναστατικές εκδόσεις Διον. Νότη Καραβία.
- Αλεξοπούλου, Γ.Ζ. 1989. «Αγ. Θωμάς». *ArchDelt* 44, Β'1:139.
- . 2001–2004. «Αγ. Θωμάς, θέση Θυμοράχη». *ArchDelt* 56–59, Β'2:86.
- Antonetti, Cl. 1990. *Les Étolien. Image et religion*. Paris: Université de Besançon.
- Αζιώτη, Κ. 1980. «Ρωμαϊκοί δρόμοι της Αιτωλοακαρνανίας». *ArchDelt* 35, *Μελέτες* 186–205.
- Baansgaard Jensen, P. 2006. «The animal bones from Pangali». Στο *Chalkis Aitolias I. The prehistoric periods*, επιμ. S. Dietz και I. Moschos, 1: 162–70. *Monographs of the Danish Institute at Athens* 7:1. Athens: The Danish Institute at Athens.
- Barfoed, S. 2017. «The cults of Kalydon. Reassessing the miniaturised votive objects». *Proceedings of the Danish Institute at Athens* 8:131–48.
- . 2019. «Rediscovering Artemis Laphria at Kalydon. Preliminary results». *Proceedings of the Danish Institute at Athens* 9:189–96.
- Barringer, J. M. 2001. *The Hunt in ancient Greece*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Βασιλάκης, Κ. 1999. «Το φυσικό περιβάλλον. Σημαντικοί και πολλοί οι οικότοποι κατά μήκος του Αχελώου που χαρακτηρίστηκαν περιοχές ειδικής προστασίας». *Εφημ. Καθημερινή, ένθετο Επτά Ημέρες* (20–6–99):24–6.
- Bazin, M. 1864. «Memoire sur l'Étolie». Στο *Archives des Missions Scientifiques et littéraires*, I, IIe ser. 249–372.
- Benton, S. 1931–1932. «The Ionian islands». *BSA* 32:213–46.
- Bevan, E. 1985. *Representations of animals in sanctuaries of Artemis and of other Olympian deities. B.A.R. International Series* 315. Oxford: B.A.R.
- Biagetti, C. 2011. «Fra Eveno e Tafiasso: Leggende, territorio e storia al confini dell'Étolia». Στο *Ethne, identità e tradizioni*, Vol. I: *la "terza" Grecia e l'Occidente*, επιμ. L. Breglia, A. Moleti και M.L. Napolitano, 521–44. *Databaseis* 3. Pisa: Edizioni ETS.
- Βικάτου, Ο. 2017α. «Είσοδος σήραγγας Καλυδώνας, θέση 'Χονδραϊκά'». Στο *Διαχρονικό Ταξίδι στην Ιόνια Οδό. Ο θησαυρός των ευρημάτων της. Κατάλογος περιοδικής έκθεσης, Ι.Π. Μεσολογγίου, 25–3 έως Ιούνιος 2017*, επιμ. Ο. Βικάτου, Φ. Σαράντη, και Γ. Σταμάτης, 33–8. Μεσολόγγι: Κέντρο Λόγου & Τέχνης «Διέξοδος».
- . 2017β. «Νεκροταφείο στη θέση Ρηγαϊκά Μεσολογγίου». Στο *Διαχρονικό Ταξίδι στην Ιόνια Οδό. Ο θησαυρός των ευρημάτων της. Κατάλογος περιοδικής έκθεσης, Ι.Π. Μεσολογγίου, 25–3 έως Ιούνιος 2017*, επιμ. Ο. Βικάτου, Φ. Σαράντη, και Γ. Σταμάτης, 39–47. Μεσολόγγι: Κέντρο Λόγου & Τέχνης «Διέξοδος».
- . 2017γ. «Άγιος Θωμάς Μεσολογγίου (αρχαία Αλίκυρνα)». Στο *Διαχρονικό Ταξίδι στην Ιόνια Οδό. Ο θησαυρός των ευρημάτων της. Κατάλογος περιοδικής έκθεσης, Ι.Π. Μεσολογγίου, 25–3 έως Ιούνιος 2017*, επιμ. Ο. Βικάτου, Φ. Σαράντη, και Γ. Σταμάτης, 48–59. Μεσολόγγι: Κέντρο Λόγου & Τέχνης «Διέξοδος».
- . 2017δ. «Τρεις Εκκλησιές» ή «Σκαλί» Μεσολογγίου. Στο *Διαχρονικό Ταξίδι στην Ιόνια Οδό. Ο θησαυρός των ευρημάτων της. Κατάλογος περιοδικής έκθεσης, Ι.Π. Μεσολογγίου, 25–3 έως Ιούνιος 2017*, επιμ. Ο. Βικάτου, Φ. Σαράντη, και Γ. Σταμάτης, 60–5. Μεσολόγγι: Κέντρο Λόγου & Τέχνης «Διέξοδος».
- . 2017ε. «Έργο: Παραϊόνια Οδός. Οδικές συνδέσεις σήραγγας Αγ. Ηλία». Στο *Διαχρονικό Ταξίδι στην Ιόνια Οδό. Ο θησαυρός των ευρημάτων της. Κατάλογος περιοδικής έκθεσης, Ι.Π. Μεσολογγίου, 25–3 έως Ιούνιος 2017*, επιμ. Ο. Βικάτου, Φ. Σαράντη, και Γ. Σταμάτης, 66–9. Μεσολόγγι: Κέντρο Λόγου & Τέχνης «Διέξοδος».
- Βικάτου, Ο., και Φ. Σαράντη. 2013. *Ο αρχαιολογικός χώρος και το Ηρώο Καλυδώνας*. Μεσολόγγι: Υπουργείο Πολιτισμού & Αθλητισμού – ΛΣΤ' ΕΠΚΑ.
- Blackwell, N.G. 2018. «Contextualizing Mycenaean hoards: Metal control on the Greek mainland at the end of the Bronze Age». *AJA* 122, 4:509–39.
- Bliquez, L.J. 1975. «Lions and Greek sculptors». *The Classical World* 68, 6:381–84.
- Blümel, C. 1938. «Zur Acheloosmaske aus Marathon». *Berliner Museen* 59. Jahrg., H. 1.:10–2.
- Boardman, J. 1980. *Αθηναϊκά μελανόμορφα αγγεία*. Μτφ. Ο. Χατζηναστασίου. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Bol, P.C. 1988. «Die Marmorbustren aus dem Heroon von Kalydon in Agrinion, Archäologisches Museum Inv. Nr. 28–36». *Antike Plastik* XIX 1–6:35–47.
- Bommeljé, S. 1987. «The Aetolian studies Project: The first two years (1985–6)». Στο *Aetolia and the Aetolians. Towards the Interdisciplinary Study of a Greek Region*, επιμ. S. Bommeljé, P.K. Doorn, M. Deylius, J. Vroom, J.–Y. Bommeljé, R. Fagel, και H. Van Wijngaarden., 18–26. Utrecht: Parnassus Press.
- . 1988. «Aeolis in Aetolia. Thuc. 3.102.5 and the origin of the Aetolian eth-nos». *Historia* 37:297–316.
- Brewster, H. 1997. *The River Gods of Greece: Myths and mountain waters in the Hellenic World*. London: I.B. Tauris.
- Brückner H., A. Vött, A. Schriever και M. Handl. 2005. «Holocene delta progradation in the eastern Mediterranean».

- nean – case studies in their historical context ». *Mediterranée* 1.2:95–106.
- Christakopoulou, G. 2016. «The Protogeometric settlement at Stamna, Aetolia. Some thoughts on the settlers' origin based on the typology of the graves». Στο *ACHAIOI. Studies presented to Professor Thanasis I. Papadopoulos*, επιμ. E. Papadopoulou–Chrysikopoulou, V. Chrysikopoulos και G. Christakopoulou, 59–76. Oxford: Archaeopress.
- Clarke, M. 2004. «An ox-fronted river-god Sophocles, 'Trachiniae' 12–13». *HSCP* 2, 102:97–112.
- Crowther, N. B. 1977. «Weightlifting in antiquity: Achievement and training». *GaR* 24, 2: 111–20.
- Chrysostomou P., T. Jagoulis και A. Maeder. 2015. «The 'Culture of Four Lakes.' Prehis-toric lakeside settlements (6th – 2nd mill. BC) in the Amindeon Basin, Western Macedonia, Greece». *Archäologie Schweiz* 38.3:24–32.
- Curtis, R.I. 2005. «Sources for production and trade of Greek and Roman processed fish». Στο *Ancient fishing and fish processing in the black sea region*, επιμ. T. Bekker-Nielsen, , 31–46. . Aarhus: Aarhus University Press.
- Δαβάρας, Κ. 1970. «Νέοι διπλοί πελέκεις εκ της ΣΤ' Αρχαιολογικής Περιφέρειας». *ΑΑΑ* 3:311–13.
- Day, L.P. 1984. «Dog Burials in the Greek World». *AJA* 88, 1 (Jan., 1984):21–32.
- Δεκουλάκου, Ι. 1971. «Πλευρών». *ArchDelt* B'2:326–27.
- _____. 1972. «Αλικύρνα», *ArchDelt* B'2: 438–439.
- Δερμιτζάκης, Μ.Δ. και Χ. Ντρίνια. 2009. «Παλαιογεωγραφική εξέλιξη της σχετικής στάθμης της θάλασσας της παράκτιας ζώνης της Ακαρνανίας κατά το Ολόκαινο». Στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου ΑΧΕΛΩΟΣ. Χθες, Σήμερα, Αύριο; Συμβολή στην Προστασία του περιβάλλοντος και τον πολιτισμό του νομού Αιτωλοακαρνανίας, Ι.Π. Μεσολογίου 17 Μαΐου 2008*, 57–80. Αθήνα: Αιτωλική Πολιτιστική Εταιρεία.
- Δεσποτόπουλος, Θ.Π. 1940. «Η οδοποιία εν Ελλάδι από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα». *Τεχνικά Χρονικά*:5–34.
- Deylius, M. 1987. «The Aetolian Landscape: a physical – geographical perspective». Στο *Aetolia and the Aetolians. Towards the Interdisciplinary Study of a Greek Region*, επιμ. S. Bommeljé, P.K. Doorn, M. Deylius, J. Vroom, J.–Y. Bommeljé, , R. Fagel, και H. Van Wijngaarden., 33–8. Utrecht: Parnassus Press.
- Diamanti, M., J. Hatzopoulos και I.K. Kalavrouziotis. 2014. «Diachronic environmental evolution of the Mesolonghi lagoon in Western Greece and archaeological evidence». Στο *IWA Regional Symposium on Water, Wastewater and Environment: Traditions and Culture (22–24 March Patras), Greece, e-Proceedings* (<http://wwetc2014.env.uwg.gr>), επιμ. I.K. Kalavrouziotis και A.N. Angelakis, 297–306.
- Dietz, S. 2011. «The peristyle building ». Στο *Kalydon in Aetolia I, Reports and Studies*, επιμ. S. Dietz και M. Stavropoulou-Gatsi, , 85–156. *Monographs of the Danish Institute at Athens* 12, 1, 2. Athens: The Danish Institute at Athens.
- _____. 2016. «Some reflections on Western Greece in the Late Bronze Age and Early Iron Ages». Στο *ACHAIOI. Studies presented to Professor Thanasis I. Papadopoulos*, επιμ. E. Papadopoulou–Chrysikopoulou, V. Chrysikopoulos και G. Christakopoulou, 81–92. Oxford: Archaeopress.
- Diez de Velasco, F. 1992. «Nessos ». *LIMC* VI, 1:838–47.
- Dyggve, E., Fr. Poulsen και K. Rhomaios. 1934. *Das Heroon von Kalydon*. Kopenhagen: Levin & Munksgaard.
- Dyggve, E. και Fr. Poulsen. 1948. *Das Laphrion. Der Tempelbezirk von Kalydon*. Kopenhagen: I kommission hos E. Munksgaard.
- Ekroth, G. 2014. «Animal sacrifice in Antiquity». Στο *The Oxford handbook of animals in Classical thought and life*, επιμ. G. L. Cambell, 324–54. Oxford: Oxford University Press.
- Fouache, E. 1999. «L'alluvionnement historique en Grèce occidentale et au Péloponnèse – géomorphologie, archéologie, histoire». *BCH Suppl.* 35:55–71.
- Freitag, K. 2005. *Der Golf von Korinth: historisch – topographische Untersuchungen von der archaisch bis in das 1. Jh.v. Chr.* Quellen und Forschungen zur antiken Welt 34. München: Tuduv.
- Freitag, K., P. Funke και N. Moustakis. 2004. «Aitolia». Στο *An inventory of Archaic and Classical poleis. An investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, επιμ. M.H. Hansen και T.H. Nielsen, 379–90. Oxford: Oxford University Press.
- Gais, R. M. 1978. «Some problems of river-god iconography». *AJA* 82, 3:355–70.
- Gehrke, H.–J. και E. Wirbelauer. 2004. «Akarnania and adjacent areas». Στο *An inventory of Archaic and Classical poleis. An investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, επιμ. M.H. Hansen και T.H. Nielsen, 351–78. Oxford: Oxford University Press.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 1973–1974. «Κατοχή». *ArchDelt* , B'2:536–37.
- Hauptmann, H. 1971. «Das Festland und die kleiner Inseln». *AA* 348–87.
- Hurwit J.M. 2006. «Lizards, lions, and the uncanny in early Greek art». *Hesperia* 75:121–36.
- Isler, H.P. 1970. *Acheloos. Eine Monographie*. Bern: Francke.
- _____. 1981. «Acheloos». *LIMC* I:12–36.
- Κακριδής, Ι. Θ. 1986. *Ελληνική μυθολογία*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Καλτσάς, Ν. 2001. *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα γλυπτά*. Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν.
- _____. 2007. *Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*. Αθήνα: Κοινοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση / Τράπεζα EFG Eurobank Εργασίας Α.Ε.

- Kanellopoulos, Ch. και E. Kolia. 2011. «Ancient Keryneia, Aigialeia. Excavations and architecture in the Sanctuary of Profitis Elias with an appendix by Eleni Psathi». *AM* 126: 137–76.
- Καρύμπαλης, Ε.Θ. 1996. «Γεωμορφολογικές παρατηρήσεις στη λεκάνη απορροής του Ευήνου ποταμού». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Κατσαρού, Σ. 2017. «Το αρχαίο Ιερό Σπήλαιο Μάστρου. Ένα νέο αρχαιολογικό μνημείο στην περιοχή του Μεσολογγίου». Διάλεξη στο Τρικούπιο Πολιτιστικό Κέντρο στο Μεσολόγγι (20-10-17).
- Katsarou, S. και A. Darlas. 2016–2017. «Cave heritage in Greece: Aetolo-akarnania». *AR* 63:89–105.
- Kitchell, K.F. 2014. *Animals in the ancient world from A to Z*. New York, NY: Routledge.
- Kleiner, F. S. 1972. «The Kalydonian Hunt: A reconstruction of a painting from the circle of Polygnotos». *AntK* 15:6–19.
- Κλεισοβίτης, Α., Επιμ. 2010. *Μεσολόγγι. ΙΕΡΗ ΠΟΛΗ. Μεσολόγγι: Κέντρο Λόγου & Τέχνης – Μουσείο «Διέξοδος»*.
- Κλείτσας, Χ.Ν. 2013. «Η μεταλλοτεχνία της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Ήπειρο: οι θησαυροί και τα εργαλεία». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Κοκοσούλας, Γ.Ι., Επιμ. 1990. *Μεσολόγγι 1830–1990. Μεσολόγγι: Ιδιωτική έκδοση*.
- Κολώνας, Λ. 2013. «Σταμνά. Πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο». *ArchDelt* 68, Β'1:428–44.
- . 2018. «Χάλκινοι ταφικοί λήβητες από τη θέση 'Σταθμός – Κεφαλόβρυσος' του Πρωτογεωμετρικού νεκροταφείου της Σταμνάς Μεσολογγίου». Στο *Το αρχαιολογικό έργο στην Αιτωλοακαρνανία και Λευκάδα*, επιμ. Ο. Βικάτου, Β. Στάικου, και Φ. Σαράντη, 71–97. Μεσολόγγι: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος – Αιτωλική Πολιτιστική Εταιρεία.
- Κολώνας, Λ., και Γ. Σταμάτης. 2016. *Πλευρώνα – Οινιάδες – Πάλαρος. Προστασία, έρευνα και ανάδειξη τριών αρχαίων πόλεων του νομού Αιτωλοακαρνανίας*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος.
- Kolonas, L., K. Sarri, Ch. Margariti, I. Vanden Berghe, I. Skals, και M.-L. Nosch. 2017. «Heirs from the loom? Funerary textiles from Stamna (Aitolia, Greece). A preliminary analysis». Στο *ΕΣΠΕΡΟΣ / HESPEROS. The Aegean seen from the West, Proceedings of the 16th International Aegean Conference, University of Ioannina, Department of History and Archaeology, Unit of Archaeology and Art History, 18–21 May 2016*, επιμ. Μ. Fotiadis, R. Laffineur, Υ. Lolos και Α. Vlahopoulos, 533–42. Aegaeum 41. Leuven; Liege: Peeters.
- Konstantindi–Syvridi, E. 2016. «Gold bull's head ornaments from the Tiryns hoard and the distribution of the type in the LH IIIC periphery of the Mycenaean world. Στο *ACHAÏOS. Studies presented to Professor Thanasis I. Papadopoulos*, επιμ. Ε. Παπαροπούλου–Χρυσικού, V. Χρυσικού και G. Christakopoulou, 127–35. Oxford: Archaeopress.
- Koraka, K. και N. Chaniotakis. 2003. «Just taste additive? Bronze Age salt from Zakros, Crete». *OJA* 22.1: 53–66.
- Κωνσταντίνος, Δ. 1984. «Επιφανειακές και σκαφικές έρευνες στη ΒΔ Ελλάδα». *Ηπειρωτικά Χρονικά* 26:117–45.
- Λαζαρίδου, Ι., Γ. Μπράτσος, Δ. Μπράτσος, Α. Πουλιανός, Κ. Πουλόπουλος, και Α. Σιφναίου. 1975. «Η παλαιολιθική εποχή στο Μεσολόγγι». *Άνθρωπος* II, 1:61–8.
- Λαμπρινουδάκης, Β.Κ. 2009. «Η αρχαία παράδοση για μία αέναη πηγή ζωής». Στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου ΑΧΕΛΩΟΣ. Χθες, Σήμερα, Αύριο; Συμβολή στην Προστασία του περιβάλλοντος και τον πολιτισμό του νομού Αιτωλοακαρνανίας, Ι.Π. Μεσολογγίου 17 Μαΐου 2008*, 96–103. Αθήνα: Αιτωλική Πολιτιστική Εταιρεία.
- Lang, F. 2013. «Differenzanalyse städtischer Praxis in Akarnaniens». Στο *Interdisziplinäre Forschungen in Akarnanien*, επιμ. F. Lang, P. Funke, L. Kolonas, E.-L. Schwandner και D. Mascheck, 137–61. Bonn: Habelt.
- Leake, W.M. 1835. *Travels in northern Greece*. Τόμος I, III. London: J. Rodwell.
- Ljung, E. 2011. «The kiln. Excavations in area VII». Στο *Kalydon in Aitolia I, Reports and Studies*, επιμ. S. Dietz και M. Stavropoulou-Gatsi, 57–97. *Monographs of the Danish Institute at Athens* 12, 1, 2. Athens: The Danish Institute at Athens.
- Lonsdale, S.H. 1979. «Attitudes towards animals in ancient Greece». *GaR* 26, 2:146–159.
- Luce, J.-M. 2015. «Les chiens dans l'antiquité grecque». Στο *Chiens et chats dans la Préhistoire et l'Antiquité, Exposition créée au Musée du Malgré-Tout à Treignes, Belgique, 9 mai au 11 novembre 2015*, επιμ. Cl. Bellier, L. Cattelain, και P. Cattelain, 61–77. *Guides archéologiques du Malgré-Tout*. Treignes: Centre d'Etudes et de Documentation Archéologiques, Éditions du Cedarc.
- Marzano, A. 2018. «Large-scale fishing and the Roman production and trade in salted fish: some organizational aspects». Στο *Infrastructure and Distribution in Ancient Economies. Proceedings of a conference held at the Austrian Academy of Sciences, 28–31 October 2014*, επιμ. B. Woytek, 393–407. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Μαστροκώστας, Ε. 1963. «Ανασκαφή Αγίου Ηλίου Μεσολογγίου – Ιθωρίας». *Prakt* 203–17.
- . 1964. «Ανασκαφή Αγίου Ηλίου – Μεσολογγίου (Ιθωρίας)». *ArchDelt* 19, Β'2:295–300.
- . 1965. «Περισυλλογή αρχαίων κ.λ.π.». *ArchDelt* 20, Β'2:343.
- . 1967. «Χαλκός». *ArchDelt*, Β'2:320.

- _____. 1968. «Πλευρών». *ArchDelt*, B'2:277.
- Μήττα Δ. 2003. «Το γλυκό νερό στις οπτικές τέχνες της αρχαιότητας». Στο *Υδάτινες Σχέσεις 2: Το νερό πηγή ζωής και έμπνευσης*, επιμ. Κ. Σουέρεφ, 29–51. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Μιτάκης, Δ. 1983. *Αχελώος. Γλωσσολογία – μυθολογία – ιστορία – τέχνη*. Πάτρα: Ιδιωτική έκδοση.
- Molinari, N.J. και N. Sisci. 2016. *Potamikon: Sinews of Acheloi: A Comprehensive Catalog of the Bronze Coinage of the Man-Faced Bull, with Essays on Origin and Identity*. Oxford: Archaeopress.
- Mostratos, G. 2013. «The pedimental compositions and the akroteria of the scopaic temple of Athena Alea at Tegea». Στο *Ο Σκόπας και ο κόσμος του. Πρακτικά Γ' Διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων, Παροιικά Πάρου 11–14 Ιουνίου 2010*, επιμ. Ντ. Κατσωνοπούλου και Α. Stewart, 191–211. Αθήνα: Ινστιτούτο Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων.
- Μοστράτος, Γ. 2013. «Οι αετωματικές συνθέσεις των Πελοποννησιακών ναών του 4ου αι. π.Χ. Εικονογραφία, ερμηνεία και αποκατάσταση». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Μουτσόπουλος, Ν. Κ. 1998. «Oppidum celestrum: Ο λιμναίος οικισμός του Δισπηλιού Καστοριάς». *Μακεδονικά* 31 (Ιανουάριος 1998):1–30.
- Μπάδα, Κ. 2004. *Ο κόσμος της εργασίας. Οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογίου (18ος–20ος αιώνας)*. Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.
- Murray, W.M. 1982. *The coastal sites of western Akarnania: a topographical – historical survey*. Michigan: U.M.I.
- Nagel, A. 2021. «A river ran through it: Circulating images of ritual and engaging communities in a cave in Aitolioakarnania». Στο *Cave and worship in ancient Greece. New approaches to landscape and ritual*, επιμ. S. Katsarou και A. Nagel, 115–43. Oxon – New York: Routledge.
- Νεραντζής, Ι. 2001. *Η χώρα των Αιτωλών. Συμβολή στη γεωπολιτική της οργάνωση*. Αργίνο: Εκδόσεις Ιφιτος.
- Παλιούρας Αθ., 2009α. «Μνημεία ευλάβειας ολόγυρα στις λιμνοθάλασσες». Στο *Λιμνοθάλασσα Μεσολογίου – Αιτωλικού. Διαδρομή στο χρόνο, στο χώρο, στο λόγο, στις τέχνες*, επιμ. Αθ. Παλιούρας, 118–35. Αιτωλικό: Φορέας Διαχείρισης Λιμνοθάλασσας Μεσολογίου.
- Παπαγεωργίου, Σ., και Σ. Στείρος. 1991. «Μεταβολή παλαιοαναγλύφου, σεισμική δραστηριότητα και αρχαιολογική έρευνα στη βορειοδυτική Ελλάδα». Στο *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για την Αιτωλοακαρνανία (Αργίνο 21–23 Οκτωβρίου 1988)*, επιμ. Ι. Μέννεγκα, 233–41. Αργίνο: Νομαρχία Αιτωλοακαρνανίας – ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Παπαγιάννη, Ε. 2014. «Το κυνήγι του Καλυδωνίου κάπρου: η αναβίωση ενός εικονογραφικού θέματος της κλασικής παράδοσης στα εργαστήρια γλυπτικής της αυτοκρατορικής εποχής». Στο *Έγραψεν και έποίησεν. Μελέτες κεραμικής και εικονογραφίας προς τιμήν του καθηγητή Μιχάλη Τιβέριου*, επιμ. Π. Βαλαβάνης και Ε. Μανακίδου, 493–509. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Papadopoulos, Th. J. 2018. «Mycenaean citadels of Western Greece: architecture, purpose and their intricate role in the local communities and their relations with the West». Στο *ΕΣΠΕΡΟΣ / HESPEROS. The Aegean seen from the West, Proceedings of the 16th International Aegean Conference, University of Ioannina, Department of History and Archaeology, Unit of Archaeology and Art History, 18–21 May 2016*, επιμ. Μ. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και Α. Vlahopoulos, 419–30. Aegaeum 41. Leuven ; Liege: Peeters.
- Παπακωνσταντίνου, Β. 1991. «Ενδείξεις παλαιολιθικής παρουσίας στην Αιτωλοακαρνανία». Στο *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για την Αιτωλοακαρνανία (Αργίνο 21–23 Οκτωβρίου 1988)*, επιμ. Ι. Μέννεγκα, 23–6. Αργίνο: Νομαρχία Αιτωλοακαρνανίας – ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Παπασπυρίδη-Καρούζου, Σ. 1953–1954. «Άγαλμα Αρτέμιδος εξ Αιτωλικού». *ArchEph*, A'63–80.
- Παπαποστόλου, Ι.Α. 2011. «Η Αιτωλία στον ομηρικό Κατάλογον Νηών». Στο *Έπαινος Luigi Beschi*, επιμ. Α. Δεληβοριάς, Γ. Δεσπίνης και Α. Ζαρκάδας, 306–11. Μουσείο Μπενάκη 7ο Παράρτημα.
- Papapostolou, I.A. 2012. «The Homeric catalogue of ships and Aetolian ethnicity». *Αρχαιογνωσία* 16 (τεύχη 1–3, 2010–2012):85–100.
- Παπαχατζής, Ν. 1971. «Ελληνική Μυθολογία». *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. τ. Β', 94–157. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Πετρόπουλος, Μ. 2004. «Ρωμαϊκές Θέρμες κοντά στο Μεσολόγγι. Μετά από την ανασκαφή». Στο *Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αργίνο, 29–31 Μαρτίου 2002)*, τ. Α', επιμ. Μ. Διαμαντή, Ε. Κολοβού και Ε. Σκεντέρη, 413–32. Αργίνο: Ιστορική – Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Στερεάς Ελλάδος.
- _____. 2007. «Νικόπολις – Πάτρα μέσω Αιτωλοακαρνανίας». Στο *Νικόπολις Β'. Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11–15 Σεπτεμβρίου 2002)*, επιμ. Κ.Λ. Ζάχος, 97–211. Πρέβεζα: Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις.
- Περγαντής, Φ. 2009. «Ο φυσικός χώρος». Στο *Λιμνοθάλασσα Μεσολογίου – Αιτωλικού. Διαδρομή στο χρόνο, στο χώρο, στο λόγο, στις τέχνες*, επιμ. Αθ. Παλιούρας, επιμ., 12–67. Αιτωλικό: Φορέας Διαχείρισης Λιμνοθάλασσας Μεσολογίου.
- Petersen, K.S. 2011a. «The landscape and the territory». Στο *Kalydon in Aitolia I, Reports and Studies*, επιμ. S. Dietz και M. Stavropoulou-Gatsi, 37–46. *Monographs of the Danish Institute at Athens* 12, 1, Athens: The Danish Institute at Athens.
- Petersen, K.S. 2011b. «Appendix 1». Στο *Kalydon in Aitolia I, Reports and Studies*, επιμ. S. Dietz και M. Stav-

- ropoulou-Gatsi, 619–26. Monographs of the Danish Institute at Athens 12, 1, 2. Athens: The Danish Institute at Athens.
- Phelps, W.W., G. J. Varoufakis και R.E. Jones. 1979. «Five Copper Axes from Greece». *BSA* 74:175–84.
- Phillips, J. 2016. «The Seremeti monkey». Στο *ACHAIOI. Studies presented to Professor Thanasis I. Papadopoulos*, επιμ. Ε. Papadopoulou–Chrysikopoulou, V. Chrysikopoulos και G. Christakopoulou, 233–39. Oxford: Archaeopress.
- Philippson, A. και E. Kirsten. 1958. *Die griechischen Landschaften*. Band II. *Der Nordwesten der griechischen Halbinsel*. Teil II. *Das westliche Mittelgriechenland und die westgriechischen Inseln*. Frankfurt am Main: V. Klostermann.
- Pritchett, W.K. 1980. *Studies in ancient Greek topography*. Τόμος III. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- . 1991. *Studies in ancient Greek topography*. Τόμος VII. Amsterdam: J. C. Gieben.
- Piper, D.J.W. και A.G. Panagos. 1981. «Growth patterns of the Acheloos and Evros del-tas, western Greece». *Sedimentary Geology* 28, 2:111–32.
- Pirenne-Delforge, V. 2006. «Ritual dynamics in Pausanias: the Laphria». *Kernos*, Suppl. 16: 111–29.
- Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ν. 1998. «Η μυκηναϊκή παρουσία στην Αιτωλοακαρνανία». *Αρχαιολογία* 9:265–78.
- Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ν. 2006. «Μυκηναϊκή Αιτωλοακαρνανία. Κέντρο και Περιφέρεια». Στο *ΕΥΕΡΓΕΣΙΗ. Τόμος χαριστήριος στον Παναγιώτη Κοντό*, επιμ. Ι. Προμπονάς και Π. Βαλαβάνης, 647–56. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Πορτελάνος, Α.Κ. 1998. «Οι αρχαίες αιτωλικές οχυρώσεις». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Powell, B. 1904. «Oeniadae. History and topography». *AJA* 8:137–215.
- Προσκυνητοπούλου, Ρ. 2009. *Η Συλλογή Χαλκών. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Richter, G. 1930. *Animals in Greek sculpture, a survey*. New York: Oxford University Press.
- Ρούσση, Α. 2009. «Η αλιεία στη λιμνοθάλασσα Μεσολογίου – Αιτωλικού». Στο *Λιμνοθάλασσα Μεσολογίου – Αιτωλικού. Διαδρομή στο χρόνο, στο χώρο, στο λόγο, στις τέχνες*, επιμ. Αθ. Παλιούρας, 68–109. Αιτωλικό: Φορέας Διαχείρισης Λιμνοθάλασσας Μεσολογίου.
- Ρωμαίος, Κ.Α. 1916. «Τύμβος παρά τον Εύηνον». *ArchDelt* 2, Παράρτημα:45–6.
- . 1920–1921. «Κόραι της Αιτωλίας». *ArchDelt* 6:60–98.
- . 1926. «Αι ελληνοδανικά ανασκαφάι της Καλυδώνος». *ArchDelt* 10, Παράρτημα:24–40.
- Rzepka, J. 2007. «Titormus of Aetolia and his loneliness». Στο *Sport and the Construction of Identities / Sport und Identitätskonstruktion: Proceedings of the XIth International CESH-Congress (Vienna, September 17th–20th 2006)*, επιμ. B. Kratzmüller, M. Marschik, R. Müllner, H.D. Szemethy και E. Trinkl, 222–29. Wien: Turia – Kant.
- . 2013. «Monstrous Aetolians and Aetolian monsters – A politics of ethnography». Στο *Ancient ethnography: New approaches*, επιμ. E. Almagor, J. Skinner, 117–29. London: Bloomsbury Academic.
- Σαραγά, Ν., Γ. Θεοχάρης, και Α. Μητροπούλου, Επιμ. 2017. *Θεοί και ήρωες των αρχαίων Ελλήνων, Κατάλογος έκθεσης. 15/11/16 έως 15/2/17 Κρατικό Ιστορικό Μουσείο Μόσχας*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.
- Σαράντη, Φ. 2003. «Περιθώρι, οικ. Β. Σταυρόπουλου». *ArchDelt* 56–59 (2001–2004), Β' 2:101.
- . 2010. «Νέοι οικισμοί της Μέσης Εποχής του Χαλκού στην επαρχία Ναυπακτίας». Στο *MESOELLADIKA. La Grèce continentale au Bronze Moyen, Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens (Athènes, 8–12 mars 2006)*, επιμ. Α. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki, και Wright, J., 259–67. BCH Suppl. 52. Athènes: Ecole française d'Athènes.
- Σερμπέτη, Ε. 2001. *Οινιάδες: Δημόσια οικοδομήματα από την αρχαία Αγορά*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Sidiropoulos K., R.-M. Polymeni και A. Legakis. 2016. «The evolution of Greek fauna since Classical times». *The Historical Review* 13:127–46.
- Sørensen, L. 2004. «The cave of Aghios Nikolaos near Kato Vasiliki in Aetolia: Flint technological observations». Στο *Greek–Danish Excavations at Aetolian Chalkis 1999–2001, Third Preliminary Report*, επιμ. S. Dietz, L. Kolonas, S. Houbby-Nielsen, I. Moschos και J. Eirring, 237–58. *Proceedings of the Danish Institute at Athens IV*. Athens: the Danish Institute at Athens.
- Σουρέφ, Κ. 1997. «Θέματα σχετικά με την Αιτωλοακαρνανία των Υστεροελλαδικών χρόνων». *ΔΩΔΩΝΗ* 26:107–21.
- Soustal, P. και K. Koder. 1981. «Nikopolis und Kephallenia». *Tabula Imperii Byzantini* 3. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Σπυρόπουλος, Θ. 1972. *Υστερομυκηναϊκοί ελλαδικοί θησαυροί*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Στάικου, Β. 2018. «Ακολουθώντας τους Νεάντερταλ στις όχθες του Εύηνου ποταμού». Στο *Πρακτικά του συνεδρίου «Αρχαιολογικό Έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου»*, επιμ. Β. Θεοφιλοπούλου, 509–20. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Στασινόπουλος, Κ.Α. 1925. *Το Μεσολόγγι. Τόμος Α' Η Λιμνοθάλασσα*. Αθήνα: τυπ. Θ. Τζαβέλλα.

- Σταυροπούλου-Γάτση Μ. 1997. «Περιοδείες – εντοπισμός νέων θέσεων». *ArchDelt* 52, B'1:307.
- _____. 2005α. «Μάραθος Αιτωλικού». *ArchDelt* 60, B'1:473.
- _____. 2005β. «Κρυονέρι, θέση Σπηλιές». *ArchDelt* 60, B'1:473–74.
- _____. 2005γ. «Έργο ΙΟΝΙΑ ΟΔΟΣ. Τμήμα Αγγελόκαστρο – Κουβαράς της Ευρείας Παράκαμψης Αγρινίου (Χ.Θ. 15+100 έως 15+550)». *ArchDelt* 60, B'1:473–75.
- _____. 2006. «Έργο Ιόνια Οδός. Ευρεία Παράκαμψη Αγρινίου, Τμήμα Αγγελόκαστρο – Κουβαράς, Μυκηναϊκός οικισμός μεταξύ Αγγελόκαστρου και Σταμνάς (Χ.Θ. 15+100 έως 15+600)». *ArchDelt* 61, B'1:580.
- _____. 2007α. «Παλαιά Πλευρώνα». *ArchDelt* 62, B'1:671–75.
- _____. 2007β. «Σωστικές ανασκαφές της ΛΣΤ' ΕΠΚΑ Μεσολογγίου στο πλαίσιο της κατασκευής δημοσίων έργων». *Τα Αιτωλικά* 9:271–84.
- _____. 2008α. «Αιτωλία. Από τον Εύηνο έως τον Αχελώο και το Παναιτωλικό. Από τα Βαρδούσια έως τον Μόρνο». Στο *Αρχαιολογία, Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, επιμ. Α.Γ. Βλαχόπουλος, . 398–407. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα.
- _____. 2008β. «Έργο Παραιόνια οδός. Οδικές συνδέσεις σήραγγας Αγ. Ηλία, θέση Κεραμίδι (Χ.Θ. 26+930)». *ArchDelt* 63, B'1:655–57.
- _____. 2008γ. «Τοπωνυμικές επιβιώσεις για την Ομηρική Ιθάκη στην Αιτωλοακαρνανία και αρχαιολογικά τεκμήρια για την μυκηναϊκή εποχή». Στο *Διεθνές Συνέδριο αφιερωμένο στον Wilhelm Dörpfeld (Λευκάδα, 6–11 Αυγούστου 2006)*, *Πρακτικά*, επιμ. Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου, 376–88. Πάτρα: Εκδόσεις Περί Τεχνών.
- _____. 2009. «Τα αρχαιολογικά μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας και ο Αχελώος». Στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου ΑΧΕΛΩΟΣ. Χθες, Σήμερα, Αύριο; Συμβολή στην Προστασία του περιβάλλοντος και τον πολιτισμό του νομού Αιτωλοακαρνανίας, Ι.Π. Μεσολογγίου 17 Μαΐου 2008*, 104–24. Αθήνα: Αιτωλική Πολιτιστική Εταιρεία.
- _____. 2010α. «Από την Καλυδώνα στην Αλικύρνα: η πορεία του αρχαίου δρόμου και ένα άγνωστο νεκροταφείο κάτω από τη σημερινή Ιόνια Οδό». *Τα Αιτωλικά* 15:79–88.
- _____. 2010β. «Έργο: Παραιόνια οδός. Οδικές συνδέσεις σήραγγας Αγ. Ηλία». *ArchDelt* 65, Ιβ:1052–55.
- _____. 2010γ. «Έργο: Αυτοκινητόδρομος Δυτικής Ελλάδας–Ιόνια Οδός», *ArchDelt* 65, Ιβ:1052–62, 1055–62.
- _____. 2010δ. «Περισυλλογή αρχαίων – παραδόσεις – κατασχέσεις». *ArchDelt* 65, Ιβ:1052–62, 1071–72.
- _____. 2018. «Νεώτερα αρχαιολογικά δεδομένα για την Αιτωλία μέσα από το ανασκαφικό έργο της ΛΣΤ' ΕΠΚΑ κατά τα έτη 2004–2010». Στο *Το αρχαιολογικό έργο στην Αιτωλοακαρνανία και Λευκάδα*, επιμ. Ο. Βικάτου, Β. Στάικου, και Φ. Σαράντη, 237–61. Μεσολόγγι: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος – Αιτωλική Πολιτιστική Εταιρεία.
- Stavropoulou-Gatsi, M. και S. Dietz. 2011. «Pre-Archaic finds from inside and outside the City Wall». Στο *Kalydon in Aitolia I, Reports and Studies*, επιμ. S. Dietz και M. Stavropoulou-Gatsi, 275–99. Monographs of the Danish Institute at Athens 12, 1, 2. Athens: The Danish Institute at Athens.
- Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. και Φ. Σαράντη. 2013. «Εγκαταστάσεις στην ύπαιθρο της Αιτωλοακαρνανίας κατά τη ρωμαϊκή περίοδο». Στο *Villae rusticae. Family and market-oriented farms in Greece under Roman rule. Proceedings of an International Congress held at Patrai (23–24 April 2010)*, επιμ. Α.Δ. Rizakis και Ι.Ρ. Touratsoglou, 656–81. *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 68. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών.
- Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. και Γ. Σταμάτης. 2010. «Οι αρχαιότητες της περιοχής Μεσολογγίου». Στο *Μεσολόγγι. ΙΕΡΗ ΠΟΛΗ*, επιμ. Α. Κλεισοβίτης, 126–37. Μεσολόγγι: Διέξοδος – Κέντρο Λόγου και Τέχνης.
- Στεργιόπουλος, Κ.Δ. 1938. *Η αρχαία Αιτωλία*. Αθήνα: τυπ. Ν. Απατσίδη.
- Στεφανίδου-Τιβέριου, Θ. και Ε. Παπαγιάννη. 2015. *Ανασκαφή Νικοπόλεως. Σαρκοφάγοι αττικής και τοπικής παραγωγής*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Σωτηριάδης, Γ. 1908. «Ανασκαφαί εν Αιτωλία και Ακαρνανία». *ArchEph*:95–100.
- Theodoropoulou, T. 2011. «Fishing in Dark Waters: A review of the archaeological and archaeozoological evidence of the exploitation of aquatic resources in the Greek Early Iron Age». Στο *The 'Dark Ages' revisited. Acts of an International Symposium in memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos 14–17 June 2007*, επιμ. Mazarakis Ainian, A. 1039–57. Βόλος: University of Thessaly Press.
- Trakadas, A. 2005. «The archaeological evidence for fish processing in the Western Mediterranean». Στο *Ancient fishing and fish processing in the black sea region*, επιμ. T. Bekker-Nielsen, 47–82. Aarhus: Aarhus University Press.
- Tsangari, D.I. 2007. *Corpus des monnaies d'or, d'argent et de bronze de la Confédération étolienne*. Athènes: Interactive.
- Τσαγκάρη, Δ., Επιμ. 2011. *Μύθος και νόμισμα. Παραστάσεις, συμβολισμοί και ερμηνείες από την ελληνική μυθολογία*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού – Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο – Νομισματικό Μουσείο.
- Vikatos, O. και S. Handberg. 2017. «The Lower Acropolis of Kalydon in Aitolia: Preliminary report on the excavations carried out in 2013–5». *Proceedings of the Danish Institute at Athens VIII*: 191–206.
- _____. 2018. «Excavations on the Lower Acropolis Plateau».

- Στο *Το αρχαιολογικό έργο στην Αιτωλοακαρνανία και Λευκάδα*, επιμ. Ο. Βικάτου, Β. Στάικου, και Φ. Σαράντη, 347–61. Μεσολόγγι: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος – Αιτωλική Πολιτιστική Εταιρεία.
- Vött, A. 2007. «Silting up Oiniadai's harbours (Acheloos River delta, NW Greece). Geoarchaeological implications of late Holocene landscape changes». *Geomorphologie* 13, 1: <https://journals.openedition.org/geomorphologie/>.
- Vött, A., H. Brückner, A. Schriever, M. Handl, M. Besonen και K. van der Borg. 2004. «Holocene coastal evolution around the ancient seaport of Oiniadai, Acheloos alluvial plain, NW Greece». Στο *Geographie der Meere und Küsten*, επιμ. G. Schernewski και T. Dolch, 43–53. Coastline Reports 1.
- Voultsiadou, E. και A. Tatolas. 2005. «The fauna of Greece and adjacent areas in the age of Homer: evidence from the first written documents of Greek literature». *Journal of Biogeography* 32:1875–82.
- Wilkins, J. 2005. «Fish as a source of food in Antiquity». Στο *Ancient fishing and fish processing in the black sea region*, επιμ. T. Bekker-Nielsen, 21–30. Aarhus: Aarhus University Press.
- Woodford, S. και I. Krauskopf. 1992. «Meleagros». *LIMC* VI:415–35.
- Woodhouse, W. J. 1897. *Aetolia. Its geography, topography and antiquities*. Oxford: Clarendon Press.
- Χριστακοπούλου–Σωμάκου, Γ. 2009. «Το νεκροταφείο της Σταμνάς και η Πρωτογεωμετρική περίοδος στην Αιτωλοακαρνανία». Διδ. Διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Βιβλιοκρισίες

Reviews

Βιβλιοκρισία

Elena C. Partida

Hellenic Ministry of Culture & Sports
elpartida@gmail.com

Constanze Graml. 2020. *The sanctuary of Artemis Soteira in the Kerameikos of Athens*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. PHILIPPIKA - Altertumswissenschaftliche Abhandlungen / Contributions to the Study of Ancient World Cultures 136. 226 pages, 63 plates, 5 foldouts (printed on both sides), hardcover. ISBN 978-3-447-11286-4.

Principal focal points of this book are the establishment of a cult site amid the necropolis of Kerameikos and its role within the sacred landscape of Attica. The *temenos* is surrounded by grave monuments lining the Street of the Tombs, and in scholarly works on ancient Greek religion it has been listed as a place of worship of the chthonic goddess Hekate. This identification, however, is attacked by Graml, who argues for Artemis Soteira being the dedicatee instead. Concentrating on the finds' religious connotations, the author aims to unravel the topographical, cultural, historical and political setting of the sanctuary, in order to better understand it in the religious background of the *polis* of Athens in the Hellenistic period.

In the first pages, the author walks us through the early excavations and primary attitudes toward the finds, down to recent restoration works. Graml's painstaking search of the archive has yielded diaries, manuscripts, drawings and sketches; however, a most demanding task was their juxtaposition to extant material evidence. In a holistic approach, Graml aims to re-contextualize all known finds and to interpret their function. To that end, she scrutinizes all previously neglected¹ or ranked as secondary material evidence.

The text is well articulated, segmented into digestible sub-chapters. Handy indices and the tabular arrangement of chronological pointers and cross-references add to the reader-friendly presentation. The catalogue of finds constitutes a corpus of information *per se*. Apart from being aesthetically smart, the inclusion of excerpts from diaries and manuscripts demonstrates the eloquence and utility of sketches, especially in the current digital era. Besides, archival data add to the historicity of research, since prior investigation defines a temporal and historical phase on its own. Images of finds embedded in the catalogue are balanced by illustrations of built structures and drawn reconstructions by Yannis Nakas, bringing out the spatial context and furnishing, with details in color where necessary (e.g. re-used blocks).

The idea of a *temenos* within the premises of a necropolis is fascinating, all the more so, because the cult recipient was not a chthonic deity but –according to Graml– Artemis Soteira. The reader cannot help comparing with Christian orthodox cemeteries, where a church is the epicenter of the graveyard. The interpolated brief excursion to cult sites within necropoleis is well-placed.

The Hellenistic votive inscription to Artemis Soteira, which largely determined the revised identification of the dedicatee, was engraved on a re-used orthostate, which subsequently served as the altar-table (*τράπεζα*). The matter of re-usage in antiquity re-emerges due to the robbed out monuments of Lysimachides and Kephisodoros. The gradual growth of the necropolis necessitated a clear demarcation of boundaries. Paradoxically, already existing walls were joined to form the *temenos* enclosure, which entailed the heterogeneous appearance of grave precincts, with disparate building materials and embedded *spolia*. The changing environs and gradual

transformation is a fact –and a factor– to be kept in mind while trying to comprehend polyvalent sites like the Kerameikos. Adaptability was a quality of the ancient Greeks, in the present case manifested in the re-contextualization of the Hydrophoros relief, converted from sepulchral to votive.

Modifications raise the question of management and administration, which Graml tackles based on the available epigraphic evidence. Yet, the extraction of polygonal blocks from the neighboring grave precinct of Lysimachides, resulting in a gap in its façade, sharply contrasts the regulations and building contracts of Classical antiquity. Apparently the status of ownership played some role: privately organized cult and privately owned grave precincts operated differently from sanctuaries managed by the state or the Amphictyonic Council, for example. On the other hand, the above described picture in the Kerameikos conforms to the decree/edict by Demetrius Phalereus in 317/07 B.C. for cutting down on superfluous expenses and extravagant luxury in sepulchral memorials. Whether the plot occupied by a *temenos* could be privately owned calls for a comment, especially as the notion of privatization affords some clarification. Gytheion² sets a good example. Given the city's financial strain, the restoration, maintenance and proper function of the dilapidated sanctuary of Apollo had to fall back on private attention and revenues. As a reward for the sanctuary's refurbishment, the Assembly awarded two wealthy individuals with hereditary priesthood for life, thus appointing them curators –rather than owners– of the sanctuary. They undertook the commitment to maintain and upkeep the sacred land, which was neither donated nor endowed but, instead, entrusted with. Migeotte stresses that the terms *ἐξουσία* and *ἐπιμέλεια* mean caretaking in the execution of duties. Of course, for the individuals in charge, this was an opportunity for distinction and public self-representation – a typical Hellenistic phenomenon.

The extraction of blocks from funeral façades, which Graml dissociates from the hostilities of 338 B.C., raises questions: Were the monuments obsolete or fallen in disuse? Under what regime was such despoliation legitimate? Did the funerary domain make way for the hieratic? The interpolation of a *temenos* in a cemetery might denote fusion of boundaries between the sacred and the sepulchral (almost along the lines of the conversion of the Hydrophoros relief). However, the establishment of a *temenos* in the vicinity of abandoned grave precincts disregards –if not degrades– its immediate architectural landscape. An emergency is detectable here.

Graml convincingly argues for a Hellenistic rather than Roman date, based on epigraphic remains and securely dated excavation horizons anchored in historic events. Among the components of the *temenos*, a niche with a prismatic statue (?) base, a possible sundial and an oracle are described. Based on previously neglected epigraphic evidence, Graml argues against the earlier identification of this *temenos* as dedicated to Hekate, which was essentially founded on a base with a triangular incuse/recess, apparently to support a prismatic shaft. Votive triangular pillars on a much larger scale are known in Classical sanctuaries (Delphi, Olympia, Thermion), crowned by statues, as inferred from the respective dedicatory epigrams. Here the shaft was expected to have carried a statue of the venerated deity; the prismatic shaft crowned by three heads in relief is regarded as ideal to fit the recess in the aforementioned base.

Despite the possible fusion/syncretism between Artemis and Hekate, Graml relies on parallels from Delos and Macedonia to associate the statue base exclusively with the epigraphically attested goddess Artemis.

Interestingly, the few preserved offerings suggest male dedicators. Because Maron donated the *τράπεζα* of the altar, and as it was customary for cult-staff to dedicate installations, thus equipping the sanctuary and facilitating its functionality, Graml deduces that Maron could have been a priest – a proposal reinforced by the graves of Maron and his family in close proximity to the *temenos*. Two cult associations (*θιασοί*) are presumed within a two centuries' time-span, one for Artemis *Ἀρίστη* and *Καλλίστη* and another (the *koinon* of the Soteriasts) for Artemis Soteira, with exclusively male participants. Indirectly, this corroborates the deeply rooted cult of Artemis, regardless of her different adjectives. What remains unresolved is why Pausanias referred only

2 Dignas 2006, 71–84, esp. 78–79; Meier 2012, 41–48, esp. 46–47; Migeotte 2018, 93–101, esp. 99–100.

to Αρίστη and Καλλίστη and, consequently, what was the state of preservation of the *temenos* of Σώτειρα by the time the traveler visited the Kerameikos.

The author evaluates the *epiclesis*/invocation Σώτειρα in Hellenistic Athens and the statuette of Artemis representing her as a torch-bearer (*Φωσφόρος*); the statuette is thought to convey the intertwining of light with salvation, popular in Hellenistic religion. The performance of the *Φωσφόρεια* festivals further emphasizes the guise of Artemis as light-bringer.

Although Graml rejects Brueckner's proposal for an aniconic stele of Hekate represented in the votive relief of a sacrificial procession (clg. no 20), it is quite likely that the artist carved an abbreviation of the partly aniconic triangular shaft crowned with relief heads. Given the unfinished state of the relief, the heads were yet to be carved. Graml maintains that, by depicting a foreign female worshipper, the scene is automatically put into a non-Greek setting and the venerated deity has non-Greek traits. She infers this from the rare depiction of foreign worshippers on Athenian votive reliefs. However, Kim's analysis³ of the depiction of foreigners in art suggests that they were not regarded as an exotic element, but rather integrated in society. The large number of foreigners depicted in art of the Hellenistic period, in particular, was due to the cosmopolitan lifestyle in Greece, after the expeditions of Alexander the Great. The notion of cosmopolitanism is based on equality for all people.

Graml deduces the veneration of Bendis in the Kerameikos from the aforementioned votive relief (clg. no 20), which she explains as probably serving as *αφίδρυμα*. In our opinion, the relief alludes to the broad spectrum of worshippers and the appeal of the *temenos* of Artemis Soteira to non-Greek population, as well. There is no reason to extrapolate the worshipper's foreignness to the venerated deity, seeing no clue to a non-Greek setting in the scene. On the contrary, the relief most probably features an actual component of the *temenos* in the Kerameikos, the partly aniconic stele.

The position of the relief, immured in the altar, could instead be symbolic/emblematic, to reflect the guise of Artemis Soteira, precisely as delineated by Graml: a goddess actively involved in the public domain, in military events and the everyday life of Athens, inhabited also by foreigners and metics. The depiction of a foreign worshipper in such a central position, as an altar, reaches out to the respective portion of the city's population, declaring Artemis as warrant of salvation for non-Greeks alike. The location and the transitory character of the Kerameikos as a notional threshold fit such a reading. A brand new publication,⁴ discussing Soteira as saviour of ships and a Hellenistic Mediterranean deity, endorses her cross-cultural importance and, by extension, the significance of the homonymous *temenos* in the Kerameikos.

As concerns the consideration of Bendis as a potential *σύμβωμος θεά* of Artemis Soteira in the Kerameikos, let us note that the Hellenistic period favored religious syncretism. In this sense, fusion between Artemis and Hekate cannot be excluded, either.

Sprinklers (*περιρραντήρια*) or water-basins for cleansing marked the territorial transition to a different realm. Allegory is yet another nodal feature of ancient Greek religion; here it involves topography. Based on installations and iconography, Graml categorizes the rites as cleansing, sacrificial, and dedicatory, i.e. the process of presenting a votive offering. A marble basin is recorded in the archives as dedicated by a male from Antioch. Again, the action of a foreigner or metic endorses our alternative reading of the supposed 'Bendis relief'. A member of priest Maron's family also originated from Antioch. Apparently foreigners were admitted/welcome to this *temenos*, which further confirms its widespread, cross-cultural recognition, even though it was not a state establishment.

The inclusion of an oracle in a *temenos* within a necropolis is yet another intriguing aspect. Essential in its configuration is the omphaloid stone capping of a deep subterranean shaft, of which the interior walls were sheathed in tiles. Graml convincingly argues for Paian being a byname for Apollo, the prophet-god *par excel-*

³ Kim 2012.

⁴ Bedin and Gambash 2021, 89–119.

lence, but she doubts the use of the shaft as a well. In our opinion, the shaft suggests liaison with the bowels of the earth. The placing of the omphalos above the shaft, as if blockading it (rather than marking it), could perhaps be viewed as reminiscent of the setting at Delphi, where the potential use of the omphalos to blockade the emission of prophetic gases in periods beyond the operation of the oracle, has been discussed. This indirectly corroborates Graml's proposed association of Paian with Apollo.

The omphalos sealing off the shaft, and hence serving as a marker of some obsolete/redundant function, sounds like a feeble hypothesis, given that these two components make better sense as contemporaneously functioning. The shaft was a notional channel to the underground, regardless of whether water welled up here or not. In this way, the setting reproduced –or borrowed– features of renowned oracles of the Classical antiquity, such as the Delphic one (with the chasm of earth) and that of Trophonios at Levadeia, where the descent to a subterranean chamber was fundamental in the ritual process of divination. This makes the omphalos in the Kerameikos a mantic accessory, rather than a mere capping stone.

The *θριγκός* framing and secluding the omphalos from the rest of the *temenos* could use further elaboration. This entablature could well have formed part of a baldachin or a canopy, which again points to Delphi and the proposed locations of the omphalos there. So does the subterranean shaft and the water probably used in the process of divination – something not accepted by the author. The moulded entablature block (clg. No 87) with an archivolt spring should not be dissociated from the *temenos* so readily. Even if the span of the arch does not match the width of the niche, its assignment to a superstructure sheltering the omphalos/oracle is worth exploring, especially since they both date in the Roman times. The fragment might be relevant to the *θριγκός*. As for the niche, I think Graml correctly assumes that its walls were coated in stucco.

From a cultic perspective, Graml seeks the purpose served by a *temenos* to Artemis so close to that of Artemis Mounichia in Piraeus, and its role in the sacred landscape of Hellenistic Athens. The answer probably lies in the diversity and versatility of cult practices in ancient Greece, as pointed out by the author and earlier by De Polignac and Polinskaya. We can say that freedom in religious expression defines the quintessence of paganism precisely because it was being adapted and adjusted to individual needs.

Graml proposes a club sanctuary for a dining society, which possibly also functioned as a funerary association. Such an interpretation is not far from Geometric funeral dining and communal feasting, usually in conjunction with ancestors' cult, which was practiced in Attica (Athens, Eleusis) as shown by the studies of Mazarakis Ainian and Alexandridou.⁵

For more answers, Graml aptly turns to topography. Due to its location, intra-urban and extra-urban at the same time, the Kerameikos with the Pompeion marking the beginning of major processions should indeed be understood as a symbolic topographic threshold into and from the city of Athens. Within its premises, the mingled land use, funerary and industrial, shows the involvement of the religious sentiment in every aspect of ancient life. By interpreting the overall setting of the *temenos* of Soteira as a topographical threshold, the foreign worshipper in the supposed 'Bendis relief' makes even more sense: the savior light-bearer Greek goddess embraced the foreigners and their homage.

If the cult of Soteira was important to the public, why was she worshipped in a privately established *temenos*, privately undertaking the furnishing, enclosure and maintenance? Perhaps the answer to this contradiction lies in the pluralism of the ancient Greek religion.

After the battle at Chaeroneia and the settling of a garrison in Athens, the city was separated from its port, Piraeus. War ordained the shifting of religious activities to other cult-spots. Under the circumstances, Graml envisions the Kerameikos *temenos* operating as a replacement/substitute of the Mounichia sanctuary – an explanation consonant with the sense of emergency detected in the extraction of building material from the grave precincts.

5 Alexandridou 2017; Mazarakis Ainian and Alexandridou 2011.

From the outset, the reader's understanding of the topography is one of the author's main concerns and it is served well. Clues to walking levels, passageways, axes of visibility and perhaps movement, as implied by the orientation of inscriptions, optimize the reader's perception of space and spatial development. While cataloguing the finds, the author devotes a section to structural remains, a survey of walls built of rubble, *spolia* and bricks. Here the archival records were valuable in supplying the original picture seen by the excavator. Amendments and decay in the course of centuries, along with consolidation works conducted after the walls' recovery in the 19th–20th centuries, altered the post-excavation picture. The re-used ancient bricks to stabilize the structures, perhaps uncritically employed in such quantity, changed their appearance radically. Dating and evaluation becomes a truly difficult task, which Graml copes with patiently, struggling to notionally 'peel off' all posterior layers and interventions that conceal the walls' original outlook and to restore their state when unearthed, in other words, the last phase of their ancient use.

It is fair to say that the book at hand inputs to studies in Athenian religion.

BIBLIOGRAPHY

- Alexandridou, A. 2017. "Sacred' or Profane? Interpreting Late Geometric edifices in proximity to burials in Attica." In *Constructing social identities in Early Iron Age and Archaic Greece*, edited by A. Tsingarida and I. Lemos, 43–71. Bruxelles: Libre de Bruxel..
- Bedin, E. and Gambash, G. 2021. "Soteira, savior of ships: Mediterranean identity in the Hellenistic period." *Mediterranean Studies* 29:89–119.
- Dignas, B. 2006. "Benefitting Benefactors: Greek Priests and Euergetism." *L'Antiquité Classique* 75:71–84.
- Kim, H. 2012. "Απεικονίσεις των ξένων στην ελληνική πλαστική και μικροτεχνία: Σκύθες, Πέρσες, Παλάτες και Νέγροι από τον 6ο έως τον 1ο αι. π.Χ." PhD diss., National and Kapodistrian University of Athens. <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/26849#page/256/mode/2up>
- Mazarakis Ainian, A and Alexandridou, A. 2011. "The so-called 'Sacred House' of the Academy revisited." In *The "Dark Ages" Revisited. Acts of an International Symposium in memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, Vol. 1, edited by A. Mazarakis Ainian, 165–189. Volos : University of Thessaly Press.
- Meier, L. 2012. "Priests and Funding of Public Buildings on Cos and Elsewhere." In *Cities and Priests. Cult Personnel in Asia Minor and the Aegean Islands from the Hellenistic to the Imperial Period*, edited by M. Horster and A. Klöckner, 41–48. Berlin/Boston: De Gruyter.
- Migeotte, L. 2018. "La privatization du culte d'Apollon À Gytheion." In *Kallistos Nomos. Scritti in onore di Alberto Maffi*, edited by B. Biscotti, 93–101. Torino : G. Giappichelli.

Dimitris Plantzos

Department of History and Archaeology
National and Kapodistrian University of Athens
dkplantzos@arch.uoa.gr

Κλεοπάτρα Παπαευαγγέλου-Γκενάκου. 2020. *Εκ θεμελιών*. Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος – Κέντρο Πολιτισμού Έρευνας και Τεκμηρίωσης. Pp. 391. ISBN 978-960-7032-97-3.

When Athens became the capital of Greece in 1833–1834, it was hardly able to sustain any form of central government. A grand project of urban planning, therefore, had to be designed, funded, and executed between the 1830s and the 1940s, in order to supply the emerging conglomerate with a much-needed infrastructure.

Greece's Central Bank –Trapeza tis Ellados, internationally known as “Bank of Greece” (not to be confused with National Bank of Greece, a privately owned commercial bank funded in 1841 and now developed into a global banking and financial services company)– was founded in 1927. It was housed in its current headquarters –a typical example of the austere Neoclassicism of the Greek interwar years situated on 21 Venizelou (formerly Panepistimiou) Street– in 1938. Since its inauguration, the building has been extended both horizontally and vertically, with the addition, over the years, of new wings and further floors.

One such major expansion occurred in the 1970s, when the Bank's flagship building was expanded to occupy the entire urban block surrounded by Venizelou, Edourdou Lo, Stadiou, and Omirou streets. It was then that, during the digging works for the construction of the new building's foundations, a small number of archaeological finds were located and partially recorded. Forty-three out of these artefacts were retained by the Bank, and now form part of its Art Collection, fully registered with the Greek State.

The book by archaeologist Papaeuaggelou-Genakou constitutes the first, and full, publication of these pieces, but also offers an account of the area where the building is situated, and a highly informative discussion of the archaeological background of that particular part of Athens at large. Since the site where the Bank of Greece headquarters now stand lay outside the ancient city's walls, the excavated finds belong to a cemetery, apparently used from the 9th century B.C. all the way down to the first centuries A.D.

The earliest find recorded in the book is an intact Middle Geometric belly amphora, which may have been used as a burial urn. There follows a series of white-ground and red-figure lekythoi from the 5th century that may have belonged to the same grave, a number of late-Classical and Hellenistic urguentaria, a 4th-century red-figure krater, various cups and “saucers”, as well as a number of pyxides, terracottas, lamps, and loom weights.

The book's second part is devoted to the site's afterlife as well as the excavation's aftermath. The author makes an excellent effort to reconstruct the hastily excavated site through any existing scraps of evidence. She rightly connects the finds of this particular plot with the so-called “northeastern cemetery” of ancient Athens, extending from present-day Syntagma Square (where one can still locate the course of Athens's fortification wall) and all the way to almost present-day Omonoia Square, following the routes of the main ancient thoroughfares leading to the Attic countryside. A major contribution to our knowledge of this necropolis was made by the rescue

excavations preceding the construction of the Athens Metro in the 1990s, mostly on present-day Amerikis and Korai Streets.

A third part of the book is dedicated to the more recent history of the site and its environs. Drawing from a wide range of archival materials –maps, charts, and drawings, as well as early photography and press reports– the author manages to reconstruct the history of a vital part of central Athens, and paint a spectacularly vivid image of its social, political and economic life.

Dr. Papaeuaggelou-Genakou, as well as the Centre for Culture, Research and Documentation of the Bank of Greece, on whose initiative this book has been published, ought to be congratulated for this lavish, as well as informative and inspiring publication. Even if –quite regrettably– this is a publication of haphazardly “rescued”, poorly documented and contextless archaeological material, the historical documentation provided by the book manages to compensate to a great extent for what was irrevocably lost when the Bank’s new foundations were being laid.

